

**KÜTAHYA HAMAMLARI
(12.-19. YY.) VE TÜRK
HAMAMLARININ ÖZGÜNLÜĞÜ**

**Doktora Tezi
Oğulcan AVCI**

Eskişehir 2020

**KÜTAHYA HAMAMLARI (12.-19. YY.) VE TÜRK HAMAMLARININ
ÖZGÜNLÜĞÜ**

Oğulcan AVCI

DOKTORA TEZİ

**Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Canan PARLA**

**Eskişehir
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ağustos 2020**

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Oğulcan AVCI'nın "Kütahya Hamamları (12.-19. Yüzyıl) ve Türk Hamamlarının Özgünlüğü" başlıklı tezi 12 Ağustos 2020 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca **Sanat Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalında, Doktora** tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı) : **Prof. Dr. Canan PARLA**

Üye : **Prof. Dr. Erol ALTINSAPAN**

Üye : **Prof. Dr. Hüseyin Sabri ALANYALI**

Üye : **Prof. Dr. H. Hüseyin ADALIOĞLU**

Üye : **Prof. Dr. Sezai BALCI**

Doç. Dr. Mustafa KARACA
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

KÜTAHYA HAMAMLARI (12.-19. YY.) VE TÜRK HAMAMLARININ

ÖZGÜNLÜĞÜ

Oğulcan AVCI

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağustos, 2020

Danışman: Prof. Dr. Canan PARLA

Sultan Alparslan'ın Bizans'a karşı kazandığı Malazgirt Savaşı'nın (1071) hemen ardından Büyük Selçuklu komutanları ve Büyük Selçuklu hanedan mensubu Kutalmış oğlu Süleyman Şah tarafından bugünkü Türkiye coğrafyasının büyük bir bölümü muazzam bir hızla fethedilmiş ve 1155 yılından sonra Türkiye olarak adlandırılacak bu topraklar üzerinde aralarında Türkiye Selçuklularının da bulunduğu irili ufaklı birçok Türk devleti ve bu devletlerin egemenliğinde yeni bir uygarlık kurulmuştur. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın 1176 tarihinde Bizans'a karşı Düzbel Geçidi (Miryokefalon) Savaşı'nı kazanmasıyla Türkiye Selçuklu Devleti ve Türkiye coğrafyasındaki Türk varlığı tartışmasız biçimde güçlenmiştir.

Türkiye'nin Selçuklulardan başlayarak kesintisiz bir biçimde günümüze kadar gelen ve bugün hâlâ devam eden hâkimiyetleri süresi boyunca Türkler, son ve ebedi vatanlarını mamur hale getirmek için yoğun imar faaliyetlerine girişmiş ve birçok yapı türünden oluşan geniş bir mimari yelpazede kendine has bir karaktere sahip yapılar inşa etmişlerdir. Bu geniş mimari yelpaze içinde, her zümreden halkın hem özel hem de sosyal yaşantısında oldukça fazla öneme sahip olan ve diğer uygarlıkların hamam yapılarından kendine has özgün özellikleriyle birçok yönden ayrılan Türk Hamamlarının özel bir yeri bulunmaktadır.

Türk Hamamlarının mimarisi kendine has bir karaktere sahiptir. Türkler, maddi ve manevi olarak farklı bir karaktere büründürdükleri hamamlarıyla özdeşleşen birçok geleneğe hayat veren bir hamam kültürü yaratmışlardır. Türk Hamamlarının kendilerine özgü mimarisi ve işlevlerine eklenen sosyal karakter sayesinde Türk kültürüne yabancı milletler de bu yapılara kayıtsız kalamamışlardır. Böylelikle “*Türk Hamamı*” kavramı dünya literatürüne girmiş, tarihin her döneminde Türk Hamamı kendinden söz ettirerek özgün yerini korumuş ve hak ettiği ilgiyi görmüştür.

Kütahya’da Selçuklularla başlayan Türk hâkimiyeti Selçukluların ardından Germiyoğulları, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde kesintisiz olarak sürmüş ve bugüne gelmiştir. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulana kadar üç farklı Türk devletinin hâkimiyet alanına girmiş bulunan Kütahya’da her dönemde hamam yapıları inşa edilmiştir. Bu durum kentte farklı zamanlarda ve farklı Türk devletleri egemenliğinde inşa edilen hamam yapılarının karşılaştırılmasına ve bir örneklem oluşturarak Türk hamam mimarisinin tarihi süreç içinde ne tür değişiklikler geçirdiği/geçirmediği konusunun net bir biçimde ortaya koyulmasına imkân vermektedir.

Anahtar kelimeler: Kütahya, Türk Dönemi, Hamam, Türk Mimarisi, Türk Hamamı

ABSTRACT

HAMAMS IN KÜTAHYA (12.-19. C.) AND THE ORIGINALITY OF TURKISH HAMAMS

Oğulcan AVCI

Anadolu University, Institute of Social Sciences, August, 2020

Supervisor: Prof. Dr. Canan PARLA

After Great Seljuk Sultan Alparslan won Battle of Malazgirt (1071) against Byzantine Empire, a large part of Türkiye geography was spreaded in Byzantine Empire lands was rapidly seized and settled in by the Turks. Some Great Seljuk commanders and Kutalmışoğlu Süleyman Şah who was a member of the dynasty of Great Seljuk conquered territory of Byzantium which afterwards called Turkey and built their own state here. In this way, a new civilization was established under the rule of the Turkish state Turk's states of all sizes founded in mentoined land. After sultan of Türkiye Seljuks Kılıçarslan II. won the Battle of Myriokephalon (1176) which is of high importance to Turkify Anatolia against Byzantine Empire, Türkiye Seljuks and Turkish presence unequivocally strengthened in Türkiye.

During Turkish rule of Türkiye was started in the Seljuk era and continuously extant it at the present time, to build up their last and never-ending homeland Turks started many zoning activities and created a wide architectural spectrum consisting of many building types with a unique character. One of the building types in this wide architectural spectrum is the hamam structures, which were of great importance in both the private and social life of the people of every coterie.

When the architecture of Turkish baths is examined, it is seen that these structures have their own character and idiosyncrasy. The Turks with their unique architectures, have transformed materially and spiritually the hamam into a different character and turned it to a culture that reveals many traditions characterized by this type of building. Turks made it impossible to remain indifferent to their hamams thanks to their unique architecture, function and social character seen in this buildings type. In this way, Turks have succeeded in introducing the concept of “Turkish Hamam” into the world literature by talking about their hamams in every period of history.

Turkish domination started Seljuks and then continued Germiyanogulları, Ottoman, Türkiye Republic period in Kütahya has uninterruptedly come until today. In

Kütahya where fallen by three different Turkish states, by the time the Republic of Türkiye founded was built hamams in each period. This condition allows the comparison of the hamam structures built at different times under the rule of different Turkish states in the city and to reveal clearly what kind of changes in Turkish hamam architecture in the historical process.

Key Words: Kütahya, Turkish Period, Hamam, Turkish Architecture, Turkish Hamam

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında, ilki Türkiye Selçuklularıyla başlayarak kesintisiz olarak günümüze kadar devam eden Türk hakimiyeti altında gelişen Kütahya’da, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna kadar olan geniş bir zaman diliminde inşa edilmiş Türk Hamamları; ikincisi Türk Hamamlarının özgünlüğü olmak üzere iki temel konuya odaklanılmıştır. Tezin ilk bölümünde Kütahya’nın kısa tarihçesi, coğrafi konumu, su kaynakları ve yerleşim alanları ele alınmıştır. Türkiye Selçukluları, Germiyanogulları ve Osmanlı dönemlerine tarihlenen Kütahya Hamamlarının mimari kuruluşlarına odaklanılan tezin ikinci bölümünde, günümüze gelebilen on altı hamam yapısı plan ve fotoğraflar eşliğinde tanıtılarak belgelenmiş, ayrıca plan/mekân analizleri yapılarak Kütahya Hamamlarının sıcaklık bölümlerinin tipolojisi oluşturulmuştur.

Türk Hamamlarının diğer uygarlıkların yıkanma yapılarıyla karşılaştırıldığı bu çalışmada ayrıca, Türk uygarlıklarının ve diğer uygarlıkların yıkanma kültürlerinin yıkanma yapılarına nasıl yansıdığı gösterilmeye çalışılmıştır. Semavi dinler öncesi ve sonrasının çeşitli uygarlıklarda görülen yıkanma kültürü ve yapıları, çalışmanın üçüncü bölümünde; bu tezin ikinci temel konusunu oluşturan Türk Hamamlarının özgünlüğü meselesi ise İslamiyet öncesi ve sonrası Türk uygarlıklarının yıkanma kültür ve yapılarının tartışıldığı dördüncü bölümde ele alınmıştır.

Bu çalışmanın oluşturulma sürecinde şahsıma gösterdikleri ilgi ve çalışma sırasında karşılaştığım güçlüklerin çözümüne yardımları için T.C. Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü, T.C. Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, T.C. Kütahya Müze Müdürlüğü ve Kütahya il ve ilçe belediyelerinin değerli personellerine, Kütahya il ve ilçelerine bağlı köy muhtarlıklarına teşekkür ederim.

Bu süreçte engin tecrübeleri ve değerli bilgileriyle daima önümü aydınlatarak her an yanımda olduğunu hissettiren, çalışma sırasında sarf ettiği her cümle ve her anın gerek mesleki gerekse özel hayatıma kattığı önemini asla unutmayacağım saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Canan PARLA’ya, çalışmam boyunca benden bir an olsun yardımlarını esirgemeyerek gösterdiği sabır ve sükûnet için eşim Burcu AVCI’ya, koşullar ne olursa olsun her daim benimle birlikte olduğunu bildiğim ve hiçbir zaman maddi, manevi desteğini esirgemeyen annem Ayşen ÖÇAL ile birlikte ailemin diğer üyelerine, arazi çalışmalarının büyük bir bölümünde beni yalnız bırakmayan sevgili kayınpederim Ahmet TUTAR’a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Süreç boyunca yönlendirmeleri ve tavsiyeleriyle çalışmama katkı sağlayan Tez İzleme Komitesi'nin değerli üyeleri Prof. Dr. Mehmet Erol ALTINSAPAN ve Prof. Dr. Hüseyin Sabri ALANYALI ile tez savunma jürisinde bulunan saygıdeğer diğer jüri üyelerine teşekkür ederim.

Fikirlerini, kütüphanelerini ve bilgilerini benimle paylaşan sayın hocalarım, sevgili meslektaşlarım Prof. Dr. Sezai BALCI'ya, Dr. Öğretim Üyesi Ali Rıza YAĞLI'ya, Dr. Öğretim Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR'a, Arş. Gör. Begüm SÖNMEZ'e, Arş. Gör. Metin ÇATALKAYA'ya, Arş. Gör. Selcan ALPERAY ERASLAN'a, uzun zaman aynı ofisi paylaştığım Arş. Gör. Arif ERDEM'e, bana değerli vaktinden ayırarak yardımını esirgemeyen sevgili dostum Mert KEKE'ye, teknik konularda destek olan sevgili arkadaşlarım Mahmut İÇER ve Aleyna BAYRAKTAR'a, Emet ile Hisarcık kentlerinde yaptığımız araştırmalarda yardımlarını sundukları ayrıca evlerini açtıkları için sevgili arkadaşlarım Erhan ve İlkyaz KAYA'ya, bu günlere gelmemde büyük pay sahibi olan Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nün değerli öğretim elemanlarına teşekkürü borç bilirim.

Oğulcan AVCI
Eskişehir, 2020

12.08.2020

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmamın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Oğulcan AVCI

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vii
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	ix
İÇİNDEKİLER.....	x
GÖRSELLER DİZİNİ	xiv
ŞEKİLLER DİZİNİ	xxi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xxvi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KÜTAHYA KENTİ’NİN TARİHÇESİ, COĞRAFİ KONUMU VE SU KAYNAKLARI İLE YERLEŞİM ALANLARI.....	18
1.1. Kütahya’nın Tarihçesi	18
1.2. Kütahya’nın Coğrafi Konumu ve Su Kaynakları	21
1.3. Kütahya’nın Yerleşim Alanları	23

İKİNCİ BÖLÜM

2. KÜTAHYA HAMAMLARI	24
2.1. Kütahya’nın Günümüze Gelen Hamamları.....	26
2.1.1. Saray Hamamı	26
2.1.2. Kemer Hamamı	37
2.1.3. Eski-Yeni Hamam/Süleyman Şah Hamamı	49
2.1.4. Babuk (Babık) Bey Hamamı/Yukarı Hamam.....	55
2.1.5. Eğdemir (Eydemir) Hamamı/Elvan Bey Hamamı	65

2.1.6. Küçük Hamam	75
2.1.7. Simav-Demirci Beldesi Hamam Kalıntısı	87
2.1.8. Şengül Hamamı	92
2.1.9. Lâlâ Hüseyin Paşa Hamamı/Paşa Hamamı	104
2.1.10. Balıklı Hamam/Rüstem Paşa Hamamı	114
2.1.11. Gazanfer Ağa Hamamı	129
2.1.12. Azmizâdeler Hamamı	142
2.1.13. Emet Hamam Kalıntısı	149
2.1.14. Moymul Hamamı	152
2.1.15. Gâvur Hamamı/Yeni Mahalle Hamamı	162
2.1.16. Çatal Hamam	169
2.2. Kütahya'nın Günümüze Gelemeyen Hamam Yapıları	173
2.2.1. Sunullah Çelebi Külliyesi Hamamı	173
2.2.2. Yakup Bey Vakfında Adı Geçen Hamam Yapısı	173
2.2.3. Altıntaş İlçesi'nde Bulunan Hamam	174
2.2.4. Hacı Şükrü Şeker'in Evindeki Özel Hamam Kalıntısı	174
2.2.5. Simav Karaca Ahmet Bey Hamamı	175
2.2.6. Alayund Köyü Hamamı	177
2.2.7. Tavşanlı Yeni Hamam	177
2.2.8. Tavşanlı Emirler Caddesi Üzerinde Yer Alan Hamam	178
2.2.9. Pazar/Kazasker Hamamı	178
2.2.10. Paşa Kapısı Hamamı	180
2.2.11. Fatma Hatun Mektebi'ne Vakfedilen Bir Hamam	180
2.3. Kütahya Hamamlarının Sıcaklık Bölümlerine Göre Plan/Mekân Tipolojisi	181

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SEMAVİ DİNLER ÖNCESİ VE SONRASI UYGARLIKLARDA YIKANMA KÜLTÜRÜ VE YAPILARI.....	184
3. 1. Semavi Dinler Öncesi Uygarlıklarda Yıkanma Kültürü ve Yapıları	184

3.1.1. Mezopotamya, Eski Mısır, İran, Arap, Hint, Rus ve Uzakdoğu Uygarlıklarının Yıkanma Kültürü ve Yapıları.....	185
3.1.2. Anadolu Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Yapıları .	194
3.1.3. Grek, Etrüsk ve Roma Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Yapıları	195
3.1.4. Amerikan Yerlilerinde Yıkanma Kültürü ve Yapıları	203
3.2. Semavi Dinlerin Yıkanma Kültür ve Yapılarına Etkileri	204
3.2.1. Musevilik'te Yıkanma Kültürü ve Yapıları	205
3.2.2 Hristiyanlık'ta Yıkanma Kültürü ve Yapıları	206
3.2.2.1. Bizans Uygarlığında Yıkanma Kültürü ve Yapıları	207
3.2.2.2. Avrupa Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Yapıları	210
3.2.3. İslamiyet'te Yıkanma Kültürü ve Yapıları	213
3.2.3.1. Erken İslam, Emevi ve Abbasi Dönemlerinde Yıkanma Kültürü ve Yapıları	214

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İSLAMİYET ÖNCESİ VE SONRASI TÜRK UYGARLIKLARINDA YIKANMA KÜLTÜRÜ VE YAPILARI İLE TÜRK HAMAMLARININ ÖZGÜNLÜĞÜ	220
4.1. İslamiyet Öncesi Türk Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Yapıları	220
4.2. İslamiyet Sonrası Türk Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Hamam Yapıları	224
4.2.1. Türkiye Dışındaki Çeşitli Türk Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Hamam Yapıları	224
4.2.2. Türkiye Selçuklu Çağı ve Beylikler Dönemi Uygarlığında Yıkanma Kültürü, Hamam Yapıları ve Sıcaklık Bölümlerine Göre Hamam Tipleri	229
4.2.3. Osmanlı Uygarlığında Yıkanma Kültürü, Hamam Yapıları ve Sıcaklık Bölümlerine göre Hamam Tipleri ...	236

4.3. Türk Hamamlarının Özgünlüğü	252
DEĞERLENDİRME.....	266
SONUÇ	287
KAYNAKÇA	299
ÖZGEÇMİŞ	

GÖRSELLER DİZİNİ

Fotoğraf 2.1. Saray Hamamı'nın Genel Görünüşü	29
Fotoğraf 2.2. Saray Hamamı'nın Soğukluk/soyunmalık Mekânının 1964 Yılına Ait Bir Fotoğrafı (KKVKBKM Arşivi)	30
Fotoğraf 2.3. Saray Hamamı'nın Genel Görüntüsünü Gösteren 1964 Yılına Ait Bir Fotoğrafı (KKVKBKM Arşivi)	30
Fotoğraf 2.4. Kemer Hamamına Ait Eski Bir Fotoğraf (Kütahya Belediyesi Arşivi) .	40
Fotoğraf 2.5. Kemer Hamamı Genel Görünüşü.....	41
Fotoğraf 2.6. Kemer Hamamı'nın Güney Batı Cephesi	42
Fotoğraf 2.7. Kemer Hamamı Erkekler Bölümü Soğukluk/soyunmalık Mekânı (Kütahya Belediyesi Arşivi)	44
Fotoğraf 2.8. Kemer Hamamı Erkekler Bölümü Ilıklık Mekânı (Kütahya Belediyesi Arşivi)	45
Fotoğraf 2.9. Kemer Hamamı Erkekler Bölümü Sıcaklık bölümü (Kütahya Belediyesi Arşivi)	46
Fotoğraf 2.10. Eski-Yeni/Süleyman Şah Hamamı Sıcaklık bölümü ve Eyvanlarının Genel Görünüşü (KVBM Arşivi)	53
Fotoğraf 2.11. Eski-Yeni/Süleyman Şah Hamamı Halvet Hücresinin Üstten Görünüşü (KVBM Arşivi)	53
Fotoğraf 2.12. Eski-Yeni/Süleyman Şah Hamamı Su Deposu (KVBM Arşivi)	54
Fotoğraf 2.13. Eski-Yeni/Süleyman Şah Hamamı Külhan Mekânının Üstten Görünüşü (KVBM Arşivi).....	54
Fotoğraf 2.14. Babuk Bey Hamamı'nın Soğukluk/soyunmalık Mekânı tarafından Genel Görünüşü.....	59
Fotoğraf 2.15. Babuk Bey Hamamı'nın Külhan tarafından Genel Görünüşü	60
Fotoğraf 2.16. Babuk Bey Hamamı'nın Halvet Hücrelerinden Biri.....	62

Fotoğraf 2.17. Babuk Bey Hamamı’nın Sıcaklık bölümünün Genel Görünüşü.....	63
Fotoğraf 2.18. Eğdemir Hamamı Kuzey Cephesi.....	68
Fotoğraf 2.19. Eğdemir Hamamı Doğu Cephesi	69
Fotoğraf 2.20. Eğdemir Hamamı Soğukluk/soyunmalık Mekânı (KVBM Arşivi).....	71
Fotoğraf 2.21. Eğdemir Hamamı Soğukluk/soyunmalık Mekânının Kubbesi ve Trompları	71
Fotoğraf 2.22. Eğdemir Hamamı Aralık Mekânı.....	71
Fotoğraf 2.23. Eğdemir Hamamı Ilıklık Mekânı	72
Fotoğraf 2.24. Eğdemir Hamamı Sıcaklık bölümü.....	72
Fotoğraf 2.25. Eğdemir Hamamı Halvet Hücrelerinden Biri	73
Fotoğraf 2.26. Eğdemir Hamamı Külhan Mekânı ve Ocağı.....	74
Fotoğraf 2.27. Küçük Hamam Genel Görünüşü	79
Fotoğraf 2.28. Küçük Hamam Soğukluk/soyunmalık Mekânı.....	81
Fotoğraf 2.29. Küçük Hamam Erkekler Kısmı Ilıklık Mekânı.....	82
Fotoğraf 2.30. Küçük Hamam Erkekler Kısmı Sıcaklık bölümü	82
Fotoğraf 2.31. Küçük Hamam Erkekler Kısmı Halvet Hücrelerinden Biri	82
Fotoğraf 2.32. Küçük Hamam Kapı Açıklığı Lentosu Üzerindeki Palmet, Rumi ve Lotuslardan Oluşan Bitkisel Süsleme ve Kabaralar	85
Fotoğraf 2.33 Küçük Hamam Kapı Açıklığı Lentosu Üzerindeki Süslemelerin Eski Bir Fotoğrafı (KVBM Arşivi).....	85
Fotoğraf 2.34. Küçük Hamam Kapı Açıklığının Tepeliğini Oluşturan Bitkisel Süslemenin Eski Bir Fotoğrafı (KVBM Arşivi)	85
Fotoğraf 2.35. Küçük Hamam Ilıklık Mekânına Konumlandırılmış Orijinal Bir Kurna ve Üzerinde Yer Alan Aslan Figürü	85

Fotoğraf 2.36. Simav Demirci Beldesi Hamam Kalıntısının Kurtarma Kazısı Sonrasındaki Genel Görüntüsü (KKVKBKM Arşivi).....	89
Fotoğraf 2.37. Simav Demirci Beldesi Hamam Kalıntısının Su Deposu (KKVKBKM Arşivi)	90
Fotoğraf 2.38. Şengül Hamamı'nın Havadan Görüntüsü (KVBM Arşivi)	94
Fotoğraf 2.39. Şengül Hamamı Genel Görünüşü	95
Fotoğraf 2.40. Şengül Hamamı Batı Cephesi	95
Fotoğraf 2.41. Şengül Hamamı Soğukluk/soyunmalık Mekânı	97
Fotoğraf 2.42. Şengül Hamamı Aralık Mekânı	97
Fotoğraf 2.43. Şengül Hamamı Keçelik Mekânı	98
Fotoğraf 2.44. Şengül Hamamı Ilıklık Mekânı.....	99
Fotoğraf 2.45. Şengül Hamama Sıcaklık Bölümü	100
Fotoğraf 2.46. Şengül Hamamı Doğu Halvet Hücresi.....	100
Fotoğraf 2.47. Şengül Hamamı Su Deposu	101
Fotoğraf 2.48. Şengül Hamamı Sıcaklık bölümünün Kubbe Geçiş Elemanları Arasında Kalan Servi Ağacı Motifi	102
Fotoğraf 2.49. Şengül Hamamı Diğer Halvet Hücresini Örtten Kubbenin Trompları	102
Fotoğraf 2.50. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Genel Görünüşü (KVBM Arşivi)	106
Fotoğraf 2.51. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Soğukluk/soyunmalık Mekânı (KVBM Arşivi)	108
Fotoğraf 2.52. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Ilıklık Mekânı ve Tonozu (KVBM Arşivi)	109
Fotoğraf 2.53. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Sıcaklık bölümü (KVBM Arşivi)	110
Fotoğraf 2.54. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Halvet Hücrelerinden Biri (KVBM Arşivi)	110

Fotoğraf 2.55. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Su Deposu (KVBM Arşivi).....	111
Fotoğraf 2.56. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Külhan Mekânı ve Ocak Nişi (KVBM Arşivi)	111
Fotoğraf 2.57. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Ilıklık Mekânında Yer Alan Çeşmenin Aynalık Bölümündeki Bitkisel Süsleme (KVBM Arşivi)	112
Fotoğraf 2.58. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Külhan Bacasında Bulunan Süsleme (KVBM Arşivi)	112
Fotoğraf 2.59. Balıklı Hamam Kitabesi.....	114
Fotoğraf 2.60: Balıklı Hamam Genel Görünüşü	119
Fotoğraf 2.61: Balıklı Hamam Güneydoğu Cephe.....	120
Fotoğraf 2.62. Balıklı Hamam Erkekler Bölümü Soğukluk/soyunmalık Mekânı	122
Fotoğraf 2.63. Balıklı Hamam Erkekler Bölümü Aralık Mekânı	123
Fotoğraf 2.64. Balıklı Hamam Erkekler Bölümü Ilıklık Mekânı	123
Fotoğraf 2.65. Balıklı Hamam Erkekler Kısmı Sıcaklık Bölümü	124
Fotoğraf 2.66. Gazanfer Ağa Hamamı'nın Üstten Görünüşü (Eski Gediz Belediyesi Arşivi).....	134
Fotoğraf 2.67. Gazanfer Ağa Hamamı Genel Görüntüsü	134
Fotoğraf 2.68. Gazanfer Ağa Hamamı Erkekler Bölümü Soğukluk/soyunmalık Mekânı	136
Fotoğraf 2.69. Gazanfer Ağa Hamamı Erkekler Bölümü Ilıklık Mekânı.....	137
Fotoğraf 2.70. Gazanfer Ağa Hamamı Erkekler Kısmı Sıcaklık Bölümü.....	138
Fotoğraf 2.71. Gazanfer Ağa Hamamı Erkekler Bölümü Sıcaklık bölümünün Halvet Hücrelerinden Biri	138
Fotoğraf 2.72. Gazanfer Ağa Hamamı Kadınlar Bölümü Sıcaklık bölümünde Yer Alan Kurnalardan Biri	141

Fotoğraf 2.73. Gazanfer Ağa Hamamı Erkekler Bölümü Sıcaklık bölümünde Yer Alan Kurnalardan Biri	141
Fotoğraf 2.74. Azmizadeler Hamamı Genel Görüntüsü	145
Fotoğraf 2.75. Azmizadeler Hamamı Soğukluk/soyunmalık Mekânı	146
Fotoğraf 2.76. Azmizadeler Hamamı Sıcaklık Bölümü	147
Fotoğraf 2.77. Azmizadeler Hamamı'nın Su Deposunun Dıştan Görünüşü	147
Fotoğraf 2.78. Emet Hamam Kalıntısı Genel Görünüşü	150
Fotoğraf 2.79. Moymul Hamamı Üstten Görünüşü (Tavşanlı Belediyesi Arşivi)	154
Fotoğraf 2.80. Moymul Hamamı Güney Cephesi	155
Fotoğraf 2.81. Moymul Hamamı Doğu Cephesi	155
Fotoğraf 2.82. Moymul Hamamı Kuzey Cephesi.....	155
Fotoğraf 2.83. Moymul Hamamı Batı Cephesi	156
Fotoğraf 2.84. Moymul Hamamı Soğukluk/soyunmalık Mekânı.....	157
Fotoğraf 2.85. Moymul Hamamı Ilıklık Mekânı	158
Fotoğraf 2.86. Moymul Hamamı Sıcaklık Bölümü	158
Fotoğraf 2.87. Moymul Hamamı Sıcaklık bölümün Halvet Hücrelerinden Biri	159
Fotoğraf 2.88. Moymul Hamamı'nın Kütahya Müzesi'nin Gerçekleştirdiği Kurtarma Kazısı Sonucunda Ortaya Çıkarılan Külhan Mekânının Temelleri (Tavşanlı Belediyesi Arşivi)	160
Fotoğraf 2.89. Moymul Hamamı'nın Kurtarma Kazısı Sonucunda Ortaya Çıkarılan Külhan Mekânından Detay (Tavşanlı Belediyesi Arşivi).....	160
Fotoğraf 2.90. Moymul Hamamı'nın Sıcaklık bölümünün kubbesinde Yer Alan Fil Gözleri	161

Fotoğraf 2.91. Sıcaklık bölümünün batısında sütunlarla ayrılmış küçük birimin yıkanma alanı diğer birimin yıkanma alanından ayıran mermer levhalarda yer alan köpek başı tasvirleri	161
Fotoğraf 2.92. Gâvur Hamamı Giriş Cephesi (KKVKBKM Arşivi).....	164
Fotoğraf 2.93. Gâvur Hamamı’nın Külhan Tarafından Görüntüsü (Sayan, 2010, s. 363)	164
Fotoğraf 2.94. Gâvur Hamamı Soğukluk/soyunmalık Mekânı (KKVKBKM Arşivi)	166
Fotoğraf 2.95. Gâvur Hamamı Sıcaklık bölümü (Sayan, 2010, s. 397)	167
Fotoğraf 2.96. Çatal Hamam Genel Görünüşü	170
Fotoğraf 2.97. Çatal Hamam Soğukluk/soyunmalık Mekânı	171
Fotoğraf 2.98. Çatal Hamam Ilıklık Mekânı	172
Fotoğraf 3.1. Günümüzde Yenilenerek Kullanılan ve Doğal Kaynak suyuyla Çalışan Bir İwaburo Örneği (http://www.kosenkaku.com/english/spa/ Erişim Tarihi 11.04.2020)	189
Fotoğraf 3.2. Günümüzde Yenilenerek Kullanılan Bir Kamaburo Örneği (http://en.akatoki-an.com/news/detail.html?id=224 Erişim Tarihi 11.04.2020)	190
Fotoğraf 3.3. Günümüzde Yenilenerek Kullanılan Bir Kamaburo’nun İç Mekânı (http://en.akatoki-an.com/news/detail.html?id=224 Erişim Tarihi 11.04.2020)	190
Fotoğraf 3.4. Todaiji Tapınağı’nda Yer Alan Hamam ve İçindeki Demir Küvet (http://pinbokejun.blog93.fc2.com/blog-entry-1077.html Erişim Tarihi 11.04.2020)	191
Fotoğraf 3.5. Kral Şehri Anaradhapura’da “Pokuna” Denilen Hamam Harabelerinin Bir Örneği (https://www.gettyimages.com/detail/photo/kuttam-pokuna-anuradhapura-sri-lanka-royalty-free-image/496987147 Erişim Tarihi 11.04.2020).....	193
Fotoğraf 3.6. Navajo Yerlileri Tarafından Kullanılan Ter Banyosu (Cosgrove, 1913, s. 6)	204
Fotoğraf 3.7. Reykjavik Kenti’nde Bulunan Hamamlara Bir Örnek (https://guidetoiceland.is/best-of-iceland/the-5-best-hot-springs-in-iceland Erişim Tarihi 11.04.2020)	210
Fotoğraf 3.8. İrlanda’da İnşa Edilen Bir Banyo (Cosgrove, 1913, s. 9).....	210

Fotoğraf 3.9. Bir Fin Hamamının 1885 Yılına Ait Fotoğrafi (Retzius, 1885, s. 92).. 211

Fotoğraf 4.1. Memluk Hamamlarının Bazılarında Bulunan “cevani” Bölümü (Rifaioğlu, 2018, s. 557)..... 261

ŞEKİLLER DİZİNİ

Çizim 2.1. Saray Hamamı Planı (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek).....	31
Çizim 2.2. Saray Hamamı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)	31
Çizim 2.3. Kemer Hamamı Planı (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek).....	43
Çizim 2.4. Kemer Hamamı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek).....	43
Çizim 2.5. Eski Yeni/Süleyman Şah Hamamı Planı (Türktüzün'den işlenerek).....	52
Çizim 2.6. Babuk Bey Hamamı Planı (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek).....	61
Çizim 2.7. Babuk Bey Hamamı Planı (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek).....	61
Çizim 2.8. Eğdemir Hamamı Planı (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)	70
Çizim 2.9. Eğdemir Hamamı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek).....	70
Çizim 2.10. Küçük Hamam Planı (KKVKBKM Arşivi'nden aslına uygun şekilde işlenerek)	80
Çizim 2.11. Küçük Hamam Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)	81
Çizim 2.12. Simav Demirci Beldesi Hamam Kalıntısı Planı (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)	90
Çizim 2.13. Simav Demirci Beldesi Hamam Kalıntısı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)	90
Çizim 2.14. Şengül Hamamı Plan (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek).....	96
Çizim 2.15. Şengül Hamamı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)	96
Çizim 2.16. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Plan (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)	108
Çizim 2.17. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek).....	108
Çizim 2.18. Balıklı Hamamı Plan (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)	121
Çizim 2.19. Balıklı Hamamı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek).....	122
Çizim 2.20. Gazanfer Ağa Hamamı Plan (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek).....	136
Çizim 2.21. Gazanfer Ağa Hamamı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)	136
Çizim 2.22. Azmizâdeler Hamamı Plan	146

Çizim 2.23. Azmizâdeler Hamamı Kesit	146
Çizim 2.24. Emet Hamam Kalıntısı Planı.....	151
Çizim 2.25. Emet Hamam Kalıntısı Kesit	151
Çizim 2.26. Moymul Hamamı Plan (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)	157
Çizim 2.27. Moymul Hamamı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek).....	157
Çizim 2.28. Gavur Hamamı Plan (Sayan'dan işlenerek).....	165
Çizim 2.29. Gavur Hamamı Kesit (Sayan'dan işlenerek)	165
Çizim 2.30. Çatal Hamamı Planı	171
Çizim 2.31. Çatal Hamam Kesit	171
Çizim 2.32. Kazasker Hamamı Plan (Kalyon, 2010, s. 245 işlenerek)	179
Çizim 3.1. Mohenjo Daro Kenti Yıkınma Yapıları (Vidale, 2010, s. 67).....	187
Çizim 3.2. Petra'da Bulunan Büyük Tapınak Hamamı'nın Planı (Arce, 2015, s. 162).....	192
Çizim 3.3. Asarhaddun Zamanında (681-668) İnşa Edilmiş Bir Asur Sarayında Ortaya Çıkarılan Hamamların Planları (Baumer, 1903, s. 13).....	194
Çizim 3.4. A. Yunanistan'daki Gortys Hamamı (Fagan, 1993, s. 407) B. Sicilya Gela'daki Yunan Hamamı (Orlandini, 1960, s. 182).....	196
Çizim 3.5. Olympia Hamamı Planı ve hypokaust sistemi (Fagan, 1993, s. 409-410).....	197
Çizim 3.6. Stabian Hamamları Planı (Yegül, 2006, s.59)	198
Çizim 3.7. Agrippa Hamamı Planı (Yegül, 2006, s.165).....	198
Çizim 3.8. Nero Hamamı Planı (Yegül, 2006, s.169).....	199
Çizim 3.9. Titus Hamamı Planı (Yegül, 2006, s.171)	200
Çizim 3.10. Traianus Hamamı Planı (Yegül, 2006, s.173).....	201
Çizim 3.11. Caracalla Hamamı Planı (Yegül, 2006, s.179).....	201
Çizim 3.12. Diocletianus Hamamı Planı (Yegül, 2006, s.192)	202
Çizim 3.13. Constantinus Hamamı Planı (Yegül, 2006, s.198).....	202
Çizim 3.14. İstanbul Arkeoloji Müzesi ve Topkapı Sarayı Yakınlarındaki Bizans Hamamı (Berger, 2012, s. 77).....	208

Çizim 3.15. Kalenderhane Hamamı Planı (Eyice, 1997, s. 405)	208
Çizim 3.16. Orta Çağ'da Almanlar Tarafından Kullanılan Buhar Hamamının Bir Canlandırması (Schultz, 1982, s. 53).....	211
Çizim 3.17. Bir Fin Hamamının Planı (Retzius, 1885, s. 90).....	211
Çizim 3.18. Kuseyr Amra Planı (Önge, 1995, s. 14).....	214
Çizim 3.19. Hırbetü'l Mefcer Planı (Beksaç, 1998, s. 326)	215
Çizim 3.20. İdrisiler Dönemi'nde Fas'ta İnşa Edilen Hamam Yapısının Planı (Raftani and Radoine, 2008, s. 60).....	215
Çizim 3.21. Abde Hamamı Planı (Eyice, 1997, s. 406).....	217
Çizim 3.22. El Hamra Sarayı Hamamının Planı (Eyice, 1997, s. 409).....	217
Çizim 3.23. Tlemsen Boyacılar Hamamı'nın Planı (Eyice, 1997, s. 409).....	218
Çizim 3.24. Fas Vücdde Çarşı Hamamı'nın Planı (Eyice, 1997, s. 410)	218
Çizim 3.25. Tunus Bardo Çarşı Hamamı'nın Planı (Eyice, 1997, s. 410).....	218
Çizim 3.26. Meriniler Dönemi Rabat Hamamı'nın Planı (Eyice, 1997, s. 410).....	218
Çizim 4.1. Kirman Nigar Büyük Selçuklu Hamamı Planı (http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/nigar-hamami Erişim Tarihi 11.04.2020)	224
Çizim 4.2. Şam Bizuri Hamamı Planı (Eyice, 1997, s. 407)	225
Çizim 4.3. Şam Cevze Hamamı Planı (Eyice, 1997, s. 407)	225
Çizim 4.4. Şam Verd Hamamı Planı (Eyice, 1997, s. 408)	225
Çizim 4.5. Tripoli Al Nuri Hamamı Planı (Liebich, 1983, s. 194).....	225
Çizim 4.6. Tripoli İzz'al-Din Hamamı Planı (Liebich, 1983, s. 192).....	225
Çizim 4.7. A. Meraga Şeyh İslam Hamamı, B. Eşkonan Alihan Hamamı, C.Kaşan Fin Hamamı, D. Firuzabad Meymend Hamamı (Hassanzadeh, 2019, s. 162, 175, 180, 201).....	227
Çizim 4.8. A. Senendec Han Hamamı, B. Culfa Kürdeşt Hamamı, C.Meraga Çaharsug Hamamı, D. Nihavend Hacı Ağa Torab Hamamı (Hassanzadeh, 2019, s. 120, 144, 162, 219)	227
Çizim 4.9. A. Yezd Fert Hamamı, B. Yezd Golşen Hamamı (Hassanzadeh, 2019, s. 246, 251)	228

Çizim 4.10. A. Alara Kalesi Hamamı (Önge, 1995, s. 178), B. Tuzhisarı Sultan Hanı Hamamı (Önge, 1995, s. 188), C. Tire Terziler Hamamı (Erat, 1997, ç. 16) D. Kasaba Köyü Vakıf Hamamı (Erat, 1997, ç. 40), E. Peçin Kale Hamamı (Erat, 1997, ç. 42)	231
Çizim 4.11. A. Manuçehr Hamamı, B. Sitti Radviyye Hamamı, C. Divriği Aşağı Hamam, D. Bekirçavuş Hamamı, E. Huant Hatun Hamamı, F. Mardin Yeni Kapı Hamamı, G. Tokat Pervane Hamamı, H. Beyşehir Süleyman Bey Hamamı, I. Karaman Emir Süleyman Bey Hamamı (Önge, 1995, s. 119, 130, 102, 183, 207, 254, 248, 272, 31), J. Mardin Ulu Cami Hamamı (Erat, 1997, ç. 15)	232
Çizim 4.12. Antalya Yivli Minare Hamamı (Erken, 1983, s. 540)	233
Çizim 4.13. Seyyid Harun Veli Hamamı (Önge, 1995, s. 32)	233
Çizim 4.14. A. Uluborlu Karabey Hamamı, B. Yalvaç Hamamı (Şaman, 1993, Levha 86, 125)	234
Çizim 4.15. A. Uluborlu Balta Bey Hamamı (Şaman, 1993, Levha 74), B. Frenkşah Hamamı (Önge, 1995, s. 244), C. Eğirdir Dünder Bey Hamamı (Şaman, 1993, Levha 98), D. Sivrihisar Seydiler Hamamı (Erat, 1997, ç. 13), E. Peçin Ahmet Gazi Hamamı (Erat, 1997, ç. 43)	234
Çizim 4.16. A. İshaklı Sahip Ata Hamamı (Yavaş, 2007, ç. 4), B. Kayseri Birlik Hamamı (Önge, 1995, s. 144), C. Ağzıkara Han Köyü Hamamı (Önge, 1995, s. 228), D. Büyük Gökçeli Hamamı (Şaman, 1993, Levha 115), E. Eğirdir Gökçe Köyü Hamamı (Şaman, 1993, Levha 151)	235
Çizim 4.17. A. Kastamonu Vakıf Hamamı, B. Kayseri Külük Hamamı (Önge, 1995, s. 260, 140), C. Mardin Emir Hamamı (Yıldız, 2008, ç. 65)	236
Çizim 4.18. Hoca Paşa Hamamı Planı (Orcan, 2011, s. 84)	242
Çizim 4.19. A. Yarhisar Orhan Gazi Hamamı (Yılmazyaşar, 2003, Levha 149), B. Bursa Eyne Bey Hamamı (Erat, 1997, ç. 54), C. İznik Elbeyli Köyü Hamamı (Ötüken vd., 1986, s. 366), D. Bursa Hanzade Hamamı (Ötüken ve Durukan, 1983, s. 365), E. Erzurum Küçük Hamam (Çınar, 2010, 131), F. Malatya Hekimhan Hamamı (Aytaç, 1998, ç. 34), G. İnegöl Ortaköy Hamamı (Ötüken ve Durukan, 1983, s. 185), H. Malatya Arapkir Osman Paşa Hamamı (Aytaç, 1998, ç. 30), I. Sivas Pirkinik Hamamı (Önder, 2007, ç. 18), J. Malatya Arapkir Şerif Ağa Hamamı (Aytaç, 1998, ç. 31)	244
Çizim 4.20. A. Erzurum Kırkçeşme Hamamı (Çınar, 2010, s. 130), B. İstanbul Süleymaniye Külliyesi Hamamı (Çınar, 2010, s. 151), C. Bursa Orhan Hamamı (Erat, 1997, ç. 19), D. Ankara Eyne Bey (Erat, 1997, ç. 53), E. Edirne Beylerbeyi Hamamı (Yılcı, 2012, ç. 9), F. Amasya Kumacık Hamamı (Oltulu, 2006, s. 53), G. Çorum Ali Paşa Hamamı (Akok, 1955, s. 89), H. İstanbul Ayasofya Hamamı (Çınar, 2010, s. 128)	245
Çizim 4.21. A. Haydarhane Hamamı (Ötüken ve Durukan, 1983, s. 367), B. Muradiye Hamamı (Ötüken ve Durukan, 1983, s. 376), C. Gazi Mihal Bey Hamamı (Yılcı, 2012, ç. 7), D. Mezit Bey Hamamı (Yılcı, 2012, ç. 15), E. İbrahim Paşa Hamamı (Yılcı, 2012, ç. 20), F. Trabzon Çifte Hamam (Şahin, 2020, s. 233)	246

Çizim 4.22. A. Erzurum Çifte Göbek Hamamı (Çınar, 2010, s. 137), B. Trabzon Fatih Hamamı (Şahin, 2020, s. 232), C. Konuralp Hamamı (Erken, 1977, s. 354), D. Kum Kasrı Hamamı (Yılancı, 2012, ç. 18).....	247
Çizim 4.23. A. İnegöl Yıldırım Hamamı (Ötüken vd., 1986, s. 174), B. Manisa Dilşikar Hamamı (Çınar, 2010, s. 164), C. Mudurnu Yıldırım Hamamı (Erat, 1997, ç. 45), D. Ankara Kalecik Hamamı (Erken, 1977, s. 476), E. Erzurum Askeri Hamam (Çınar, 2010, s. 132), F. İbrahim Paşa Hamamı (Ötüken ve Durukan, 1983, s. 363)	248
Çizim 4.24. A. Göynük Süleyman Paşa Hamamı (Erat, 1997, ç. 22), B. Yeniçeri Hamamı (Yılancı, 2012, ç. 17), C. Emir Sultan Hamamı (Ötüken ve Durukan, 1983, s. 360), D. İçel Mamuriye Hamamı (Önge, 1995, s. 92).....	249
Çizim 4.25. A. Manisa Hafsa Sultan Hamamı (Çınar, 2010, s. 159), B. Payas Sokullu Mehmed Paşa Hamamı (Çınar, 2010, s. 161), C. Davut Paşa Hamamı (Ötüken ve Durukan, 1983, s. 356), D. Karaman Yeni Hamam (Önge, 1995, s. 36), E. Konya Ereğli Eski Hamam (Önge, 1995, s. 37), F. Tahtakale Hamamı (Orcan, 2011, s. 112).....	250
Çizim 4.26. A. İzmit Pertev Paşa (Çınar, 2010, s. 160), B. İzmit Hüsrev Kethüda Hamamı (Çınar, 2010, s. 162), C. Lüleburgaz Sokullu Hamamı (Çınar, 2010, s. 162), D. Atik Valide Hamamı (Çınar, 2010, s. 159).....	251
Çizim 4.27. A. At Pazarı Dayıoğlu Hamamı (Ötüken ve Durukan, 1983, s. 351), B. Haseki Hamamı (Eyice, 1997, s. 369), C. İzmit Süleyman Paşa Hamamı (Erat, 1997, ç. 23), D. Amasya Hızır Paşa Hamamı (Oltulu, 2006, s. 95)	251
Çizim 4.28. Emevi Hamamları (Arce, 2015, s. 167)	256
Çizim 4.29. A. Şahcuvar Karahanlı Hamamı, B. Otrar'daki Karahanlı Hamamı, C. Taraz'daki Karahanlı Hamamı (Çeşmeli, 2007, s. 39).....	261

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.k.	: Adı geçen kaynak
KKVKBKM	: Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü
EKVKBKM	: Eskişehir Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü
GEEAYK	: Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtları Yüksek Kurulu
KUDEB	: Koruma Uygulama ve Denetim Bürosu
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
VGM	: Vakıflar Genel Müdürlüğü
VBM	: Vakıflar Bölge Müdürlüğü
A.MKT.UM	: Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Tasnifi Belgeleri
BEO	: Bâb-ı Âli Evrak Odası Tasnifi Belgeleri
C.BLD	: Cevdet Belediye Tasnifi Belgeleri
C.EV.	: Cevdet Evkaf Tasnifi Belgeleri
İ.MVL.	: Meclis-i Vâlâ Tasnifi Belgeleri

GİRİŞ

Bu çalışmanın iki temel konusundan ilkinin, Türkiye Selçukluları döneminden Türkiye Cumhuriyeti'ne gelene kadar geçen geniş bir zaman diliminde inşa edilmiş Kütahya Hamamları; ikincisini Türklerin toplum hayatının her alanında oldukça fazla önem verip vazgeçilmez bir yapı türü haline getirerek dünya literatürüne “*Türk Hamamı*” kavramını yerleştirdikleri Türk Hamamlarının özgünlüğü meselesi oluşturur.

Türk toplumunun kendine has karakteriyle şekillendirdiği özgün mimari, işlev ve sosyal karaktere sahip Türk hamamının mimari karakteri bu tez çalışması kapsamında detaylı olarak Kütahya örnekleri üzerinden incelenmeye çalışılmıştır. Tarihi süreç içerisinde kesintisiz olarak Selçuklu, Beylikler, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinin yaşandığı Kütahya kenti Türkiye topraklarında Türkiye Cumhuriyeti'nden önce kurulan farklı Türk devletlerinin hamam yapılarını toplu bir şekilde incelemeye, mimari olarak her anlamda benzerlik ve farklılıklarını değerlendirmeye oldukça uygun olduğundan bu tez çalışmasında pilot şehir olarak ele alınmıştır. Kütahya'da Türk döneminde inşa edilen hamamların daha önce toplu bir şekilde ele alınmamış ve mimari bir yapı türü olarak sadece hamam özelinde bir değerlendirmeye gidilmemiş olması da söz konusu kentin seçilmesinin diğer bir nedenidir.

“*Kütahya Hamamları (12.-19. Yy.) ve Türk Hamamlarının Özgünlüğü*” başlığını taşıyan bu tez çalışmasında Türkiye'de ve Türkiye dışında kurulan Türk devletlerinin hamam yapılarıyla Selçuklu döneminden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen süre zarfında Kütahya'da inşa edilen Türk hamamları detaylı bir biçimde incelenerek ve Türk hamamlarının diğer uygarlıkların yıkanma yapılarıyla karşılaştırılarak özgünlüğünün ortaya konulmasına çalışılmıştır. Bu nedenle çalışmanın bir bölümü Kütahya hamamları için ayrılmış ve Türk döneminde Kütahya'da inşa edilen hamamların biçim-estetik yönünden birbirlerinin yanı sıra aynı dönemde yapılan diğer hamamlar ile de benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulmuştur.

Türk hamamlarının hem mimari hem de kullanım usulleri açısından özgünlüğünü ortaya koyma düşüncesi, ayrıca dünyanın kadim uygarlıklarının yıkanma kültürü ve yapılarını ele alma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla çalışmanın bir bölümünü Türk uygarlığı dışındaki uygarlıkların yıkanma usulleri ve bu amaçla inşa ettikleri yapıların mimarisi oluşturur. Dünyada birçok uygarlığın kendine has yıkanma yapıları olsa da Türk hamamları genellikle birbirinin devamı niteliğinde sayılan Antik

Yunan, Roma ve Bizans hamamlarıyla özdeşleştirilmiş ve onların devamı olarak görülmüştür. Roma uygarlığında anıtsallığı ve görkemiyle ön plana çıkan hamam yapıları genellemelere kurban edilmiş ve yanlış algıların doğmasına sebep olunmuştur. Sonuçta, diğer uygarlıkların sahip olduğu, aynı eylem için tasarlanmış ve işlevsel anlamda çalışma prensibi olarak aynı ya da benzer tür mekânları bulunan yapıların kökeninin Roma mimarisinde aranması gerektiği yönünde bir anlayış ortaya çıkmış ve neredeyse söz konusu yapı türünün Roma hamamlarından gelişerek yayıldığı konusunda bir genel kabul oluşmuştur. Burada uygarlıkların kendilerine has milli kimliği ve karakteri olduğu ya görmezden gelinmiş ya da farkında olmadan atlanmıştır. Tarihi süreç içinde her uygarlığın faaliyet gösterdiği her alanda kendisine özgü nitelikler ortaya koyduğu ve bunları eserlerine yansıttığı bir gerçektir. Dolayısıyla bir uygarlığa ait mimari geleneğin şekillenmesindeki en önemli unsur, o uygarlığın milli kimliği ve buna bağlı olarak karakterini oluşturan her şeydir.

Hamam, dar anlamda bir bölümünde ısıtılarak sıcak hale getirilen suyla, insanların yıkanmak için kullandıkları mekânın; daha geniş anlamda ise yıkanma eyleminin gerçekleştiği, her birinin farklı bir özelliği olan mekânlar bütünlüğüne sahip yapıların genel adıdır. Dilimize Arapça'dan gelmiş olan hamam kelimesinin kökeni “ısıtmak, sıcak olmak” anlamındaki *hamm* (hamam) kelimesine dayanır. Sözlük anlamı “ısıtılan yer” olan hamam kelimesi Türk kültüründe yıkanma yeri manasında kullanılmaktadır. Farsça karşılığının *germâbe*¹ olduğuna dair bilgiler mevcut olsa da bu terim sıcak su hamamı, kaplıca ve ılıca anlamlarına gelir.² Dolayısıyla *germâbe* kelimesinin sonradan anlam kaymasına uğrayarak ısıtma hamam anlamında da kullanıldığı ya da yanlış şekilde kullanıldığı düşünülebilir. Isıtılan suyun ve ısıtılan bir mekânın bulunuşu hamam yapısını ılıca ve kaplıcalardan ayıran en önemli belirleyici faktördür. Günümüz Türkçesi'nde yıkanma eyleminin gerçekleştirildiği yapılara hamam denilse de bu kelimenin Türkçe *çimek* ve *yunak* gibi karşılıkları bulunmaktadır.³ Kaşgarlı Mahmud, 11. yüzyılda kaleme aldığı *Divanü Lügat-it-Türk* adlı eserinde yıkanmak eylemi için Türk dillerinde *çun* ve *yun* kelimelerinin kullanıldığını belirtir.⁴ İslamiyet'i kabul eden Türk kavimlerinde *yunmak* kelimesi abdest almak anlamında da

¹A. S. Ülgen (1950). Hamam. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, 5/1, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, s. 174-178; S. Eyice (1997). Hamam. *TDVİA*, 15, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 402.

²F. Devellioğlu (1962). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Doğu Matbaası, s. 341.

³B. Ögel, (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş III*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 103.

⁴B. Atalay (1986). *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*. IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 814.

kullanılmıştır.⁵ Türkiye’de de *çimek* ve *yunak* kelimelerinin *çun*, *çunmak* ve *yun*, *yunmak* kelimelerinden türetilmiş olduğu ve yıkanılacak yer anlamında kullanıldığı düşünülür. Bu yerler ayrıca *yıkak*, *yunluk*, *munça*, *munçak*, *ısı*, *ısıcak*, *ısıdam*, *ısık* ve *issi* olarak da adlandırılmıştır.⁶ Günümüzde Başkurt, Kazak, Kırgız, Tatar ve Uygur gibi Türk lehçelerinde de (lehçe sırasına göre) *munsa*, *monşa*, *monço*, *munça*, *monça* isimleri verilmiştir.⁷ Söz konusu kelimelerin oldukça yakın oldukları görülen *munçak* kelimesinin zaman içerisinde fonetik ve morfolojik değişimlere uğraması kullanıldığı zaman aralığı ve coğrafyaya bağlı doğal bir sonuçtur.

Eski dönemlerden bu yana insanlar tabii sıcak su kaynaklarından faydalanmışlardır. Sıcak su kaynakları için oluşturulan yapıların üstü açık olanlarına ılıca, örtülü olanlarına kaplıca denilmektedir. Doğal sıcak sulara sahip oldukları için bunlara *kaplıca* ve *ılıca* adı verilmiştir. Bazen bu yapılar için hamam tabiri kullanılsa da hamam, bir ısıtma sistemine sahip olan dolayısıyla suyun ve mekânların ısıtıldığı, yıkanma işlevine sahip binaların genel adıdır. Kaplıca ve ılıcaları hamamlardan ayıran en ayırt edici özellik kaplıcaların yıkanma mekânının ortasında bulunan havuzdur.⁸

Kullandıkları suyu dikkate alarak yıkanma işlevine sahip yapıları temel olarak, tabii sıcak su ile çalışan kaplıcalar ve ılıcalar ile ısıtılmış suyla çalışan hamamlar olarak iki gruba ayırmak mümkündür. Bir tabii sıcak su kaynağı, üstü kapalı bir bina ile çevrelenmişse kaplıca eğer üstü kapalı bir bina içine alınmamışsa ılıca adını alır.⁹ Kaplıcaların ve ılıcaların günümüzde yıkanma veya temizlik yerinden ziyade, bir sağlık tesisi olarak önem kazandığı görülmektedir.¹⁰ Kültürümüzde kaplıca ve ılıcalara bir genellemeyle hamam da denilebilmektedir. Bu tez kapsamında sadece ısıtılan su ile çalışan, yıkanma eyleminin gerçekleştiği yapılara hamam denilmiş ve bu yapılara odaklanılmıştır.

Roma hamamlarında, girişte yer alan soyunma odası (apodyterium); soğukluk, ılık ve sıcaklık mekânları (frigidarium, tepidarium, caldarium) ile spor faaliyetlerine ayrılan mekân (palaestra) ve yapının döşemesinin küçük ayaklar üzerine oturtulmasıyla döşeme altında oluşturulan, sıcak havanın dolaştığı cehennemlik (hypocaust) bölümü bulunur. Bazı hamamlarda güneş banyosu için kullanılan mekânlar (heliocaminus) da

⁵Atalay, 1986, **a.g.k.**, s. 814.

⁶Ögel, 1978, **a.g.k.**, s. 107.

⁷<https://sozluk.gov.tr/?kelime=> (Erişim Tarihi: 17.10.2019).

⁸Eyice, 1997, **a.g.k.**, s. 402.

⁹Ülgen, 1950, **a.g.k.**, s. 174.

¹⁰Y. Önge (1995). *Anadolu’da XII.-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: VGM Yayınları, s. 10.

bulunur.¹¹ Roma hamamları plan tiplerine göre genellikle sıra tipi, halka tipi, yarım eksenli tip, küçük imparatorluk tipi ve büyük imparatorluk tipi olmak üzere 5 grupta incelenmektedir.¹²

Bu çalışma hazırlanırken hamam bölümlerinden soyunmalık, soğukluk ve külhan ile cehennemlik bölümlerinin nasıl kullanıldığının tespitinde önemli sorunlarla karşılaşmıştır. Bazı kaynaklarda Türk Hamamlarının soyunmalık bazı kaynaklarda soğukluk bölümlerinden bahsedilmekte; mimarlık sözlüklerinde bu iki bölüm birbirinden ayrı mekânlar olarak ele alınmakta ve soyunmalık genellikle hamamda müşterilerin soyundukları, soğukluk ise soyunmalık ile sıcaklık bölümleri arasında yer alan ve hamamın az ısıtılan yeri olarak tanımlanmaktadır.¹³ Soyunmalığın hamamın girişten sonraki ilk mekânı olması, eşyaların burada çıkarılması ve hamama uygun eşyaların bu mekânda kuşanılmasını zorunlu kılmıştır. Söz konusu mekân, yapının sıcaklığı giderek artan diğer mekânlarına geçmeden önce kişilerin hamam ortamına uyum sağladıkları ilk mekân olmakla da yapının en soğuk yeridir. Türk Hamamlarında vücudun yavaş yavaş sığağa alıştırılması için tasarlanmış ayrı bir mekân bulunmadığından, hamamın girişe göre ilk mekânına (soyunmalık/soğukluk) iki işlev birden yüklenmiştir. Belirli bir sıraya sıcaklığı birbirinden farklı mekânlara sahip olmaları hamam yapılarının en temel özelliğidir. Doğası gereği bir yıkanma/temizlenme yapısı olması ve vücut temizliği işleminin elbiselerle yapılamayacak olması göz önüne alındığında soyunma işlemi muhakkak ki gerçekleşecektir. Bu ilk mekanların mimari açıdan hamamların temel işlev olarak soyunma-giymeme işlemini ön plana çıkartacak herhangi bir özelliği yoktur fakat özellikle soğuk tutulan bir mekân da değildir. Çünkü nasıl ki sıcaklık kelimesinden birçok yöntemle özellikle ısıtılan ve sıcak tutulmaya çalışılan bir mekân anlaşılıyorsa soğukluk kelimesinden de özellikle soğuk tutulan bir mekân anlaşılması gerekir. Söz konusu mekân özellikle soğuk tutulmak için çaba harcanan bir mekân değildir ki içerisinde yarı çıplak durumda bulunulabilmesi de soğuk bir mekân olmadığını ispatlar. Söz konusu mekânda ortam ısıısının diğer bölümlere göre daha düşük olmasının tek sebebi ısıtma sisteminden faydalandırılmamış olmasıdır. Bu nedenle her iki adlandırmanın da kendi içinde bir mantığı olduğundan söz konusu bölümü soğukluk/soyunmalık olarak her iki şekilde adlandırmak bizce daha uygundur.

¹¹Z. F. Ürük (2016). Medeniyetler içinde Hamamın Gelişimi ve Kültürel Olarak Mekân Analizleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 28, s. 193.

¹²F. Yegül (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma* (çev: E. Erten). İstanbul: Homer Kitabevi, s. 162.

¹³D. Hasol (2016). *Mimarlık Cep Sözlüğü*. İstanbul: YEM Yayınları, s. 187-188; A. Turani (2006). *Sanat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 127.

Türk Hamamlarında soyunulan yer ile yıkanılan yer arasında genellikle ılıkılık, bazı örneklerde ılıklıkla birlikte aralık mekânının bulunuşu, girilen ilk mekânın hem soyunmalık hem de soğukluk mekânı oluşu, bazı kaynaklarda soğukluk olarak adlandırılan mekânın gerçekte ılıkılık mekânı olduğunu gösterir.

Burada değinilmesi gereken diğer bir nokta da genellikle sıcaklık mekân ya da bölümüne geçişte bir hazırlanma yeri olarak tanımlanan ılıkılık bölümlerinin sıcaklığın bir bölümü olarak ele alınıp alınamayacağı konusudur. Giyinme-soyunma, temizlenme-yıkanma ve yapının ısıtılması, hamam yapılarının belli mekân ya da bölümlerine yüklenen somut işlevlerdir. Farklı olarak genellikle küçük ölçekli olan ve içerisinde çok az kişinin belli bir süreyle durabileceği ılıkılık mekân/bölümleri için böylesine somut bir işlevden söz etmek pek mümkün değildir. Ilıklık bölümü, sıcaklık bölümünün kapasitesini arttırmak için yapılmış olabileceği gibi sıcaklığa geçiş öncesinin hazırlanma yeri ve sıcaklığın çok sıcak ortamından bunalan kişilerin kullandığı, sıcaklıkla bağlantılı bir ön birim olarak düşünülebilir. Bağımsız bir bölüm olarak ılıkılık, bir sonraki bölüm olan sıcaklığa geçiş öncesinde kişinin vücudunu sığağa hazırlama işlevine sahiptir. Bazı hamamların ılıkılık bölümlerinde yer alan kurnalar, bu tür hamamlarda ılıkılıkların içinde yıkanılabilen, sıcaklığın bir ön bölümü olarak inşa edildiklerini düşündürür. Farklı olarak, Memluk hamamlarında *jawani* adı verilen, sıcaklığa bir kapı açıklığıyla bağlanan ve sıcaklıktan daha sıcak olan bölümler bulunmaktadır.

Roma Hamamlarında soyunmalık (apodyterium), soğukluk (frigidarium) ve oldukça büyük boyutlu tutulan okuma ve dinlenme yerlerinin bulunduğu ılıkılık (tepidarium) bölümleri birbiriyle bağlantılı ancak bağımsız birer bölümdür. Türk hamamlarında ne Roma hamamları gibi ayrı bir soğukluk, ne de pek çok işlev yüklenmiş büyük boyutlu ılıkılık bölümleri bulunmaz. Araştırmacıların mimari kuruluş ve işleyiş açısından Türk Hamamlarından çok farklı olan Roma Hamamlarının bölüm adlarını, Türkçe'ye çevirerek fazlaca sorgulamadan Türk Hamamlarının bölümleri için kullanmış olmaları, Türk Hamamlarının Roma Hamamlarından geliştiği yönünde oluşmuş bizce çok hatalı kabullere ve mekân adlandırmalarında sorunlara neden olmuştur. Türk Hamamlarının ısıtma sistemlerine ve ocakla yakıtın bulunduğu mekânına verilen adlar da problemlidir. Sıcak havanın sıcaklık bölümünün altında dolaşmasını sağlayan alt yapıyı tanımlarken kullanılan cehennemlik terimi çoğu kez bir mekânı çağrıştırır ve ateşin yandığı yer algısını uyandırır. Oysa, cehennemlik kullanılabilir bir mekân ya da yer değil, sıcaklık bölümünün altında yer alan sıcak hava

kanallarını barındıran bir alt yapı sistemidir. Bu alt yapı sistemini tanımlamak için cehennem terimi de kullanılır.¹⁴ Cehennem terimi de cehennemlik teriminin çağrıştırdığı anlamları çağrıştırır. Burada ateş yanmaz, sadece su deposunda yer alan kazanı ısıtan ateşten açığa çıkan sıcak hava dolaşır. Dolayısıyla dayanılmaz sıcaklıktaki bu bölümü, cehennemlik ya da cehennem yerine zemin altı ısıtma hacmi biçiminde adlandırmak daha uygun olabilir.

Dikkat çekilmesi gereken diğer bir konu da cehennemlik ve külhan terimlerinin kullanımıdır. Farklı yayınlarda cehennemlik ve külhan terimlerinin aynı anlamda kullanıldıkları görülür. Cehennemlik ve külhan terimleri hamamların içini ve suyunu ısıtan kapalı ve geniş ocak, hamamın altında bulunan ve ateşin yandığı yer olarak tanımlanır.¹⁵ Fakat külhan terimi başlı başına bir mekâna verilen addır. Osmanlı döneminde külhanların bekâr odası olarak kullanıldığı arşiv belgeleriyle de sabittir. Hamam külhanlarına konaklama işlevi yüklenmiş ve söz konusu mekânlar otel mantığıyla da kullanılmıştır. Dolayısıyla külhan terimi, içinde ocağın ve yakıtın bulunduğu mekânı tanımlar. Ocak ise külhan mekânlarında bulunan ve içinde ateş yakılan mimari bir öğedir. Söz konusu mekânla su deposunun ortak kullandığı duvarda yer alır. Ocak içinde yanan ateş, hem su deposunda bulunan kazanı kızdırmak suretiyle suyu, hem de yanma işlemiyle açığa çıkan sıcak havayı sıcaklık bölümünün zemin altı ısıtma hacminde yer alan kanallar vasıtasıyla dolaştırmak suretiyle de sıcaklık bölümünü ısıtır. Dolayısıyla ocak ve zemin altı ısıtma hacmi de birbirleriyle bağlantılıdır.

Bu çalışma hazırlanırken faydalanılan kaynaklar; hamamlar ile ilgili yapılan monografik çalışmalar, Türk dönemi sanat anlayışını ele alan genel yayınlar, kamu kurumlarından elde edilen arşiv kayıtları, çalışmaya konu olan tarihi kişiliklerle ilgili yapılan yayınlar, diğer uygarlıkların yıkanma kültürleri ve yapılarını konu alan çalışmalar, Türkiye ziyaretinde bulunan yerli ve yabancı seyyahlar tarafından kaleme alınan seyahatnameler, hamamların konu edildiği dönemin bazı edebi eserleriyle güncel ve dönem kaynağı niteliği olan sözlükler olmak üzere tasniflenebilir.

Çalışma oluşturulurken yararlanılan kaynaklardan biri Y. Önge tarafından kaleme alınan “Anadolu’da XII.-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları” adlı eserdir.¹⁶ Bu eser Türkiye’deki erken dönem Türk hamamları ile ilgili önemli bilgiler içermesi

¹⁴Hasol, 2016, **a.g.k.**, s. 44.

¹⁵Cehennemlik ve külhan terimleri için bkz: Hasol, 2016, **a.g.k.**, s. 44-128; Turani, 2006, **a.g.k.**, s. 80.

¹⁶Önge, 1995, **a.g.k.**

bakımından sıkça başvurulmuş kaynaklardan biri olmuştur. Aynı müellif tarafından ortaya koyulan “Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar” adlı makale de çalışmada faydalanılan kaynaklardan biri olmuştur.¹⁷ İ. Büyükdıgan’ın “A critical look at the new functions of Ottoman baths” adlı makalesi Osmanlı hamamlarına yüklenen fonksiyonlara değinmesi bakımından önemli bir yayındır.¹⁸

S. Eyice tarafından İslam Ansiklopedisi için kaleme alınan “Hamam” adlı makale¹⁹ genel Türk hamamları hakkında önemli bilgiler içermesi ve hamam mimarisıyla ilgili bir tipoloji önerisi getirmesi yönüyle oldukça fazla yararlanılan kaynaklardan biri olmuştur.

Hamamlar ilgili yapılan önemli çalışmalardan biri de K. Aru’nun “Türk Hamamları Etüdü” adlı eseridir.²⁰ Söz konusu eserde Türkler dışında kalan diğer uygarlıkların yıkanma yapılarına kısaca değinilmiş ve Türk hamamları tüm mimari elemanlarıyla detaylı şekilde ele alınmıştır. M. N. Rifaioğlu’nun “Memluk Dönemi Hamam Yapıları: Antakya Beyseri Hamamı Özelinde Yapısal-Mekânsal-İşlevsel Çözümleme” adlı makalesi²¹, R. Boggs’un “Hammaming in the Sham: A Journey Through the Turkish Baths of Damascus, Aleppo and Beyond” adlı kitabı²² ve H. S. Liebich’in “The Architecture of Mamluk City of Tripoli” adlı eseri Memluk hamamlarını üzerine yapılan değerli çalışmalar olup Memluk dönemi hamamlarını tahlil etme de oldukça faydalanılan eserler arasında olmuştur.²³ Ayrıca J. J. Cosgrove’un “Design Of The Turkish Bath” adlı eseri de Türk hamamları hakkında genel bilgiler içerir.²⁴ R. O. Allsop’ın “The Turkish Bath: Its Design And Consturction” adlı eseri müellifin bakış açısından Türk hamamlarının yapısal özellikleri ve mekânsal

¹⁷Y. Önge (1988). Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar. *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 1, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 403-412.

¹⁸İ. Büyükdıgan (2003). A critical look at the new functions of Ottoman baths. *Building and Environment*. 38 (4), s. 617-633.

¹⁹Eyice, 1997, **a.g.k.**, s. 402-430.

²⁰K. A. Aru (1949). *Türk Hamamları Etüdü*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.

²¹M. N. Rifaioğlu (2018). Memluk Dönemi Hamam Yapıları: Antakya Beyseri Hamamı Özelinde Yapısal-Mekânsal-İşlevsel Çözümleme. *Megaron*. 13 (4), s. 545-558.

²²R. Boggs (2010). *Hammaming in the Sham: A Journey Through the Turkish Baths of Damascus, Aleppo and Beyond*. Reading: Garnet Publishing.

²³H. S. Liebich (1983). *The Architecture of Mamluk City of Tripoli*. Boston: Aga Kahn Program for Islamic Architecture at Harvard University and the Massachusetts Institute of Technology.

²⁴J. J. Cosgrove (1913). *Design Of The Turkish Bath*. Pittsburgh: Standart Sanitary Mfg. Co.

kurgularıyla ilgili bilgiler verir.²⁵ J. Freely tarafından kaleme alınan “A History of Ottoman Architecture” adlı eser Türk hamamları hakkında detaylı bilgi sunmasa da kullanılan kaynaklardan olmuştur.²⁶ K. Klinghardt’ın kaleme aldığı “Die Türkischen Bader” adlı makale de Türk hamamları hakkında önemli bilgilere yer verilen bir çalışmadır.²⁷ E. Kanetaki’nin “The Still Existing Ottoman Hamams in Greek Territory” adlı makalesi Yunanistan’daki Osmanlı hamamları hakkında önemli bilgiler içermesi bakımından önemli bir çalışmadır.²⁸

M. Eliade’nin “Dinler Tarihine Giriş” adlı kitabı²⁹ suyun dünya kültürlerindeki önemine değinmesi açısından yararlanılan kaynaklardan biri olmuştur. Kramer tarafından ele alınan “Sümer Mitolojisi”³⁰, Hooke’nin “Orta Doğu Mitolojisi”³¹ ve Bratton’un “Yakındoğu Mitolojisi”³² adlı eserler Sümerler gibi dünyanın en kadim uygarlıkların kültüründe suya yüklenen anlamlar hakkında önemli bilgiler içerdiğinden sıkça başvurulmuş kaynaklardan olmuştur.

B. Cömert tarafından kaleme alınan “Mitoloji ve İkonografi” adlı kaynak Yunan mitolojisi ve Hristiyan İkonografisi hakkında yazılan önemli bir çalışmadır.³³ Antik Yunan mitolojisinde suyun nasıl işlendiğinin tahlili açısından faydalanılan kaynaklardan biri olmuştur. Yine B. Ögel’e ait “Türk Kültür Tarihine Giriş”³⁴, “Türk Kültürünün Gelişme Çağları”³⁵ ve “Türk Mitolojisi”³⁶ adlı eserler Türk mitolojisinde ve kültüründe suyun önemini anlamak açısından oldukça faydalanılan eserler olmuştur. C. Beydili’nin “Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük” adlı eseri³⁷ de Türk mitolojisi hakkında değerli bilgiler içeren bir eser olduğundan zaman zaman başvurulmuş kaynaklardan biri olmuştur. P. N. Boratav’ın Türk mitolojisiyle ilgili eserlerinden yararlanılmıştır.³⁸ Roux tarafından kaleme alınan “Türklerin ve Moğolların Eski Dini” adlı eser adlı eser de

²⁵R. O. Allsop (1890). *The Turkish Bath: Its Design And Consturction*. London: E.&F. N. SPON.

²⁶J. Freely (2011). *A History of Ottoman Architecture*. Boston: WIT Press.

²⁷K. Klinghardt (1925). *Die Türkischen Bader*. *Deutsche Bauzeitung*. Berlin: Deutsche Bauzeitung G. M. B. H., 59 Jahrgang.

²⁸E. Kanetaki (2004). *The Still Existing Ottoman Hamams in Greek Territory*. *METU JFA*, 1-2/21, s. 81-110.

²⁹M. Eliade (1971). *Dinler Tarihine Giriş* (çev: L. Aslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

³⁰S. N. Kramer (1999). *Sümer Mitolojisi* (çev: M. Küpüşoğlu). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

³¹S. H. Hooke (1995). *Ortadoğu Mitolojisi* (çev: A. Şenel). İstanbul: İmge Yayınevi.

³²G. F. Bratton (1995). *Yakındoğu Mitolojisi* (çev: N. Muallimoğlu). İstanbul: MÜİFV Yayınları.

³³B. Cömert (2010). *Mitoloji ve İkonografi*. Ankara: De Ki Basım Yayım Ltd. Şti.

³⁴Ögel, 1978, **a.g.k.**

³⁵B. Ögel (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

³⁶B. Ögel (1995). *Türk Mitolojisi I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

³⁷C. Beydili (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük* (çev: E. Ercan). Ankara: Cantekin Matbaası.

³⁸P. N. Boratav (2012). *Türk Mitolojisi: Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Ankara: Özkan Matbaacılık.

benzer konuları işlediğinden yararlanılan kaynaklardan biridir.³⁹ E. Esin'in "Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu" adlı eseri de Türklerin yaşayışı hakkında önemli bilgiler içeren eserlerden biridir.⁴⁰ Y. Çoruhlu tarafından ele alınan "Erken Devir Türk Sanatı" adlı eser Türklerin, Türkiye'den önceki vatanlarında özellikle Göktürk, Uygur ve Hun Devleti dönemlerinde ortaya koydukları sanat eserleri hakkında önemli bilgiler içermesi bakımından önemlidir.⁴¹

Türk hamamlarının mekânsal kurgusunun ana elemanı olan sıcaklık bölümünün şekillenmesinde aktif şekilde rol oynayan birimler eyvanlar ve halvet hücreleridir. Türk hamamlarının sıcaklık bölümlerinde mekân düzeni olarak genellikle bir, iki, üç ve dört eyvanlı çeşitlemeler görülür. Söz konusu mekân düzeniyle hamamlar dışındaki yapı türlerinde de sıkça karşılaşılmaması, eyvanlar ve bu eyvanlarla organik bir bağlantısı bulunan bir ya da daha fazla küçük oda birimlerinden oluşan söz konusu mekân düzeninin Türk mimarlığının genetik olduğunu düşündürmüştür. Türkler tarafından inşa edilen ve mekânsal kurgusu bilinen en erken hamam yapılarından önce başka tür yapılarında ya da kentlerinde de bu mekânsal düzenin görülüp görülmediği araştırılmıştır. Bu araştırma sırasında O. Şimşek'in "Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği" adlı makalesi⁴², A. Erarslan'ın "Ortaçağ Türk Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekân-İşlev İlişkisi" adlı makalesi⁴³, G. Akın'ın "Asya Merkezi Mekân Geleneği" adlı eseri⁴⁴, M. Cezar'ın "Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık" adlı eseri⁴⁵, A. Altun'un "Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet" adlı eseriyle⁴⁶, A. Altun'un "Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu'da Selçuklu Ve Beylikler Mimarisi" adlı makalesi⁴⁷, İ. Çeşmeli'nin "Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi" adlı eseri⁴⁸, M. Sözen'in "Türk Mimarisinin

³⁹J. P. Roux (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (Çev: A. Kazancıgil), İstanbul: Gümüş Ofset.

⁴⁰E. Esin (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

⁴¹Y. Çoruhlu (2013). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

⁴²O. Şimşek (2015). Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği. *FSM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 5, s. 455-480.

⁴³A. Erarslan (2012). Orta Çağ Türk Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekân-İşlev İlişkisi. *Megaron*, 7/3, s. 145-160.

⁴⁴G. Akın (1990). *Asya Merkezi Mekân Geleneği*. Ankara: Kültür bakanlığı Yayınları.

⁴⁵M. Cezar (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

⁴⁶A. Altun (1988). *Orta Çağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

⁴⁷A. Altun (1988). Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi. *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 1, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 33-44.

⁴⁸İ. Çeşmeli (2007). *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Gelişimi ve Mimar Sinan” adlı eseri⁴⁹ ve A. Ödekan tarafından kaleme alınan “Eyvan” adlı makale⁵⁰ Türk mimarisini detaylı şekilde ele almalarından dolayı sıkça başvurulmuş kaynaklar arasında yer almıştır.

Çalışmada ayrıca semavi dinlerin suya ve temizliğe verdikleri önemi anlamak açısından kutsal kitaplardan faydalanılmış ve söz konusu kaynaklardan ayet örnekleri sunulmuştur. Ayrıca İslamiyet’in suya ve temizliğe verdiği önemin açıklanmasında hadislere de başvurulmuştur.

Türk hamamlarını anlatırken ülkemize gelmiş olan yabancı seyyahların ya da ülkemizde görevde bulunan diplomatların kaleme aldıkları seyahatnamelerden de oldukça faydalanılmıştır. Çalışmada kullanılan söz konusu seyahatnamelerden bazıları; Ricaut’un “Türklerin Siyasi Düsturları”, Thévenot’un “The Travels of Monsieur de Thévenot Into The Levant”⁵¹, Busbecq’in “The Life and Letters Of Ogier Ghiselin de Busbecq”⁵², Fontmagne’nin “Un séjour à l’ambassade de France à Constantinople sous le Second-Empire”⁵³, Howard’ın “Diary in Turkish and Greek Waters”⁵⁴ eserleridir. Yabancı seyyah ve diplomatların dışında seyahatnamesine en çok başvurulmuş müellif Evliya Çelebi’dir.⁵⁵

N. Sakaoğlu tarafından kaleme alınan “Bekâr Odaları” adlı makale⁵⁶, F. Demirel’in “II. Abdülhamid Döneminde Sansür”⁵⁷ ve G. Aybet’in “Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)” adlı kitabı⁵⁸ hamamlara temizlik dışında yüklenen işlevleri göstermek açısından önemlidir.

⁴⁹M. Sözen (1975). *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

⁵⁰A. Ödekan (1996). Eyvan. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: Yem Yayınları, 1, s. 574.

⁵¹J. Thévenot (1686). *The Travels of Monsieur de Thévenot Into The Levant*. London: Bookfellers in St. Paul’s Church-Yard MDCLXXXVII.

⁵²O. G. De Busbecq (1881). *The Life and Letters Of Ogier Ghiselin de Busbecq* (ed. C. T. Forster and F. H. B. Daniell). London: C. K. Paul&Co.

⁵³D. De Fontmagne (1902). *Un séjour à l’ambassade de France à Constantinople sous le Second-Empire*. Paris: Plon-Nourrit.

⁵⁴G. W. F. Howard (1854). *Diary in Turkish and Greek Waters*. London: A. and G. A. Spottiswoode, New Street Square.

⁵⁵Evliya Çelebi (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine* (Haz: S. A. Kahraman), İstanbul: YKY.

⁵⁶N. Sakaoğlu (1994). Bekâr Odaları. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı Yayınları, 2, s. 123-124.

⁵⁷F. Demirel (2007). *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

⁵⁸G. Üçel Aybet (2010). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

J. Lawrie tarafından kaleme alınan “The Roman or Turkish Bath: Together with Barege, Medicated, Galvanic and Hydropathic Bath” adlı eser⁵⁹ ve E. Wilson’un “Eastern Or Turkish Bath” adlı eser⁶⁰ yıkanma yapılarının kökenlerine dair yeni yaklaşımlar yapması açısından çalışmanın oluşturulma aşamasında başvurulmuş önemli kaynaklardan olmuştur. D. Urquhart’ın “Manuel of The Turkish Baths” adlı eseri⁶¹ de Türk hamamları hakkında farklı bir bakış açısı yakalamıştır. Burada D. Kuban’ın “Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler” adlı eserini de vurgu yapmak yerinde olacaktır.⁶² Söz konusu kitapta zaman zaman Türk mimarisinin köken arayışlarına da değinilmiş ve Türk mimarlığının ürünü olan yapılar diğer uygarlıklardaki karşılıklarıyla birlikte ele alınarak benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyulmuştur.

D. Urquhart’ın “The Pillars of Hercules”⁶³, F. Yegül’ün “Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma”⁶⁴ ve “Roma Dünyasında Yıkanma”⁶⁵, R. Ginouves’in “Balaneutike: Recherches sur le Bain Dans L’Antiquite Grecque” eserleriyle⁶⁶ M. Thorpe tarafından kaleme alınan “Roma Mimarlığı”⁶⁷ adlı eserler Roma hamamları hakkında önemli bilgiler içermesi bakımından sık başvurulmuş kaynakların başında gelmiştir. Ayrıca F. Genzmer’in “Handbuch Der Architektur: Entwerfen, Anlage Und Einrichtung Der Gebäude; 5 Halb-Band. Gebäude Für Heil-Und Sonstige Wohlfahrts-Anstalten, 3 Heft. Bade-Und Schwimm-Anstalten”⁶⁸, W. P. Gerhard’ın “Modern Baths and Bath Houses”⁶⁹ ve R. Engelmann’ın “Leben Der Griechen und Römer” adlı eseri⁷⁰ Roma ve Yunan hamamları hakkında bilgiler içermesinden dolayı çalışmada kullanılan kaynaklar arasına girmiştir. G. G. Fagan tarafından kaleme alınan “Three Studies in

⁵⁹J. Lawrie (1864). *The Roman or Turkish Bath: Together with Barege, Medicated, Galvanic and Hydropathic Bath*. Edinburgh: Neill and Company.

⁶⁰E. Wilson (1861). *Eastern Or Turkish Bath*. London: John Churchill, New Burlington Street.

⁶¹D. Urquhart (1865). *Manuel of The Turkish Baths* (ed: J. Fife). London: John Churchill and Sons, New Burlington Street.

⁶²D. Kuban (1982). *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

⁶³D. Urquhart (1850). *The Pillars of Hercules*. 2, London: Richard Bentley, Publisher in Ordinary to Her Majesty.

⁶⁴Yegül, 2006, **a.g.k.**

⁶⁵F. Yegül (2011). *Roma Dünyası’nda Yıkanma* (çev: E. Erten). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

⁶⁶R. Ginouves (1962). *Balaneutike: Recherches sur le Bain Dans L’Antiquite Grecque*. Paris: Boccard.

⁶⁷M. Thorpe (2012). *Roma Mimarlığı* (çev: R. Akbulut). İstanbul: Homer Kitabevi.

⁶⁸F. Genzmer (1899). *Handbuch Der Architektur: Entwerfen, Anlage Und Einrichtung Der Gebäude; 5 Halb-Band. Gebäude Für Heil-Und Sonstige Wohlfahrts-Anstalten, 3 Heft. Bade-Und Schwimm-Anstalten*. Stuttgart: Arnold Bergstrasser Verlagsbuchhandlung A. Kröner, Vol. 4.

⁶⁹W. P. Gerhard (1908). *Modern Baths and Bath Houses*. London: Chapman&Hall Limited.

⁷⁰R. Engelmann (1893). *Leben Der Griechen und Römer*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

Roman Public Bathing: Origin, Growth and Social Aspect” adlı doktora tezi⁷¹ de başvuru kaynaklardan biri olmuştur. Söz konusu tez üç çalışma üzerinden Roma ve Yunan hamamlarının değerlendirmesini sunmuş, iki ayrı uygarlığa sahip olan hamam yapılarını karşılaştırarak yeni bulgular ve fikirler ortaya atmış, bu konuda yeni bir bakış açısı yakalamıştır. M. Trümper’in “Complex Public Bath Buildings of the Hellenistic Period” adlı makalesi⁷², J. H. Middleton’un “The Remains of Ancient Rome” adlı eseri⁷³, O. F. Robinson tarafından kaleme alınan “Ancient Rome: Cit Planning And Administration” adlı eser⁷⁴, J. H. Parkers’ın “The Architectural History of The City of Rome” adlı çalışması⁷⁵, W. J. Anderson ve R. P. Spiers tarafından ortaya koyulan “The Architecture Of Greece&Rome”⁷⁶ ve “The Architecture Of Ancient Rome”⁷⁷ adlı eserler, D. Krencker’in “Die Trierer Kaiserthermen” adlı eseri⁷⁸ anıtsal Roma hamamlarını ele almaları bakımından çalışmanın oluşum aşamasında başvuru kaynaklardan olmuştur. J. W. Ring’in “Windows, Baths And Solar Energy In Roman Empire” adlı yakın tarihli makalesi⁷⁹ Roma hamamlarının ısıtılmasına ve ısınmasına yönelik yaklaşımlarıyla dikkat çeken yayınlardan biridir. G. G. Fagan’ın “The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions” adlı makalesi⁸⁰ de Roma hamamları hakkında ilginç bilgiler içermektedir. Ayrıca C. I. Hemans’ın “Historic and Monumental Rome” adlı kitabı⁸¹ da Roma hamamları hakkında genel bilgiler içermesinden dolayı başvuru kaynaklardan biri olmuştur.

⁷¹G. G. Fagan (1993). *Three Studies in Roman Public Bathing: Origin, Growth and Social Aspect*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hamilton: McMaster University.

⁷²M. Trümper (2009). Complex Public Bath Buildings of the Hellenistic Period. A Case Study in Regional Differences. *Le bain collectif en Egypte: Balaneia/Thermae/Hammâmât* (ed: M. F. Boussac, T. Fournet, B. Redon), 7, Cairo: Institut français d'archéologie orientale du Caire, pp. 139-179.

⁷³J. H. Middleton (1892). *The Remains of Ancient Rome*. London and Edinburgh: Adam and Charles Black.

⁷⁴O. F. Robinson (2005). *Ancient Rome: Cit Planning And Administration*. London: Taylor & Francis e-Library.

⁷⁵J. H. Parkers (1881). *The Architectural History of The City of Rome*. London: Parker and CO.

⁷⁶W. J. Anderson and R. P. Spiers (1907). *The Architecture Of Greece&Rome*. London: B. T. Batsford Ltd.

⁷⁷W. J. Anderson and R. P. Spiers (1927). *The Architecture Of Ancient Rome* (rev. T. Ashby). London: B. T. Batsford Ltd.

⁷⁸D. Krencker (1929). *Die Trierer Kaiserthermen*. Augsburg: Dr. Benno Filser Verlag G.M.B.H.

⁷⁹J. W. Ring (1996). Windows, Baths And Solar Energy In Roman Empire. *American Journal of Archaeology*, 100/4, pp. 717-724.

⁸⁰G. G. Fagan (2001). The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions. *American Journal of Archaeology*, 105/3, pp. 403-426.

⁸¹C. I. Hemans (1874). *Historic and Monumental Rome*. Edinburgh: Williams and Norgate 14, Henrietta Street Convent Garden, London; And 20, South Frederick Street.

A. Schultz tarafından kaleme alınan “Deutsche Leben Im XIV. Und XV. Jahrhundert” adlı eser⁸² 14. ve 15. yüzyılda Alman toplumunun günlük yaşamına dair önemli bilgiler içerir. Bu bilgiler arasında Almanların kullandıkları banyo yapılarına da değinilmiştir.

G. Retzius tarafından kaleme alınan “Finnland” adlı eserde⁸³ Fin toplumunun yaşamına dair önemli bilgiler yer alır. Söz konusu müellif eserinde Fin toplumunun hayatında yıkanma yapılarının yeri ve nasıl kullanıldığı hakkında önemli bilgilerin yanında dünya çapında Fin hamamı olarak tanınan yapı türünün de mimarisinden bahseder.

E. Lönnrot tarafından kaleme alınan “Kalevala (Fin Destanı) 1-25 Runo” Finlerin destanı olması bakımından önemli bir kaynaktır.⁸⁴

A. Berger tarafından kaleme alınan “Bizans Çağında Hamamlar” adlı kitap bölümü Bizans hamamları hakkında önemli bilgiler içerir.⁸⁵

M. Sibley ve I. Jackson’ın “The architecture of Islamic public baths of North Africa and the Middle East: An analysis of their internal spatial configurations” adlı makalesi⁸⁶, yine M. Sibley tarafından kaleme alınan “The Historic Hammams Of Damascus And Fez: Lessons of Sustainability And Future Developments”⁸⁷ ve “The Pre-Ottoman Public Baths of Damascus And Their Survival Into The 21. Century: An Analytical Survey” adlı makaleler⁸⁸, K. Raftani ve H. Radoine’in “The Architecture of The Hamams of Fez, Morocco” adlı makalesi⁸⁹ İslam devletleri döneminde inşa edilen hamamlar hakkında yapılan önemli çalışmalardır.

⁸²A. Schultz (1982). *Deutsche Leben Im XIV. Und XV. Jahrhundert*. Wien: Buchhandler Der Kais. Akademie Der Wissenschaften.

⁸³G. Retzius (1885). *Finnland*. Berlin: Druck und Verlag Von Georg Reimer.

⁸⁴E. Lönnrot (1965). *Kalevala (Fin Destanı) 1-25 Runo* (çev: L. Obuz ve M. Obuz). Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık Ltd. Şti.

⁸⁵A. Berger (2012). Bizans Çağında Hamamlar. *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem* (ed: N. Ergin). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, s. 67-83.

⁸⁶M. Sibley and I. Jackson (2012). The architecture of Islamic public baths of North Africa and the Middle East: An analysis of their internal spatial configurations. *Architectural Research Quarterly* 16/2, pp. 155-170.

⁸⁷M. Sibley (2006). The Historic Hammams Of Damascus And Fez: Lessons of Sustainability And Future Developments. *The 23rd Conference on Passive and Low Energy Architecture*. Switzerland: Genova, pp. 81-86.

⁸⁸M. Sibley (2007). The Pre-Ottoman Public Baths of Damascus And Their Survival Into The 21. Century: An Analytical Survey. *Journal of Architectural And Planning Research*, 24/4, Chicago: Locke Science Publishing Company, Inc., pp. 272-288.

⁸⁹K. Raftani and H. Radoine (2008). The Architecture of The Hamams of Fez, Morocco. *International Journal of Architectural Research*, 2/3, pp. 56-68.

S. K. Yetkin tarafından kaleme alınan “İslam Mimarisi” adlı eser erken İslam dönemi mimarlığını ele alması bakımından söz konusu dönemde İslam devletleri tarafından inşa edilen hamamlar hakkında faydalanılan kaynaklardan olmuştur.⁹⁰

Çalışma sırasında karşılaşılan bazı Farsça ve Osmanlıca terimlerin anlamlarını bulmak için faydalanılan kaynaklardan biri F. Devellioğlu’nun “Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat” adlı eseridir.⁹¹ Ayrıca birçok Türkçe kelimenin yanında Türklerin yıkanma mekânlarına verdikleri adları bildirmesi açısından Kaşgarlı Mahmud’un XI. yüzyılda kaleme aldığı “Divanü Lugat-it-Türk” adlı eser⁹² bu çalışma için oldukça faydalı olmuştur.

L. A. Butler’in kaleme aldığı “Washing Off The Dust, Baths and Bathing in Late Medieval Japan” adlı makaleyle⁹³ S. Clark tarafından yayınlanan “Japan, A View From Bath” adlı eser⁹⁴ Japon kültüründe olan yıkanma yapıları hakkında oldukça ilginç bilgiler vermesi açısından önemlidir. Ayrıca B. H. Chamberlain tarafından kaleme alınan “Things Japanese” adlı kaynak⁹⁵ da bir bölümünde Japon inanç sisteminde temizliğe verilen önemi anlatması bakımından önemlidir.

Strabon’un “Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika; XII, XIII, XIV)”⁹⁶, İ. H. Uzunçarşılı’nın “Bizans ve Selçukiyelerle, Germiyan ve Osmanlı Zamanında Kütahya Şehri”⁹⁷, “Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri”⁹⁸ ve “Osmanlı Tarihi”⁹⁹ adlı eseri, M. Ç. Varlık ve E. Karakaya’nın “Kütahya” adlı maddesi¹⁰⁰, O. Turan’ın “Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye: (1071-1318)”¹⁰¹ ve “Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti”¹⁰² adlı eserleri, A. Sevim ve E. Merçil tarafından kaleme alınan “Selçuklu Devletleri

⁹⁰S. K. Yetkin (1963). *İslam Mimarisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

⁹¹Devellioğlu, 1962, **a.g.k.**

⁹²Atalay, 1986, **a.g.k.**

⁹³L. A. Butler (2005). Washing Off The Dust, Baths and Bathing in Late Medieval Japan. *Monumenta Nipponica*, 60/1, Tokyo: Sophia University, s. 1-41.

⁹⁴S. Clark (1994). *Japan, A View From Bath*. Honolulu: University of Hawai’i Press.

⁹⁵B. H. Chamberlain (1905). *Things Japanese*. London: Kelly and Walsh Limited.

⁹⁶Strabon (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika; XII, XIII, XIV)*, (Çev: A. Pekman), İstanbul: Kanaat Basımevi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

⁹⁷İ. H. Uzunçarşılı (1932). *Bizans ve Selçukiyelerle, Germiyan ve Osmanlı Zamanında Kütahya Şehri*. İstanbul: Devlet Matbaası.

⁹⁸İ. H. Uzunçarşılı (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. II. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

⁹⁹İ. H. Uzunçarşılı (1988). *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

¹⁰⁰M. Ç. Varlık ve E. Karakaya (2002). Kütahya. *TDVİA*, 26, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 580-587.

¹⁰¹O. Turan (1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye: (1071-1318)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

¹⁰²O. Turan (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Yayıncılık Matbaası.

Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür” adlı eser¹⁰³, A. Sevim’in “Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi” adlı eseri¹⁰⁴, F. N. Uzluk tarafından kaleme alınan “Germiyanoglu Yakup II. Beyin Vakfiyesi” adlı makale¹⁰⁵, N. Yavuz’un “Anadolu’da Beylikler Dönemi-Siyasi Tarih ve Kültür” adlı eseri¹⁰⁶, M. Ç. Varlık tarafından kaleme alınan “Germiyanogulları Tarihi (1300-1429)” adlı eser¹⁰⁷, C. Cahen’in “Osmanlılardan Önce Anadolu” adlı eseri¹⁰⁸, H. D. Yıldız’ın “Kütahya’nın Tarihçesi”¹⁰⁹, Âşık Paşazade’nin “Osmanoğullarının Tarihi” adlı dönem kaynağı¹¹⁰, M. Baytaran’ın “Osmanlı’dan Günümüze Kütahya Şehri’nin Yapı Taşları: Mahalleler” adlı makalesi¹¹¹, Y. Dönmez’in “Kütahya Ovası ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası” adlı eseri¹¹², Türkiye İstatistik Kurumu ve T.C. Kütahya Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü’nün raporları¹¹³ Kütahya’nın tarihçesi ve fiziki coğrafyası hakkında önemli bilgiler veren başlıca kaynaklardır.

Kütahya’da Türk döneminde inşa edilen yapıların katalogları oluşturulurken T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi’nden alınan arşiv belgeleri, eski eser fişleri vb. oldukça önemli bilgiler içerdiğinden kullanılan temel kaynaklardan olmuştur.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın hemen başında tutulan Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri 20. yüzyılın başında Kütahya’nın sosyo-ekonomik durumu hakkında önemli bilgiler içerdiğinden araştırmanın kapsamı ve sınırlılığı açısından oldukça önemlidir. Söz konusu salnamelerden 1900’lü yılların başında Kütahya’da var olan

¹⁰³A. Sevim ve E. Merçil (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

¹⁰⁴A. Sevim (2000). *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: TTK Basımevi.

¹⁰⁵F. N. Uzluk (1969). Germiyanoglu Yakup II. Beyin Vakfiyesi. *Vakıflar Dergisi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 8, s. 71-111.

¹⁰⁶N. Yavuz (2003). *Anadolu’da Beylikler Dönemi-Siyasi Tarih ve Kültür*. Ankara: Nobel Yayınları.

¹⁰⁷M. Ç. Varlık (1974). *Germiyanogulları Tarihi (1300-1429)*. Ankara: Sevinç Matbaası.

¹⁰⁸C. Cahen (2012). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

¹⁰⁹H. D. Yıldız (1982). Kütahya’nın Tarihçesi. *Atatürk’ün Doğumunun 100. yılına Armağan*. İstanbul.

¹¹⁰Âşık Paşazade (2018). *Osmanoğullarının Tarihi* (Çev. M. A. Y. Saraç ve K. Yavuz). İstanbul: Gökkube Yayınları.

¹¹¹M. Baytaran (2009). Osmanlı’dan Günümüze Kütahya Şehri’nin Yapı Taşları: Mahalleler. *Coğrafya Dergisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, 18, s. 57-70.

¹¹²Y. Dönmez (1972). *Kütahya Ovası ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

¹¹³T.C. Kütahya Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü (2017). *Kütahya İli 2016 Yılı Çevre ve Durum Raporu*. s. 15. https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/kutahya_icdr2016.pdf (Erişim Tarihi 05.03.2020).

hamamlarla ilgili önemli bilgiler elde edilmiştir. H. 1300/M. 1882-1883 ve H. 1310/M. 1892-1893 yılları arasında tutulan Hüdavendigar Vilayeti Kütahya Sancağı salnamelerine¹¹⁴ bakıldığında Kütahya’da bulunan hamamların sayılarında farklılık olduğu görülürse de aynı durum ilçeler için geçerli değildir. H. 1302/M. 1884-1885 yılı salnamesinde Kütahya merkezde 29, Altıntaş’ta 8, Tavşanlı’da 7, Emet’te 7, Gediz’de 2, Şaphane’de 1, Simav’da 2 hamam olduğu yazar.¹¹⁵ H. 1307/M. 1889-1890 yılı salnamesinde Tavşanlı’da 7, Simav’da 2, Gediz’de 2, Şaphane’de 1 hamam olduğu yazarken Kütahya merkez, Altıntaş ve Emet’te yer alan hamamlar hakkında bilgi verilmemiştir.¹¹⁶ H. 1310/M. 1892-1893 yılı salnamesinde Kütahya’da 11¹¹⁷, Altıntaş’ta 8, Emet’te 7, Tavşanlı’da 7, Simav’da 2, Gediz’de 2, Şaphane’de 1 hamam olduğu yazar.¹¹⁸ H. 1311/M. 1893-1894 ve H. 1320/M. 1902-1903 yılları arasında tutulan salnamelerde ise hamamlardan hiç bahsedilmez.¹¹⁹ Söz konusu salnameler çalışma açısından yukarıda verilen önemli bilgileri içerdiğinden özellikle çalışmanın değerlendirme bölümü oluşturulurken sıkça başvurulacak kaynaklar olmuştur.

Çalışmada, M. M. Kalyon’un “Kütahya’da Su Medeniyeti” adlı eseri¹²⁰, Ö. Soyer Zeyrek tarafından hazırlanan “XVIII. Yüzyılda Kütahya Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik Hayata Katkıları” adlı doktora tezi¹²¹, Dumlupınar Üniversitesi ve Kütahya Belediyesi tarafından hazırlatılan “Osmanlı Belgelerinde Kütahya” adlı eser¹²², A. Altun tarafından kaleme alınan “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi” adlı makale¹²³, C. Dadaş, A. Batur ve İ. Yücedağ tarafından kaleme alınan “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya

¹¹⁴Ş. Öztürk (2000). *1300-1310 Hicri Yıllarında Hüdavendigar Vilayetinde Kütahya Sancağı Salnamelerinin Transkribesi ve Değerlendirilmesi*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹¹⁵Öztürk, 2000, **a.g.k.**, s. 61-84.

¹¹⁶Öztürk, 2000, **a.g.k.**, s. 190-234.

¹¹⁷Şemseddin Sami, Kamûsu’l-A’lâm adlı eserinde Kütahya’da 11, Tavşanlı’da 7 hamam olduğundan bahsederek salnamelerle tutarlı bilgi verir. Şemseddin Sami’den aktaran bkz: A. Atar (2007). *Maliye Nezareti Temettüat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesi’nin Sosyo-Ekonomik Durumu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 11-15.

¹¹⁸Öztürk, 2000, **a.g.k.**, s. 236-290.

¹¹⁹Z. Acer (2000). *1311-1320 Hicri Yıllarında Hüdavendigar Vilayetinde Kütahya Sancağı Salnamelerinin Transkribesi ve Değerlendirilmesi*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹²⁰M. M. Kalyon (2010). *Kütahya’da Su Medeniyeti*. Kütahya: Çağrı Ofset Ltd. Şti.

¹²¹Ö. Soyer Zeyrek (2015). *XVIII. Yüzyılda Kütahya Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik Hayata Katkıları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon: Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹²²Dumlupınar Üniversitesi ve Kütahya Belediyesi (2017). *Osmanlı Belgelerinde Kütahya* (Haz: B. Cırık). Ankara: Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.

¹²³A. Altun (1981-1982). Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi. *Kütahya: Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan*. İstanbul, s. 171-700.

Vakıfları” adlı eser¹²⁴ ve A. O. Uysal’ın “Germiyanogulları Beyliği’nin Mimari Eserleri” adlı eseri¹²⁵ de Kütahya’da yer alan Türk dönemi yapıları hakkında önemli bilgiler içermesi bakımında başucu kaynağı olarak kullanılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde Kütahya kentinin tarihçesi, coğrafi konumu ve su kaynakları kısaca tanıtılmıştır. Çalışmanın konusunu oluşturan hamam yapılarının inşa edildikleri yerlerle söz konusu su kaynaklarının konumları arasında herhangi bir bağlantının olup olmadığı hakkında bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde Kütahya’da Türk döneminde inşa edilen ve günümüze gelebilen ve gelemeyen hamam yapıları belgelenerek mimari özellikleri tanıtılmak suretiyle kataloglanmıştır. Kütahya’da inşa edilen ancak, günümüze gelemeyen hamam yapılarının tanıtımında arşiv kayıtlarından yararlanılmıştır. Bu bölümde ayrıca Kütahya Hamamlarının sıcaklık bölümlerine göre plan/mekân tipolojisi yapılmıştır.

Üçüncü bölümde semavi dinler öncesi ve sonrası uygarlıklarda yıkanma kültürü ve yapıları incelenmiş, semavi dinlerin yıkanma kültür ve yapılarına nasıl etki ettiği tartışılmaya çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde İslamiyet öncesi ve sonrası Türk Uygarlıklarının yıkanma kültürleri ve hamam yapılarına odaklanılarak Türkiye Selçukluları Çağı ve Beylikler döneminde inşa edilen hamam yapılarıyla Osmanlı döneminde inşa edilen hamam yapıları arasında herhangi bir fark olup olmadığı tartışılmıştır ve Türk Hamamlarının özgünlüğü konusu ele alınmıştır.

Değerlendirme bölümünde Kütahya Hamamlarının genel değerlendirmesi sunulmuş ve Kütahya Hamamlarının, Türk Hamam mimarisi içindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca, Türk Hamamlarının kendine has özellikleri ve çeşitli dünya uygarlıklarına ait yıkanma yapılarından farklılıkları ortaya konularak Türk Hamamının özgünlüğü konusunda genel bir değerlendirmeye gidilmiştir.

Çalışma sonuç bölümüyle sonlandırılmıştır.

¹²⁴C. Dadaş vd. (2000). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya Vakıfları II*. Kütahya: Ekspres Matbaası, Kütahya Belediyesi Kütahya Kültür ve Tarihini Araştırma Merkezi Yayınları No:2.

¹²⁵A. O. Uysal (2006). *Germiyanogulları Beyliği’nin Mimarisi*. Ankara: AKM Yayınları.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KÜTAHYA KENTİ'NİN TARİHÇESİ, COĞRAFİ KONUMU VE SU KAYNAKLARI İLE YERLEŞİM ALANLARI

1.1. Kütahya'nın Tarihçesi

Yerleşim tarihi antik dönemlere kadar inen Kütahya, Frigya'nın "Küçük Frigya" ya da "Frigya Epictete" adıyla anılan bölümünde yer alır.¹²⁶ Eski adı "Cotyaecum/Cotyaium" olan Kütahya'nın, şimdiki adı da bu kelimeden türetilmiştir.¹²⁷ MÖ 6. yüzyılın sonlarına doğru Lidyalıların, Perslerin ve akabinde MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender'in eline geçen kent onun ölümünden sonra Bithynia ve Bergama Krallıklarının idaresi altına girmiş, MÖ 1.-MS 4. yüzyıllar arasında Roma hâkimiyetinde kaldıktan sonra Bizanslılar zamanında da önemini koruyarak bir piskoposluk merkezi haline gelmiştir.¹²⁸ Kentin Türklerin eline tam olarak ne zaman geçtiği konusunda kesin bir tarih vermek mümkün olmasa¹²⁹ da Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın 1075 senesinde İznik'i fethederek başkent yapmak suretiyle Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurduğu¹³⁰ göz önüne alındığında kentin 1075 yılından Selçuklular tarafından kaybedilen 1097 yılındaki Dorylaion Savaşı'na¹³¹ kadar Türk idaresinde olduğu sonucuna varılabilir.

Kütahya, 12. yüzyılın ortalarında Bizans hâkimiyetinin sınır hattında yer almış ve bu yöredeki Türklerin başlıca hedefini oluşturmuştur. Miryokefalon zaferinin (1176) ardından söz konusu taarruzlar daha da şiddetlenmiş ve İmparator I. Manuel'in ölümünden sonra kent, Selçukluların idaresi altına girmiştir (1180).¹³² 1182 yılında II. Kılıçarslan ülkeyi oğulları arasında paylaştınca Uluborlu ve Kütahya yöresi

¹²⁶Strabon, 2000, **a.g.k.**, s. 81; C. Texier (2002). *Küçük Asya II.* (Çev: A. Suat), Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, s. 273.

¹²⁷Uzunçarşılı, 1932, **a.g.k.**, s. 7.

¹²⁸Varlık ve Karakaya, 2002, **a.g.k.**, s. 580.

¹²⁹ Uzunçarşılı kentin Türklerin eline geçtiği tarihin belli olmadığını fakat I. Kılıçarslan zamanında yapılan *Dorylaion* savaşı sırasında kentte Türk hâkimiyetinin olduğunu, Varlık ve Karakaya ise kentin 1080 yılına doğru Türklerin eline geçtiğini yazar. Bkz: Uzunçarşılı, 1932, **a.g.k.**, s. 9; Varlık ve Karakaya, 2002, **a.g.k.**, s. 580.

¹³⁰Turan, 1971, **a.g.k.**, s. 52, 55; A. Sevim ve E. Merçil, 1995, **a.g.k.**, s. 90; Turan, 2009, **a.g.k.**, s. 197, 281.

¹³¹Sevim ve Merçil, 1995, **a.g.k.**, s. 431.

¹³²Varlık ve Karakaya, 2002, **a.g.k.**, s. 580.

Gıyaseddin Keyhüsrev'e düşmüştür.¹³³ Kent, o dönemde yaşanan karışıklıklar sırasında yeniden Bizanslıların eline geçmiştir.¹³⁴

Kentin kesin olarak hangi tarihte yeniden Selçuklu idaresine geçtiği bilinmese de I. Alaeddin Keykubad zamanında İmadüddin-i Hezar Dinârî isimli bir kumandan tarafından¹³⁵ İznik Laskaris İmparatorluğu'ndan geri alındığı düşünülmektedir.¹³⁶ Söz konusu durumu, H. 631/M. 1233-34 tarihli Yoncalı Hamam'ın kitabesi de desteklemektedir.

13. yüzyıl ortalarında IV. Rükneddin Kılıçarslan döneminde Kütahya ve çevresi, Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin uç beyliğine tayin edilen oğullarına iktâ olarak verilmiş ve yüzyılın ikinci yarısında da söz konusu kent Germiyanogullarının yerleşim alanı olmuştur. 1277 yılındaki Cimri olayı sırasındaki hizmetlerinden dolayı bölge, Germiyanogullarına verilmiş onlar da zamanla kenti merkez yaparak ileride kurulacak olan siyasi teşekküllerinin temelini atmışlardır.¹³⁷ Anadolu'ya ilk kez Harezm Hükümdarı Celaledin Mengüberti ile gelen ve Malatya taraflarında yerleşen Germiyan Türklerinin hangi tarihte Selçukluların batı sınırına yerleştikleri bilinmese de 1276 yılından önce Kütahya ve çevresine yerleştikleri düşünülmektedir.¹³⁸ Germiyanogulları Beyliği'nin bağımsızlığını tam olarak hangi tarihte kazandığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak 14. yüzyıl tarihçisi Âlî, Beyliğin 1300-01 yılında bağımsızlığını kazandığını yazar.¹³⁹ Uzunçarşılı ise bu tarihin doğru olmayabileceğini, beyliğin bağımsızlığını 1302 yılında kazanma ihtimalinin daha kuvvetli olduğunu belirtir.¹⁴⁰ İlk hükümdarı Yakub Bey bin Alişir ve merkezi Kütahya olan Germiyanogulları Beyliği'nin hâkimiyet alanı Uşak, Gediz, Armutlu, Gökhöyük,

¹³³Sevim, 2000, **a.g.k.**, s. 151-152.

¹³⁴Varlık ve Karakaya, 2002, **a.g.k.**, s. 580.

¹³⁵Uzluk, 1969, **a.g.k.**, s. 72.

¹³⁶Uzunçarşılı, Karacaviran köyündeki ribat kitabesine dayanarak kentin yeniden ve kesin olarak Selçuklu idaresine geçtiği tarihin 1210 yılına kadar çekilebileceğini yazmış olsa da bundan başka kanıt olmadığından I. Keykubad zamanında söz konusu olayın gerçekleşme ihtimalini daha makul görmektedir. Bkz: Uzunçarşılı, 1932, **a.g.k.**, s. 9-10.

¹³⁷Varlık ve Karakaya, 2002, **a.g.k.**, s. 580; Yavuz, 2003, **a.g.k.**, s. 17.

¹³⁸Uzunçarşılı, 1988, **a.g.k.**, s. 66; Varlık, 1974, **a.g.k.**, s. 15; Cahen, 2012, **a.g.k.**, s. 356.

¹³⁹Âlî "*Fusulu'l- Hallu'l- Akd Usulu'l- Harc ve'l- Nakd*"adlı eserinde "Aydın vilâyeti, Saruhan memleketi, Germiyan nâhiyeleri, Hamid ili ve İzmir cânibleri ve Teke ili ve Turgud tarafı ve Karesi cânibi ve Menteşe vilâyeti yedi yüz tarihinde ki, Sultan Gıyaseddin katlolundu, evlâdı kalmamağın bu zikr olunan Beyler vilâyetli vilâyetini korutub istiklâl üzre hutbelerin ve sikkelerin okudub hâkim oldular." yazar ve metinde de görüldüğü gibi H. 700/M. 1300-01 yılını verir. Âlî'den nakleden bkz: Varlık, 1974, **a.g.k.**, s. 32.

¹⁴⁰Uzunçarşılı Germiyanogulları Beyliği'nin kurucusu olan Yakub Bey'in o tarihte İlhanlılara tabi olmasından dolayı bağımsız bir hükümdar olamayacağını yazar. Bkz: İ. H. Uzunçarşılı (1937). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri-Siyasi, İdari, Fikri, İktisadi Hayat; İlmi ve İçtimai Müesseseler; Halk ve Toprak*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 10.

Selendi, Kula, Tavşanlı, Banaz, Işıklı, Baklan, Tonuzlu, Honaz, Dazkırı, Geyikler, Eşme, Homa, Eğrigöz (şu anki Emet), Simav ve Şeyhli kasabalarını kapsamaktadır.¹⁴¹

Yakub Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Mehmed Bey geçmiş ve bu dönemde Germiyanogulları Beyliği zayıf düşmüş Karesi, Saruhan, Aydınogulları beylikten ayrılmış, Bizanslılar da Germiyanogulları'na ait bazı yerleşimleri ele geçirmişlerdir.¹⁴² Mehmed Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Süleyman Şah geçmiştir.¹⁴³ Süleyman Şah, Karamanogullarının baskısından dolayı beyliğin sınırlarını korumak adına 1378 yılında merkez Kütahya, Tavşanlı, Simav ve Emet kasabalarını Yıldırım Bayezid ile evlenen kızının çeyizi olarak Osmanlılara bırakmış¹⁴⁴, kendisi de Kula kasabasına çekilerek orada vefat etmiştir.¹⁴⁵

1387-88 yılında Süleyman Şah ölünce yerine oğlu II. Yakub Bey geçmiştir.¹⁴⁶ Osmanlı Padişahı I. Murad'ın 1389 yılında Kosova Savaşı'nda ölümünü fırsat bilen II. Yakub Bey karışıklıktan faydalanarak Osmanlılara kız kardeşinin çeyizi olarak bırakılan yerleri yeniden beyliğine katmıştır.¹⁴⁷ Babasının vefatından sonra Rumeli'deki olayları yoluna koyarak Anadolu'ya gelen I. Bayezid, Saruhan, Aydın ve Menteşeoğullarının topraklarını kendi sınırlarına katmış ve II. Yakub Beyi İpsala kalesine hapsedtirdikten sonra Germiyanogulları Beyliği'nin topraklarının tamamını ele geçirmiştir.¹⁴⁸ 1399 yılında hapsedildiği yerden kurtularak Timur'un yanına giden II. Yâkub Bey, 1402 yılında yapılan ve I. Bayezid'in mağlup olduğu Ankara Savaşı'ndan sonra yeniden Kütahya'ya yerleşmiştir.¹⁴⁹ Fetret devrinde II. Yâkub Bey'in Çelebi Mehmed'e taraftar olması üzerine Germiyan topraklarına giren Karamanogulları Kütahya'yı kuşatıp ele geçirmişlerse de II. Yâkub Bey, 1414 yılında Çelebi Mehmed sayesinde tekrar Kütahya'ya ve Germiyan memleketlerine Osmanlı tabiyeti altında sahip olmuştur.¹⁵⁰ Germiyanogulları Beyliği'nin 1414 yılından sonra Osmanlı hâkimiyeti altında varlığını sürdürdüğü II. Yakub Bey'e ait Ekim 1422 yılında yazılmış bir vakfiyede II. Murat'ın mührünün bulunmasından, yine 1422 yılına ait bir sikkede "Murad ibni Mehmed" ve

¹⁴¹Uzunçarşılı, 1969, **a.g.k.**, s. 41.

¹⁴²Uzunçarşılı, 1937, **a.g.k.**, s. 10.

¹⁴³Uzunçarşılı, 1937, **a.g.k.**, s. 10.

¹⁴⁴Uzunçarşılı, 1937, **a.g.k.**, s. 11.

¹⁴⁵Uzunçarşılı, 1969, **a.g.k.**, s. 45.

¹⁴⁶Uzunçarşılı, 1969, **a.g.k.**, s. 47.

¹⁴⁷Uzunçarşılı, 1969, **a.g.k.**, s. 47.

¹⁴⁸Uzunçarşılı, 1969, **a.g.k.**, s. 47.

¹⁴⁹Varlık ve Karakaya, 2002, **a.g.k.**, s. 580.

¹⁵⁰Varlık ve Karakaya, 2002, **a.g.k.**, s. 580.

“Yakub ibni Süleyman” ibarelerinin birlikte yer almalarından anlaşılr.¹⁵¹ Nitekim II. Yâkub Bey, 1428 yılında II. Murad’la görüşmek üzere Edirne’ye gitmiş ve ölümünden sonra memleketini kendisine bıraktığını bildirmiş, 1429 yılında da vefat etmiştir.¹⁵² Bu tarihten sonra Timurtaş Paşazâde Umur Bey’in oğlu Osman Çelebi’nin görevlendirilmesiyle bir Osmanlı sancağı haline getirilen Kütahya¹⁵³, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır. Osmanlı döneminde Anadolu Beylerbeyliği’nin merkezi olan Kütahya, bu özelliği nedeniyle daima önemli bir statüye sahip olmuş, devletin yönetim kademesinde önemli görevlerde bulunan birçok devlet adamı da burada vali olarak görev yapmıştır. Bunların içinde Köprülüzâde Nûman Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşazâde Ali Paşa, beş defa Anadolu beylerbeyi olan ve Kütahya’da vefat eden Hekimoğlu Ali Paşa, Said Mehmed Paşa, Muhsinzâde Mehmed Paşa, Moldovancı Ali Paşa, Cezayirli Gazi Hasan Paşa ve sadrazamlıkta bulunan Yeğen Mehmed Paşa sayılabilir.¹⁵⁴ Kütahya, 1923 yılından sonra Türkiye Cumhuriyeti’nin bir ili olmuştur.

1.2. Kütahya’nın Coğrafi Konumu ve Su Kaynakları

Kütahya ilinin yüzölçümü 12.043 km²’dir. Kütahya, kuzeyinde Bursa, kuzeydoğusunda Bilecik, doğusunda Eskişehir ve Afyon, güneyinde Uşak, batısında Manisa ve Balıkesir illeriyle çevrilidir. Ortalama yükselti 1.200 metredir.¹⁵⁵ Ege Bölgesi’nin bir parçası olan Kütahya, Ege, Marmara ve İç Anadolu Bölgeleri’nden gelen yolların birleştiği bir mevkidir. Bu nedenle, söz konusu bölgede kurulacak olan bir hâkimiyette ya da bölgenin savunulmasında tarih boyunca stratejik önemini korumuştur.¹⁵⁶

Yüzölçümüyle Türkiye topraklarının yaklaşık %1,5’ini kaplayan kent, 38° 70' ve 39° 80' kuzey enlemleri ile 29° 00' ve 30° 30' doğu boylamları arasında bulunmakta ve

¹⁵¹Varlık, 1974, **a.g.k.**, s. 91-92.

¹⁵²Varlık ve Karakaya, 2002, **a.g.k.**, s. 580.

¹⁵³Yıldız, 1982, **a.g.k.**, s.3-5; Varlık ve Karakaya, 2002, **a.g.k.**, s. 580.

¹⁵⁴Varlık ve Karakaya, 2002, **a.g.k.**, s. 580.

¹⁵⁵Türkiye İstatistik Kurumu, (2014). *Seçilmiş Göstergelerle Kütahya 2013*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, s. XII.

¹⁵⁶Dönmez, 1972, **a.g.k.**, s. 31-36.

Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu Bölümü'nde diğer bir deyişle İç Anadolu Bölgesi ile Ege Bölgesi'nin denize kıyısı olan bölümü arasında yer almaktadır.¹⁵⁷

Su kaynakları açısından oldukça zengin kentlerden biri olan Kütahya'nın çok sayıda başlıca akarsuyu bulunur. Felent Çayı, Şahmelek yöresinden doğarak önce Enne Baraj Gölü'ne daha sonra Kütahya'nın kuzeyinden Porsuk Çayı'na ulaşır. Porsuk Çayı, havza dışından doğarak Çat Tepe'nin güneyinden havzaya girip Güvezdere, Çaydere ve Değirmendere'yi alarak Porsuk Baraj Gölü sahasına ulaştıktan sonra Kargın Deresi, Uludere ve Musaözü Deresi'ni de alarak havzayı terk eder. Murat Dağı'nın kuzeyinden doğan Murat Çayı, Gediz Çayı'na ulaşır. Yellice Dağı'nın batı eteklerinden doğan, küçük debili kaynaklardan oluşan Kureyşler Deresi, kuzeyden gelen Mantarlık, Kuruçayır, Oluklu, Eyrek ve Güvem derelerini de içine alarak, önce Kureyşler Köyü'ne daha sonra Çukurcaadaköy Boğazından Altıntaş Ovası'na ulaşır. Dumlupınar ilçesi civarından doğup, Kızılca, Selkisaray ve Yıldırım Kemal İstasyonuna kadar batı-doğu yönünde akan Kokar Çayı ise buradan sonra yön değiştirerek güneyden kuzeye yönelen ve Beşkarış Köyü'nden ovaya ulaşır. Avşar Deresi, Allıören Köyü'nün 3 km güneyindeki Karapınar ve Gökpınar kaynaklarından doğar, Zafertepeçalköy'ün doğusunda ani bir dirsek çizerek kuzeye doğru yönelir. Akkaya Köyü civarından doğup ve Akyarmadenoğlu ve Dereoğlu dereleri ile birleşen Gediz Çayı Ege Denizi'ne ulaşır. Hisarcık, Emet ilçelerinden geçerek Uluçam Köyü yakınlarından il topraklarını terk eden Emet Çayı; Çavdarhisar'dan geçip, Zobu'nun güneydoğusundan akarak Barağı Deresi; İmam Deresi ve Çat Deresi ile birleşen Bedir Deresi; Esatlar Köyü yakınındaki kaynaklardan doğarak, Gökler Köyü'nün batısında Bedir Deresi ile birleşen ve buradan kuzeye yönelip Tavşanlı Ovası'na ulaşan Tavşanlı Çayı; Kalkan Çayı'nın bittiği yerden başlayan ve Beciler Köyünden geçen Simav Çayı ile Naşa kasabasının güneyinden doğan Hamzabey Çayı ya da Kocaçay bölgenin diğer önemli akarsularıdır.¹⁵⁸

¹⁵⁷T.C. Kütahya Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü'nün 2017 yılında yayınlanan Kütahya İli 2016 Yılı Çevre ve Durum Raporu, s. 15. https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/kutahya_icdr2016.pdf (Erişim Tarihi 05.03.2020)

¹⁵⁸T.C. Kütahya Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2017, **a.g.k.**, s. 34-35. https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/kutahya_icdr2016.pdf (Erişim Tarihi 05.03.2020)

1.3. Kütahya'nın Yerleşim Alanları

Kısaca Türk döneminde kentin çekirdeğini, Hisar ve Hıdırlık tepelerinin kuzeyinde yer alan geniş arazi oluşturmaktadır. Söz konusu iki tepe arasından akan ve Porsuk Nehri'ne dökülen Felent Çayı'nın bir kolu olan Kapan Deresi kentin yerleşim alanını ikiye böler. Kent, kale bakiyelerinin bulunduğu tepenin eteklerinden, kuzeyindeki ovaya doğru genişleme göstermiştir. Kentin ilk yerleşim alanı Yellice Dağı'nın yamaçlarında, eski kalenin bulunduğu alandayken Türk döneminde nüfusun artışı ve girişilen imar faaliyetleriyle ovaya doğru bir yayılım göstermiştir.¹⁵⁹

Kapan Deresi'nin iki parçaya böldüğü yerleşim alanında yer alan Balıklı, Paşam ve Sultanbağı mahalleleriyle bu mahallelerin daha kuzeyinde kalan Pirlar ve Servi mahalleleri, kale dışındaki en eski yerleşmeler olarak dikkat çeker.¹⁶⁰ Güneyde yer alan Hıdırlık Tepesi ve onun hemen arkasında kalan yükselti nedeniyle kentin kuzeydeki ovaya doğru zorunlu bir genişleme istikameti izlemesi, Kütahya il merkezinin çok sayıda su kaynağından yararlanmasını sağlayarak aslında bir avantaja dönüşmüştür.¹⁶¹ Sonraki dönemlerde kent çekirdeğinin dışında kurulan ilk mahalleler Cemalettin, Cedit ve Lala Hüseyin Paşa mahalleleridir.¹⁶²

¹⁵⁹Baytaran, 2009, **a.g.k.**, s. 65.

¹⁶⁰Baytaran, 2009, **a.g.k.**, s. 65.

¹⁶¹Baytaran, 2009, **a.g.k.**, s. 65.

¹⁶²Baytaran, 2009, **a.g.k.**, s. 65.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KÜTAHYA HAMAMLARI

Türk hamamlarının, temelde soğukluk/soyunmalık, ılıklik, sıcaklık, su deposu ve külhan mekânlarından oluştuğu görülür. Fakat bazı Türk hamamlarında bu temel mekânların yanında aralık ve keçelik mekânlarının olduğu bilinmektedir. Kütahya’da inşa edilen Türk hamamlarının bazılarında sadece temel mekânlar bulunurken bazılarında söz konusu mekânların tamamı bulunmaktadır. Hem Kütahya’da yer alan Türk hamamlarının mimarisi hakkında ön bilgilendirmede bulunmak hem de hamam yapısını oluşturan bölümleri tanıtmak adına işlevleri hakkında kısa bilgiler vermek yerinde olacaktır.

Türk hamamlarının, ısıtma sistemi tarafından ısıtılmayan, giyinme-soyunma işlemleri yapılan aynı zamanda yıkanma eyleminden sonra dinlenme ve yeme içme yeri olarak da kullanılan ilk mekânları soğukluk/soyunmalıktır. Söz konusu mekânların ortasında bulunan fiskiyeli bir havuz karakteristik özellik olarak ortaya çıkar.

Türk hamamlarını oluşturan mekânlardan biri de tüm hamam yapılarında görülmemekle birlikte aralık mekânlarıdır. Aralık mekânları bir hamam yapısının olmazsa olmaz mekânlarından biri değildir. Dolayısıyla söz konusu mekânlar bu yönüyle, her biri bir hamam yapısında olması gereken, yapının ana mekânı niteliğinde olan ve söz konusu yapı türünün iskeletini oluşturan soğukluk/soyunmalık, ılıklik, sıcaklık, su deposu ve külhan mekânlarından ayrılır. Aralık mekânları genellikle oldukça küçük boyutlu mekânlardır ve tonoz ile örtülüdür. Aralık mekânlarının bulunduğu yapılarda tuvalet ve traşlık mekânlarının söz konusu mekânlarla ilişkilendirildiği görülür.

Tuvalet ve traşlık mekânları adlarından da anlaşılabilceği gibi hamamda insanların tuvalet ve kişisel bakım ihtiyaçlarını gidermelerini sağlayan mekânlardır. Tuvalet ve traşlık mekânlarının genelde aralık mekânı olan yapılarda bu mekânla, aralık mekânı olmayan yapılarda da ılıklik mekânıyla bazen de soğukluk/soyunmalık mekânıyla ilişkilendirildiği görülür.

Keçelik mekânları, aralık mekânları gibi bir hamam yapısının olmazsa olmaz bölümlerinden biri değildir ki hamam yapılarında aralık mekânlarına göre çok daha nadir karşılaşılan mekânlardır. Türk hamamlarında görülen keçelik mekânları keçelerin

pişirildiği özel mekânlardır.¹⁶³ Keçelik olmayan hamamlarda keçelerin soğukluk/soyunmalık mekânlarında pişirildiği bilinir.¹⁶⁴

Ilıklık mekânları, hamam yapılarının sıcaklık bölümlerine geçiş öncesi vücut ısınısını arttırarak kişiyi sıcaklık bölümlerine hazırlar. Sıcaklık bölümleriyle ortak bir duvar kullandıklarından ve bu duvarda ısıtma katında dolaşan sıcak isli havanın dışarı atıldığı bir tüteklik bulunduğundan söz konusu mekânlar ılık bir ortama sahiptir. Bazı özel hamamlarda ya da bir yapının bünyesinde bulunan ve belli bir zümreye hizmet eden hamam yapılarında görülme de halka açık büyük hamamlarda genellikle bulunur.

Hamamların merkezini oluşturan ve en kompakt yapıya sahip olan sıcaklık bölümleri asıl yıkanma işleminin gerçekleştirildiği ve yapının en sıcak olan mekânlarıdır. Söz konusu mekânlarda genellikle ortada bir göbek taşı bulunur. Bunun yanında mekân düzeninde önemli bir rol oynayan eyvan ve köşe halvet hücreleri de yer alır. Bazı yapılarda eyvan ve köşe halvetlerinin sayısının artırılıp azaltılarak bazı yapılarda ise hiç yer verilmeyerek mekân düzeni açısından çeşitlilik oluşturulduğu da görülür.

Su deposu hamam yapılarının sıcaklık bölümlerinin bir cephesine dayandırılmak suretiyle söz konusu mekânlarla ortak bir duvar kullanan, külhan mekânlarında yer alan ocağın üzerine inşa edilmiş ve içinde yapıda kullanılacak olan suyun ısıtıldığı birimdir. Aynı zamanda ortak duvar kullandıklarından sıcaklık bölümlerinin ısıtılmasında da önemli bir oynar.

Külhan mekânları suyun ısıtılması için yakıtın depolandığı mekânlardır. Söz konusu mekânların su deposuyla ortak kullandığı duvarda bir ocak yer alır. Ocak, hamamların sıcaklık bölümlerinin zeminleri altında yer alan ısıtma katıyla bağlantılıdır. Ocaktan çıkan isli ve sıcak hava ısıtma katlarında bulunan ve sıcaklık bölümlerinin zeminini taşıyan ayakların arasında dolaşarak söz konusu mekânların ısınmasına yardımcı olur. Külhan mekânlarının aynı zamanda farklı işlevlerde kullanıldığına çalışmanın giriş bölümünde değinmiştik.

¹⁶³H. Gürçay (1967). Keçe ve Keçecilik. *Türk Etnografya Dergisi*, 9, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 22.

¹⁶⁴Gürçay, 1967, a.g.k., s. 24.

2.1. Kütahya'nın Günümüze Gelen Hamamları

2.1.1. Saray Hamamı

Yeri:

Kütahya merkezde, Ali Paşa Mahallesi, 9 pafta, 54 ada, 2 ve 3 numaralı parsellerde yer alır.¹⁶⁵

Tarihi:

Yapıya ait inşa tarihi veren herhangi bir kitabe günümüze ulaşmamıştır. Yapının eski eser fişinde de tarihi hakkında herhangi bir bilgi yoktur.¹⁶⁶ Altun, 1960 tarihli Kütahya İmar Komisyonu Raporu'nda yapının inşa tarihinin 15. yüzyıl olarak kaydedildiğini yazar.¹⁶⁷ Evliya Çelebi, Kütahya'da bulunan 23 saray hamamından bahseder ve zaman zaman bu hamamların halk tarafından da kullanıldığını yazar.¹⁶⁸ Yapıda “paşa halveti” olarak adlandırılan özel bir halvet hüccresinin olması, söz konusu hamamlardan birinin de Saray Hamamı olabileceği ihtimalini akla getirir. Altun, bu hamamın bey hamamı olabileceğini kabul eder fakat Germiyanlı sarayının sınırları içinde olabileceğine pek ihtimal vermediğinden Evliya Çelebi'nin bahsettiği saray hamamlarından biri olamayacağını düşünür.¹⁶⁹ Evliya Çelebi, o dönemde Aşağı büyük varoş 34 mahalledir dedikten sonra Saray Mahallesi'nin varlığından söz eder.¹⁷⁰ Müellifin varoş olarak nitelendirdiği mevki kale dışında kalan mahalleleri kapsar. Dolayısıyla söz konusu mahallenin adının burada bulunan bir Germiyanlı sarayından geliyor olma ihtimali güçlenir. Uzunçarşılı da söz konusu bu saray yapısının Saray Mahallesi civarında inşa edildiğini yazar.¹⁷¹ Uzunçarşılı'nın görüşü Uysal tarafından da desteklenir ve söz konusu hamam yapısının Evliya Çelebi'nin bahsettiği saray hamamlarından biri olabileceğini yazar.¹⁷² Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait bir evkaf defterinde “Nefs-i Kütâhiye'de Bey Hamamı merhûm Yakub Çelebî'nin atasından kalmış mülküdür, mezkûr Yakub Çelebi dahî kendü üzerine hatim okuyan huffâza vakfîtmîş, sûret-i defter-

¹⁶⁵KKVKBKM Arşivi Tescilli Yapıların Listesi.

¹⁶⁶KKVKBKM Arşivi 2741 numaralı dosya içinde; Saray Hamamı'na ait eski eser fişi.

¹⁶⁷Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 371.

¹⁶⁸Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 25.

¹⁶⁹Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 370.

¹⁷⁰Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 20.

¹⁷¹Uzunçarşılı, 1932, **a.g.k.**, s. 141.

¹⁷²Uysal, 2006, **a.g.k.**, s. 264.

i atik budur... mezkûr icâre-i hamam 3600” cümlesine rastlanır.¹⁷³ Bu ifadeye dayanarak Germiyanlı sarayının günümüzde de aynı adla anılan Saray Mahallesi’nde bulunduğu ve Saray Hamamı’nın da paşa halvetine sahip olduğundan dolayı özel bir kişi ya da zümreye tahsis edildiği kabul edilirse defterde geçen Bey Hamamı’nın günümüzde Saray Hamamı olarak adlandırılan hamam olduğu kabul edilebilir. Buna ek olarak yapının paşa halvetinde kubbeye geçişi sağlayan trompların erken dönem özellikleri göstermesi yapının, Osmanlı döneminde, 15. yüzyılda inşa edilmiş olduğu fikrini tamamen boşa çıkarır. Kütahya’da Saray Hamamı’nın mekânsal kurgusuna benzer bir mekân düzenine sahip olan diğer bir hamam da Simav’da yer alan ve özel bir zümreye ya da kişiye ait olduğu düşünülen Babuk Bey Hamamı’dır. Dolayısıyla iki hamamın mekânsal açıdan benzerliklere sahip olması Saray Hamamı’nın Kütahya’da yer alan saray hamamlarından biri olduğunu, özel bir kişi ve maiyeti için tasarlandığını düşündürür. Sözü edilen evkaf defterinde hamamın II. Yakub Bey’in atasından kalan mülkü olduğundan bahsedilir. Bu bilgiden hareketle Altun yapıyı 14. yüzyılın sonlarına¹⁷⁴, Uysal ise 14. yüzyılın ortalarına¹⁷⁵ tarihlemeyi teklif eder. M. Mustafa Murat, 2001 yılında T.C. Vakıflar Bölge Müdürlüğü’ne yazdığı raporda yapıyı 14. yüzyılın başlarına tarihler.¹⁷⁶ “Ata” kelimesinin baba, dede ve daha eski kuşaklar için kullanılabilir oluşu ve hamam ile ilgili yukarıda yer alan görüşler birlikte değerlendirildiğinde yapının, II. Yakub Bey’in büyük dedesi I. Yakub Bey, dedesi Mehmet Bey ve babası Süleyman Şah dönemlerinden herhangi birinde inşa edilmiş olabileceği ortaya çıkar ki bu durumda yapının inşa tarihi 1300-1387 yılları arasını kapsayan geniş bir zaman dilimi olarak önerilebilir.¹⁷⁷

Kitabesi:

Yapıya ait herhangi bir kitabe günümüze gelmemiştir.

Vakfiyesi:

Yapıya ait herhangi bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir.

¹⁷³Varlık, 1974, **a.g.k.**, s. 115.

¹⁷⁴Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 371.

¹⁷⁵Uysal, 2006, **a.g.k.**, s. 264.

¹⁷⁶KKVKBKM arşivi 2741 numaralı dosya içinde; Kütahya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü’nün 05.09.2001 tarih ve 1695 sayılı yazısı münasebetiyle M. Mustafa Murat tarafından Vakıf Bölge Müdürlüğü’ne yazılan 10.09.2001 tarihli rapor.

¹⁷⁷I, Yakub Bey, Mehmet Bey, Süleyman Şah’ın hüküm sürdüğü yıllar için bkz: Varlık, 1974, **a.g.k.**, s. 35, 47, 53.

Banisi:

Yapının kim tarafından inşa ettirildiği kesin olarak bilinmemektedir. Fakat II. Yakub Bey'in atasından kalan mülkü olduğu bilgisinden hareketle söz konusu yapının, II. Yakub Bey'in büyük dedesi I. Yakub Bey, dedesi Mehmet Bey ve babası Süleyman Şah'tan herhangi biri tarafından inşa ettirildiği düşünülür.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Yapı, 1925 yılında onarım görmüştür.¹⁷⁸ Soğukluk/soyunmalık bölümünün üzerine inşa edilen ek mekânlar da yapıya bu tarihte eklenmiş olabilir.¹⁷⁹ 1964 yılında¹⁸⁰ müdahale edilen yapının zemininin mermer kaplamalarının onarıldığı/tamamlandığı/yeniden yapıldığı bir sonraki onarımı 1965 yılında olmuştur.¹⁸¹ Yapıya ait su tesisatının da çağımızda bir tarihte yenilendiği PVC ve demir borulardan anlaşılmaktadır.¹⁸² Yapının kuzey cephesinin ılıkılık, sıcaklık ve su deposuna denk gelen yerlerinde, yapının orijinalinde olmayan ikinci bir duvara rastlanır. Söz konusu duvarın hangi amaçla yapıldığı bilinmese de cepheyi sağlamlaştırmak adına yapıldığı düşünülür. Bunlar dışında yapıya başka bir müdahalede bulunulmamıştır. Yapının 2 numaralı

¹⁷⁸KKVKBKM arşivi 2741 numaralı dosya içinde; EKVKBKM tarafından 10.10.1996 tarih ve 22 numaralı toplantıda alınan 10.10.1996 tarih ve 153 sayılı kararda yapının 1925 yılında onarıldığı bilgisi verilir.

¹⁷⁹KKVKBKM arşivi 10221 numaralı dosya içinde; Mimar Burcu Kumdalı tarafından hazırlanan "Kütahya Saray Hamamı 2. Restorasyon Önerisi Raporu", s. 4-5.

¹⁸⁰KKVKBKM arşivi 2741 numaralı dosya içinde; Hülya Çopuroğlu ve Sabiha Pazarcı tarafından hazırlanan 21.06.1996 tarihli rapor içinde bahsi geçen GEEAYK tarafından alınan 10.04.1964 tarih ve 2406 sayılı karar. Ayrıca bkz: KKVKBKM arşivi 2741 numaralı dosya içinde; Millî Eğitim Bakanlığı'nın, Saray Hamamı soğukluk/soyunmalık mekânı üzerine iki oda inşa edilmek istendiğini bildiren 07.09.1963 tarih ve 732.45-3145 sayılı yazısı üzerine GEEAYK tarafından 10.04.1964 tarih ve 130 numaralı toplantıda alınan 10.04.1964 tarih ve 2406 sayılı karar.

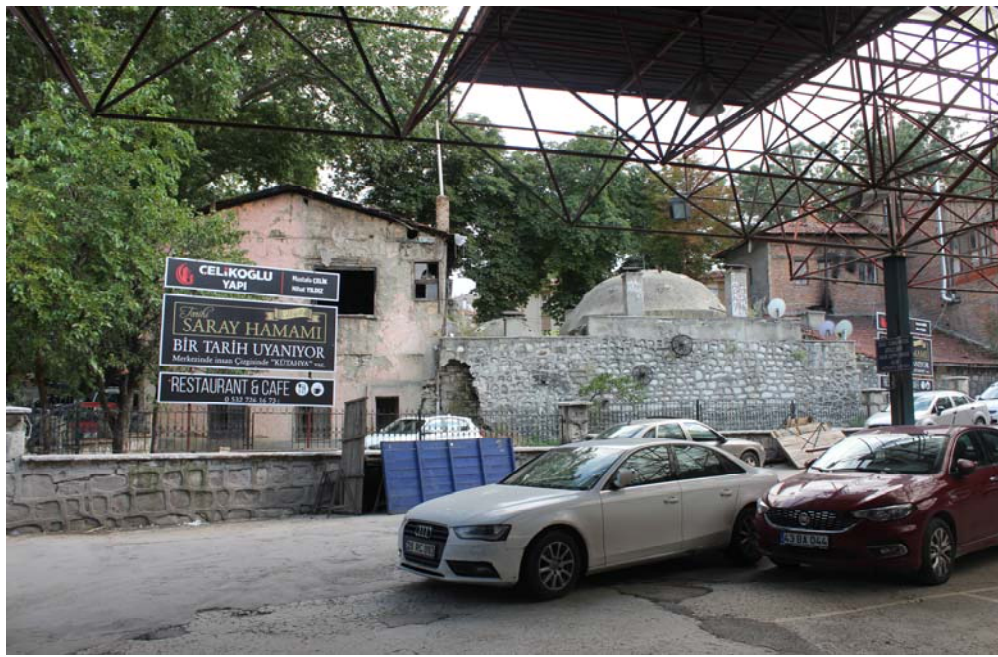
¹⁸¹KKVKBKM arşivi 2741 numaralı dosya içinde; Hülya Çopuroğlu ve Sabiha Pazarcı tarafından hazırlanan 21.06.1996 tarihli rapor içinde bahsi geçen GEEAYK tarafından alınan 11.07.1965 tarih ve 2883 sayılı karar. Ayrıca bkz: KKVKBKM arşivi 2741 numaralı dosya içinde; Millî Eğitim Bakanlığı'nın, yapının o dönemki sahibi tarafından mermer kaplamalarının ihya edilmek istendiğini bildiren 02.06.1965 tarih ve 732.45-2762 sayılı yazısı üzerine GEEAYK tarafından 09.07.1965 tarih ve 142 numaralı toplantıda alınan 11.07.1965 tarih ve 2883 sayılı karar.

¹⁸²KKVKBKM arşivi 10221 numaralı dosya içinde; Mimar Burcu Kumdalı tarafından hazırlanan "Kütahya Saray Hamamı 2. Restorasyon Önerisi Raporu", s. 12-13.

parselde yer alan avlu kısmının bir bölümünün yola terki istenmiş¹⁸³, 2011 yılında bu istem uygun bulunmuşsa da¹⁸⁴ yerinde yapılan incelemelerde hâlâ yola terkin gerçekleşmediği görülmüştür. Restorasyon projeleri hazırlanmış fakat restorasyonuna henüz başlanmamış bulunan yapı günümüzde harap haldedir ve ziyarete açık değildir.

Mimari Tanım:

Yapı doğu-batı doğrultusunda uzanan bir alana inşa edilmiştir. Yapının doğu cephesine 20. yüzyılda soğukluk/soyunmalık mekânı olarak iki katlı bir bölüm eklenmiştir (Bkz: Fotoğraf 2.1). Sonradan eklenen bu bölüme ait cepheler asıl yapıya ait olan cephelerden daha yüksek olduğundan yapının özgün doğu cephesinin tamamını örter ve günümüzdeki haliyle yapının kuzey ve güney cephelerinin bir kısmını oluşturur.

Fotoğraf 2.1. Saray Hamamı'nın Genel Görünüşü

Sonradan eklenen bölümün doğu cephe ekseninin kuzeyinde alt kotta yapıyı girişi sağlayan dikdörtgen biçimli kapı açıklığı, cephe ekseninin güneyinde de dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığı bulunur. Cephenin üst kotlarında ekseninin iki yanında dikdörtgen biçimli birer pencere açıklığı bulunur. Yapının eski fotoğraflarında burada altı pencere açıklığına yer verildiğini fakat sonraki onarımlarda bu pencere açıklıklarının

¹⁸³Yola terki istenen kısım için bkz: KKVKBKM arşivi 2741 numaralı dosya içinde; Kütahya Belediyesi İmar Müdürlüğü tarafından hazırlanan "İmar Durum Belgesi".

¹⁸⁴KKVKBKM Arşivi 2741 numaralı dosya içinde; KKVKBKM tarafından alınan 17.11.2011 tarih ve 6 numaralı toplantısında alınan 17.11.2011 tarih ve 106 sayılı kararı.

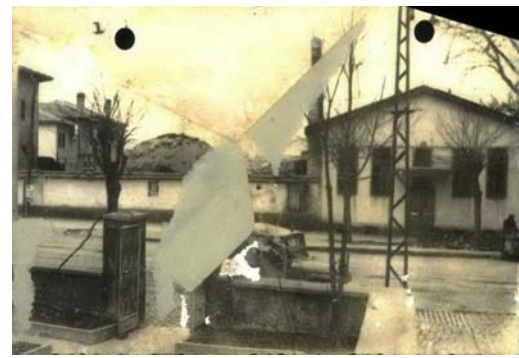
birleştirilmek suretiyle genişletildiği anlaşılır. Cephede başka bir açıklığa ya da mimari öğeye rastlanmaz.

Yapının kuzey cephe ekseninin doğusunda, cephenin 20. yüzyılda inşa edilen, soğukluk/soyunmalık görevi gören ek yapıya ait olan kısımda alt kotta, bu mekâna girişi sağlayan dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığıyla dikdörtgen biçimli demir parmaklıklı iki pencere açıklığı, üst kotta da dikdörtgen biçimli üç pencere açıklığı yer alır. Yapının bu cephesinde başka bir açıklık ya da mimari öğeye rastlanmaz (Bkz: Fotoğraf 2.2-2.3).

Yapının batı cephesine bitişik olarak inşa edilen bir yapı olduğundan bu cephe hakkında açıklığa sahip olmadığı dışında herhangi bir yorumda bulunmak olanaksızdır.

Fotoğraf 2.2. Saray Hamamı'nın Soğukluk/Soyunmalık Mekânının 1964 Yılına Ait Bir Fotoğrafı (KKVKBKM Arşivi)

Fotoğraf 2.3. Saray Hamamı'nın Genel Görüntüsünü Gösteren 1964 Yılına Ait Bir Fotoğrafı (KKVKBKM Arşivi)

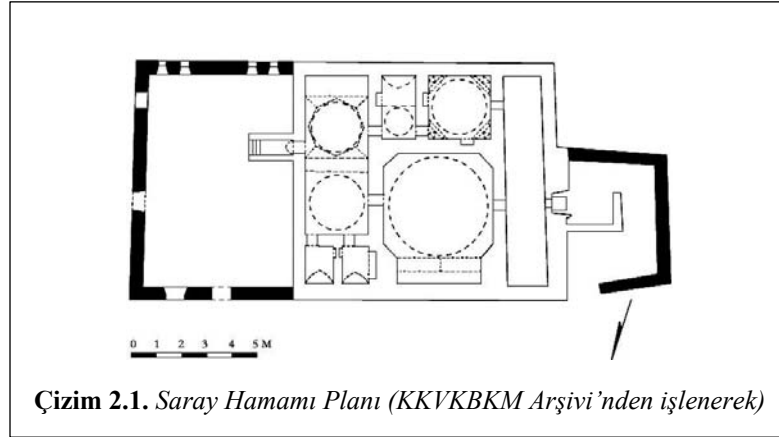
Yapının güney cephesinde yer alan kapı ve pencere açıklıkları cephe ekseninin doğusunda, cephenin 20. yüzyılda inşa edilen, soğukluk/soyunmalık görevi gören ek yapıya ait olan kısımda yer alır. Söz konusu cephede sonradan eklenen iki katlı yapının alt katı yol kotunun altında kalır. Dolayısıyla cepheye bu yönden bakıldığında ek yapının tek katlı olduğu izlenimi uyanır. Bu kısma ait cephenin ekseninde, üst kotta dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığı, eksenin iki yanında da dikdörtgen biçimli birer pencere açıklığı yer alır. Eski fotoğraflardan bu kısımda dört pencere açıklığı olduğu anlaşılır fakat sonraki müdahalelerle burada da pencere açıklıkları genişletilmiş ve ikiye düşürülmüştür. Yine bu kısma ait cephe ekseninin batısında ve doğusunda alt kotta, bir kısmı kaldırımın bitişinden daha yüksek kotta sonlandığından dolayı bir kısmı görülebilen zemin kata ait dikdörtgen biçimli iki pencere açıklığı yer alır. Yapının bu cephesinde başka bir açıklık ya da mimari öğeye rastlanmaz.

Yapının özgün cepheleri düz bir şekilde sonlanırken, sonradan eklenen bölümlerinin cepheleri hafif şekilde dışa taşkın saçakla sonlanır. Sonradan eklenen ve

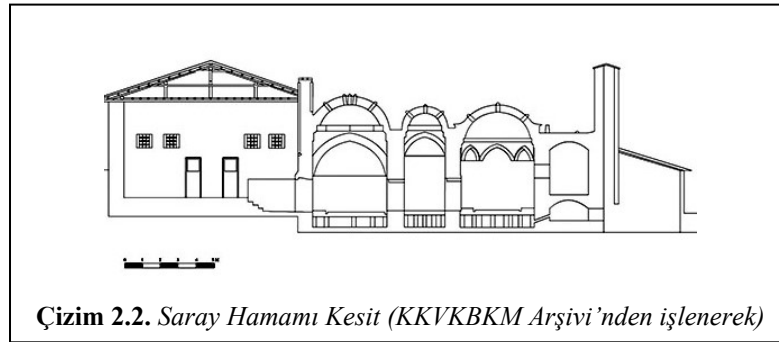
soğukluk/soyunmalık görevi gören bölümle külhan bölümü kırma çatıyla, yapının diğer bölümleri kubbe ve tonozla örtülmüştür.

Plan ve Mekân Özellikleri:

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan özgün yapının, en doğusuna sonradan üst katı dükkân, alt katı hamamın soyunmalığı olarak işlev gören iki katlı bir yapı eklenmiştir. Sonradan eklenen yapının alt katındaki mekândan batısındaki ılıkılık mekanına geçilir. Dikdörtgen bir alana oturan ılıkılık mekânının kuzeyinde dikdörtgen tabanlı traşlık ve tuvalet mekânları bulunur. Ilıkılık mekânının batı duvarında yer alan iki kapı açıklığından birbiri ile bağlantısı bulunmayan iki ayrı sıcaklık bölümüne geçilir. Her iki sıcaklığın batısında dikdörtgen tabanlı su deposu ve külhan mekânı yer alır (Bkz: Çizim 2.1-2.2).

Çizim 2.1. Saray Hamamı Planı (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

Çizim 2.2. Saray Hamamı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

Yapının en doğusuna eklenen kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, iki katlı yapının, alt katı düz ahşap tavan, üst katı kırma çatıyla örtülüdür. 20. yüzyılda hamama bitişik olarak inşa edilmiş bu ek yapının üst katı dükkân olarak işlevlendirilmişse de şu an kullanılmamaktadır. Üst kata güney cephe ekseninin doğusunda bulunan dikdörtgen biçimli kapı açıklığıyla giriş sağlanır. Üst kattaki kapı ve pencere açıklıklarının tamamı iç mekâna cephedeki şekilleriyle yansır. Söz konusu ek yapının

hamamın soğukluk/soyunmalık mekânı olan alt katına kuzey cephe ekseninin batısında ve doğu cephe ekseninin kuzeyinde yer alan dikdörtgen biçimli birer kapı açıklığıyla giriş sağlanır. Doğu duvar ekseninin kuzeyinde yer alan kapı açıklığından 3 basamaklı merdivenle inilen soğukluk/soyunmalık kısmına ulaşılır. Soğukluk/soyunmalık mekânının doğu duvar ekseninin kuzeyinde, kuzey duvar ekseninin batısında yer alan kapı açıklığı cephedeki şekliyle iç mekâna yansımıştır. Aynı durum kuzey duvar ekseninin doğusunda ve batısında, doğu duvar ekseninin güneyinde bulunan pencere açıklıkları için de geçerlidir. Güney duvar ekseninin iki yanında, içeriden dışarıya doğru daralan, yan yana yerleştirilmiş dikdörtgen biçimli ikişer pencere açıklığı yer alır. Bu pencerelerden duvar eksenine daha yakın olanının hemen yanında, dağlardan gelen suyun depolandığı, yuvarlak kemerli bir açıklıkla ulaşılan, girişi yaklaşık olarak 20 cm yüksekliğinde bir sekiyle sınırlandırılmış küçük bir sarnıç bulunur. Mekânının batı duvar ekseninin güneyinde, mekânın ortasına doğru uzanan birbirine paralel iki duvarla oluşturulmuş 3 basamaklı merdivenle inilen dehlizin batı duvar ekseninde soğukluk/soyunmalık mekânının, ılıkılık mekânıyla bağlantısını kuran basık kemerli kapı açıklığı yer alır. Soğukluk/soyunmalık mekânı üç yönden, yaklaşık 5 cm yüksekliğinde bir seki üzerinde yer alan ahşap soyunma kabinleriyle, soyunma kabinlerinin içi de üç yönden sedirle çevrilidir. Soğukluk/soyunmalık mekânının ahşap tavanını altıgen tabanlı ahşap ayaklar taşımaktadır. Mekânın ortasında ayrıca, sekizgen tabanlı, fiskiyeli ve kaide kısmı fayanslarla kaplanmış orijinal olmayan mermer bir havuz yer alır.

Yapının soğukluk/soyunmalık mekânından bir dehlizle geçilen, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı ılıkılık mekânı, mekânın uzun eksenlerinin biraz kuzeyinde yer alan ve mekânın kuzey ve güney duvarından birbirlerine atılan bir sivri kemerle iki birime bölünmüştür. Kuzeyde yer alan kare tabanlı birim pandantifle geçilen kubbeye örtülüdür. Güneyde yer alan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı birim üçgen kuşakla geçilen kubbeye örtülmüştür. Güneyde yer alan birim yerden yaklaşık olarak 5 cm yüksekliğinde mermer bir sekiyle üç yönden çevrelenir. Ilıkılık mekânının doğu duvarında bulunan soğukluk/soyunmalık mekânıyla bağlantı kuran kapı açıklığı dışında herhangi bir açıklık ya da mimari öğeye rastlanmaz. Mekânın doğu köşesine açılmış bir kapıyla traşlığa, kuzey duvar ekseninin hafifçe batısına açılmış bir kapıyla tualete geçilir. Her iki kapı da yuvarlak kemerlidir. Mekânın batı duvar ekseninin iki yanında yer alan basık kemerli birer kapı açıklığından kuzeydekiyle büyük sıcaklık bölümüne, güneydekiyle kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı halvet

hücrelerine geçilir. Ilıklığın güney duvarında ise herhangi bir açıklık ya da mimari öğeye rastlanmaz.

Yapının traşlık ve tuvalet mekânları ılıklik mekânının kuzeyinde yer alır. Bu mekânlardan doğuda kalanı tuvalet batıda kalanı traşlıktır. Traşlık, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü bir mekân düzeni gösterir. Traşlık mekânının batı duvar ekseninin güneyinde sivri kemerli bir niş yer alır. Mekânda başka bir mimari öğeye rastlanmaz. Tuvalet, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü bir mekân düzeni gösterir. Mekânın batı duvarında, üst kotta hemen hemen duvar genişliğinde sivri kemerli büyük bir niş yer alır. Doğu duvar ekseninin güneyinde, güneydoğu köşeye bitişik olarak konumlandırılmış, daha mütevazı boyutları olan sivri kemerli bir niş daha yer alır. Mekânda başka bir mimari öğeye rastlanmaz.

Ilıklık mekânının batısında sıcaklık ve halvet hücreleri yer alır. Sıcaklık bölümü kuzeye, halvet hücreleri de sıcaklık bölümünün güneyine konumlandırılmıştır. Yapının sıcaklığı, dikdörtgen tabanlı, kubbe örtülü bir mekân düzeni gösterir. Mekânın kuzeyinde, düz dam örtülü ve fazla derin olmayan eyvanımsı bir birim yer alır. Bu birim sıcaklık bölümünde bir eyvan olduğu hissini uyandırır. Mekânı yaklaşık olarak 5 cm yüksekliğe sahip mermer bir seki dört yönden dolanır. Mekânın kuzey, güney, batı duvar eksenlerinin iki yanında, doğu duvar ekseninin kuzeyinde ve güneydoğu duvar ekseninde ikişer muslukla birlikte birer mermer kurna yer alır. Kurnalar, sekiler üzerinde mermer levhalar vasıtasıyla, hemen hemen eşit ölçülerde ayrılmış alanların eksenlerinde yer alır. Batı duvar ekseninde, üst kotta su deposuyla bağlantı kuran iki basamaklı, basık kemerli pencere açıklığı yer alır. Bu pencere açıklığıyla aynı hizada daha alt kotta, körüklük olarak adlandırılan kare biçimli açıklık bulunur. Mekânın ortasında sekizgen tabanlı, mermer kaplama bir göbek taşı yer alır. Söz konusu mekânda başka bir mimari öğeye rastlanmaz.

Sıcaklık bölümünün güneyinde yan yana konumlandırılmış iki halvet hücresi yer alır. Hücrelerin sıcaklık bölümüyle günümüzde bağlantısı olmasa da yapının orijinalinde bu mekânlar arasında bir bağlantı olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Fakat yapıya Saray Hamamı, hücrelerden batıda kalanına da paşa halveti adı verilmesi sıcaklık bölümüyle hücrelerin bağlantısı olmayabileceğini de düşündürür. Paşa halveti adı verilen halvet hücresinin bey ya da üst düzey bir yöneticiye tahsis edildiği düşünülürse hücrelerin sıcaklık bölümüyle ilişkilendirilmemiş olması durumu anlam bulabilir. Sıcaklık

bölümünün halvet hücreleriyle ilişkilendirilmemiş olduğu başka bir yapı da Simav'da yer alan ve boyutlarından ötürü özel bir zümreye ait olabileceği düşünülen Babuk Bey Hamamı'dır. Bunlarla birlikte Evliya Çelebi'nin Kütahya'da zaman zaman halkın kullanımına da sunulan saray hamamlarından¹⁸⁵ bahsetmesi göz önüne alındığında Saray Hamamı'nın orijinal mekân yapılanmasının günümüzdeki gibi olduğu düşüncesi akla daha yakın gelir fakat söz konusu yapıda mekânların duvarları sıvalı olduğundan dolayı bu konu hakkında net bir yorum yapmak olanaksızdır.

Yapının halvet hücreleri sıcaklık bölümünün güneyinde bulunur. Doğuda yer alan halvet hücresi kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, iki birimli mekân düzeni gösterir. Mekânın güneyde yer alan birimi sivri kemer profilli beşik tonozla, kuzeyde yer alan birimi de güney yönünden bu tonozla oturan, pandantifle geçilen kubbeye örtülüdür. Mekânın doğu duvar ekseninin kuzeyinde, kuzeydoğu köşeye oldukça yakın şekilde konumlandırılmış, ılıklıkla bağlantı kuran, batı duvar ekseninin kuzeyinde, kuzeybatı köşeye oldukça yakın konumlandırılmış paşa halvetiyle bağlantı kuran dikdörtgen biçimli birer kapı açıklığı bulunur. Doğru duvar ekseninin güneyinde, dikdörtgen biçimli çökertme bir yüzey içinde, sivri kemerli bir niş yer alır. Mekânın güney duvar eksenine batı duvar ekseninin güneyinde ikişer musluk ve birer kurna yer alır. Mekânda, paşa halvetinin kapı açıklığından başlayarak batı duvar ve güney duvar boyunca zeminden yaklaşık 5 cm yüksekliğe sahip mermer bir seki bulunur. Söz konusu halvet hücrelerinin üst düzey bir yönetici ya da beye tahsis edildiği ve yapının asıl sıcaklık bölümüyle bağlantıları olmadığı kabul edilirse doğuda kalan halvet hücresinin paşa halvetinin sıcaklığı olarak görmek mümkündür. Batıda yer alan paşa halveti kare tabanlı, sivri kemerli tromp geçişli kubbeye örtülü bir mekân düzenine sahiptir. Mekânın doğu duvar ekseninin kuzeyinde, kuzeydoğu köşeye oldukça yakın şekilde konumlandırılmış, doğudaki halvet hücresiyle bağlantı kuran, dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığı yer alır. Doğru duvar ekseninin güneyinde, kuzey duvar ekseninin de batısında, dikdörtgen biçimli çökertme bir yüzey içinde, sivri kemerli birer niş bulunur. Batı duvar ekseninin hafif güneyinde kaydırılmış, üst kotta, su deposuyla bağlantı kuran dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığı yer alır. Mekânı dört yönden yaklaşık olarak 5 cm yüksekliğe sahip mermer bir seki dolandır. Kuzey duvar ekseninin batısında, batı duvar ekseninin

¹⁸⁵ Evliya Çelebi, 2011, a.g.k., s. 25.

güneyinde, güney duvar ekseninin doğusunda ve doğu duvar ekseninin güneyinde ikişer muslukla birlikte birer mermer kurna yer alır.

Yapının ılıklik, sıcaklik ve halvet hücrelerinin tabanlarında mermer döşeme görülür. Söz konusu mekânların duvarları zeminden yaklaşık 90 cm yüksekliğe kadar mermer levhalarla kaplıdır. Bu mekânlarda yer alan sekilerin hemen önlerinde derinlikleri yaklaşık olarak 5 cm olan su olukları bulunur.

Yapıda aydınlanma, soğukluk/soyunmalık mekânında pencere ve kapı açıklıkları, diğer mekânlarda kubbe ve tonozlara açılan fil gözleriyle sağlanır.

Sıcaklık ve paşa halvetinin batısında yapının, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, basık kemer profilili beşik tonozla örtülü su deposu yer alır. Su deposunun batısında da kuzey-güney doğrultusunda yamuk tabanlı külhan bölümü yer alır. Külhan bölümünün doğu duvar ekseninde yapının sivri kemerli ocak nişi yer alır. Ocak nişi külhan zemininden daha alt kotta yer alır. Külhan bölümünün kuzey duvar ekseninin doğusunda bahçeyle bağlantı kuran kapı açıklığı yer alır. Mekânda başka bir mimari öğeye ya da açıklığa rastlanmaz.

Malzeme/Teknik:

Yapının günümüzdeki soğukluk/soyunmalık mekânının üzerinde yer alan ek yapı ahşap çatki aralarının kerpiç malzemeyle doldurularak duvar meydana getirme işlemi olan hımış tekniğinde inşa edilmiştir. Kapı ve pencerelerde ahşap, pencere parmaklıklarında demir kullanılmıştır. Söz konusu mekânın kırma çatısı “Marsilya Kiremit” de denilen çift oluklu kiremitlerle kaplıdır. Soğukluk/soyunmalık ve hamam duvarları kâgirdir. Duvarlarda kaba yonu taş ve moloz taş kullanıldığı görülür. Hamamın soğukluk/soyunmalık mekânı dışındaki diğer mekânlarının örtüsü tuğlaların yan yana dizilmesiyle oluşturulmuş düz istif tekniğinde inşa edilmiştir. Yapının kurnalarında, taban ve duvar kaplamalarında mermer kullanılmıştır. Hamamın içi tamamen sıvalıdır. Kubbe ve tonozlar dıştan betonla kaplanmıştır. Soğukluk/soyunmalık ve ılıklik mekânının bağlantısını sağlayan dehlizin kuzey duvarının kesme taşla örüldüğü görülür. Bu durum sonradan yapılan bir onarıma işaret edebilir. Külhan bölümünün çatısı da soğukluk/soyunmalık mekânının üzerinde bulunan ek yapıda olduğu gibi Marsilya kiremitle kaplıdır. Külhanın ocak nişinde tuğla kullanılmışsa da cephede yer yer almaşık duvar tekniği de görülür. Örtülerde yer alan fil gözleri camla kapatılmıştır.

Süsleme:

Yapıda herhangi bir süsleme ögesine rastlanmaz.

2.1.2. Kemer Hamamı

Yeri:

Kütahya merkezde, Maruf Mahallesi'nin kuzeyinde, Lala Hüseyin Paşa Caddesi'nde, 52 pafta, 265 ada, 1 ve 2 numaralı parseller üzerinde yer almaktadır.¹⁸⁶

Tarihi:

Yapının, kitabesi günümüze ulaşmamıştır. 1930'lu yıllardan sonra çok fazla mimari değişime maruz kalan hamamın tam olarak ne zaman inşa edildiği tespit edilememektedir. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde adı geçtiğinden 17. yüzyılın dördüncü çeyreğinden önce yapıldığı¹⁸⁷, Emir Timur ile Germiyan ve Osmanlı saraylarında oldukça uzun bir süre önemli bir kişilik¹⁸⁸ olduğu bilinen Ahmedî¹⁸⁹ arasında geçen peştamal olayının Kütahya'nın Kemer Hamamı'nda gerçekleştiği rivayeti¹⁹⁰ hamamın 15. yüzyılın başında var olduğunu ve en erken olarak 14. yüzyıl ortaları ile Ahmedî'nin ölüm tarihi olan 1412 yılı arasındaki bir zaman diliminde inşa edilmiş olduğuna işaret eder ve hamamı Germiyanogullarına bağlamayı gerektirir. Ancak Banarlı'nın Tarihçi Ali, Âşık Çelebi ve Taşköprülüzâde'ye dayanarak söz konusu olayın Amasya'da geçtiğini öne sürmesi¹⁹¹ Ahmedî'nin Kütahya'da mı yoksa Amasya'da mı öldüğü konusunda kesin bir bilginin bulunmaması bu rivayetten hareketle net bir sonuca varmayı zorlaştırır.¹⁹² Ahmedî'nin Germiyanoglu Süleyman Şah için yazdığı İskendernâme'yi 1390 yılında bitirmesi o yıllarda Germiyan topraklarında olduğuna

¹⁸⁶KKVKBKM Arşivi Tescilli Yapıların Listesi.

¹⁸⁷Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 25.

¹⁸⁸T. Kortantamer (1993). Yeni Bilgilerin Işığında Ahmedî'nin Hayatı. *Eski Türk Edebiyatı/Makaleler*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 1.

¹⁸⁹Ahmedî'nin, kesin olmamakla birlikte H. 735/H. 1334-1335 yılında doğduğu ve H. 815/M. 1412-1413 yılında öldüğü yazılmaktadır. Bkz: B. Ayçiçeği (2013). Ahmedî (815/1412-13) ve Behiştî'nin (917/1511-12) İskender-nâme'lerinin Şekil ve Muhteva Bakımından Karşılaştırılması. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10, İstanbul, s. 131.

¹⁹⁰Uzunçarşılı, 1932, **a.g.k.**, s. 224.

¹⁹¹N. S. Banarlı (2007). *Edebiyat Sohbetleri*. İstanbul: Özal Matbaası, s. 230; N. S. Banarlı (1939). Ahmedî ve Dasitan-ı Tevarih-i Mülûk-i Âl-i Osman. *Türkiyat Mecmuası*, 6, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, s. 54, dipnot: 5.

¹⁹²Uzunçarşılı Kütahya'da öldüğünü, Bursalı Mehmed Tahir Efendi ve Kartal ise Amasya'da öldüğünü yazar. Bkz: Uzunçarşılı, 1932, **a.g.k.**, s. 217; Bursalı Mehmed Tahir Efendi (1972). *Osmanlı Müellifleri II* (Haz: A.F. Yavuz ve İ. Özen). İstanbul: Yaylacık Matbaası, s. 10; Ahmet Yesevi Üniversitesi tarafından destelenen "Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü" Projesi <http://www.turkEDEBIYATIisimlerSOZLUGU.com/index.php?sayfa=detay&detay=6551> (Erişim tarihi 13.09.2018).

işaret eder.¹⁹³ Ahmedî'nin kaleme aldığı “*Sabâ varır isen Rûm’a selâm et benden ashâba / Ve ger hâlim sorarlarsa haber vergil ol ahaba / Ki sizden ayrı düşüben giriftâr olalı Uc’a / Ta’ammum derd-i dil oldu şarâbım derd-i hûnâne.*” dizeleri de onun memleket hasreti çektiğine ve uzun zamandır uç bölgede bulunduğuna işaret eder.¹⁹⁴ Bu mısralarda Rum biçiminde söz edilen bölgenin Tokat, Sivas ve Amasya civarı olduğu şairin müellifi olduğu İskendernâme’de I. Bayezid ile ilgili yazdığı “*Rumdan Sivas u Tokad’ı aldı ol / Canik’i alıp Samsun’a hem geldi ol*” dizelerinden açıkça anlaşılır.¹⁹⁵ Ahmedî'nin “Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman” bölümünü 1403 yılında İskendernâme’yi I. Bayezid’in oğlu Emir Süleyman’a sunarken, “Mevlid” bölümünü¹⁹⁶ de 1405 yılında Bursa’da eklediği ve Timur’un Anadolu’dan ayrıldığı muhtemel 1403 tarihinde daveti üzerine Emir Süleyman’ın yanına giderek ona intisap ettiği, Emir Süleyman’ın 1403 yılında Edirne’de olduğu, 1405 yılında Bursa’yı ve ardından Ankara’yı ele geçirdiği¹⁹⁷ yolundaki bilgilerden Ahmedî'nin 15. yüzyılın hemen başlarında uçta olduğunun anlaşılması, Timur ile arasında geçen peştamal olayının Kütahya’da geçmiş olma ihtimalini oldukça kuvvetlendirir.

Kemer hamamına ait eski eser fişinde yapının 16. yüzyılda inşa edildiği kayıtlıdır. 16. yüzyıldan itibaren inşa edilen Türk hamam yapılarında genel olarak Kemer Hamamı’nda da olduğu gibi aralık bölümü bulunmaz.¹⁹⁸ Ancak 16. yüzyıldan önce inşa edilen Türk hamamlarının bazılarında da aralık bölümü yoktur. Türk hamamları mimari olarak tarihi süreç içinde çok fazla değişikliğe uğramamış olmakla birlikte 16. yüzyılda, çifte hamamların her iki sıcaklığının da ortak duvarlarından itibaren, erkekler ve kadınlar kısmına ait mekânların, Mimar Sinan tarafından uygulanan şemalardan birine uygun olarak aynı sırayla fakat birbirine zıt yönlerde gelişerek araziye yayıldıkları görülür.¹⁹⁹ Söz konusu plan şemasında su deposu ve külhan mekânına uzun cephede çifte hamamın sıcaklıkları boyunca uzanacak biçimde yer verilir. Kemer Hamamı’nın soğukluk/soyunmalık ve ılıklik mekânlarının, sıcaklık bölümlerini iki yönden sarması yapının soğukluk/soyunmalık ve ılıklik mekânlarının zıt yönlerde doğru gelişen bir şemaya

¹⁹³Kortantamer, 1993, **a.g.e.**, s. 12

¹⁹⁴Kortantamer, 1993, **a.g.e.**, s.6.

¹⁹⁵Kortantamer, 1993, **a.g.e.**, s.7.

¹⁹⁶A. Temizel (2018). Ahmedî'nin Farsça Eserleri. *Ahmedî Sempozyumu*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, s. 115.

¹⁹⁷Kortantamer, 1993, **a.g.k.**, s.15,24; B. Açıl (2018). Anadolu’da Kültürel İktidarın Kökleri: Ahmedî Örneği. *Ahmedî Sempozyumu*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, s. 148.

¹⁹⁸Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 22.

¹⁹⁹Önge, 1988, **a.g.k.**, s. 404.

doğru yöneldiğini göstermekte ve 16. yüzyıl ile sonrasının hamam mimarisine geçiş dönemine işaret ederek 16. yüzyılda inşa edilmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Hamamın inşa tarihi hakkında kesin bir yargıya varmak oldukça zor olsa da yukarıdaki satırlarda bahsi geçen peştamal olayına dayanarak yapının inşa tarihini en erken olarak 14. yüzyıl ortalarına çekme eğilimindeyiz.

Kitabesi:

Yapının kitabesi günümüze ulaşmamıştır.

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir.

Banisi:

Yapının günümüze ulaşan bir kitabesi, bilinen bir vakfiyesi ve bu konuya açıklık getirebilecek herhangi bir belge bulunmamaktadır.

Yapım Yöneticisi:

Hamamın inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Yapının 1930 yılında çekilen eski fotoğraflarından 20. yüzyıl başındaki hali hakkında detaylı bilgi edinilmektedir. Fotoğraflardan yapının güneydoğusunda yer alan soğukluk/soyunmalık mekânlarının temel seviyesine kadar yıkıldığı görülür (Bkz: Fotoğraf 2.4). Cephe köşelerinin düzgün kesme taş, duvarların ise moloz taş örgüyle inşa

edildiği; kuzeybatı cephede yer alan soğukluk/soyunmalık mekânının cephe ekseninin batısında sivri kemerli bir kapı ve daha üst kotta bu kapının kuzeyinde kalan sivri kemerli bir pencere açıklığına sahip olduğu görülmektedir. Söz konusu fotoğraflardan Soğukluk/soyunmalık mekânının kubbe kasnağının tuğla, kubbesinin kaba yonu kesme taşla iki

Fotoğraf 2.4. Kemer Hamamına Ait Eski Bir Fotoğraf (Kütahya Belediyesi Arşivi)

kademeli olarak örüldüğü, diğer bölümlerin kubbelerinin ise tamamen tuğladan örüldüğü; kuzeybatı cephenin bir kısmının da tahrip olduğu anlaşılmaktadır. Yapının soğukluk/soyunmalık ve ılıklik mekânlarının bir kısmı 1951'deki yol yapım çalışması sırasında yola terk edilerek kesilmiştir.²⁰⁰ Günümüzde yola bakan cephenin duvarları orijinal değildir. 1951 yılından sonra yapılan onarımlar sırasında çifte hamamın kuzeydoğu cephesine 3 katlı kâgir soğukluk/soyunmalık mekânı eklenmiştir. Ayrıca kuzeybatı cephesine de bir soğukluk/soyunmalık eklenerek mevcut sıcaklıktaki kuzeybatı eyvanın sıcaklığa açılan sivri kemerli açıklığı ve bu eyvanın iki yanındaki halvet hücrelerinin sıcaklıkla bağlantı kuran kapı açıklıkları duvar örülerek kapatılmış böylelikle yapının kuzeybatısında iki halvetli ve tek eyvanlı üçüncü bir hamam oluşturulmuştur. Bu üçüncü hamamın kapı açıklığı kuzeybatı cephededir. Orijinal hamamın erkekler ve kadınlar bölümünün kapı açıklıkları kuzeydoğu cephesine alınmış, kuzeybatı cephede yer alan soğukluk/soyunmalık mekânının orijinal kapı açıklığı kapatılmıştır. Daha sonra kuzeybatı halvet hücresi saunaya dönüştürülerek sonradan açılan kapı açıklığı kapatılmış, orijinal kapı açıklığı tekrar açılarak sıcaklık bölümüne dâhil edilmiştir. Çifte hamamın kuzeybatıda kalan bölümünün güneybatı eyvanının önüne duvar örülmüş ve bir havuz oluşturulmuştur.²⁰¹ Hamamın üstüne yapılacak inşaata dair gönderilen yazı üzerine Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 26.01.1964 tarihli ve 2361 sayılı alınan kararında yapının kuzeybatı cephesinin 1962 yılında sahibi tarafından rölöve ve çatı projelerinin verildiği ve ona göre restore edildiği fakat yapılan restorasyonun

²⁰⁰Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 382.

²⁰¹KKVKBKM Arşivi 14613 numaralı dosya içinde; T.C. Kütahya Belediyesi İmar İşleri Müdürlüğü Kütahya Merkez-Kemer Hamamı Raporu.

uygunsuz olduğu ve uygulamanın kaldırılması gerektiğine hükmedilmiştir.²⁰² Kütahya Belediyesi tarafından 2012 yılında tamamlanan restorasyon çalışmalarında, hamamın güneybatı cephesini oluşturan külhan bölümünün arkasına istinat duvarı inşa edilmiş, külhan duvarları yapıya uygun şekilde horasan harcı kullanılarak onarılmıştır.²⁰³ Cepheler kesme taş ile yeniden onarılmış, duvarların derz dolguları ve örtü kısımları yenilenmiştir. Kuzeydoğu cephede yer alan soğukluk/soyunmalık mekânı yeniden inşa edilmiş ve örtüsü kuzeybatı cephede yer alan soğukluk/soyunmalık mekânı gibi aydınlık fenerli ve iki kademeli olarak yapılmıştır. Ilıklık mekânlarının yıkılan kubbeleri de yapılan çalışmalar sırasında tekrar inşa edilmiştir. Yapı günümüzde sağlam durumda olsa da ziyarete açık değildir.

Mimari Tanım:

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda inşa edilen yapı, kadınlar ve erkekler için tasarlanmış, ortak bir duvar vasıtasıyla birbirlerine bitişik olarak inşa edilmiş iki üniteden oluşur. Yapının kuzeybatı ve güneydoğu cephe eksenlerinin kuzeyinde, cepheden yüksek

Fotoğraf 2.5. Kemer Hamamı Genel Görünüşü

ve kütle halinde dışa taşırılmış birer mekân bulunur. Cephelerin geri kalan kısımları dışa taşırılmış mekânlara denk gelen kısımlardan geride ve alçaktır. Bu kısımların saçak altında, iki köşesine yakın şekilde konumlandırılmış birer çörtlen yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.5). Söz konusu kısımlarda herhangi bir

açıklık yer almaz. Dışa taşkın mekânların cephe eksenlerinin hafif kuzeyinde her iki bölüme girişi sağlayan, tuğladan oluşturulmuş yuvarlak kemerli çökertme alınlığa sahip dikdörtgen biçimli kapı açıklıkları yer alır. Söz konusu açıklıkların söveleri ve kemerleri cepheden hafif şekilde dışa taşırılmıştır. Kapı açıklıklarının çökertme alınlıklarında

²⁰²KKVKBKM arşivi 110 numaralı dosya içinde; Kütahya Müzesi'nin 08.11.1963 tarihli ve 730.1-b sayılı dilekçesi, GEEAYK'nun 26.01.1964 tarihli ve 2361 sayılı kararı.

²⁰³KKVKBKM arşivi 419 numaralı dosya içinde; restorasyon uygulamasının sonucunun değerlendirilmesi talebi üzerine KUDEB uzmanları tarafından oluşturulan 10.12.2012 tarihli "Yerinde İnceleme Tespit Raporu".

kitabelik kısımları bulunsa da yapının kitabeleri mevcut değildir. Kapı açıklıklarının kuzeyinde, daha üst kotta yuvarlak kemerli ve mermer şebekeli pencere açıkları bulunur. Cephelerin yüksek kısımları, eğimli yüzeye sahip alt kenarıyla cepheyle birleşen iki kademeli düz bir silmeyle sonlanırken alçak kısımları bir sıra düz istif tuğla bir sıra testere dişi saçakla oluşturulmuş kompozisyonla sonlanmaktadır.

Yapının kuzeydoğu cephesi kademelidir. Tüm cephenin ekseninde bulunan ve yer yer dökülen sıvalardan dolayı düz istif tekniğiyle tuğladan inşa edildiği anlaşılan kısmın bir bölümü dışa taşkın ve cepheden alçaktır. Dışa taşkın kısmın ekseninin iki yanında üst kotlarda kare biçimli ikişer pencere açıklığı bulunur. Köşeleri kesme taşlarla oluşturulan bu kısmın ekseninde saçak altında bir çörtten yer alır. Cephenin daha geride kalan kısımlarından doğudakinin ekseninin doğusunda, kuzeydekinin ekseninin kuzeyinde sivri kemerli, mermer şebekeli ikişer pencere açıklığı yer alır. Geride kalan kısımlar ayrıca, dışa taşkın olan kısmın köşelerine yakın şekilde konumlandırılmış dikdörtgen biçimli pencere açıklıklarına da sahiptir. Cepheye bakıldığında cephe ekseninde yer alan

Fotoğraf 2.6. Kemer Hamamı'nın Güney Batı Cephesi

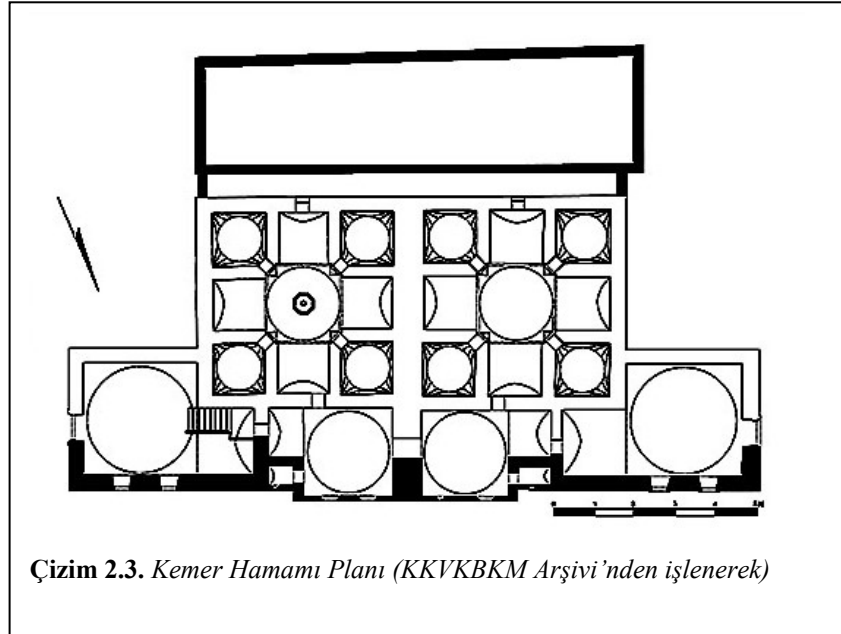
mekânların köşelerini oluşturan ve böylelikle mekânsal bölüntülenmeyi de yapının dışından belli eden kesme taşlar görülür. Cephenin yüksek kısımları, eğimli yüzeye sahip alt kenarıyla cepheyle birleşen iki kademeli düz bir silmeyle sonlanırken alçak kısımları bir sıra düz istif tuğla bir sıra testere dişi saçakla oluşturulmuş kompozisyonla sonlanmaktadır.

Yapının güneybatı cephesi yamaca yaslandığından bu cephesinde muhtemelen pencere açıklığı ya da çörtten gibi herhangi bir mimari öge bulunmaz (Bkz: Fotoğraf 2.6). Yapının cephelerine simetri hâkimdir. Kuzeybatı ve güneydoğuda bulunan dışa taşkın

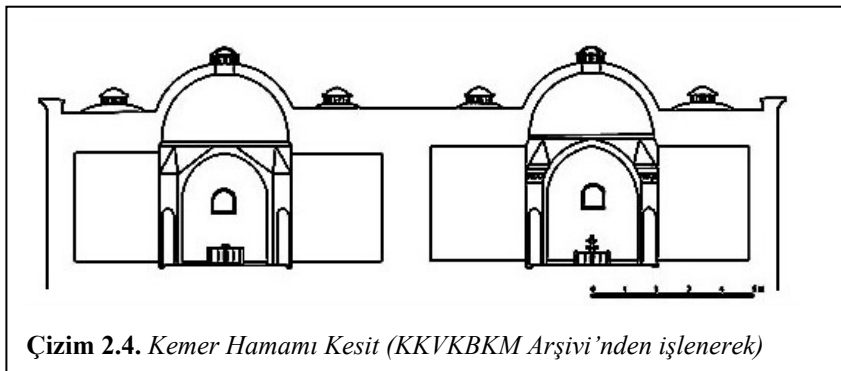
mekânlar, alttaki kademe daha geniş olmak kaydıyla iki kademeli sekizgen tabanlı, örtünün oturacağı alanı gittikçe daraltan, düz istif tuğla örgü ile oluşturulmuş kasnağa sahip dıştan prizmatik külah, içten kubbe ile örtülüdür. Yapının güneybatısında bulunan mekân dıştan düz toprak dam, içten tonoz, diğer mekânlar ise kubbe ile örtülüdür. Kubbelerin tamamında sekizgen tabanlı, sekiz sivri kemerli pencere açıklığına sahip, küçük birer kubbeye örtülü aydınlık feneri bulunur.

Plan ve Mekân Özellikleri:

Çifte hamam olarak simetrik bir şekilde inşa edilen yapı, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturur. Hamam, kuzeybatı ve güneydoğuda, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı kubbe örtülü soğukluk/soyunmalık mekânları, kuzeydoğuda, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı kubbe örtülü ılıkılık bölümleri, ılıkılık bölümlerinin güneybatısında kare tabanlı, dört eyvanlı, dört köşe halvetli ve kubbe örtülü sıcaklık bölümleriyle

Çizim 2.3. Kemer Hamamı Planı (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

Çizim 2.4. Kemer Hamamı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

kuzeybatı-güneydoğu yönünde dikdörtgen tabanlı, tonoz örtülü su deposu ve bir külhandan oluşur (Bkz: Çizim 2.3-2.4).

Yapının kuzeybatı ve güneydoğu cephelerinin yola bakan köşelerindeki kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan, cepheden dışa taşkın soğukluk/soyunmalık mekânlarına kuzeybatı cephenin köşesini oluşturan mekânın cephe ekseninin kuzeyinde, güneydoğu cephenin köşesini oluşturan mekânın cephe ekseninin ise hafif doğusunda yer alan yuvarlak kemerli çökertme alınlığa sahip dikdörtgen biçimli kapı açıklıklarından girilir (Bkz: Fotoğraf 2.7). Mekânların bu duvarlarında yer alan kapı

Fotoğraf 2.7. Kemer Hamamı Erkekler Bölümü Soğukluk/soyunmalık Mekânı
(Kütahya Belediyesi Arşivi)

açıklıkları iç mekâna dikdörtgen biçimli yansırken, üst kotta yer alan pencere açıklıkları sivri kemerli ve mermer şebekeli olarak aynı şekilde yansır. Kuzeybatı cephenin kuzey köşesinde yer alan mekânın kuzeydoğu duvar ekseninin kuzeyinde, güneybatı cephenin doğu köşesinde yer alan mekânın kuzeydoğu duvar ekseninin doğusunda bulunan pencere açıklıkları orijinalinde, sivri kemerli, mermer şebekeli ve dışarıdan içeriye doğru genişleyen mazgal pencere açıklıkları şeklinde iç mekâna yansması gerekirken günümüzde cephedeki şekliyle içeriye yansır. Kuzeybatı cephenin köşesinde yer alan mekânın güneydoğu duvar ekseninin doğusunda, güneydoğu cephenin köşesinde yer alan mekânın kuzeybatı duvar ekseninin kuzeyinde büyük sivri kemerle soğukluk/soyunmalık mekânına açılan eyvanların içinde ılıklik bölümlerine geçişi sağlayan yuvarlak kemerli

birer kapı açıklığı bulunur. Bu eyvanlar sivri kemer profilili beşik tonozla örtülüdür. Bu açıklıktan 7'şer basamaklı merdivenlerle ılıklik bölümüne geçilir. Bu mekânların güneybatı duvarlarında herhangi bir açıklık yoktur. Soğukluk/soyunmalık mekânları pandantif ile geçilen kubbeyle örtülüdür.

Fotoğraf 2.8. Kemer Hamamı Erkekler Bölümü Ilıklık Mekânı (Kütahya Belediyesi Arşivi)

Ilıklık bölümleri yapının kuzeydoğusunda yer alır. Ilıklık bölümlerinden güneydoğuda yer alanın güneydoğu duvar ekseninin güneyinde, kuzeybatıda yer alanın kuzeybatı duvar ekseninin batısında sivri kemerle mekâna açılan birer eyvan ve bu eyvanların yanlarında kareye yakın dikdörtgen tabanlı birer mekân bulunur (Bkz: Fotoğraf 2.8). Söz konusu mekânların ılıklik bölümleriyle bağlantısı, eyvanlarla müşterek olan duvarı ile mekânların kendine ait duvarlarının kesiştiği köşelerine yakın yere konumlandırılmış yuvarlak kemerli kapı açıkları ile sağlanır. Bu mekânların kuzeydoğu duvar ekseninin doğusunda dışarıdan içeriye doğru genişleyen birer mazgal pencere açıklığı bulunur. Mekânlarda kapı ve mazgal pencere açıklığı dışında başka bir açıklık göze çarpmaz. Söz konusu mekânlar üçgen kuşakla geçilen kubbe ile örtülüdür. Güneydoğuda yer alan ılıklik bölümünün kuzeydoğu duvar ekseninin kuzeyinde, kuzeybatıda yer alan ılıklik bölümünün kuzeydoğu duvar ekseninin doğusunda dışarıdan içeriye doğru daralan kare biçimli ikişer mazgal pencere açıklığı yer alır. Kuzeybatıda yer alan ılıklik bölümünün güneydoğu duvarı ile güneydoğuda yer alan ılıklik mekânının kuzeybatı duvarı müşterektir ve bu duvarlarda herhangi bir açıklık bulunmaz. Bu bölümlerden kuzeybatıda yer alanın güneybatı duvar ekseninin, güneydoğuda yer alanın

güneybatı duvar ekseninin güneyinde sıcaklık bölümlerine geçişi sağlayan sivri kemerli kapı açıklıkları bulunur. ılıklik mekânları pendentiflerle geçilen kubbe ile örtülüdür.

Fotoğraf 2.9. Kemer Hamamı Erkekler Bölümü Sıcaklık Bölümü (Kütahya Belediyesi Arşivi)

Yapının sıcaklık bölümleri kare tabanlı, dört eyvanlı ve dört köşe halvetli bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.9). Kare tabanlı halvet hücrelerinin pahlı köşelerinde sıcaklık bölümü bağlantıyı kuran sivri kemerli kapı açıklıkları bulunur. Halvet hücreleri ve eyvanlarda yer alması gereken kurnalar günümüzde yoktur. Duvarlarda muslukların da olmadığı göze çarpar. Ayrıca sıcaklık bölümlerinin ortasında bulunan göbek taşı yerine altıgen tabanlı fıskiyeli havuzlar konulmuştur. Kuzeybatıda yer alan sıcaklık bölümünün kuzeydoğu eyvanının kuzeydoğu duvar ekseninin doğusunda, güneydoğuda yer alan sıcaklık bölümünün ise kuzeydoğu eyvanının kuzeydoğu duvar ekseninin kuzeyinde yer alan ve ılıklik mekânına geçişi sağlayan kapı açıklıkları, sıcaklık bölümlerine ılıklik mekânındaki şekilleriyle aynen yansımıştır. Sıcaklıkların güneybatıda bulunan eyvanlarının güneybatı duvar eksenlerinde su deposuna açılan yuvarlak kemerli açıklıklar bulunur. Söz konusu pahlı köşelerde yer alan kapı açıklıkları üzerinde üçgen prizmalar ve iç bükey silmeyle sütun başlığı şeklinde oluşturulmuş alçı konsol çıkıntıları yer alır. Bu çıkıntıların da üzerinde kubbeye geçişi sağlayan Türk üçgenleri bulunur. Sıcaklık bölümleri, halvet hücrelerinin köşelerinin pahlanmasıyla oluşturulmuş sekizgen bir alt yapı üzerinde yükselen kubbeye örtülüdür. Kuzeybatıda yer alan sıcaklık bölümünün halvet hücreleri üçgen uşakla geçilen kubbelerle, güneydoğuda yer alan

sıcaklık bölümünün halvet hücreleri Türk üçgeni ile geçilen kubbelerle örtülüdür. Sıcaklıkların eyvanları sivri kemer profilli beşik tonoz örtülüdür.

Yapıda aydınlanma, soğukluk/soyunmalık ve ılıklik mekânlarında pencereler ve aydınlık feneriyle, diğer mekânlarda kubbelere açılan fil gözleri ve aydınlık fenerleriyle sağlanır.

Yapının su deposu ve külhanının kuzeydoğu duvarı ile sıcaklık bölümlerinin güneybatı duvarı ortaktır. Su deposu ve külhan, kuzeybatı-güneydoğu yönünde dikdörtgen tabanlıdır ve sıcaklık bölümleri boyunca uzanır. Su deposunun kuzeydoğu duvar ekseninin iki yanında sıcaklıkların güneybatı eyvanlarına denk gelecek şekilde konumlandırılmış yuvarlak kemerli açıklıklar buraya aynen yansımıştır. Su deposu ve külhan sivri kemer profilli beşik tonoz ile örtülüdür.

Malzeme/Teknik:

Yapının cepheleri kaba yonu kesme taş ile inşa edilmiştir. Cephe köşelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Testere dişi saçaklar tuğlaların diyagonal şekilde düzelmesiyle oluşturulmuştur. İç mekân duvarları tuğla kaplamadır, sıcaklık eyvan kemerlerinde kesme taş kullanılmıştır. Sıcaklık bölümlerinin ortasında yer alan havuz ve fıskiye mermer malzemeden yapılmıştır. Sıcaklık bölümlerini örten ana kubbelerin geçişlerinin altında yer alan konsol çıkıntıları alçı malzemeden yapılmıştır. Kubbelere düz istif tekniğiyle tuğladan oluşturulmuştur. Soğukluk/soyunmalık mekânlarının mekânlarının iki kademeli kasnaklarında düz istif tekniğinde tuğla, külah ve saçaklarında kiremit kaplama kullanılmıştır. Diğer mekânların kubbeleri kurşun kaplamadır. Pencere şebekelerinde mermer malzeme kullanılmıştır. Kapı açıklıklarının kemerlerinde tuğla, kapı kanatlarında ahşap kullanılmıştır. Soğukluk/soyunmalık mekânı ve ılıklik mekânı arasında geçişi sağlayan merdivenlerde mermer kaplama kullanılmış, korkuluklar da mermerden yapılmıştır. Aydınlık fenerlerinde yer alan kemerli açıklıklar cam malzemeye, sıcaklık kubbelerinde yer alan ve aydınlanmayı sağlayan fil gözleri de dıştan küçük cam fanuslarla kapatılmıştır. Külhan ve su deposunun sivri kemer profilli beşik tonozlarında tuğla malzeme kullanılmıştır.

Süsleme:

Yapının önceden saunaya dönüştürülen kuzeybatıda yer alan sıcaklık bölümünün kuzeybatı halvet hücrelerinin sivri kemerli kapı açıklığı üzerinde basit bir işçiliğe sahip ve

hatları tam olarak belli olmayan bir aslan kabartması yer alır. Kabartmanın, devşirme malzeme mi yoksa bu yapı için tasarlanmış bir süsleme ögesi mi olduğu sıva altında kaldığından anlaşılmaz. Sıcaklık bölümlerini örten ana kubbelerin geçişlerinin altında, alçıdan yapılmış konsol çıkıntılarının yüzeyine işlenmiş, alttaki üçgen prizmaların, tepe noktalarından, hemen üzerinde yer alan iç bükey kaval silmeyle birleştirilmek suretiyle oluşturulmuş geometrik süslemeler görülür. Yapıda bunlar dışında herhangi bir süsleme unsuru görülmez.

2.1.3. Eski-Yeni Hamam/Süleyman Şah Hamamı

Yeri:

Kütahya İli merkezinde, Börekçiler Mahallesi, Gediz Caddesi'nde, Kütahya Ulu Cami'nin batısında, Yakup Çelebi İmareti'nin güneyinde, 58 pafta 372 ada ve 5-6-7 numaralı parseller üzerinde yer alır.²⁰⁴

Tarihi:

Yapının tam olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir. Yapılan kazılar sonucunda iki ayrı inşaat evresine rastlanması yapının 13. yüzyılda Selçuklular döneminde inşa edildiği ve 14. yüzyılda Germiyanogulları döneminde onarılarak ya da mekânsal açıdan düzenlenerek yeniden kullanılmaya devam edildiği yönünde bir savın ileri sürülmesine neden olmuştur.²⁰⁵ İki ayrı inşaatın aynı dönem içinde yapılmış olabileceği de unutulmamalıdır. Konumlandırıldığı yer itibarıyla bir külliye parçası olduğu düşünülen yapının hemen kuzeyinde Yakup Çelebi İmareti, doğusunda Ulu Cami ve güneydoğusunda kütüphane yer alır. Hamamın, söz konusu yapılarla hemen hemen aynı tarihte Germiyanogulları döneminde yapılmış olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Yakup Çelebi İmareti'nde bulunan taş vakfiyede bahsedilen hamamlardan ikisinin hangi yapılar olduğu belli değildir. Fakat vakfiyenin 17. satırında bir hamamın Çelebi Mehmet tarafından İlyas Bey'in oğlu Süleyman Şah'tan satın alınarak Yakup Çelebi Külliyesi'ne vakfedildiği kaydı yer alır.²⁰⁶ Konumu da göz önüne alınca vakfedilen bu hamamın halk arasındaki adıyla Eski-Yeni Hamam ya da Süleyman Şah Hamamı olduğu düşünülür. Hamamın etrafındaki yapılarla aynı zamanda inşa edildiği düşüncesini destekleyen diğer bir veri de yapıya ait olan su künklerinden bir kısmının Ulu Cami ve kütüphanenin tabanlarına doğru yöneliş göstermiş olmasıdır. Ayrıca hamamın su deposunda ısıtılan su aynı zamanda Ulu Cami'nin hemen kuzeyinde bulunan sakahanenin musluklarına da yönlendirilmiş olabilir. Böyle bir durum olduğuna

²⁰⁴KKVKBKM Arşivi, Tescilli Yapıların Listesi.

²⁰⁵E. Gedik (2017). Germiyanoglu Beyi II. Yakub Külliyesine Ait Taş Vakfiye ve Vakfedilmiş Mülklerin Ad ve Bulundukları Yer Açısından Değerlendirilmesi. *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu III Germiyanogulları Beyliği 8-10 Mayıs 2014 Kütahya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 120.

²⁰⁶Varlık, 1974, a.g.k., s. 148; M. Türktüzün (2000). Kütahya Çini Müzesi Onarım ve Teşhir-Tanzim Çalışmaları (II. Yakup İmareti-Gök Şadırvanı). *10. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Semineri 26-28 Nisan 1999 Kuşadası*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 126.

hükmedilirse hamam, cami ve kütüphanenin organik bir bağı olduğu söylenebilir ve bu üç yapının birbiriyle olan ilişkisinin çözülmesi gerekir. Bu da ancak yapılacak kazılarla anlaşılabilir. Dolayısıyla vakfiyede yapıdan “Yeni Hamam” olarak bahsedilmesi bu hamamın daha önce var olmadığı ve vakfiyenin yazılmasından biraz önce inşa edildiğini veya o dönemde inşa edilen hamamlardan biri olduğunu ya da harap olarak kullanılmaz bir hale gelmiş eski bir hamamın temelleri üzerinden yeniden inşa edilmiş olabileceğini düşündürür. Yakup Çelebi İmareti’nin inşasının 1411-12 yılında tamamlanması²⁰⁷, taş vakfiyenin 1414 yılında dikilmesi²⁰⁸, Ulu Cami inşasının I. Bayezid döneminde başlatılması ve oğlu Musa Çelebi tarafından 1410 yılında tamamlanması²⁰⁹ bu tarihlerde söz konusu bölgede bir imar faaliyetine girildiğini gösterir. Daha önce de değinildiği üzere hamama ait künklerin cami ve kütüphanenin tabanına doğru yöneliş göstermesi ve taş vakfiyede yapıdan “Yeni Hamam” olarak söz edilmesi de göz önüne alındığında yapının bu imar faaliyetleri zamanında inşa edilmiş olabileceğini düşündürür. Yerinde eski bir hamam olmuş olsa bile üç yapının aynı künk sistemine bağlı görünmesi hamamın bahsi geçen yapılarla aynı tarihte 14. yüzyılın ikinci yarısıyla 1414 yılı arasındaki bir zaman diliminde inşa edildiğini gösterir. Yapıya ilgili önemli olan diğer bir durum da burada önceden bir hamam olduğu ve onun etrafında bir imar faaliyetine girilmiş olunabileceği ihtimalidir. Burada birbirlerine çok yakın mesafelerde ve yakın tarihlerde inşa edilen cami, hamam, kütüphane ve imaretin bir külliye görünümüne kavuşması ihtiyaca göre şekillenen bir imar politikasının sonucu da olabilir. Bu nedenle hamamın kurtarma kazısı tamamlanıp tamamen ortaya çıkarıldığında yapıya ait elemanlar üzerinde yapılacak olan çalışmalar ve buluntulardan elde edilecek olan verilerin değerlendirilmesiyle inşa tarihi hakkında daha net bilgi edinilebilecektir.

Kitabesi:

Yapıya ait herhangi bir kitabe günümüze ulaşmamıştır.

Banisi:

Yapının banisi bilinmemektedir.

²⁰⁷Uzluk, 1969, **a.g.k.**, 8, s. 91.

²⁰⁸Varlık, 1974, **a.g.k.**, s. 85.

²⁰⁹F. Kuş (2012). Kütahya Ulu Cami. *TDVİA*, s. 107-108. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/ulucami#33-kutahya-ulucamii>)

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir. II. Yakup Çelebi tarafından yazdırılan taş vakfiyede 17. satırda bahsedilen yapının söz konusu hamam olduğu düşünülür.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Yapıya ait herhangi bir onarım kaydına rastlanmamıştır. Yapı örtü seviyesine kadar toprak altında kaldığından Kütahya Müze Müdürlüğü tarafından gerekli izinler alınarak 16.06.1999 günü kurtarma kazısına başlanmış, kazı çalışmaları 12 gün boyunca devam ederek 28.06.1999 günü sonlandırılmıştır.²¹⁰ Söz konusu kazı çalışmalarında örtü seviyesinde toprakla dolmuş olan yapının üzerindeki otlar ve çöpler temizlenmiş, yapının yola bakan cephesinden kazı çalışmaları başlatılmıştır. Kazı çalışmaları sırasında önce ortada yer alan kubbe örtülü mekânla hemen iki yanında bulunan tonozlu mekânlar açığa çıkarılmıştır²¹¹ ki, bu mekânlar sıcaklık bölümüne aittir. Sıcaklık bölümünün güneyinde yer alan mekânda bulunan bacadan burasının su deposuyla külhan olduğu anlaşılmıştır. Kazı çalışmalarına 2001 yılında da devam edilmiş, 10.08.2001 tarihinde başlayan kazılar, 01.11.2001 tarihinde sonlandırılmıştır.²¹² Bu çalışmalar sırasında sıcaklık bölümünün diğer kısımları ortaya çıkarılmıştır.²¹³ Kazı çalışmalarına 2016 yılında da devam edilmiştir.²¹⁴ Yapı toprak altında kaldığı dönemde herhangi bir onarımdan da geçmemiştir. Aktif olduğu dönemde de onarım geçirip geçirmediğine yönelik herhangi

²¹⁰KKVKBKM Arşivi 9517 numaralı dosya içinde; Yeni Hamam Kurtarma Kazısı konulu ve 25.01.2000 tarihli rapor.

²¹¹KKVKBKM Arşivi 9517 numaralı dosya içinde; Yeni Hamam Kurtarma Kazısı konulu ve 25.01.2000 tarihli rapor.

²¹²M. Türktüzün (2002). Germiyanogullarından Kalma Hamam Yapısı Kurtarma Kazısı-2001. 13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 22-26 Nisan 2002 Denizli. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 93.

²¹³Türktüzün, 2002, a.g.k., s. 94.

²¹⁴M. Türktüzün vd. (2017). Germiyanoglu Dönemi İmarek Külliyesi Kurtarma Kazısı. Kütahya Müzesi 2016 Yıllığı. Ankara: Ankara Ofset, s. 117-162.

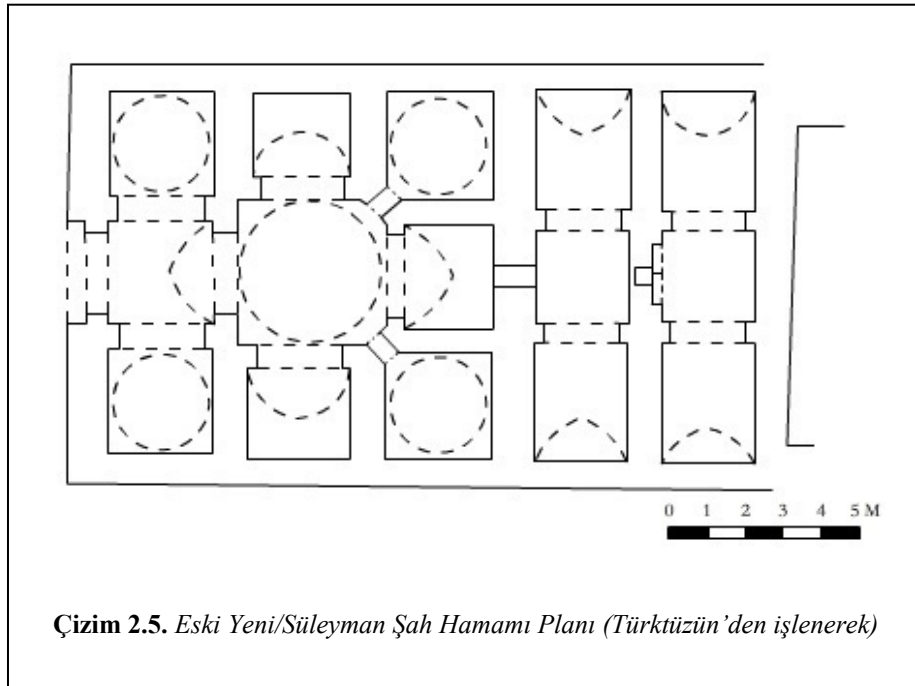
bir bilgi yoktur. Günümüzde gerçekleştirilen kazı çalışmaları neticesinde yapıda en az iki ayrı inşa evresi tespit edilmiştir.²¹⁵ Yapı günümüze arkeolojik çalışma alanı olup ziyarete açık değildir.

Mimari Tanım:

Yapının ortaya çıkarılmış sıcaklık, külhan ve su deposu bölümlerinden doğu-batı doğrultusunda inşa edildiği anlaşılr. Yakın bir zamana kadar örtü seviyesine kadar toprak altında bulunan hamamın kazı çalışmalarına rağmen özgün cephe düzenlerini belirleyecek kesin bir bilgiye maalesef ulaşlamamıştır.

Plan ve Mekân Özellikleri:

Yapının ortaya çıkarılmış olan bölümlerinden doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturduğu anlaşılr. Hamamın soğukluk/soyunmalık mekânında nasıl bir mekân düzeni kullanıldığı şu an için bilinmemektedir. Türkiye’de inşa edilen Türk hamamlarının

genellikle kare tabanlı ve kubbe örtülü soğukluk/soyunmalık mekânlarına sahip olmaları bu yapının da aynı tarzda bir soğukluk/soyunmalık mekânına sahip olma ihtimalini kuvvetlendirir (Bkz: Çizim 2.5).

²¹⁵Gedik, 2017, a.g.k., s. 120.

Yapının ortaya çıkarılan sıcaklık bölümüne bakıldığında üç eyvanlı, iki köşe halveti bir mekân düzenine sahip olduğu görülür (Bkz: Fotoğraf 2.10).²¹⁶ Sıcaklık bölümünün doğu duvar ekseninde ılıklik olduğu düşünülen mekânla bağlantı kuran

Fotoğraf 2.10. Eski-Yeni/Süleyman Şah Hamamı Sıcaklık Bölümü ve Eyvanlarının Genel Görünüşü (KVBM Arşivi)

Fotoğraf 2.11. Eski-Yeni/Süleyman Şah Hamamı Halvet Hüccresinin Üstten Görünüşü (KVBM Arşivi)

açıklık yer alır. Sıcaklığın batı eyvanının batı duvar ekseninde de su deposuyla bağlantı kuran pencere açıklığına yer verilmiştir. Mekânın eyvan duvarlarının kesiştiği pahlı köşelerin eksenlerinde yer alan sivri kemerli kapı açıklıklarıyla halvet hücrelerine geçilir. Sıcaklık bölümünün merkez biriminin kubbeyle eyvanların ise sivri kemer profilili beşik tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Sıcaklık bölümünün kuzeybatı ve güneybatı köşelerini oluşturan kare tabanlı halvet hücreleri ise sivri kemerli tromplarla geçilen kubbelerle örtülmüştür (Bkz: Fotoğraf 2.11). Halvet

hücrelerinin kubbe geçiş elemanlarının hemen üzerinde, kubbe eteğini dolanan, sivri kemerli, çok derin olmayan çökertme yüzeylere yer verilmiştir. Sıcaklık bölümünün doğusunda ılıklik olduğu düşünülen üç birimli bir mekân yer alır. Sivri kemerli beşik tonozla örtülen ortadaki birim ilk bakışta sıcaklığa ait bir eyvan izlenimi verir. Söz konusu birimin kuzey ve güneyinde kalan birimlerin de kubbeyle örtülü olduğu anlaşılır. Ilıklık mekânın batı duvar ekseninde muhtemelen bir aralık ya da soğukluk/soyunmalık mekânıyla, doğu duvarında da sıcaklık bölümüyle bağlantı kuran bir açıklık yer alır.

²¹⁶Türktüzün, 2002, a.g.k., s. 95, Çizim 1.

Fotoğraf 2.12. *Eski-Yeni/Süleyman Şah Hamamı Su Deposu (KVBM Arşivi)*

Fotoğraf 2.13. *Eski-Yeni/Süleyman Şah Hamamı Külhan Mekanının Üstten Görünüşü (KVBM Arşivi)*

Sıcaklık bölümünün batısında yer alan su deposu ve külhan bölümleri kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlıdır (Bkz: Fotoğraf 2.12-2.13). Üst kotlarda kalan tonoz başlangıçlarından mekânların sivri kemer profilili beşik tonozlarla örtüldüğü anlaşılr. Söz konusu mekânları örten tonozların ayrıca takviye kemerleriyle desteklendiği örtüye ait kalıntılardan anlaşılmaktadır. Su deposunun doğu duvar ekseninde sıcaklıkla bağlantı kuran pencere açıklığı yer alır. Su deposuyla külhanın ortak duvarının ekseninde alt kotta külhan mekanına ait sivri kemerli bir ocak nişi yer alır.

Yapının diğer bölümlerine ait mekân düzenleri ve özellikleri ancak yapı

tamamen ortaya çıkarıldıktan sonra anlaşılabileceğinden bir bütün olarak hamamın mekân düzenlemeleriyle ilgili kesin ve eksiksiz bir tasvir yapmak şu anda olanaksızdır.

Malzeme/Teknik:

Yapının duvarları moloz taş, kaba yonu taş ve yer yer tuğla kullanılarak inşa edilmiştir. Örtü kısımlarında tuğla kullanılmıştır. Ayrıca açığa çıkarılan mekânların duvarlarından duvarların sıvandığı anlaşılmıştır. Yapının tabanında yer yer mermer döşeme görülür.

Süsleme:

Günümüzde yapıda halvet hücrelerinin kubbe eteğini dolanan, sivri kemerli ve çok derin olmayan çökertme yüzeyler dışında herhangi bir süsleme ögesine rastlanmaz.

2.1.4. Babuk (Babık) Bey Hamamı/Yukarı Hamam

Yeri:

Kütahya'nın Simav İlçesi, Cuma Mahallesi, Abbaspasa Caddesi, Müftüoğlu Sokağı'nda, D3bA pafta, 184 ada ve 2 numaralı parselde yer alır.²¹⁷

Tarihi:

Yapının tam olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir. Evliya Çelebi, Germiyan veziri olduğunu belirttiği Babuk Bey tarafından Simav'da yaptırılan Ulu Cami, han ve çarşı meydanında inşa edilen bir hamamdan bahseder.²¹⁸ Seyyah Simav'daki Clu Cami'nin kapısının üzerinde yer alan "Sahib-i cami-i şerif Çavuş Süleyman Beğ." ibaresinin onarıma ait olduğunu yazarak, caminin asıl tarihini "amma bu camiin tarihi atîki" ifadesiyle birlikte H. 996/M. 1587-88 olarak verir.²¹⁹ Caminin yanında bir hamam olduğundan da bahsetmez. Aynı seyyah Gediz kentini anlatırken Gazanfer Ağa tarafından yaptırılan cami ve hamamdan arka arkaya bahseder. Dolayısıyla seyyahın bu tutumu buradaki yapıların bir külliye ait olup olmadığı sorusunu akla getirir. Uysal, Babuk Bey'in Emet'te inşa ettirdiği caminin H. 836/M. 1432 tarihli vakfiyesine²²⁰ dayanarak Simav'daki yapılarının da bu tarihlerde inşa ettirilmiş olabileceğini yazar ve Babuk Bey Külliyesi'nin tarihini 15. yüzyılın ilk çeyreği olarak önerir.²²¹ Evliya Çelebi'nin Babuk Bey'e atfettiği yapının, onarım kitabesi olduğunu belirtmiş olsa da kapısı üzerinde bulunan kitabede bani olarak Çavuş Süleyman Bey'i işaret eden "sahib-i cami-i şerif" ibaresi yapının banisinin kimliği konusunda şüphe uyandırmakta ve üç farklı düşünceye kapı açmaktadır. Bunlardan ilki, yapının bir tarihte harap olduğu ve Çavuş Süleyman Bey tarafından kapsamlı bir şekilde onartıldığı/onartılarak tekrar hizmete açıldığı, ikincisi, yapının banisinin doğrudan Çavuş Süleyman Bey olabileceği yönündedir. Üçüncüsü ise Çavuş Süleyman Bey'in bu yapıyı Babuk Bey namına yaptırmış olabileceğidir.

²¹⁷KKVKBKM Arşivi 1792 numaralı dosya içinde; 26.10.1978 tarihli Çaplı Tasarruf Vesikası; KKVKBKM Arşivi 43 05 118 34094 numaralı dosya içinde; Simav İlçesi Babuk Bey Hamamı Raporu.

²¹⁸Evliya Çelebi (1935). *Seyahatname*. İstanbul: Devlet Matbaası, s. 44-45; Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 47.

²¹⁹Evliya Çelebi, 1935, **a.g.k.**, s. 44-45; Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 48.

²²⁰Vakfiyede Babuk Bey Yakub Bey'in oğlu olarak geçer. Ayrıca Dadaş vd. vakfiye tarihini H. Şevval 835/M. Haziran 1431 olarak verir. Bkz: C. Dadaş vd., 2000, **a.g.k.**, s. 303.

²²¹Uysal, 2006, **a.g.k.**, s. 172.

Osmanlı döneminde tutulan 1530 tarihli ve 438 numaralı muhasebe-i vilayet-i Anadolu defterinde hamamın, caminin akarı olarak kaydedilmiş olması²²², söz konusu yapıların 1530 tarihinden önce inşa edildiklerini gösterir. Bu nedenle caminin inşa tarihi Evliya Çelebi'nin belirttiği gibi 1587-88 olamaz. Babuk Bey'in, hem H. 835/M.1431-H. 836/M. 1432 tarihli kendi vakfiyesi hem de Elhaç Hayreddin Hızır Bey bin Abdullah'ın Uzunçarşılı tarafından yayınlanan H. 833/M. 1429 tarihli vakfiyesine²²³ dayanarak 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısı arasında yaşadığına hükmedilir. Evliya Çelebi'nin tarihi referans alınır, insan ömrünün 150 yılı aşması mümkün olmadığından yapının Babuk Bey'e ait olamayacağına hükmedilmeli, ancak seyyahın yapım ve onarım tarihlerini karıştırmış olabileceği de dikkate alınmalıdır. Her ne kadar çelişkili ifadeler yer vermiş olsa da yapıdan Babuk Bey Cami olarak bahseden ve inşa edildiği yeri doğru olarak veren Evliya Çelebi'nin, zaman zaman sehven yanlış bilgiler verdiği bilindiğinden yapıyı tarihlemek için daha somut bilgilere ihtiyaç vardır. Hamamın, caminin hemen yanına inşa edilmiş olması bir külliye işaret ettiğinden söz konusu yapıların Babuk Bey tarafından hemen hemen aynı tarihlerde²²⁴ inşa ettirildiğini kabul etmek uygundur. Tüm bunlar göz önüne alındığında yapılar en erken 14. yüzyılın ikinci yarısı, en geç 15. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olmalıdırlar.

Kitabesi:

Yapının günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi yoktur.

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir.

Banisi:

Yapının banisinin Babuk Bey olduğu kabul edilir ki 1530 tarihli ve 438 numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri'nde hamamın "Hammâm-ı Babık Beğ" adıyla kaydedildiği görülür.²²⁵ Evliya Çelebi Babuk Bey'in Germiyanoglu veziri olduğunu yazar.²²⁶ Babuk Bey, H. Şevval 835/M. Haziran 1431 tarihli vakfiyesinde Babuk Bey bin

²²²438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s. 121.

²²³İ. H. Uzunçarşılı (1929). *Kitabeler II*. İstanbul: Devlet Matbaası, s. 232-233.

²²⁴KKVKBKM Arşivi 1792 numaralı dosya içinde; Kültürel ve Doğal Varlıkları Koruma Envanterinde de yapının tarihi 15. yüzyıl olarak verilir.

²²⁵438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s. 121.

²²⁶Evliya Çelebi, 1935, *a.g.k.*, s. 44; Evliya Çelebi, 2011, *a.g.k.*, s. 47.

Ya'kub olarak geçer.²²⁷ Babuk Bey'in babasının Germiyanolu hükümdarı II. Yakub Bey olup olmadığı konusunda karışık görüşler bulunur. Koca, II. Yakub Bey'in erkek evladı olmadığından Germiyan ülkesini Osmanlı Devleti'ne bıraktığını yazar.²²⁸ Varlık, Babuk Bey'den hiç bahsetmez.²²⁹ Hadidi de II. Yakub Bey'in oğlu olmadığından ülkesini Osmanlı Devleti'ne bıraktığından bahseder.²³⁰ Babuk Bey'in hem vezir olarak anılması hem de ne I. ne de II. Yakub Bey'in halefi olmaması özellikle II. Yakub Bey'in oğlu olamayacağına işaret etse de Uzunçarşılı, Eğirdir dolaylarında "Hanikah" olarak anılan yerde Elhac Hayreddin Hızır Bey bin Abdullah tarafından inşa ettirilen bir zaviye ve imaretin H. 833/M. 1429 tarihli vakfiyesinde Ahmet Paşa bin Elhac Hayreddin, Babuk Bey bin Süleyman Bey ve oğlu Çelebi Bey bin Babuk Bey isimlerinin geçtiğini yazar.²³¹ 1429 tarihli vakfiyede Süleyman Bey'in oğlu olarak kaydedilen Babuk Bey 1431 tarihli kendi vakfiyesinden de anlaşılacağı gibi Süleyman Bey'in oğlu değil torunu olmalıdır. Zaten II. Yakub Bey'in de Babuk Bey adında bir kardeşi yoktur.²³² Hakkındaki farklı bilgiler Babuk Bey'in tam olarak kim olduğunu saptamayı imkânsız kılmaktadır.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Yapının soğukluk/soyunmalık bölümü ve bu bölüme ait mimari elemanlar 1948 yılında eklenmiştir.²³³ Eski fotoğraflarından asıl hamam yapısını üç yönden saran bir soğukluk/soyunmalık bölümüne sahip olduğu görülür. Günümüzde, bu soğukluk/soyunmalık mekânının yerinde aynı sınırlara sahip avlu duvarları vardır. Simav

²²⁷C. Dadaş vd., 2000, **a.g.k.**, s. 303.

²²⁸S. Koca (2012). *Anadolu Beylikleri Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, s. 126.

²²⁹Varlık, 1974, **a.g.k.**

²³⁰Varlık, 1974, **a.g.k.**, s. 78.

²³¹Uzunçarşılı, 1929, **a.g.k.**, s. 232-233.

²³²V. Turgut (2017). Germiyanogulları'nın Menşei, Vakıfları ve Batı Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi Üzerine. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3/5, s. 20.

²³³Uysal, 2006, **a.g.k.**, s. 165; KKVKBKM Arşivi 13419 numaralı dosya içinde; mimar Seren Bayrak tarafından hazırlanan "Babuk Bey Hamamı Koruma Projesi Raporu"; KKVKBKM Arşivi 1792 numaralı dosya içinde; Kültürel ve Doğal Varlıkları Koruma Envanteri.

Turizm, Kültür ve Kalkınma Derneği'nin Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne yazdığı 09.07.2007 tarih ve 019/07 sayılı yazısında hamamın 1991 yılında onarım geçirdiği belirtilmiştir.²³⁴ Yapının son onarımı 2016 yılında tamamlanmıştır. T.C. Simav Belediyesi Fen İşleri Müdürlüğü'nün Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'ne yazdığı 22.07.2015 tarih ve 1721 sayılı yazısında sonradan eklenen fırın mahallinin yıkıldığı, kazan mahallinin zemin kotuna indirildiği, 1948 yılında yapılan soğukluk/soyunmalık bölümü ve ona ait mimari elemanların kaldırıldığı,  n avlunun yapının projesinde belirtildiği gibi düzenlendiği, sonradan eklenen tuvalet ve tıraşlık bölümlerinin yıkılarak projeye uygun halde yeniden yapıldığı, mermer kaplamaların söküldüğü, i  mekân raspasının yapıldığı ve cehennemlik bölümünün temizlendiği bilgisi verilir.²³⁵ T.C. Simav Belediye Başkanlığı Fen İşleri Müdürlüğü'nün Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'ne yazdığı 06.12.2016 tarih ve 29423317-310.02.02.01-E1368/2936 sayılı yazısında yapının restorasyon işinin sona erdiğini bildirilmiş ve uygulamaya yönelik raporu iletilmiştir.²³⁶ Söz konusu raporda zaman içinde yapının özgün niteliğini bozan eklemelerin kaldırıldığı, yapının örtüsünün ve cephelerinin ortaya çıkarılarak özgün sıvasıyla yapılan analizler sonucunda üretilen sıvanın uygun şekilde uygulandığı, yapıdaki sıva ve derz tabakalarının kaldırıldığı, duvarlarda enjeksiyon deliklerinin açıldığı ve böylelikle beden duvarları, kemer, kubbe ve tonozlardaki çatlakların doldurulduğu bilgisi yer alır. Aynı raporda külhan bölümünün yanına yer alan, sonradan eklenmiş duvarların kaldırıldığı, külhanın özgün malzemeye uygun olan malzemelerle tamamlandığı ve bir de baca eklendiği, ayrıca su deposunun örtüsü ile t tekliğin yapı üzerindeki özgün izlere göre tamamlandığı belirtilir. Söz konusu onarımda su deposu ve sıcaklık bölümünün bağlantısını sağlayan pencere açıklığına ahşap kapak eklenmiştir. 2016 yılında yapılan onarımda yapının örtüsünde bulunan eklemeler kaldırılmış, aydınlatma deliklerine fil gözleri eklenmiş ve örtüsü kiremit ile kaplanmıştır. Aynı onarımda yapının kuzeydoğusuna kazan dairesi inşa edilmiş, 1948 yılında eklenen soğukluk/soyunmalık mekânının yerine ahşap kaplamalı, kâgir cephelere sahip yeni soğukluk/soyunmalık mekânı eklenmiş, tüm mekânların mermer kaplamaları, kurna ve muslukları yenilenmiş, cehennemlik bölümü ateş tuğlasıyla kaplanmış,

²³⁴KKVKBKM Arşivi 1792 numaralı dosya içinde; Simav Turizm, Kültür ve Kalkınma Derneği'nin "İ emiz Cuma Mahallesindeki "ne zaman yapıldığı bilinmeyen" tarihi hamamın belediye tarafından yıktırılıyor olması" konulu yazısı.

²³⁵KKVKBKM Arşivi 43 05 118 23086 numaralı dosya.

²³⁶KKVKBKM Arşivi 43 05 118 34094 numaralı dosya içinde; Simav İlçesi Babuk Bey Hamamı Raporu.

duvarların dış yüzeyine horasan sıva yapılmış ve su bazlı dış cephe boyasıyla boyanmıştır.²³⁷ Yapı günümüzde sağlam durumdadır ancak ziyarete açık değildir.

Mimari Tanım:

Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda inşa edilen yapının, boyutları itibariyle fazla kişinin yıkanmasına elverişli olmadığından, daha küçük ya da özel bir topluluğa hizmet vermek amacıyla tasarlanmış özel hamam olduğu düşünülür. Fakat yapı, Osmanlı döneminde tutulan 1530 tarihli ve 438 numaralı muhasebe-i vilayet-i Anadolu defterinde “Hammâm-ı Babık Beğ Nefs-i Simav” ismiyle Babuk Bey Cami’nin vakfı olarak kayıtlıdır.²³⁸ Söz konusu hamam yıllık olarak kiralama usulüyle camiye gelir sağlamıştır. Dolayısıyla inşa edildiği dönemde küçük ya da özel bir zümreye hizmet verme amacıyla yapılmış olduğu fakat sonradan halka hizmet sunan bir yapıya dönüşmüş olabileceği düşünülür.

Fotoğraf 2.14. Babuk Bey Hamamı’nın Soğukluk/Soyunmalık Mekânı tarafından Genel Görünüşü

Yapının kuzeybatı cephesi yatay düzlemde kademelidir. Cephenin soğukluk/soyunmalık mekânına ait dışa taşkın kısmı ahşap malzemeyle kaplanmıştır (Bkz: Fotoğraf 2.14). Bu kısmın kuzeybatı cephe ekseninde üst kotta yatay dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığı yer alır. Bu pencere açıklığının iki yanında yine yatay

²³⁷KKVKBKM Arşivi 43 05 118 34094 numaralı dosya içinde; Simav İlçesi Babuk Bey Hamamı Raporu.

²³⁸438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s. 121.

dikdörtgen biçimli daha büyük boyutlu birer pencere açıklığı bulunur. Cephe ekseninin kuzeyinde dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığı vardır. Soğukluk/soyunmalık mekânına ait olan bu kısmın güneybatı ve kuzeydoğu cephelerinde herhangi bir açıklığa rastlanmaz. Güneydoğu cephe de hamamın diğer bölümleriyle bitişiktir. Yapının kuzeybatı cephesinin daha geride kalan kısmında herhangi bir açıklık bulunmaz.

Hamamın güneybatı cephesi de yatay düzlemde kademelidir. Bu cephede herhangi bir açıklığa rastlanmaz. Güneybatı cephe günümüzde yapının güneybatısında bulunan binaya bitişiktir. Cephenin orijinal hali hakkında herhangi bir şey söylemek günümüzde imkânsızdır. Söz konusu cephe güneybatıda bulunan binanın cephesi kademeli olduğundan dolayı kademeli olarak inşa edilmiş olabilir.

Yapının güneydoğu cephesinde de herhangi bir açıklığa rastlanmaz.

Fotoğraf 2.15. Babuk Bey Hamamı'nın Külhan tarafından Genel Görünüşü

Hamamın kuzeydoğu cephe ekseninde, cepheden yaklaşık olarak 70 cm. dışa taşkın, tuğlaların yan yana dizilmesiyle oluşturulmuş sivri kemerli bir açıklığa sahip, yaklaşık olarak 70 cm. derinliğinde ocak yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.15). Ocağın dikdörtgen biçimli açıklığına zemin kotundan bir basamakla

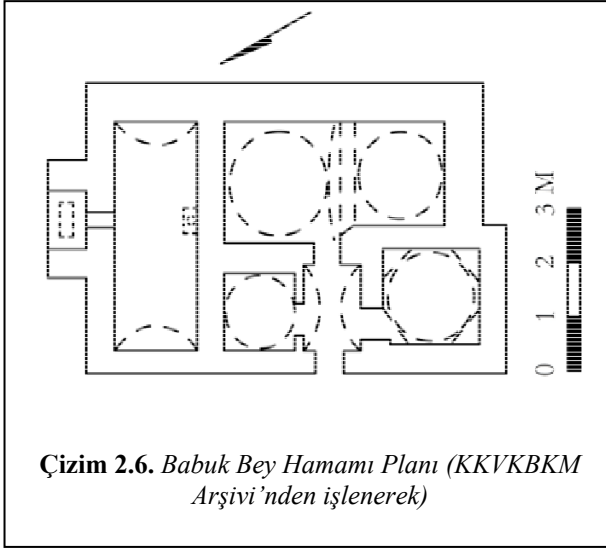
inilir. Bu açıklıkta iki yanda zeminden yaklaşık olarak 40 cm. yüksekliğinde, birer tuğla seki yer alır. Bu tuğla sekilerin güneybatısında zemin kotundan yaklaşık olarak 60 cm. yüksekliğinde tuğla bir seki daha yer alır. Söz konusu sekinin üzerinde tek sıra tuğla örgülü, muhtemelen ateşin yandığı yeri sınırlayan bir duvar yer alır. Ocağın üzerinde dikdörtgen tabanlı bir baca yer alır.

Yapının, güneybatısında kalan mekânlarının cepheleri kuzeydoğusunda kalan mekânlarının cephelerinden daha yüksek tutulmuş böylelikle dikey düzlemde cephelerde kademelenme meydana getirilmiştir. Tüm cepheler çift sıra testere dişi saçak ile sonlanır. Yapının su deposu hariç tüm mekânları oluklu kiremitle kaplı kubbelerle örtülüdür. Su deposu ise oluklu kiremitle kaplı tonoz örtülüdür.

Plan ve Mekân Özellikleri:

Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan yapı, küçük ya da özel bir topluluğa hizmet vermek amacıyla tasarlanmış özel hamamdır (Bkz: Çizim 2.6-2.7).

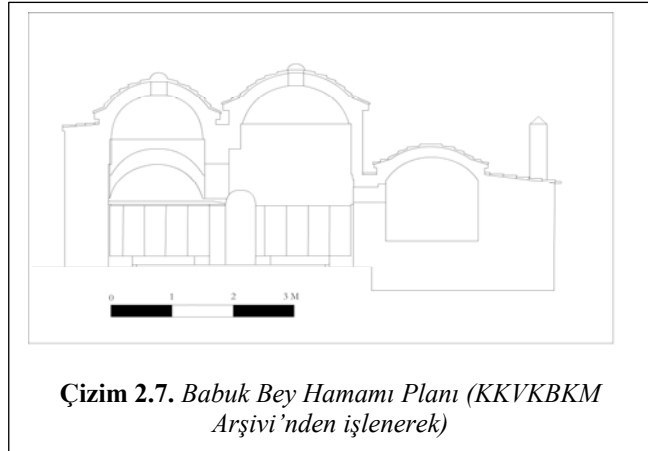
Yapı, kuzeybatıda yer alan dikdörtgen tabanlı, düz dam örtülü

soğukluk/soyunmalık mekânı, soğukluk/soyunmalık mekânının güneydoğusunda bir aralık ve iki halvet hücrelerinden oluşan ılıkılık bölümü, bu bölümün güneydoğusunda dikdörtgen tabanlı ve kubbe örtülü iki birimden oluşan sıcaklık bölümüyle birlikte kuzeydoğuda yer alan dikdörtgen tabanlı, basık kemer profilili beşik tonoz örtülü su deposu ve külhandan oluşur.

Yapının kuzeybatısında, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı soğukluk/soyunmalık mekânı yer alır. Soğukluk/soyunmalık mekânına kuzeybatı cephe ekseninin kuzeyinde yer alan dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığıyla girilir. Cephelerdeki açıklıklar iç mekâna aynı şekilde yansımıştır. Mekânın kuzeydoğu duvarında birbirinden farklı boyutlarda dikdörtgen tabanlı soyunma kabinleri yer alır. Kuzeybatı duvarda girişin hemen yanında dikdörtgen tabanlı muhtemelen görevliye ait bir birim yer alır. Bu birimin yanında dikdörtgen tabanlı soyunma

kabinleri bulunur. Güneybatı duvarda da dikdörtgen tabanlı bir soyunma kabinine yer verilmiştir. Mekânın güney köşesinde kadınlar ve erkeklere tahsis edilmiş tuvaletler yer alır. Güneydoğu duvar ekseninin iki yanında aydınlatma boşluklarına

yer verilmiştir. Güney duvar ekseninin güneyinde halvet hücrelerinin arasında kalan ve ılıkılık olarak adlandırılabilen mekâna girişi sağlayan basık kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Mekân düz dam örtülüdür.

Fotoğraf 2.16. Babuk Bey Hamamı'nın Halvet Hücrelerinden Biri

Yapının ılıklik mekânı, bir ara birim ve iki halvet hücresinden oluşur. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan ara birim, sivri kemer profilili beşik tonoz örtülüdür. Birimin kuzeydoğu ve güneybatı duvar eksenlerinin kuzeybatısında halvet hücrelerine, güneydoğu duvar ekseninde de sıcaklık bölümüne geçişi sağlayan basık kemerli birer kapı açıklığı bulunur. Kuzeydoğuda bulunan halvet hücresi kare tabanlı, pandantifle geçilen kubbeyle örtülü, güneybatıda bulunan halvet hücresi ise kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, köşe üçgeni ile geçilen kubbeyle örtülü bir mekân düzeni gösterir. Güneybatıda yer alan halvet hücresi kuzeydoğuda yer alan halvet hücresine göre daha büyük boyutludur. İki halvet hücresinde de tabandan yaklaşık olarak 10 cm. yüksekliğindeki seki mekânları üç yönden dolanır. Kuzeydoğu halvet hücresinde kuzey ve doğu köşelerde, güneybatı halvet hücresinde de güney ve batı köşelerde birer kurna ikişer musluk yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.16).

Sıcaklık bölümüne geçiş, ılıklik mekânının ara biriminin güneydoğu duvar ekseninde bulunan basık kemerli bir kapı açıklığıyla sağlanır. Sıcaklık bölümü kare tabanlı, biri pandantif ile geçilen, diğeri köşe üçgeni ile geçilen kubbeyle örtülü iki birimden oluşan bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.17). Sıcaklık bölümünün kuzeydoğusunda kalan birim, güneybatısında kalan birimden daha büyük boyutludur. Sıcaklık bölümünün kuzeybatı ve güneydoğu duvar eksenlerinin iki yanında birer kurna ve ikişer musluk, kuzeydoğu duvar ekseninin doğusunda ve güneybatı duvar ekseninin batısında da bir kurna ve ikişer musluk yer alır. Orijinalinde kuzeydoğuda yer alan birimin

Fotoğraf 2.17. Babuk Bey Hamamı'nın Sıcaklık bölümünün Genel Görünüşü

kuzeydoğu duvar ekseninde, üst kotta su deposuyla bağlantı sağlayan bir pencere açıklığı olması gerekir fakat günümüzde bu öge mevcut değildir. Sıcaklığın tabanında mekânı dört yönden dolaşan zeminden yaklaşık 10 cm. yüksekliğinde bir seki ve su yolu yer alır.

Yapı tabanının tamamı mermer döşemedir. Tüm duvarlar zeminden yaklaşık 1 m yüksekliğe kadar mermer kaplanmıştır. Yapıda aydınlanma, soğukluk/soyunmalık bölümünde dikdörtgen tabanlı pencere açıklıkları, diğer bölümlerde örtü kısımlarına açılan daire tabanlı fil gözleri ile sağlanır.

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, basık kemer profilili beşik tonoz ile örtülü su deposu ve sivri kemer profilili beşik tonoz örtülü ocak hamamın kuzeydoğusunda yer alır. Yapının kuzeydoğusunda günümüzde dört basamakla inilen külhanın bulunduğu üstü açık alanın aynı zamanda orijinalinde yakacak deposu olarak da işlev gördüğü düşünülse de günümüzde herhangi bir işlev için kullanılmamaktadır.

Yapının bulunduğu alanın güney köşesinde, günümüzde eklenen kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı betonarme bir kazan dairesi yer alır.

Malzeme/Teknik:

Yapının duvarları moloz taşla örülmüştür. Duvarların tuğla kaplamaları günümüzle çağdaştır. Yapıya son onarımında eklenen betonarme soğukluk/soyunmalık mekânının kaplamasında, kapı kasa ve kanatlarında ahşap kullanılmıştır. Külhan kemerinde ve bacasında, cepheleri sonlandıran testere dişi saçaklarda tuğla kullanılmış,

örtü kaplamasında oluklu kiremit tercih edilmiştir. Örtülerde yer alan ve aydınlanmayı sağlayan fil gözleri dıştan küçük cam fanuslar ile kapatılmıştır. İç mekânın zemin ve duvar kaplamalarıyla kurnalarda mermer, musluklarda pirinç malzeme kullanılmıştır.

Süsleme:

Yapıda herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamıştır.

2.1.5. Eğdemir (Eydemir) Hamamı/Elvan Bey Hamamı

Yeri:

Kütahya merkezde, Ali Paşa Mahallesi'nde, Eğdemir Sokağı'nda, 58 pafta, 318 ada ve 13-14 numaralı parsellerde yer alır.²³⁹

Tarihi:

Yapıya ait herhangi bir kitabe günümüze ulaşmadığından inşa tarihi hakkında kesin bir yargıya varmak imkânsızdır. Evliya Çelebi, kaleme aldığı seyahatnamesinde inşa tarihi hakkında bilgi vermemiş ve yapıdan “Ektemür Hamamı” olarak bahsetmiştir.²⁴⁰ Yapı, Karagöz Ahmet Paşa'nın H. 917/M. 1511 tarihli vakfiyesinde kayıtlıdır.²⁴¹ Dolayısıyla vakfiyenin tarihi göz önüne alındığında yapı en geç 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başı arasında yapılmış olabilir. Vakfiyede, yapıdan “Elvan Bey'in hamamı” olarak bahsedilir. Çaşnigîrbaşı olduğu bilinen Elvan Bey, tarih sahnesine ilk kez II. Murad devrinde çıkar.²⁴² Dolayısıyla bu tarihi bilgiden referansla, yapının en erken 15. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olabileceği söylenebilir. Kitabe olmadığından dolayı kesin bir inşa tarihi vermek mümkün olmasa da söz konusu bilgilerden yapının 15. yüzyılda inşa edildiği düşünülür.

Kitabesi:

Yapıya ait herhangi bir kitabe günümüze ulaşmamıştır.

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir. Yapı Abdülhay oğlu Karagöz Ahmet Paşa'nın vakfiyesinde vakfedilen akarlar arasında kayıtlıdır.²⁴³

²³⁹KKVKBKM Arşivi Tescilli Yapıların Listesi.

²⁴⁰Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 25.

²⁴¹C. Dadaş vd., 2000, **a.g.k.**, s. 104.

²⁴²Hoca Sadeddin Efendi (1979). *Tacü't-Tevârih* (Haz: İ. Parmaksızoğlu). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 118; Varlık, 1974, **a.g.k.**, s. 78, dipnot 24; F. Giese (1992). *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* (Haz: N. Azamat). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 60.

²⁴³Dadaş vd., 2000, **a.g.k.**, s. 108.

Banisi:

Karagöz Ahmet Paşa'nın H. 917/M. 1511 tarihli vakfiyesinde geçen “ve yine mezkûr han önünde ve adları geçen dükkânlar karşısında kâin iki taraftan tarik-i âmm ve merhum Elvan Bey'in vakıf hamamı ve Sultanbağı nam ile maruf nehir ile mahdud on dört adet dükkânın tamamı.” ifadesinden yapının Elvan Bey tarafından yaptırıldığı düşünülür. Paşacık Bey oğlu Elvan Bey²⁴⁴ hem Germiyanogulları hem de Osmanlı hizmeti önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıdır.²⁴⁵ Osmanlı saray teşkilatında görevli olan çarşnigîrbaşı olan Elvan Bey, hayatının son demlerini yaşayan I. Mehmed'in çağrı mektubunu Şehzade Murad'a ileten kişidir.²⁴⁶ Elvan Bey, II. Murad'ın İsfendiyar oğlu İbrahim Bey'in kızı ile evlenmesi sırasında gelini almaya giden heyette de bulunmuştur.²⁴⁷ Elvan Bey'in babasının I. Bayezid zamanında çarşnigîrbaşı görevine atandığı²⁴⁸, Murad Hüdavendigar zamanında da çarşnigîrbaşı görevine devam ettiği bilinir.²⁴⁹ Elvan Bey'in üç oğlu da babaları ve dedeleri gibi çarşnigîrbaşı görevlerinde bulunmuşlardır.²⁵⁰ Oğullarından Sinan Bey, Sultan II. Mehmed zamanında Mora'nın sancakbeyidir.²⁵¹

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Yapı, 1960'lı yıllarda²⁵² o dönemki mülkiyet sahibi tarafından onarılmış ve yeniden kullanıma açılmıştır. Yapılan onarımda yapının cadde ve sokak tarafındaki

²⁴⁴Turgut, 2017, **a.g.k.**, s. 20, 43, 62.

²⁴⁵Turgut, 2017, **a.g.k.**, s. 20.

²⁴⁶Hoca Sadeddin Efendi, 1979, **a.g.k.**, s. 118; Giese, 1992, **a.g.k.**, s. 60; Âşık Paşazade, 2003, **a.g.k.**, s. 162.

²⁴⁷Varlık, 1974, **a.g.k.**, s. 78 dipnot 34; Hoca Sadeddin Efendi, 1979, **a.g.k.**, s. 142; Âşık Paşazade, 2003, **a.g.k.**, s. 176.

²⁴⁸Âşık Paşazade, 2003, **a.g.k.**, s. 120.

²⁴⁹Turgut, 2017, **a.g.k.**, s. 43.

²⁵⁰Âşık Paşazade, 2003, **a.g.k.**, s. 120.

²⁵¹Âşık Paşazade, 2003, **a.g.k.**, s. 230.

²⁵²KKVKBKM Arşivi 12970 numaralı dosya içinde; GEEAYK'nun 111 sayı ve 28.07.1962 tarihli toplantısı/1879 sayılı ve 28.07.1962 tarihli kararı.

cepheleri moloz taşlarla yeniden örülmüş, soğukluk/soyunmalık kısmının güneydoğu cephesinden başlayarak Eğdemir Sokak boyunca külhan bölümüne kadar uzanan ve iki yerden kırılma yapan asimetrik duvar, depo mekânı oluşturulmak amacıyla inşa edilmiş, külhan bölümünün üzerine ikinci bir kat çıkılmıştır.²⁵³ Günümüzdeki tuvalet ve traşlık bölümü de bu onarımlar sırasında yapıya eklenmiş olabilir. 1962 yılında ait fotoğraflardan öğrenildiğine göre soğukluk/soyunmalık mekânının örtüsü o yıllarda bindirme tavanıdır. Yapının örtüsünün başladığı kotta, köşelerde yer alan sivri kemerli tromplardan orijinalinde kubbeye örtülü olduğu düşünülür. Muhtemelen bir tarihte soğukluk/soyunmalık mekânının kubbesi çökmüş ve bu mekân bindirme tavanla örtülmüştür. Söz konusu fotoğraflarda örtünün ortasında altıgen tabanlı ve ahşap malzemeden yapılmış, kırma çatı ile örtülü bir aydınlık fenerinin de olduğu görülür.²⁵⁴ Günümüzde ise 1960'lı yıllardaki onarımında inşa edilen betonarme kubbeye örtülüdür.²⁵⁵ Fotoğraflarda soğukluk/soyunmalık mekânın doğu cephe ekseninin güneyinde bulunan dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığı da dikkat çeker. Dolayısıyla 1962 yılından sonra yapılan onarımda yapıda bulunan söz konusu mimari elemanlar kaldırılmış ve yapının bu kısımları tamamen yenilenmiştir. 1960'lı yıllarda yapılan onarımda soğukluk/soyunmalık mekânına iki katlı olacak şekilde ahşap doğramalı soyunma kabinleri eklenmiş ve soğukluk/soyunmalık bölümünde yer alan ve yapıyı üç yönden dolanan sekiler sökülüştür.²⁵⁶ Yapının kurnaları da orijinal değildir. Günümüzde sağlam ve ziyarete açık olan yapı, işlevine uygun olarak hizmet vermektedir.

Mimari Tanım:

Yapı, kuzey-güney doğrultusunda inşa edilmiştir. Fiziki müdahaleler yapının orijinal hali hakkında fikir sahibi olunmasını oldukça güçleştirir. Günümüzde yapının kuzey cephesi, cephe ekseninin doğusunda ve batısında kalan mekânların cepheden taşıntı yapmasından dolayı girintili çıkıntılıdır. Cepheden taşıntı yapan, cephe ekseninin doğusunda kalan ve yapının kuzeydoğu köşesini oluşturan mekânın kuzeydoğu köşesi sokak köşesine denk geldiğinden olsa gerek pahlanmış. Söz konusu mekânın kuzeybatı

²⁵³KKVKBKM Arşivi 12970 numaralı dosya içinde; Emine Öz ve Sedat Çetinel tarafından hazırlanan ve KKVKBKM'ne gönderilen 09.09.2009 tarihli rapor.

²⁵⁴Yapının 1962 yılına ait fotoğraflarında doğu cephenin kırılma yapan kısımlarının olmadığı görülür. Bkz: KKVKBKM Arşivi 12970 numaralı dosya içinde; MEB Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından GEEAYK'na gönderilen 26.07.1962 tarihli 2520 sayılı dilekçesinin ekleri.

²⁵⁵KKVKBKM Arşivi 43 00 130 25046 numaralı dosya.

²⁵⁶KKVKBKM Arşivi 10046 numaralı dosya içinde; Mimar Gülteri Uyanık tarafından hazırlanan Kütahya-Merkez Eydemir (Elvan Bey) Hamamı Restitüsyon Raporu.

Fotoğraf 2.18. Egedemir Hamamı Kuzey Cephesi

köşesinin de üst kotlardan başlayarak örtü kısmında kadar pahlı olduğu görülür. Cephede, eksenin batısında yer alan mekânın cephesini oluşturan taşıntının üst kotunda yer alan dikdörtgen biçimli açıklıktan başka bir açıklığa rastlanmaz (Bkz: Fotoğraf 2.18). Bu mekânın duvarlarıyla yapının duvarları arasında bulunan dilatasyon, mekânın orijinal olup olmadığını düşündürür. Söz konusu taşıntının doğu köşesinde yer alan duvar izleri burada başka bir birimin daha var olduğu ya da söz konusu mekânın orijinalinde daha geniş bir alana oturduğu, zamanla cephenin yıkıldığı ve daha geriden yeniden inşa edildiği izlenimi verirse de eldeki veriler kesin bir yargıya ulaşma imkânı tanımaz.

Yapının batı cephesi kademelidir. Cephe ekseninin kuzeyinde yer alan ve yapının kuzeybatı köşesini oluşturan mekân cepheden dışa taşkın, eksenin güneyinde bulunan ve yapının güneybatı köşesini oluşturan mekân cepheden geridedir. Söz konusu cephe yapının hemen batısında bulunan Dönerler Cami'nin avlusunun doğusunda yer alan ve bir dönem aşevi olarak kullanılan dede hücrelerinin doğu cephesine bitişik şekilde inşa edildiğinden dışarıdan algılanamaz. Dolayısıyla cephede herhangi bir açıklığa da rastlanmaz.

Hamamın güney cephesinde de kademe söz konusudur. Cephe ekseninin doğusunda bulunan ve yapının güneydoğu köşesini oluşturan mekân cepheden dışa taşkındır. Bu cephede dışa taşkın kısmın batı köşesinde, üst kotta yer alan dikdörtgen biçimli pencere açıklığı dışında herhangi bir açıklığa rastlanmaz.

Yapının doğu cephesi iki kez kırılma yaparak, güneybatı yönünde eğimli bir şekilde inşa edilmiştir (Bkz: Fotoğraf 2.19). Cephede kırılma yapan söz konusu kısımların

duvar kalınlığı, kirpi saçağın kademe sayısındaki azalma, bu kısımların içinde yer alan, betonarme merdiven basamakları ve söz konusu merdiven basamaklarının bulunduğu, soğukluk/soyunmalık mekânını külhana bağlayan aralık bölümünün batı duvarını

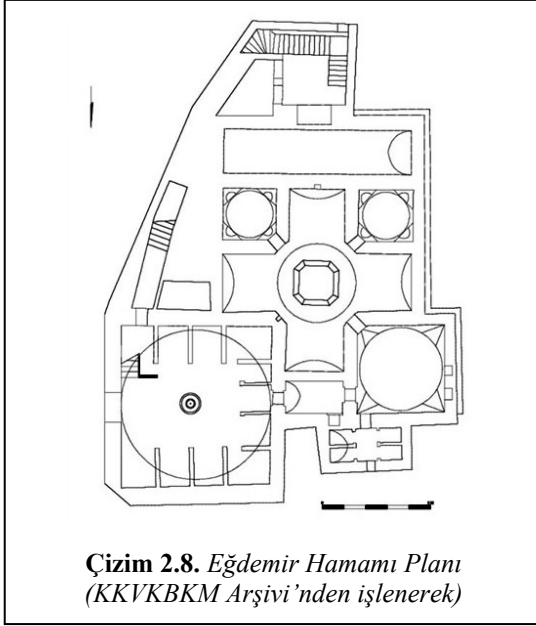

Fotoğraf 2.19. Eğdemir Hamamı Doğu Cephesi

oluşturan yapı malzemesinin orijinal malzemeye uyuşmamasından dolayı yapıya 1960'lı yıllarda eklenmiş olabileceği düşünülür. Çünkü hamamın 1962 yılına ait fotoğraflarında cephenin kırılma yapan kısımlarının olmadığı görülür. Dolayısıyla yapının doğu cephesinin kuzey köşesinde yer alan mekâna ait olan kısmının dışa taşkın, yapının geri kalan bölümlerine ait kısmının ise dışa bakan duvarları doğrultusunda inşa edildiği fakat daha sonra yapılan eklemelerle günümüzdeki şeklini aldığı düşünülebilir. Günümüzde söz konusu cephenin dışa taşkın olmayan kısmının ekseninin hafif kuzeyinde basık kemeri, dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığı ve bu açıklığın üzerinde basık kemerli dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığı görülür. Açıklıkların üzerinde ahşap malzemeden imal edilmiş, içbükey bir sundurma yer alır. Cephenin düz şekilde inşa edilen kısmından sonra gelen ilk eğimli kısmın ekseninin iki yanında dikdörtgen biçimli iki pencere açıklığı, ikinci eğimli kısmın da ekseninde dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığı ve iki yanında dikdörtgen biçimli birer pencere açıklığı bulunur. Cephenin eğimli kısımlarının üstüne sonradan inşa edilen külhan evi ikinci bir kat oluşturur.

Yapının tüm cepheleri, tuğlaların diyagonal şekilde yerleştirilmesiyle oluşturulmuş dört kademeli kirpi saçakla sonlanır.

Plan ve Mekân Özellikleri:

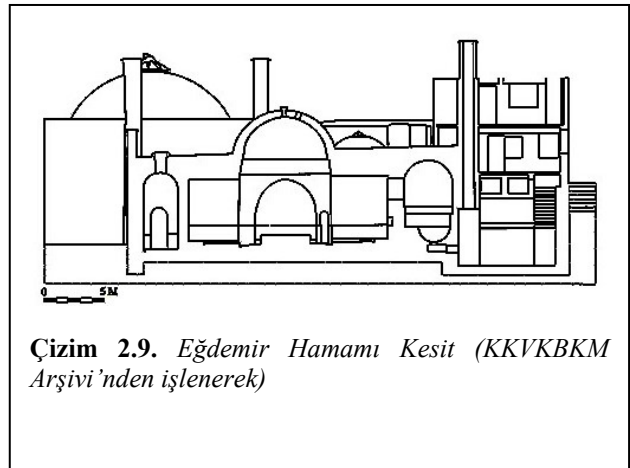

Çizim 2.8. Egedemir Hamamı Planı
(KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

Günümüzde, 1960'lı yıllarda yapılan onarımda eklendiği düşünülen soğukluk/soyunmalık mekânının güneydoğu köşesinden başlayarak külhan bölümüne kadar uzanan duvardan dolayı kuzey-güney doğrultusunda, kabaca düzgün olmayan altıgen bir alana oturan yapının, orijinalinde kabaca “L” biçimli bir alana oturduğu düşünülür.²⁵⁷ Hamam, kuzeydoğuda, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı kubbe örtülü soğukluk/soyunmalık bölümü, bu bölümün batısında doğu-batı doğrultusunda

dikdörtgen tabanlı sivri kemer profilli beşik tonoz örtülü aralık bölümü, aralık bölümünün batısında kare tabanlı kubbe örtülü ılıkılık bölümü, ılıkılık ve aralık bölümünün kuzeyinde doğu batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı tuvalet ve traşlık bölümü, güneyde de sırasıyla “T” tabanlı, dört eyvanlı, iki köşe halvetli, kubbe örtülü sıcaklık, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilli beşik tonoz örtülü su deposu ve kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, düz dam örtülü külhan bölümünden oluşur (Bkz: Çizim 2.8-2.9).

Yapının kuzeydoğu köşesinde doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen tabanlı, sivri kemerli trompla geçilen kubbe örtülü bir mekân düzeni gösteren soğukluk/soyunmalık bölümü yer alır. Soğukluk/soyunmalık bölümünün doğu cephe ekseninde bulunan ve yapıya girişi sağlayan basık kemerli kapı açıklığı iç mekâna aynı şekilde

Çizim 2.9. Egedemir Hamamı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

²⁵⁷Yapının 1962 yılına ait fotoğraflarında doğu cephenin kırılma yapan kısımlarının olmadığı görülür. Bkz: KKVKBKM Arşivi 12970 numaralı dosya içinde; MEB Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından GEEAYK'na gönderilen 26.07.1962 tarihli 2520 sayılı dilekçesinin ekleri.

Fotoğraf 2.20. Egedemir Hamamı Soğukluk /soyunmalık Mekânı (KVBM Arşivi)

Fotoğraf 2.21. Egedemir Hamamı Soğukluk/soyunmalık Mekânının Kubbesi ve

yansır. Bu kapı açıklığından beş basamaklı merdivenle soğukluk/soyunmalık bölümüne inilir. Mekânın kuzey duvarında herhangi bir açıklığa rastlanmaz. Güney duvar ekseninin doğusunda, mekânın güneydoğu köşesine çok yakın şekilde konumlandırılmış, su deposu ve külhan bölümüyle bağlantı kuran dehlize açılan dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığı yer alır. Soğukluk/soyunmalık bölümü, su deposu ve külhanı bağlayan dehlize açılan bu kapı açıklığının, doğu cephenin sonradan eklendiği düşünülen, iki kez kırılma yapan kısmının inşasıyla birlikte açıldığı düşünülür. Mekânın batı duvar ekseninde sivri kemerli çökertme yüzey içinde, sivri kemerli ve aralık mekânına açılan bir kapı açıklığı yer alır. Kapı açıklığına dört basamaklı merdiven inilerek ulaşılır (Bkz: Fotoğraf 2.20-2.21). Mekânın kuzey, batı ve güneyinde tuğla duvarlarla birbirinden ayrılmış soyunma kabinleri yer alır. Soğukluk/soyunmalık mekânı diğer mekânlara göre daha yüksek kotta yer alır.

Soğukluk/soyunmalık mekânının batı duvar eksenin bulunan kapı açıklığı ile aralık bölümüne geçilir. Aralık bölümü doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, sivri

Fotoğraf 2.22. Egedemir Hamamı Aralık Mekânı

kemer profilli beşik tonoz örtülü bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.22). Mekânın kuzeybatı köşesine bitişik şekilde konumlandırılmış, sivri kemerli çökertme bir yüzey içinde, sivri kemerli bir niş yer alır. Söz konusu nişin genişliği, genel olarak aralık bölümü bulunan hamamlarda, tuvalet ve traşlık kısımları bu bölümle bağlantılı olduğundan orijinalinde burada bir kapı

açıklığı olabileceğini, yapının bu cephesinde yer alan ve dışa taşkın olan tuvalet ve traşlık kısmına bu açıklıktan ulaşıldığını fakat sonradan örülerek nişe dönüştürüldüğünü düşündürür. Yine de tuvalet ve traşlık kısımlarının orijinal halde kalmış olabilecekleri de göz önünde tutulmalıdır. Mekânın batı duvar ekseninde sivri kemerli çökertme yüzey içinde, sivri kemerli bir kapı açıklığı yer alır.

Fotoğraf 2.23. Egedemir Hamamı Ilıklık Mekânı

Aralık mekânının batı duvarında yer alan kapı açıklığından, ılıkılık mekânına geçilir. Ilıklık mekânı, kare tabanlı, köşe üçgeniyle geçilen kubbe ile örtülü bir mekân düzeni gösterir. Mekânın doğu duvar ekseninin kuzeyinde yer alan ve aralıkla bağlantı kuran kapı açıklığı aralık mekânındaki

şekliyle ılıkılık mekânına yansımıştır. Mekânın kuzey duvar ekseninin doğusunda, kuzeydoğu köşesine bitişik şekilde, tuvalet ve traşlık mekânına geçişi sağlayan sivri kemerli kapı açıklığı bulunur. Batı duvarda, duvar ekseninin kuzeyinde sivri kemerli iki niş yer alır. Güney duvarda herhangi bir mimari öğeye rastlanmaz. Mekânın pahlı olan güneydoğu köşesinde sıcaklık bölümüyle bağlantı kuran sivri kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Mekânda batı duvardan başlayarak tabanın $\frac{3}{4}$ 'lük kısmı yaklaşık olarak 10 cm yüksekliğinde bir seki ile yükseltilmiştir. Seki ile yükseltilen alanı üç yönden yaklaşık

Fotoğraf 2.24. Egedemir Hamamı Sıcaklık Bölümü

olarak 30 cm yüksekliğe sahip oturma sırası dolanır (Bkz: Fotoğraf 2.23.). Sekinin ortasında daire tabanlı, fiskiyeli bir havuz yer alır. Ilıklık bölümünün kuzeyinde dört birimli, sivri kemer profilili beşik tonoz örtülü tuvalet ve traşlık bölümü yer alır. Söz konusu bölümün kuzey duvar ekseninin batısında, üst kotta dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığı yer alır.

Bütün olarak “T” tabanlı bir alana oturtulmuş bulunan, dört eyvanlı, iki köşe halvetli, pendentif ile geçilen kubbeyle örtülü merkezi birimli mekân düzeni gösteren sıcaklık bölümüne, ılıklik bölümünün güneydoğu köşesinde yer alan kapı açıklığıyla girilir. Kapı açıklığı sıcaklık bölümüne ılıklik bölümündeki şekliyle yansımıştır. Dört ana yönde ortadaki birime büyük sivri kemerlerle açılan eyvanlara sahip olan mekânın ortasında sekizgen tabanlı bir göbek taşı yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.24). Güneyde yer alan eyvanın güney duvar ekseninde, üst kotta su deposuyla bağlantı kuran sivri kemerli pencere açıklığı yer alır. Pencere açıklığının altında dikdörtgen biçimli bir niş yer alır. Eyvanların üç duvarında da eksende ikişer musluk ve birer kurna yer alır. Eyvanların tabanı, sıcaklık bölümünün tabanından yaklaşık olarak 5’er cm yüksekliğe sahip sekilerle yükseltilmiş ve mekânda kot farkı oluşturulmuştur. Eyvanları üç yönden yaklaşık olarak 10 cm yükseklikte ve başlangıç noktalarından, üst kenarları kıvrımlı hatlara sahip olan birer mermer levhayla sınırlandırılmış olan seki dolanır. Eyvanları ayrıca üç yönden su yolu dolanır. Kuzey ve batıda yer alan eyvanın birleştiği pahlı köşede küçük bir niş bulunur. Kare tabanlı,

Fotoğraf 2.25. Eğdemir Hamamı Halvet Hücrelerinden Biri

sivri kemerli tromp ile geçilen kubbeyle örtülü mekân düzeni gösteren halvet hücreleri, güneyde bulunan eyvanın doğusunda ve batısında yer alır. Halvetlere giriş, bu mekanların eyvanlarla ortak duvarlarının birleştikleri bölümlere yapılan, kısa tutulmuş çapraz duvarlara açılan sivri kemerli kapı açıklığıyla sağlanır. Batıda yer alan halvetin güney ve batı duvar eksenlerinde, doğuda yer alan halvetin doğu ve güney duvar eksenlerine birer kurna ve ikişer musluk bulunur (Bkz: Fotoğraf 2.25). Batıda bulunan halvetin güney ve batı duvarlarını, doğuda bulunan halvetin de doğu ve güney duvarlarını birer seki dolanır. İki halvet de dört yönden su yoluyla çevrilidir.

Yapının tüm mekânlarının tabanı ve sekileri mermer kaplamadır. Soğukluk/soyunmalık mekânı dışındaki tüm mekânlar yaklaşık olarak 60 cm yüksekliğe kadar mermerle kaplanmıştır.

Fotoğraf 2.26. *Eğdemir Hamamı Külhan Mekanı ve Ocağı*

Sıcaklık bölümünün güneyinde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilili beşik tonoz örtülü su deposu yer alır. Su deposunun güneyinde de kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan, düz dam örtülü bir mekân düzeni gösteren külhan bölümü yer alır. Külhan bölümünün kuzey duvar ekseninde sivri kemerli bir ocak bulunur

(Bkz: Fotoğraf 2.26). Ocak önüne on altı basamaklı betonarme merdivenle inilerek ulaşılır. Külhanın batı ve güney duvarının yapının asıl duvarlarıyla birleştiği köşelerdeki dilatasyondan bu duvarların yıkılıp yeniden yapıldıkları ya da orijinalinde olmayıp yapıya sonradan eklendikleri düşünülür. Külhan bölümünün doğusunda günümüzde kömürlük olarak kullanılan, yamuk tabanlı, düz dam örtülü birim yer alır.

Yapının soğukluk/soyunmalık ve külhan mekânının dışında kalan bölümlerinde aydınlanma kubbe ve tonozlara açılan altıgen fil gözleri ve aydınlık feneriyle sağlanır. Soğukluk/soyunmalık mekânının kubbesinde yer alan aydınlık feneri ve altıgen fil gözlerinin yanı sıra giriş kapısı üzerindeki pencere açıklığıyla da aydınlanır. Külhan bölümünde ise aydınlanma sadece güney duvar ekseninin batısında üst kotta yer alan pencere açıklığıyla sağlanır.

Malzeme/Teknik:

Yapının cephe duvarları moloz taşla örülmüştür. Soğukluk/soyunmalık mekânının doğu cephe ekseninde yer alan kapı ve pencere açıklıklarının söve ve kemerleri kesme taşla oluşturulmuştur. Kapı, pencere kanat ve kasaları ahşap malzemedendir. Havuz ve kurnalar mermer, musluklar pirinç malzemedен imal edilmiştir. Aydınlık fenerleri ve altıgen fil gözleri cam malzemeyle kapatılmıştır. Yapının örtüleri betonla kaplanmış, kirpi saçaklarının yanı sıra eski fotoğraflarından anlaşıldığına göre kubbeleri ve tonozları tuğladan oluşturulmuştur. Yer, duvar ve seki kaplamalarında mermer kullanılmıştır.

Süsleme:

Yapıda herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamıştır.

2.1.6. Küçük Hamam

Yeri:

Kütahya merkezde, Ali Paşa Mahallesi'nde, Cumhuriyet Caddesi'nde, 9 pafta, 61 ada ve 2 numaralı parselde yer alır.²⁵⁸

Tarihi:

Yapıya ait herhangi bir kitabe günümüze ulaşmamıştır. Yapının kadınlara ait kısmının inşa tarihi Hisar Bey'in oğlu Mustafa Bey'in vakfiyesinden²⁵⁹ öğrenilse de kadınlar kısmından önce yapılan erkekler kısmının inşa tarihi tam olarak bilinmemektedir. Tekin, Kütahya Müze Müdürlüğü'ne sunduğu 13.06.1991 tarihli raporunda yapının 14. yüzyılda yapıldığını yazar.²⁶⁰ Yapının 1968 yılındaki onarımını, dönemin Yeni İstanbul gazetesi "Timurleng'in Yıkandığı Hamam Onarıldı" manşetiyle okurlarına duyurur.²⁶¹ Söz konusu gazeteğe göre Emir Timur bu hamamda yıkanmıştır. Bu bilgi referans alınırsa hamamın 15. yüzyılın başında var olduğu düşünülür. Mustafa Bey bin Hisar Bey'in H. 15 Zilhicce 889/M. 5 Ocak 1485 tarihli vakfiyesinden hamamın iki yapım aşaması geçirdiği anlaşılmaktadır.²⁶² Söz konusu vakfiyeye göre erkeklere ait olan kısım Hisar Bey tarafından vakfa hibe edilmiş, kadınlara ait kısım da vakıf tarafından sultandan izin alınarak inşa ettirilmiştir.²⁶³ Dolayısıyla erkeklere ait olan kısım Hisar Bey zamanında, kadınlara ait kısım Hisar Bey'in oğlu Mustafa Bey zamanında inşa edilmiştir. Hisar Bey'in hemen hemen II. Yakub Bey ile aynı yaşlarda olduğu düşünüldüğünde hamamın erkeklere ait kısmının 14. yüzyılın ikinci yarısıyla 15. yüzyılın ilk çeyreği arasında bir tarihte inşa edildiğine hükmedilebilir. Yapının kadınlara ait kısmı ise Mustafa Bey'in vakfiyesinden öğrenildiğine göre H. 889/M. 1484-85 yılında inşa edilmiştir. Böylelikle yapı, son haline M. 1484-85 yılında ulaşır.

²⁵⁸KKVKBKM Arşivi Tescilli Yapıların Listesi.

²⁵⁹C. Dadaş vd., 2000, **a.g.k.**, s. 176.

²⁶⁰KKVKBKM Arşivi 3613 numaralı dosya içinde; Şükran Tekin'in Kütahya Müze Müdürlüğü'ne sunduğu rapor.

²⁶¹KKVKBKM Arşivi 3613 numaralı dosya içinde; 20.07.1968 tarihli Yeni İstanbul gazetesinin kupürü.

²⁶²Dadaş vd., 2000, **a.g.k.**, s. 176.

²⁶³Hisar Bey'in II. Yakub Bey'in M. 1421-22 tarihli vakfiyesinde adı geçtiğinden dolayı 14. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya gelmiş olduğu düşünülür. Bu nedenle M. 1485 tarihinde hayatta olmasa gerekir. Dolayısıyla hamamın erkekler kısmını vakfiyede yazıldığı gibi vakfa hibe edemez. Bu durumda hamamın erkeklere ait kısmının Mustafa Bey'e babası Hisar Bey'den kaldığı için vakfiyeye o şekilde yazdırıldığı düşünülebilir. Çünkü Hisar Bey Cami'nin vakfiyesinde söz konusu caminin Mustafa Bey tarafından inşa ettirildiği açıkça görülür. Dadaş vd., 2000, **a.g.k.**, s. 180. Altun, hamamın vakfa değil Mustafa Bey'e intikal ettiğini yazar. Bkz: Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 371.

Kitabesi:

Yapının kitabesi günümüze ulaşmamıştır.

Vakfiyesi:

İlk yapıya ait bir vakfiyenin olup olmadığı bilinmemektedir. Mustafa Bey bin Hisar Bey'in H. 15 Zilhicce 889/M. 5 Ocak 1485 tarihli vakfiyesinde yapıya bir kadınlar kısmı eklendiği ve Hisar Bey Cami'ne vakfedildiği kayıtlıdır.²⁶⁴

Banisi:

Yapı orijinalinde çifte hamam olarak tasarlanmamış olsa da sonradan eklenen kadınlara ait kısımla çifte hamama dönüştürülmüştür. Mustafa Bey bin Hisar Bey'in H. 15 Zilhicce 889/M. 5 Ocak 1485 tarihli vakfiyesinde geçen “mezkûr şehirde Şehreküstü Mahallesi nam ile maruf mahallede vaki, biri erkeklere, diğeri kadınlara mahsus çifte hamamın tamamı olup ikisinin de sınırı doğudan ve şimalden ana caddeye, diğeri iki taraftan mezkûr vakfın mülküne bitişiktir. Bu iki hamamdan erkeklere aid olanı vakfa mezkûr babası tarafından vaki olan hibe-i şeriyye ile intikal etmiştir, bu malumdur, burhan göstermeğe lüzum yoktur. Bu iki hamamdan kadınlara mahsus olan hamamı da sultanın izniyle vakıf kendisi yaptırmıştır. Vakfın elinde bulunan tevki'li ve tuğralı vesika buna şahadet etmektedir.” ifadelerinden de anlaşılacağı üzere yapının erkekler kısmı Hisar Bey zamanında, kadınlara ait olan kısmı da oğlu Mustafa Bey zamanında inşa edilmiştir. Dolayısıyla hamamın erkekler kısmının banisi Hisar Bey, kadınlar kısmının banisi de oğlu Mustafa Bey'dir. Hisar Bey, II. Yakub Bey'in H. 825/M. 1421-22 tarihli Afyon'a bağlı Sincanlı nahiyesindeki Gezler köyünün sınırı ve hukukuyla ilgili olan vakfiyesindeki şahitler arasında “Hisar Bey Subaşı ibni İynehan Bey” olarak anılır.²⁶⁵ Bu ifadeden Hisar Bey'in II. Yakub Bey döneminde subaşılık görevinde olduğu anlaşılır. Fakat Mustafa Bey hakkında II. Yakub Bey'in subaşı Hisar Bey'in oğlu olduğu dışında başka bir bilgiye rastlanmamıştır.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

²⁶⁴Dadaş vd., 2000, a.g.k., s. 179.

²⁶⁵Uzunçarşılı, 1932, a.g.k., s. 111, dipnot 1; Varlık, 1974, a.g.k., s. 82-83.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Yapının, günümüzdeki haliyle eski fotoğrafları karşılaştırıldığında yapılan onarımla birlikte geçirdiği değişim açık bir şekilde izlenir. Yapı 1968 yılında onarılmıştır. Eski fotoğraflarından anlaşıldığına göre bu onarımda hamamın soğukluk/soyunmalık mekânının kiremit kaplı kubbesi çimentoyla sıvanmıştır. 1970'li yıllarda bir dönem çarşı²⁶⁶ olarak kullanılan hamam hakkında 1978 yılında işletilebilmesi için külhan eklenmesi kararı alınmış, 1980 yılındaki onarımla yapı yeniden hamam olarak hizmete açılmıştır.²⁶⁷ Halktan gelen tepkiler üzerine 27.03.1987 tarihinde kentin en kalabalık yeri olan Cumhuriyet caddesinde bulunması, kapısının caddeye açık olması, hamam çalışanlarının ve müşterilerinin uygun olmayan kıyafetlerle dışarıdan görülmesi ve çevre kirliliğine neden olması gibi nedenlerle yerinde inceleme yapılmış²⁶⁸, söz konusu gerekçelerle yapının, Mahalli Çevre Kurulu'nun 25.02.1988 tarih ve 8 sayılı kararıyla faaliyetine tamamen son verilmiştir. 1990 yılında Mahalli Çevre Kurulu'nun 06.11.1990 tarih ve 10/1990 sayılı kararıyla hava kirliliğine neden olmayacak şekilde kaliteli yakıt kullanımı ve bacasının yeterli derecede yükseltilerek filtre takılması şartıyla yeniden faaliyete geçmesinin uygun olduğuna karar verilmiştir.²⁶⁹ 1991 yılında yapı, dönemin kiracısı Ahmet Balta tarafından onartılmıştır. Bu onarımlarda hamamın dökülen sıvaları yeniden yapılmış, külhanın bacası 5 m yüksekliğe kadar bir boru vasıtasıyla uzatılmış, soğukluk/soyunmalık kabinleri projeye uygun şekilde ahşap malzemeden imal edilerek yenilenmiş, kabinlerin tabanı bej mermer, soğukluk/soyunmalık mekânının diğer yerleri beyaz mermerle kaplanmış, boya, badana ve elektrik tesisatı ile ilgili işlemlerle onarım son bulmuştur.²⁷⁰ Yapının 1998 yılındaki onarımında hamamın cephesindeki kesme taşlardan çürüyenleri tamamen çürütülerek duvardan çekilmiş ve yerine yenisi konulmuş, cepheleri üst kotta sonlandıran silmelerden eriyenler, çürüyen çötenler ve sıvalar raspa

²⁶⁶Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 371.

²⁶⁷KKVKBKM Arşivi 3613 numaralı dosya içinde; GEEAYKB'nin 08.12.1978 tarihli 299 sayılı toplantısı ve 08.12.1978 tarihli A-1464 sayılı kararı.

²⁶⁸KKVKBKM Arşivi 3613 numaralı dosya içinde; Mahalli Çevre Kurulu'nun 25.02.1988 tarih ve 8 sayılı kararı.

²⁶⁹KKVKBKM Arşivi 3613 numaralı dosya içinde; Mahalli Çevre Kurulu'nun 06.11.1990 tarih ve 10/1990 sayılı kararı.

²⁷⁰KKVKBKM Arşivi 3613 numaralı dosya içinde; VGM Abide ve Yapı İşleri Dairesi, Abide ve Eski Eser Onarım Fişi.

edilerek yenilenmiş fakat ödenek yetersizliğinden yapının kubbesi onarılamamıştır.²⁷¹ Yapının 2010 yılında yapılan onarımında kuzey cephe ekseninde yer alan kapı açıklığını üç yönden çerçeve içine alan silme ve bordürler, kapı açıklığının taç kısmını oluşturan bitkisel ve geometrik süslemeler yenilenmiştir. Kadınlar bölümünün soğukluk/soyunmalık mekânı olarak değerlendirilen mekânın kuzey cephesinde yer alan kemerli niş pencere haline dönüştürülmüş, daha önceki müdahalelerde yapının kuzeydoğu köşesine inşa edilen kolon kaldırılmış, göbek taşı orijinaline uygun şekilde düzeltilmiştir. Sıcaklık bölümünün güneyinde bulunan ve önceki bir tarihte saunaya döndürülen halvet hücresi, orijinal kullanımına uygun şekle döndürülmüştür.²⁷² Kuzeybatı cephe ekseninin kuzeyinde yer alan ve örülerek kapatılan dikdörtgen biçimli pencere açıklığı raspa işleminin sonunda meydana çıkarılmış ve eski haline döndürülmüştür. Yapının önceki onarımlarda çimentoyla kaplanmış olan kubbeleri günümüzde toprak üstüne kurşun kaplıdır. Yapının 1968 yılındaki onarımından önce çekilen fotoğraflarından pencere açıklıklarının ikinci kademesinin yüzünün nervürlü olduğu iki kademeli teğet sivri kemerli çökertme alınlıklara sahip olduğu anlaşılr. Yine aynı fotoğraflardan kapı açıklığının taç kısmını oluşturan palmet motifinin günümüzdekinden daha ince bir işçiliğe sahip olduğu görülür. Kapı açıklığı lentosunun üst köşelerinde yer alan orijinal kabaralar son onarımda yerinden çeşitli aletlerle koparılmış ve yerlerine çarkıfelek motifli yeni kabaralar yapılmıştır.²⁷³ Soğukluk/soyunmalık mekânın eski fotoğraflarından anlaşıldığına göre sarı, kırmızı ve yeşil renklerle boyanmış duvarları günümüzde sıvanarak beyaz boya ile badanalanmıştır. Yapı günümüzde restoran olarak kullanılır, sağlam ve ziyarete açıktır.

Mimari Tanım:

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda inşa edilen yapı, erkekler ve kadınlar için tasarlanmış iki üniteden oluşur.

²⁷¹KKVKBKM Arşivi 3613 numaralı dosya içinde; T.C. VGM Abide ve Yapı İşleri Dairesi, Abide ve Eski Eser Onarım Fişi; KKVKBKM Arşivi 7330 numaralı dosya içinde; VBM'nün KKVKBKM'ne gönderdiği 17.09.1999 tarih ve B.02.1.VGM.1.17.00.07.062.2(0320)/3542 sayılı dilekçesi.

²⁷²KKVKBKM Arşivi 7763 numaralı dosya içinde; Bekir Göksoy tarafından hazırlanan "Kütahya Küçük Hamam Rölöve-Restitüsyon-Restorasyon Projesi".

²⁷³VBM'nün KKVKBKM'ne gönderdiği 04.08.2009 tarih ve B.02.1.VGM.1.17.00.08.102.4/2594 sayılı dilekçesi.

Fotoğraf 2.27. Küçük Hamam Genel Görünüşü

Yapı oldukça fazla onarım geçirdiğinden ve zaman zaman farklı işlevlerde kullanıldığından orijinallliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Günümüzde yapının kuzeybatı cephesi sonradan eklenen kadınlar kısmı nedeniyle kademelidir. Cephenin dışa taşkın kısmının ekseninde, en dıştan başlamak kaydıyla iç bükey zeminli kalın bir bordür, daha ince bir bordür ve bir kaval silmeyle üç yönden çerçeve içine alınmış, bitkisel ve geometrik süsleme öğeleriyle oluşturulmuş bir taca sahip dikdörtgen biçimli kapı açıklığı bulunur. Kapı açıklığının iki yanında, cepheden hafif dışa taşkın dikdörtgen biçimli bir zemin üzerinde yer alan üçgen alınlıklı çökertme yüzeyde demir parmaklıklı ve dikdörtgen biçimli birer pencere açıklığı yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.27). Yapının eski fotoğraflarından bu pencere açıklıklarının iki kademeli teğet sivri kemerli çökertme alınlıklara sahip olduğu görülür.

Yapının kuzeybatı cephesinde, cephe ekseninin kuzeyinde alt kotta bulunan demir parmaklıklı dikdörtgen biçimli pencere açıklığı dışında herhangi bir açıklığa rastlanmaz.

Yapının güneydoğu cephesinde herhangi bir açıklığa rastlanmaz. Eski fotoğraflardan bu cephenin daha önceki yıllarda üçgen biçimli sonlandığı fakat sonraki onarımlarda çörlen seviyesine indirilerek²⁷⁴ düz bir şekle getirildiği anlaşılır.

Yapının güneybatı cephesi, su deposu, külhan ve bu cepheye sonradan eklenen kadınlar kısmından dolayı kademelidir. Cephenin su deposuna ait olan kısmında yer alan ocak kısmı cepheden hafif şekilde dışa taşkındır. Cephenin dışa taşkın kısmın batı

²⁷⁴KKVKBKM Arşivi 3613 numaralı dosya içinde; KKVKBKM'nün 04.12.2009 tarih ve 15 sayılı toplantısı, 04.12.2009 tarih ve 219 sayılı kararı.

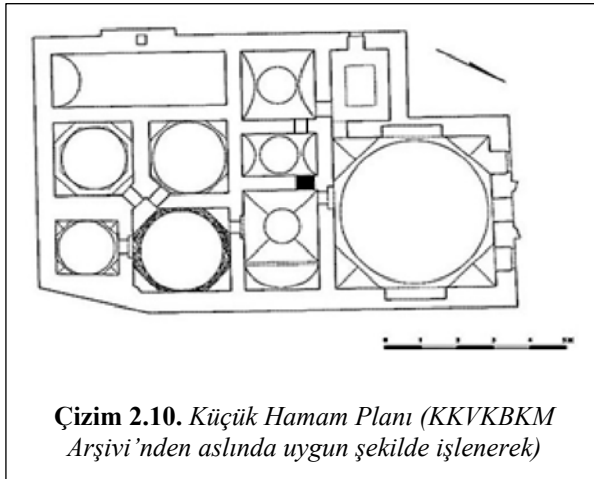
köşesine yakın konumda bir giriş açıklığı, kuzeybatı cephesinin de kuzey köşesine yakın konumda dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığı bulunur.

Kuzeybatı cephesinde yer alan soğukluk/soyunmalık mekânının, kuzey ve batı köşelerinde kalan düzensiz kesme taş kaplama sıraları ve külhan bölümünün ocağın olduğu kısmının kesme taş kaplı olması, orijinalinde yapının tüm cephelerinin kesme taşla kaplı olduğunu düşündürür.

Cepheleri bir silmeyle sonlanan yapının mekanları kubbe ve tonozlarla örtülüdür.

Plan ve Mekân Özellikleri:

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundan dikdörtgen bir alana oturan yapıya M. 1485 yılında Mustafa Bey tarafından kadınlar kısmı ekletilmiş ve yapı çifte hamama dönüştürülmüştür. Hamam, kuzeydoğuda kare tabanlı kubbe örtülü erkeklere ait soğukluk/soyunmalık mekânı ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı kubbe örtülü kadınlara ait ılıklik mekânı, bu mekânların güneydoğusunda, kuzeydoğuda

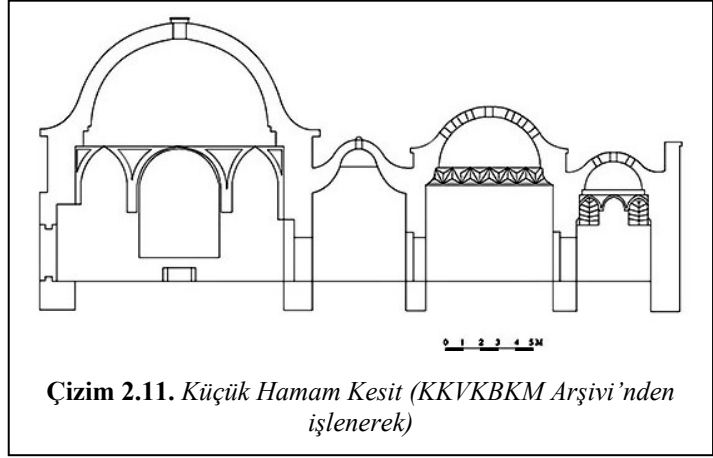

Çizim 2.10. Küçük Hamam Planı (KKVKBKM Arşivi'nden aslında uygun şekilde işlenerek)

erkeklere ait kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı güneybatıda büyük bir sivri kemere oturan kubbe ve tonozun birleşimiyle oluşturulmuş bir örtüyle örtülü ılıklik mekânı ve güneybatıda kadınlara ait biri kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, diğeri aynı doğrultuda dikdörtgene yakın yamuk

tabanlı kubbe örtülü sıcaklık bölümü, yapının en güneybatısında, erkeklere ait kareye yakın dikdörtgen tabanlı kubbe örtülü halvet hücrelerine sahip, kare tabanlı kubbe örtülü sıcaklık bölümü ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgene yakın yamuk tabanlı sivri kemer profilili beşik tonoz örtülü su deposu ve bir de külhandan oluşur (Bkz: Çizim 2.10-2.11).

Yapının kuzeyinde erkeklere ait kare tabanlı, sivri kemerli trompla geçilen kubbe örtülü soğukluk/soyunmalık mekânı yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.28). Söz konusu bölümün kuzeybatı duvar ekseninde bulunan, dışarıyla bağlantı kuran ve dıştan dikdörtgen biçimli kapı açıklığı içeriye sivri kemerli olarak yansır. Kapı açıklığının iki yanında yer pencere açıklıkları ise içeriye dışarıdaki gibi dikdörtgen biçimli şekilde yansır. Mekânın

kuzeydoğu ve güneybatı duvar eksenlerinde oldukça büyük tutulmuş sivri kemerli birer niş yer alır. Kuzeydoğu duvarda yer alan nişin içinde dikdörtgen biçimli pencere, iç mekâna dışardaki şekliyle yansır. Mekânı dört yönden yaklaşık 10 cm. yüksekliğinde bir seki dolandır. Ortada daire tabanlı bir kaide üzerinde yarım küre şeklinde fıskiyeli bir havuz yer alır. Günümüzde güneybatı duvarın güney köşesinde muhtemelen kadınlar bölümünün ılıkılığı olan mekânla bağlantı kuran bir sivri kemerli bir kapı açıklığı bulunur. Mekânın güneydoğu duvarında, eksenin hafif güneyine kaydırılmış, sivri kemerli bir çökertme yüzey içinde, sivri kemerli, ılıklik bölümüyle bağlantı kuran bir kapı açıklığı ve hemen onun güneyinde çift kademeli sivri kemere sahip bir niş yer alır.

Yapının erkeklere ait ılıklik mekânı kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, güneybatıda oldukça geniş tutulmuş büyük bir sivri kemere oturan bir mekân düzeni gösterir. ılıklik, aynalı çapraz tonozun ayna yerine kubbe oturtulmasıyla oluşturulmuş çapraz tonoz-kubbe birleşimi bir örtüyle örtülüdür. Mekânın

Fotoğraf 2.28. Küçük Hamam Soğukluk/soyunmalık Mekânı

kuzeydoğusunda günümüzde tuvaletler yer alır. Güneybatı duvarın batı köşesinde kadınlar bölümünün sıcaklığıyla bağlantı kuran sonradan açılmış basık kemerli bir kapı açıklığı, güney köşesinde ise sivri kemerli bir niş yer alır. Kuzeybatı duvar ekseninin batısında soğukluk/soyunmalık mekânıyla bağlantı kuran sivri kemerli

bir kapı açıklığı yer alır. Mekânın güneydoğu duvar ekseninde üç dilimli kemere sahip çökertme yüzey içinde, sıcaklık bölümüyle bağlantı kuran sivri kemerli kapı açıklığı yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.29).

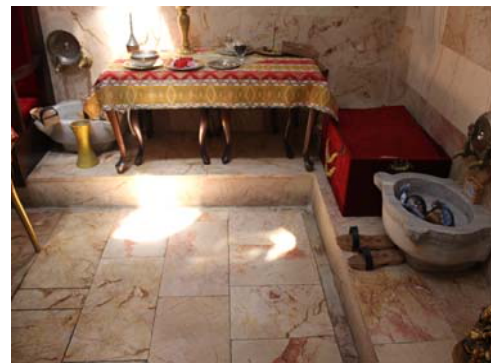
Fotoğraf 2.29. *Küçük Hamam Erkekler Kısmı Ilıklık Mekânı*

Yapının erkeklere ait sıcaklık bölümü, kareye yakın dikdörtgen tabanlı, kubbe örtülü üç halvet hücrelerine sahip, kare tabanlı, üçgen kuşak ile geçilen kubbeyeyle örtülü bir mekân düzeni gösterir. Mekânın kuzeybatı duvar ekseninin batısında ılıklık mekânıyla bağlantı kuran sivri kemerli bir kapı açıklığı bulunur. Güneydoğu duvar

ekseninde, güneydoğuda yer alan halvet hücrelerine geçişi sağlayan yuvarlak kemerli çökertme yüzey içinde, sivri kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Diğer iki duvarda herhangi bir mimari öğeye rastlanmaz. Mekânın güney köşesinde güneydeki ve güneybatıdaki halvet hücreleriyle bağlantı kuran sivri kemerli kapı açıklıkları bulunur. Ortada olması gereken göbek taşı günümüzde yoktur ayrıca kurnalardan bazıları da orijinal yerlerinde değildir. Mekânı dört yönden yaklaşık olarak 10 cm. yüksekliğinde bir seki dolandır (Bkz: Fotoğraf 2.30).

Fotoğraf 2.30. *Küçük Hamam Erkekler Kısmı Sıcaklık bölümü*

Fotoğraf 2.31. *Küçük Hamam Erkekler Kısmı Halvet Hücrelerinden Biri*

Halvet hücreleri ortada yer alan mekânı, güneydoğu, güney ve güneybatıdan kuşatır. Güneydoğu halvet hücreleri kareye yakın dikdörtgen tabanlı, sivri kemerli tromp ile geçilen dilimli bir kubbeyeyle örtülüdür. Mekânı üç yönden yaklaşık olarak 10 cm.

yüksekliğinde bir seki dolanır. Kuzeydoğu duvar ekseninin kuzeyinde, güneybatı ve güneydoğu duvarların da eksenlerinde ikişer musluk ve birer kurna yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.31). Güney ve güneybatı halvet hücreleri kareye yakın dikdörtgen tabanlı, pandantifle geçilen kubbe örtülü bir mekân düzeni gösterir. Her iki halvetin de güneybatı duvar eksenlerinde, üst kotta su deposuna açılan sivri kemerli bir pencere açıklığı bulunur. Söz konusu mekânları üç yönden yaklaşık olarak 10 cm. yüksekliğe sahip birer seki dolanır. Güneyde yer alan halvet hücresinin kuzeybatı, kuzeydoğu ve güneydoğu duvar eksenlerinde ikişer musluk ve birer kurna yer alır. Güneybatıda yer alan halvet hücresinde ise kuzeybatı duvar eksenini ve kuzeydoğu duvar ekseninin kuzeyinde ikişer musluk ve birer kurna bulunur.

Yapının erkeklere ait bölümlerin batısında kadınlara ait olan üç bölüm yer alır. Muhtemelen en batıda bulunan güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, kuzeydoğu ve güneybatıdan kuzeybatı-güneydoğu yönünde atılmış ve oldukça geniş tutulmuş sivri kemerlere oturan ve pandantifle geçilen kubbeyle örtülü mekân ılıklik mekânı olmalıdır. Kadınlara ait mekânların daha dar ve az sayıda olması bu mekânın ılıklik mekânı olduğunu düşündürür. Bu durumda soğukluk/soyunmalık mekânının zaman içinde ortadan kalktığı düşünülmelidir. Fakat söz konusu mekân soğukluk/soyunmalık mekânı da olabilir. Eğer mekân ılıklik mekânıysa soğukluk/soyunmalık mekânının ahşap malzemeden imal edildiği ve kapısı başka yöne bakacak şekilde erkeklere ait soğukluk/soyunmalık mekânının yanına ya da ılıklik olduğu sanılan mekânın güneybatısına konumlandırıldığı düşünülebilir çünkü yapıda kadınlar bölümünün soğukluk/soyunmalık mekânının ortadan kalktığına dair yapısal bir iz görülmez. Diğer bir yandan soğukluk/soyunmalık mekânının kâgir bir mekân olduğu ve zamanla yapısal izlerin ortadan kalktığı da düşünülebilir. Eğer mekânın soğukluk/soyunmalık mekânı olduğu düşünülürse kadınlar bölümünün soğukluk/soyunmalık, ılıklik ve tek halvetten oluştuğuna hükmedilmelidir. Fakat ilk düşünce daha akla yakın geldiğinden yapının plan ve mekân özellikleri anlatılırken söz konusu mekânın ılıklik mekânı, diğer iki mekânın da halvet hücresi olduğu kabul edilir. ılıklik mekânının güneybatı duvar ekseninde dış mekânla bağlantı kuran ve doğu köşesinde güneydoğudaki halvet hücresiyle bağlantı kuran sivri kemerli kapı açıklığı bulunur. ılıklik mekânının güneydoğusunda yer alan halvet hücresi, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgene yakın yamuk tabanlı, basık kemer profilli beşik tonoz ile örtülü bir mekân düzeni gösterir. Tonozun ortasında küçük bir kubbe

oturtulmuştur. Mekânın kuzey köşesinde diğer halvet hücresiyle bağlantı kuran sivri kemerli bir kapı açıklığı bulunması gerekirse de bu açıklık sonraki dönemlerde kapatılmıştır. Söz konusu halvet hücresinin kuzeydoğusunda, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı ve aynı doğrultuda atılmış basık kemer profilili beşik tonoz örtülü diğer halvet hücresi yer alır. Bu halvet hücresinde de diğerindeki gibi tonozun ortasına küçük bir kubbe oturtulmuştur. Söz konusu mekânın kuzey köşesinde, sonradan açılan ve erkekler bölümünün ılıkılığıyla bağlantı kuran sivri kemerli kapı açıklığı bulunur.

Yapıda aydınlanma, erkeklere ait olan soğukluk/soyunmalık mekânında pencere açıklıklarıyla diğer mekânlarda da kubbelere açılan fil gözleriyle sağlanır.

Yapının güneybatısında, güney köşeden başlayarak kadınlar bölümünün halvet hücresine kadar uzanan alanda, dikdörtgene yakın yamuk tabanlı ve sivri kemer profilili beşik tonoz örtülü su deposu yer alır. Orijinalinde su deposunun güneybatı cephesinde olması gereken külhan bölümü günümüzde yoktur.

Malzeme/Teknik:

Yapının cephe duvarları sandıklama duvar tekniğinde örülmüş ve kesme taşla kaplanmıştır. Duvarların bileştiği köşelerde kesme taş malzeme kullanılmıştır. Kasnağı kesme taş kaplama olan erkeklere ait soğukluk/soyunmalık mekânının kubbe eteğinde de tek sıra kesme taş kullanılmıştır. Kapı ve pencerelerin kanatlarında ahşap, pencere parmaklıklarında demir malzeme kullanılmıştır. Yapının örtü kısımlarında, erkeklere ait soğukluk/soyunmalık mekânının kubbe geçiş elemanları hariç olmak kaydıyla kubbe geçiş elemanlarında, erkeklere ait soğukluk/soyunmalık mekânının niş kemerlerinde ve tromp kemerlerinin ikinci kademesinde ayrıca cehennemlik ayaklarında da düz istif tekniğinde tuğla malzeme kullanılmıştır.

Süsleme:

Yapıda geometrik, bitkisel ve figürlü süsleme öğelerine yer verilmiştir (Bkz: Fotoğraf 2.32-2.33-2.34). Bu süslemeler yapıya girişi sağlayan kapı açıklığının üzerinde, kubbe geçiş elemanlarında ve kurnalarda yoğunlaşmıştır. Söz konusu kapı açıklığının lentosunda, köşelere oldukça yakın şekilde konumlandırılmış çarkıfelek motifli birer kabara yer alır. Kabaraların arasında da simetrik şekilde yerleştirilmiş dört rumi motifinin arasında palmet motifinin görüldüğü bitkisel bezeme yer alır. Kapı açıklığının taç kısmı,

Fotoğraf 2.32. Küçük Hamam Kapı Açıklığı
Lentosu Üzerindeki Palmet, Rumi ve
Lotuslardan Oluşan Bitkisel Süsleme ve
Kabaralar

Fotoğraf 2.33 Küçük Hamam Kapı Açıklığı
Lentosu Üzerindeki Süslemelerin Eski Bir
Fotoğrafı (KVBM Arşivi)

simetrik şekilde yerleştirilmiş üçgen ve çeyrek daire motiflerinin ortasına konumlandırılmış ikizkenarların dilimli şekilde olduğu, daha büyük bir üçgen yüzey üzerine işlenmiş ve kendi içinde bir simetriye sahip olan stilize palmet ve rumi motiflerinden oluşturulmuştur. Yapının eski fotoğraflarından anlaşıldığına göre, daha gerçekçi ve daha ince bir işçiliğe sahip olan taç kısmında yer alan bitkisel bezeme günümüzde oldukça basit bir işçiliğe sahiptir.

Fotoğraf 2.34. Küçük Hamam Kapı
Açıklığının Tepeliğini Oluşturan Bitkisel
Süslemenin Eski Bir Fotoğrafı (KVBM
Arşivi)

Yapıdaki diğer bezemeler erkekler bölümüne ait halvet hücrelerinin kubbe geçiş elemanlarında göze çarpar. Sıcaklığın güney ve güneybatısında kalan halvet hücrelerinin pandantifleri altı sıra mukarnas kaplıdır. Güneydoğuda kalan halvet hücresinin tromplarında da dilimli sivri kemerlerle çerçevelenmiş yaprak motifi dikkat çeker. Güney ve güneybatıda yer alan halvet

hücrelerine geçişi sağlayan kapı açıklıklarının üzerinde mukarnas dolu yer alır. Yapının kurnalarında çarkıfelekler ve dilimli kabaralar yer alır. Ayrıca günümüzde tuvalet olarak kullanılan ılıklik mekânında yer alan, yuvarlak tabanlı bir kaide üzerinde yükselen, yedi köşeli hazneye sahip kurnada, dilimli kaş kemerler içinde hayvan tasvirlerinin olduğu görülür. Söz konusu

Fotoğraf 2.35. Küçük Hamam Ilıklık
Mekânına Konumlandırılmış Orijinal Bir
Kurna ve Üzerinde Yer Alan Aslan Figürü

tasvirler fazla deforme olmuşlardır. Kesin bir şey söylemek imkânsız olsa da başları ve kuyrukları dik, yürür pozisyonda verilmiş aslan tasvirleri oldukları düşünülür (Bkz: Fotoğraf 2.35).

2.1.7. Simav-Demirci Beldesi Hamam Kalıntısı

Yeri:

Kütahya'nın Simav İlçesi, Demirci Beldesi, Karacalar Mevkii'nde²⁷⁵ J21.c.14.d.D pafta, 3221 ve 3213 numaralı parsellerin batısında, karayolundan yaklaşık olarak 500 m içeride tarlalara ulaşımı sağlayan toprak yolda yer alır.²⁷⁶

Tarihi:

Yapının günümüze ulaşabilen herhangi bir kitabesi olmadığından inşa tarihi hakkında kesin bir bilgi edinilememektedir. Kütahya Müzesi tarafından hazırlanan raporda yapının geç Osmanlı döneminde inşa edilmiş olabileceği yazar.²⁷⁷ Günümüzde söz konusu mevkide herhangi bir yerleşim olmasa da H. 957/M. 1530 tarihli, 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri'nde Kütahya'nın Simav Kazasına bağlı Karacalar Karyesinden söz edilmesi²⁷⁸, bu mevkiinin tesadüfen Karacalar Mevkii adını almamış olduğunu, Karacalar Karyesinin bu alanda yayıldığını düşündürür. Halkın, önceden burada kurulu olan Demirciköy Köyü'nün sakinlerinin daha sonradan köyü terk ederek günümüzdeki Demirci Kasabası'na yerleştiğinden söz etmesi de bu ihtimali güçlendirir. Bu bilgi ve ihtimaller göz önüne alındığında yapının geç Osmanlı döneminden önce de var olabileceği düşünülür. Söz konusu hamamın boyutları da Karacalar Karyesi sakinlerinin kullanmış olabileceği bir köy hamamı olduğu düşünülür. Karacalar Karyesinin tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmediğinden yapının 1530 yılından önce var olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Erken Osmanlı döneminde de bu tarz köy hamamlarının varlığı bilinir. Bursa'nın Babasultan Köyü'nde bulunan Babasultan Hamamı, Kestel Köyü'ndeki Eski Hamam, Mustafakemalpaşa İlçesi, Karaoğlan Köyü Hamamı, Orhangazi İlçesi Gürle Köyü Hamamı, Yenişehir İlçesi Ayaz Köyü Hamamları, Yarhisar Köyü Orhan Gazi Hamamı köy hamamlarına örnek olarak verilebilir.²⁷⁹ Yapının cephelerinin moloz taş ve tuğlaların birlikte dizilmesiyle oluşturulmuş düzensiz almaşık teknikle örülmesi de yapının daha erken dönemlerde inşa

²⁷⁵Karacalar Mevkii olarak anılan yer Çakıroymağı adıyla da anılır.

²⁷⁶KKVKBKM Arşivi 2718 numaralı dosya içinde; Kütahya, Simav İlçesi, Demirci Beldesi, Karacalar Mevkii kadastro planı.

²⁷⁷KKVKBKM Arşivi 2718 numaralı dosya içinde; T.C. Kütahya Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü'nün 12.05.2006 tarih ve B.16.0.PER.4.43.00.00.1.222.21/1590 sayılı yazısı ve ekleri.

²⁷⁸438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri I, s. 40.

²⁷⁹Y. Ötügen vd (1986). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 27, 28, 535, 579, 620, 628.

edilmiş olabileceğini düşündürür. Dolayısıyla yapının inşa tarihi olarak 14.-16. Yüzyıl önerilebilir.

Kitabesi:

Yapının günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi yoktur.

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir.

Banisi:

Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Yapının hangi tarihlerde onarım gördüğü ve hangi müdahalelere maruz kaldığında yönelik herhangi bir bilgi yoktur. Sadece su deposu ayakta kalan yapının herhangi bir onarımdan geçmediği de düşünülür. Kısa bir zaman öncesine kadar tescilli olmayan yapı T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından 2013 yılında tescillenmiştir.²⁸⁰ 15.06.2012-19.06.2012 tarihleri arasında Kütahya Müzesi tarafından araştırma/kurtarma kazısı yapılan bu çalışmalar sırasında ayakta kalan mekânının iç kısmı temizlenmiş ve tabanda tuğladan örülmüş, kazan işlevi gören bir çukurluğa rastlanmıştır. Böylelikle söz konusu mekânın su deposu olduğu anlaşılmıştır. Su deposunun arka tarafında kalan duvarın önü temizlenip toplu şekilde kül kalıntılarına rastlanmasıyla bu bölümün külhan olduğu; su deposunun iki yanında ortaya çıkan taban altındaki ayaklardan cehennemlik kısmına sahip olduğu

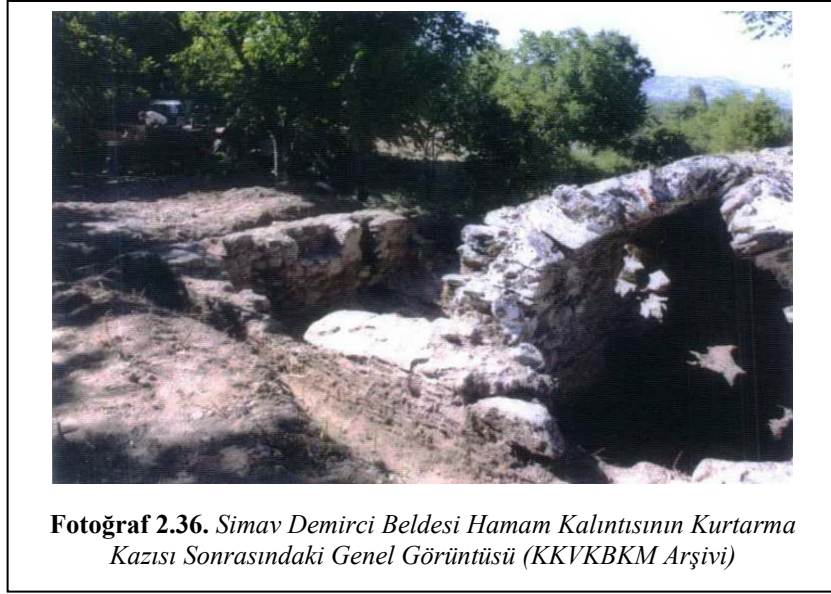
²⁸⁰KKVKBKM Arşivi 2718 numaralı dosya içinde; KKVKBKM'nün 22.02.2013 tarih ve 46 numaralı toplantısında alınan 22.02.2013 tarih ve 949 sayılı kararı.

anlaşılan küçük ölçekli yıkanma mekânlarının bulunduğu anlaşılmıştır.²⁸¹ Su deposu haricinde tüm bölümleri büyük ölçüde yıkılmış olsa da günümüzde tarlaların arasında yer alan yapı gezilip görülebilir konumdadır.

Mimari Tanım:

Yapı boyutları itibariyle oldukça küçüktür. “L” biçimli bir alana kurulan yapı muhtemelen bir köy hamamı olarak inşa edilmiştir.

Su deposu dışında kalan bölümleri büyük oranda yıkıldığından cepheleri hakkında herhangi bir yorum yapmak olanaksızdır (Bkz: Fotoğraf 2.36).

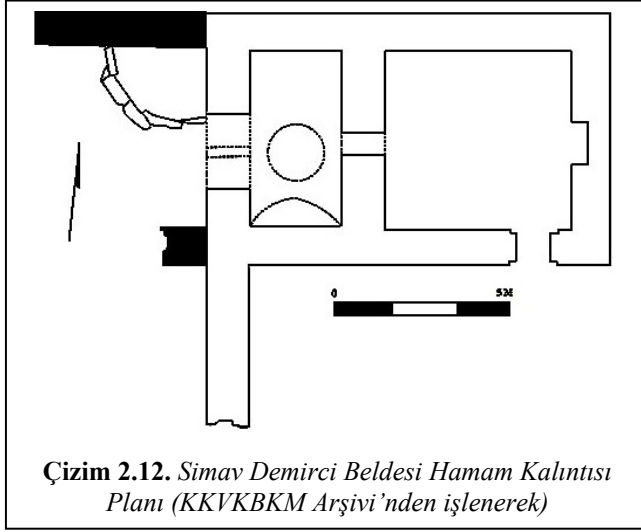

Plan ve Mekân Özellikleri:

Yapılan araştırma/kurtarma kazısından sonra elde edilen veriler ışığında yapının hem “L” tabanlı olduğu hem de nasıl bir mekân düzenine sahip olduğu büyük ölçüde anlaşılmıştır. Buna göre yapı, hazırlık mekânı, yıkanma mekânı, su deposu ve külhan bölümünden oluşur (Bkz: Çizim 2.12-2.13).

Yapının hazırlık mekânı olduğu düşünülen bölüm, su deposu ve yıkanma mekânı boyunca uzanır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı olan mekân orijinalinde muhtemelen tonozla örtülüydü fakat günümüze bu durumu doğrulayabilecek herhangi bir iz gelmemiştir. Mekânın kuzey duvar ekseninin doğusunda sıcaklıkla bağlantı kuran kapı açıklığı görülür. Bu mekânda taban döşemesi de dikkat çeker.

²⁸¹KKVKBKM Arşivi 2718 numaralı dosya içinde; T.C. Kütahya Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Müze Müdürlüğü tarafından hazırlanan 20.07.2012 tarihli rapor.

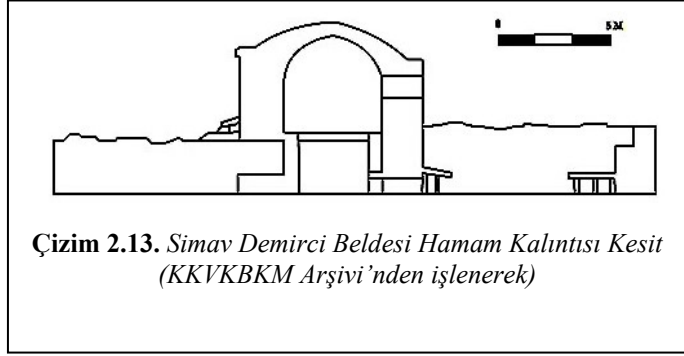

Çizim 2.12. Simav Demirci Beldesi Hamam Kalıntısı Planı (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

Su deposunun doğusunda kare tabanlı yıkanma mekânı yer alır. Söz konusu mekân muhtemelen kubbeyle örtülüydü. Söz konusu birimin hazırlık mekânı olarak düşünülen bölümle paylaştığı ortak duvarda eksenin doğusunda söz konusu iki bölüm arasında bağlantı kuran kapı açıklığı yer alır. Yıkanma bölümünün doğu duvar

ekseninde de küçük bir niş görülür. Su deposuyla ortak olan batı duvarının ekseninde üst kotta depoya bağlantı kuran bir pencere açıklığı yer alır.

Hazırlık mekânı, yıkanma mekânı ve külhanla ortak duvarları olan su deposu kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlıdır. Söz konusu kısım kuzey-güney doğrultusunda oluşturulmuş sivri kemer profil

Çizim 2.13. Simav Demirci Beldesi Hamam Kalıntısı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

beşik tonozla örtülüdür. Su deposunun yıkanma mekânıyla ortak olan doğu duvarının ekseninde yıkanma bölümüyle bağlantı kuran pencere açıklığı yer alır. Kazıdan sonra mekânın ortasında tuğlalardan örülmüş, hemen hemen daire tabanlı ve kazan işlevi gören çukur bir alana rastlanmıştır.

Fotoğraf 2.37. Simav Demirci Beldesi Hamam Kalıntısının Su Deposu (KKVKBKM Arşivi)

Su deposunun solunda külhan bölümü yer alır. Külhan bölümünün, su deposunun batı duvarının kuzey ve güney köşesinde kalan duvar izlerinden doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir mekân olduğu düşünülür (Bkz: Fotoğraf 2.37). Çok yüksek ihtimalle mekânla aynı doğrultuda oluşturulan tonozla örtülü olmalıdır.

Ancak mekânın ne duvarlarına ne de örtüsüne ait herhangi bir iz günümüze gelememiştir. Depoyla ortak olan doğu duvarının ekseninde alt kotta dikdörtgen biçimli bir ocak nişi dikkat çeker. Su deposu ve külhan duvarlarının birleştiği kuzey köşede küllerin toplanması için kaba yonu taşlarla sınırlandırılmış çeyrek daire tabanlı bir alan yer alır.

Günümüzde yapının plan ve mekân düzeni hakkında daha detaylı bilgi vermek maalesef olanaksızdır.

Malzeme/Teknik:

Yapının cephelerinde moloz taş ve tuğla kullanımı görülmektedir. Cephede yer yer alması tekniğe yer verildiği görülür. Su deposunun örtüsünde kaba yonu taş göze çarpar. Su deposunun tabanında yer alan ve kazan görevi gören çukur alan tuğla ile oluşturulmuştur. Su künkleri pişmiş topraktan imal edilmiştir. Duvarlarda horasan harcı kullanılmıştır.

Süsleme:

Yapıda herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmaz.

2.1.8. Şengül Hamamı

Yeri:

Kütahya İli merkezinde, Börekçiler Mahallesi'nde, 58 pafta, 376 ada ve 1 numaralı parselde yer alır.²⁸²

Tarihi:

Yapıya ait herhangi bir kitabe günümüze ulaşmadığından inşa tarihi hakkında kesin bir tarih vermek mümkün değildir. Evliya Çelebi yapıdan bahsetse de tarihi hakkında bilgi vermez.²⁸³ Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinden adı geçtiğinden yapının inşa tarihi en geç 17. yüzyılın üçüncü çeyreği olabilir. Altun, kesin olmamakla birlikte yapının 16. yüzyılın sonunda inşa edilmiş olabileceğini belirtir.²⁸⁴ 1960 yılına ait Kütahya İmar Komisyonu Raporu'nda yapının 15. yüzyıla ait olduğu yazmaktadır.²⁸⁵ Yapının soğukluk/soyunmalık mekânının iki büyük kubbeyle örtülü olması, soğukluk/soyunmalık mekânını oluşturan duvarların üst kotlarında küçük boyutlu pencere açıklıklarının yer alması ve hamamın bir aralık bölümüne sahip olması dikkat çeker. Bu özellikleriyle yapının hem 12.-13. yüzyıllarda hem de sonrasında inşa edilen hamamlarda görülen unsurları bir arada barındırdığı düşünülür. Bu nedenle yapının inşa edilmiş olabileceği en erken tarih 14.-16. yüzyıl olarak önerilebilir.

Kitabesi:

Yapıya ait herhangi bir kitabe günümüze ulaşmamıştır.

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir.

Banisi:

Yapının banisi bilinmemektedir.

²⁸²KKVKBKM Arşivi Tescilli Yapıların Listesi.

²⁸³Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 25.

²⁸⁴Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 384.

²⁸⁵Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 386, dipnot 548.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Yapı 2008 yılında Kütahya Belediyesi tarafından onarılmıştır.²⁸⁶ Yapılan onarımda²⁸⁷; yapının beden duvarları ve derzleri yenilenmiş, güneydoğu ve batıda yer alan kırma çatılı kâgir binalar kaldırılmış, keçelik bölümünün doğu-batı doğrultusunda uzanan mekânının yuvarlak kemerli açıklığı, kesme taş malzeme ile örülerek kapatılmıştır. Örtü elemanlarının üzerine doldurulan toprak malzeme temizlenmiş, üst örtü, olduğu gibi korunmuş ve çimento harcıyla sıvanmış ayrıca sıva üzerine hamamın taş örgü malzemesine uygun renkte aynı zamanda yalıtım malzemesi olan çimento ve akrilik esaslı elastik su yalıtım malzemesi uygulanmıştır. Hamam iç mekânında zemin döşemesini oluşturan orijinal mermer kaplama olduğu gibi korunmuş ve eksik olan kısımlara yeni mermer malzemeden kaplama yapılmıştır. Hamam soğukluk/soyunmalık mekânında güney duvarının iki, batı duvarının bir kemerinin altında sıva raspası sonucunda ortaya çıkan ve daha sonradan örülerek kapatılmış olduğu anlaşılan ve pencere açıklığı olarak tahmin edilen açıklıklar pencere açıklığı olarak korunmuştur. İç mekânda kesme taş malzemeli kemer ayakları, kemerler, kubbeye geçiş elemanları ve örtülerin düzgün yüzeye sahip olanlarının örgü aralarına horasan harcından derz yapılmış, bu elemanların yüzeyi sıvanmadan bırakılmıştır. Düzgün bir yüzeye sahip olmayan beden duvarları, örtüye geçiş elemanları ve örtü yüzeyi horasan harcıyla sıvanmış ve badanalanmıştır. Hamam yapısının etrafını çevreleyen istinat duvarları kaba yonu taştan örülmüş ve iç kesimde kesme taş malzeme ile kaplanmış, duvar üzerine ayrıca kesme taş malzemeden harpuşa ve demir korkuluk yapılmıştır. Hamam avlusuna girişi sağlayan kapı ve merdivenler yapılmış, avlu zemini kilit taşı ve andezitle kaplanmış. Ayrıca söz konusu onarımda hamamın külhan bölümüne bir sundurma ve keçelik bölümünün doğuda yer alan mekânının cephesine bitişik bir bekçi kulübesi yapılmıştır. Hamamın

²⁸⁶KKVKBKM Arşivi 5250 numaralı dosya içinde; EKVKBK'nun 17.06.2018 tarihli ve 2819 sayılı kararı.

²⁸⁷KKVKBKM Arşivi 13787 numaralı dosya içinde; T.C. Kütahya Belediyesi KUDEB biriminin 25.04.2008 tarihli Yerinde İnceleme Raporu.

soğukluk/soyunmalık mekânında yer alan ahşap soyunma kabinleri ve bu kabinlerinin altında bulunan betonarme seki kaldırılmıştır. 2011 yılında yapının örtülerine yalıtım uygulanmış, ancak daha sonra yeniden çatlakların oluşması ve kubbe içlerine su girmesi nedeniyle²⁸⁸ 2013 yılında yapının örtülerinde bulunan çimento kaplamalar sökülerek örtüler geren sıvayla sıvanarak kurşunla kaplanmış, yapıya zarar veren suyun uzaklaştırılması için drenaj uygulamasına başvurulmuştur.²⁸⁹ Aynı onarımda yapının iç duvarları horasan harcıyla yenilenerek badanalanmış ve elektrik tesisatı döşenmiştir.²⁹⁰ Yapı, günümüzde jeoloji müzesi olarak hizmet vermekte ve ziyaret edilebilmektedir.

Mimari Tanım:

Bir çevre duvarıyla dört yönden kuşatılan yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen biçimli bir alan üzerinde aynı doğrultuda uzanır (Bkz: Fotoğraf 2.38).

Fotoğraf 2.38. Şengül Hamamı'nın Havadan Görüntüsü (KVBK Arşivi)

Yapının doğu cephesi, cephe ekseninde yer alan mekân cepheden dışa taşkın şekilde inşa edildiğinden kademelidir. Cephe ekseninde yer alan söz konusu mekânın doğu cephesi tuğlalardan oluşturulmuş sivri kemerli bir çökertme yüzeye sahiptir. Yapının eski fotoğraflarından bu mekânının dışarıya büyük yuvarlak bir kemerle açıldığı

görülse de günümüzde bu kemer kaba yonu taşlarla örülerek kapatılmıştır. Söz konusu dışa taşkın mekânın güney cephesinde, cepheye bitişik olarak, ahşap malzemeden imal edilmiş kırma çatı ile örtülü görevli kulübesi yer alır. Bu cephede herhangi bir açıklık olup olmadığı kulübeden dolayı görülmez. Dışa taşkın mekânın kuzey cephe ekseninde sivri kemerli, demir parmaklıklı bir pencere açıklığı yer alır. Yapının kademeli doğu cephesinin daha geride yer alan kuzey kısmının ekseninde yuvarlak kemerli kapı açıklığı

²⁸⁸KKVKBKM Arşivi 5250 numaralı dosya içinde; T.C. Kütahya Belediyesi KUDEB biriminin 02.10.2013 tarihli Yerinde İnceleme Raporu.

²⁸⁹KKVKBKM Arşivi 5250 numaralı dosya içinde; Demet Yılmaz ve Gülnihal Demirtaş tarafından 26.06.2013 tarihinde KKVKBKM'ne gönderilen rapor.

²⁹⁰KKVKBKM Arşivi 5250 numaralı dosya içinde; T.C. Kütahya Belediyesi İmar ve Şehircilik Müdürlüğü'nün 04.10.2013 tarihli ve 98030830-4431-31479 sayılı yazısı.

bulunurken, güney kısmında herhangi bir açıklığa rastlanmaz. Cephenin güney kısmının güneyinde, dışa taşkın kısmın hemen kuzeyinde, üst kotta bir çörten yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.39).

Yapının kuzey cephesi, kuzeydoğu köşedeki taşkınlıktan dolayı kademelidir. Cephede herhangi bir açıklığa rastlanmaz. Cephenin dışa taşkın kısmının batı cephe ekseninin güneyinde, üst kotta, cephenin daha geride kalan kısmıyla köşe yaptığı yere yakın şekilde konumlandırılmış bir çörten yer alır.

Fotoğraf 2.39. Şengül Hamamı Genel Görünüşü

Cephenin daha geride kalan kısımlarında da üst kotlarda biri eksende, diğeri kuzeybatı köşeye yakın şekilde konumlandırılmış iki çörten yer alır.

Yapının batı cephe ekseninde yuvarlak kemerli büyükçe bir niş içinde, ağzı demir bir kapakla kapatılmış ocak bulunur (Bkz: Fotoğraf 2.40). Orijinalinde söz konusu cepheye külhan bölümünün dayanması gerekirken günümüzde külhan bölümü yoktur. Cephenin duvar örgüsünden farklı olarak niş kemeri ve nişin iç yüzeyi tamamen kesme

Fotoğraf 2.40. Şengül Hamamı Batı Cephesi

taşla örülmüştür. Bu durum onarıma işaret eder. Ocak kısmının önünde, dikdörtgen tabanlı, bir tarafından kirişlerle duvarın içine sokulan, sabitlenmiş, diğer taraftan iki kare tabanlı ahşap ayakla taşınan, oluklu kiremit kaplanmış kırma çatıyla örtülü bir sundurma yer alır. Cephede herhangi bir açıklığa rastlanmaz.

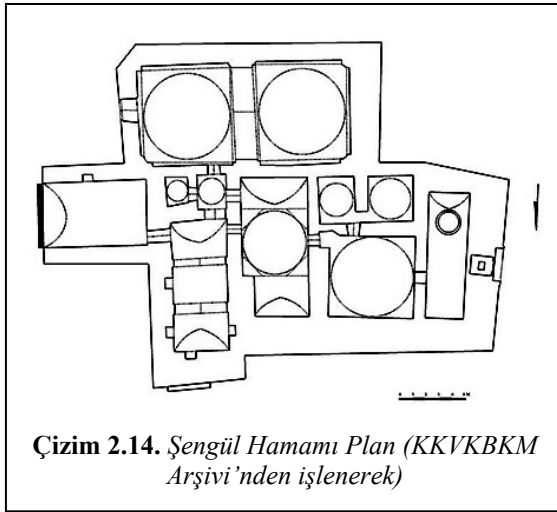
Yapının güney cephesi, cephe ekseninin doğusunda kalan kısmının dışa taşkın şekilde inşa edilmesinden dolayı kademelidir. Cephenin daha geride olan batı kısmının ekseninde, üst kotta bir çörten yer alır. Söz konusu kısımda herhangi bir açıklık yer almaz. Cephenin dışa taşkın kısmının batı cephesinde, üst kotta basık kemerli, demir parmaklıklı bir pencere açıklığı yer alır. Güney cephenin dışa taşkın kısmının ekseninin batısında ve

doğusunda, üst kotta basık kemerli, demir parmaklıklı birer pencere açıklığı yer alır. Cephede başka bir açıklığa rastlanmaz. Söz konusu kısmın ekseninin doğusunda, iki pencere açıklığının arasında, üst kotta bir çörten yer alır. Cephenin güneydoğu köşesi pahlanmıştır. Yapının güney cephesinin dışa taşkın olan kısmının hem güney cephenin daha geride yer alan kısmından hem de yapının diğer cephelerinden yüksek olduğu görülür.

Yapının tüm cephelerinin alt kotları, zemin kotundan yaklaşık olarak 5 cm yüksekliğe sahip kesme taş levhalarla kaplanmıştır. Tüm cepheler kesme taş levhaların yan yanan konulmasıyla oluşturulmuş bir silmeyle sonlanır. Yapının birimleri kubbe ve tonozlarla örtülüdür.

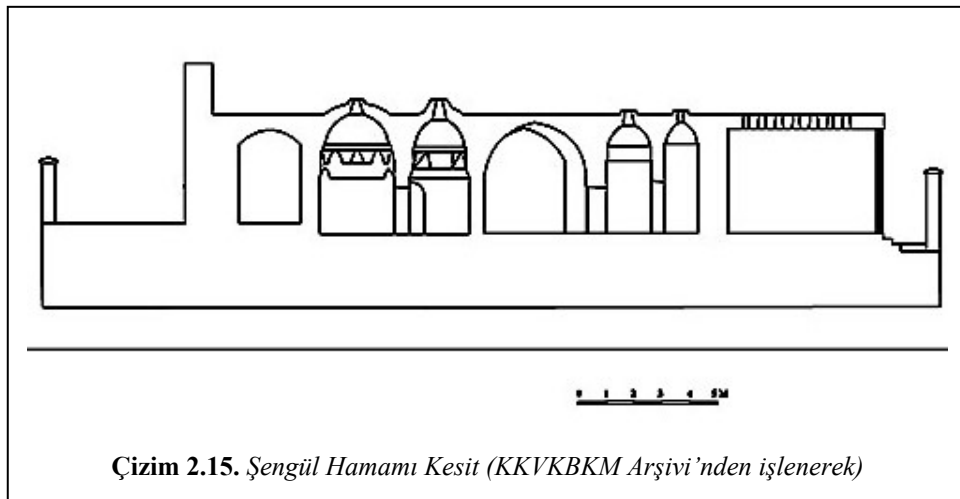
Plan ve Mekân Özellikleri:

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana inşa edilen yapı, güneyinde yer alan soğukluk/soyunmalık mekanlarının dışa taşkın olması nedeniyle kabaca “L” biçimli bir

Çizim 2.14. Şengül Hamamı Plan (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

alana oturur. Hamam, güneyde dikdörtgen tabanlı, iki birimli soğukluk/soyunmalık, soğukluğun/soyunmalığın doğuda kalan biriminin kuzeyinde, “L” tabanlı iki birimli keçelik, keçeliğin batısında dikdörtgen tabanlı aralık, tuvalet ve traşlık, bu bölümlerin de batısında sırasıyla dikdörtgen tabanlı ılıkık, sıcaklık, su deposu ve külhan bölümlerinden oluşur (Bkz: Fotoğraf 2.14-2.15).

Çizim 2.15. Şengül Hamamı Kesit (KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

Yapının güney kısmını oluşturan soğukluk/soyunmalık mekânı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir alana oturan, pandantif geçişli kubbelerle örtülü, kareye yakın yamuk tabanlı iki birime sahip bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.41). Birimler birbirlerinden mekânın kuzey ve güney duvarların eksenlerine denk gelen

Fotoğraf 2.41. Şengül Hamamı Soğukluk/soyunmalık Mekânı

kisimlardaki dikdörtgen tabanlı ve oldukça büyük tutulmuş kaidelere oturan bir sivri kemerle ayrılır. Mekânın kuzey ve güney duvar eksenlerinde, zeminden yaklaşık olarak 50 cm yüksekliğe sahip dikdörtgen tabanlı sekiler yer alır. Doğuda yer alan birimin doğu duvar ekseninde mekâna ve aynı zamanda yapıya girişi sağlayan

yuvarlak kemerli kapı açıklığı bulunur. Bu birimin kuzey duvar ekseninin batısında aralık bölümüyle bağlantı kuran teğet sivri kemerli bir kapı açıklığı, güney duvar ekseninin üst kotunda, dıştan basık kemerli olan fakat içeriye kare biçimli olarak yansıyan pencere açıklığı yer alır. Söz konusu birimin kubbesi başlangıcından itibaren dört sıra tuğla bir sıra kesme taşla oluşturulmuş almaşık teknikle örülmüştür. Dört kesme taş sırasından sonra kubbede tamamen tuğla kullanılmıştır.

Batıdaki biriminin duvarlarında, batı ve güney duvar eksenlerinde, üst kotlarda yer alan, dıştan basık kemerli fakat içeriye kare biçimli olarak yansıyan pencere açıklıkları dışında herhangi bir açıklık görülmez. Bu birimin kubbesi tamamen tuğladan oluşturulmuştur. Mekânı ikiye bölen kemerin altında orijinalinde vaftiz teknesi olan fiskiyeli bir havuz yer alır. Havuzun fiskiyesi orijinal değildir.

Aralık mekânı kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, kubbemsi

Fotoğraf 2.42. Şengül Hamamı Aralık Mekânı

konik bir külahla örtülü bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.42). Örtünün daire tabanlı açıklığa sahip olan merkezinde havalandırmayı sağlayan pervane yer alır. Aralık mekânının güney duvar ekseninin batısında soğukluk/soyunmalıkla bağlantı kuran sivri kemerli kapı açıklığı yer alır. Mekânın doğu ve batı duvar eksenlerinin kuzeyinde, doğudakinin tuvalet ve traşlık bölümüyle, batıdakinin ılıklik bölümüyle bağlantı kurduğu sivri kemerli birer kapı açıklığı yer alır. Kuzey duvar ekseninin batısında da keçelik mekânı olarak kullanılan mekânla bağlantı kuran sivri kemerli kapı açıklığı yer alır.

Aralık mekânının doğusunda yer alan kuzey-güney doğrultusunda yamuk tabanlı tuvalet ve traşlık mekânı, kubbemsi konik bir külahla örtülüdür.

Aralık ve tuvalet/traşlık mekânlarının, kuzeyinde ve doğusunda iki ayrı bölümden oluşan keçelik mekanları bulunur. Keçelik mekânlarından doğudaki doğu-batı doğrultusunda, kuzeydeki kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlıdır (Bkz:

Fotoğraf 2.43. Şengül Hamamı Keçelik Mekânı

Fotoğraf 2.43). Her iki mekân da sivri kemer profilili beşik tonozla örtülüdür. Kuzeydeki keçelik mekânının tonozunu hemen hemen eş aralıklarla atılmış takviye kemerleri destekler. Doğu-batı doğrultusunda uzanan keçelik mekânında günümüzde maden canlandırması yapıldığından bu mekânın özellikleri hakkında herhangi bir şey söylemek mümkün değildir. Yapının çizilmiş planından hareketle bu

mekânın güney duvar ekseninde sivri kemerli bir nişin yer aldığı söylenebilir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan keçelik mekânının, kuzey duvar ekseninin doğusunda bir, batı duvar ekseninin kuzeyinde bir, doğu duvar ekseninin iki yanında sivri kemerli birer niş bulunur. Mekânın batı duvarının güneybatı, doğu duvarının güneydoğu köşesine bitişik şekilde konumlandırılmış, güneydoğudaki keçelik bölümünün diğer mekânıyla ve güneybatıdaki ılıklik mekânıyla bağlantı kuran sivri kemerli bir kapı açıklığı yer alır. ılıklik ve aralık bölümleriyle bağlantı kuran kapı açıklıklarının orijinalinde olup olmadığı günümüzde anlaşılamasa da keçelik bölümünün doğu-batı doğrultusunda uzanan mekânının doğu duvarında yer alan büyük tuğla sivri kemer açıklığının sonradan örülerek kapatıldığı yapının eski fotoğraflarından bilindiğinden, orijinalinde keçelik bölümüne

Fotoğraf 2.44. *Şengül Hamamı ılıklik Mekânı*

buradan girildiği dolayısıyla keçelik bölümünün ılıklik ve aralık bölümleriyle herhangi bir bağlantısının olmadığı düşünülür. Yapının onarımdan önce çekilen ve duvarlarının raspalanmış şeklini gösteren fotoğraflarda söz konusu kapı açıklıklarının söve ve kemerlerinin çağdaş tuğlalarla örüldüğünün görülmesi bu kapı açıklıklarının sonradan açılmış

olma ihtimalini düşündürür. Keçe yıkayanların yıkama işlemi sonrasında hamamda yıkanmak isteyebileceklerinden dolayı bu mekânların ılıklik bölümüyle organik bir bağlantısı olması gerekir. Keçelik ve ılıklik bölümlerini birbirlerine bağlayan kapı açıklıklarının orijinalinde olup olmadığını söylemek oldukça zordur. Keçeliğe doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı mekânın açık olan doğu cephesinden girildiği düşünülürse insanların keçelerini yıkadıktan sonra soğukluk/soyunmalık mekânında eşyalarını bırakıp içeriye girmeleri gerekir. Bu sebeple söz konusu mekânda işler bitirildikten sonra soğukluk/soyunmalık mekânına geçilmesi gerektiği düşünüldüğünden dolayı bu kapı açıklıklarının orijinalinde olmadığı fikri akla daha yakın gelir. Altun'un çizmiş olduğu planda söz konu kapı açıklıkları görülmez. Ayrıca keçelik bölümünün kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı olan bölümü de iki birimli olarak gösterilmiştir.²⁹¹

Keçelik ve aralık mekânının batısında yer alan ılıklik mekânı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, iki eyvanlı bir mekân düzeni gösterir. Mekânın kuzey ve güneyinde kalan eyvanlar sivri kemer profilli beşik tonozlarla, orta kısım ise köşe üçgeni geçişli kubbeye örtülüdür (Bkz: Fotoğraf 2.44). Kuzeyde kalan eyvan güneydekine göre daha dardır. Mekânın doğu duvar ekseninde keçelik mekânıyla, söz konusu duvar eksenin güneyinde aralık mekânıyla bağlantı kuran sivri kemerli birer kapı açıklığı bulunur. Güney ve kuzey duvarlarda herhangi bir açıklığa rastlanmaz. Batı duvar ekseninde sıcaklık bölümünün kubbe örtülü büyük mekânıyla bağlantı kuran sivri kemerli

²⁹¹Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 661, plan 58.

bir kapı açıklığı bulunur. ılıklığın güneyde yer alan eyvanın batı duvarından başlamak kaydıyla tabanının yarısından fazlasını kaplayan bir seki yer alır. Sekinin kuzeydoğu köşesinde yüzeyi üç kademeli ince bir silmeyle çevrili, ortasında yaklaşık olarak 3 cm derinliğinde elips tabanlı oyulmuş yüzeye sahip ve bu yüzeyinde merkezinde dairesel bir delik bulunan devşirme bir levha yer alır.

ılıklik mekânının batısında bulunan sıcaklık bölümü, kare tabanlı, köşe üçgeni geçişli kubbeye örtülü bir büyük mekân ile iki halvetten oluşan bir düzene sahiptir (Bkz: Fotoğraf 2.45). Halvet hücreleri sıcaklık mekânının güneyinde yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.46). Halvet hücrelerinden doğuda yer alanı kuzey-güney doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen tabanlı ve köşe üçgeni geçilen kubbeye örtülüdür. Batıdaki kare tabanlı halvet hücresi sivri kemerli trompla geçilen

Fotoğraf 2.45. *Şengül Hamama Sıcaklık Mekânı*

kubbeye örtülmüştür. Sıcaklık mekânının doğu duvarının güneydoğu köşesinde ılıklik mekânıyla bağlantıyı kuran sivri kemerli bir kapı açıklığı, kuzeydoğu köşesinde dikdörtgen biçimli bir niş yer alır. Mekânın kuzey duvarında herhangi bir açıklığa rastlanmaz. Bu mekânın batı duvarında su deposuyla bağlantı kuran sivri kemerli bir kapı

açıklığı yer alır.²⁹² Mekâna kapı açıklığının iki yanına olmak üzere, akantus yapraklarına sahip devşirme sütun başlıklarından yapılmış birer kurna yerleştirilmiştir. Güney duvarda, duvar ekseninin doğusuna konumlandırılmış ve halvet hücrelerine girişi sağlayan sivri kemerli kapı açıklığı bulunur. Her duvarın üst kotlarında, kubbeye geçişi sağlayan

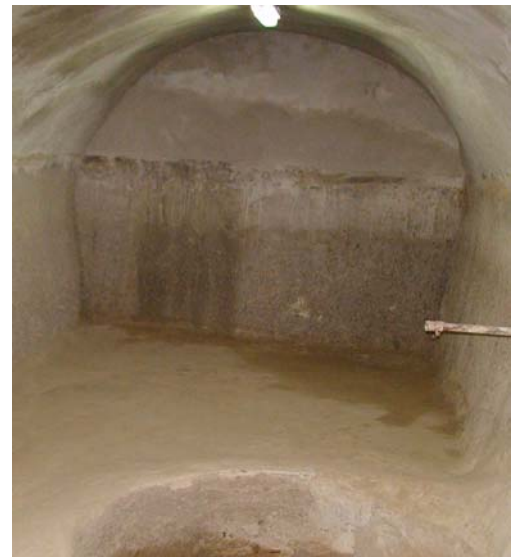

Fotoğraf 2.46. *Şengül Hamamı Doğu Halvet Hücresi*

²⁹²Genellikle hamam yapılarının sıcaklık bölümlerinde su deposuyla bağlantı kuran pencere açıklıkları bulunduğundan kapı açıklığının burada yer almasına bir anlam verilememiştir. Bu durum söz konusu kapı açıklığının sonradan açılarak su deposuna normal bir depo işlevi yüklendiğini düşündürür ki yapıyı ziyaretimiz sırasında jeoloji müzesi görevlisi de söz konusu kapı açıklığının depoyla bağlantı kurduğunu sözlü olarak iletmiştir.

köşe üçgenlerinin arasına ortaya denk gelecek şekilde konumlandırılmış, dikdörtgen biçimli çökertme bir yüzey içinde yer alan sivri kemerli çökertme yüzey içinde kabartma tekniğinde birer bitkisel motif yer alır. Kubbe eteğini, dört sıra tuğla genişliğine sahip çökertme bir yüzey içinde, tuğla sıralarının birer atlamalı olarak geriye çekilmesiyle girinti çıkıntılı bir zemine kavuşturulmuş kuşak dolandır. Doğuda yer alan halvet hücresinin kuzey, güney ve doğu duvar eksenlerinde birer kurna ve birer musluk yer alır. Söz konusu hücrenin batı duvarının kuzey köşesinde diğer halvet hücresiyle, kuzey duvarının batı köşesinde sıcaklığın büyük boyutlu mekanıyla bağlantı kuran birer sivri kemerli kapı açıklığı yer alır. Bu halvet hücresinin kuzeyinde ve güneyinde, kubbeye geçişi sağlayan mimari elemanlarının hemen altında, dört sıra tuğlayla oluşturulmuş kirpi saçaklar kubbenin oturduğu alanı kare tabanlı bir alt yapıya çevirmek için kullanılır. Genellikle bu işlem için kullanılan konsol ya da tonozun yerini bu yapıda kirpi saçaklar almıştır. Batıda yer alan halvet hücresinin batı ve doğu duvar eksenleriyle, güney duvar ekseninin batısında birer kurna ve birer musluk yer alır. Söz konusu halvet hücresinin kaburgalı kubbesinin başlangıcıyla kubbeye geçiş elemanlarının arasında kalan kısımda, tuğla sıralarının duvar yüzeyinden dışa taşırılmasıyla oluşturulmuş sivri kemer dizisi mekânı dört yönden dolandır ve aynı zamanda kubbenin oturduğu alanı daire tabanlı bir alt yapıya çevirir. Halvet hücrelerinin duvarları zeminden yaklaşık olarak 50 cm yüksekliğe sahip mermer levhalarla kaplanmıştır. Hamamın tüm bölümlerinin tabanı mermerle kaplanmıştır.

Sıcaklık mekânının batısında sırasıyla sivri kemer profilli beşik tonoz örtülü su deposu ve külhan yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.47). Su deposunun doğu duvar ekseninin kuzeyinde sıcaklığın büyük boyutlu mekânıyla bağlantılı sivri kemerli bir açıklık yer alır. Günümüze ocak dışında külhan mekânına ait herhangi bir kalıntı ulaşmadığından söz konusu mekânın mimarisi hakkında herhangi bir şey söylemek imkânsızdır.

Fotoğraf 2.47. Şengül Hamamı Su Deposu

Aydınlanma, yapının soğukluk/soyunmalık mekânında kubbelere açılan daire tabanlı aydınlık fenerleri ve duvardaki pencere açıklıkları, keçelik bölümünde tonozlara

açılan kare tabanlı açıklıklar, aralık ve tuvalet/traşlık bölümlerinde daire tabanlı aydınlık fenerleri, sıcaklık bölümünde kubbeye açılan daire tabanlı fil gözleri, halvet hücrelerinde de kubbelerde bulunan daire tabanlı aydınlık fenerleri ve fil gözleriyle sağlanır.

Malzeme/Teknik:

Yapının duvarları yer yer kaba yonu taş, moloz taş ve kesme taşla örülmüştür. Külhan bölümünde ocak kısmına ait kemer ve cephe kesme taşla örülmüştür. Soğukluk/soyunmalık mekânının doğuda kalan biriminin kubbesi kesme taş ve tuğladan almaşık teknikte, diğer birimlerin örtüleri tuğladan örülmüştür. Kubbe geçiş elemanlarında da tuğla kullanıldığı görülür. Giriş kapısının kasa ve kanatlarında ahşap, pencere parmaklıklarında demir, soğukluk/soyunmalık mekânının kemerlerinde kesme taş, keçelik mekânının takviye kemerlerinde tuğla kullanılmıştır. Kurnalarda, zemin döşemesinde ve halvet hücrelerinin duvarlarının kaplanmasında mermer kullanılmıştır. Yapının onarımdan önceki fotoğraflarından mekânlar arasında bağlantı kuran kapı açıklıklarının söve ve kemerlerinde tuğla kullanıldığı görülmektedir. Yapının örtü kaplamasında kurşun kullanılmış, fil gözleri cam malzemeden imal edilmiş fanuslarla kapatılmıştır.

Süsleme:

Yapının bitkisel ve geometrik süslemeleri, sıcaklık mekânının örtüye geçişi sağlayan mimari elemanları ve kubbesinin başlangıç kısmı, doğuda kalan halvet hücrelerini örten kubbenin oturduğu alt yapılarda yoğunlaşır (Bkz: Fotoğraf 2.48-2.49). Sıcaklık mekânının örtüye geçişi sağlayan köşe üçgenlerinin tam ortasına gelecek şekilde konumlandırılmış sivri kemerli çökertme yüzey içinde selvi ağacı motifi görülür. Kubbeye geçiş elemanlarının hemen üzerinde tuğla sıralarının birer atlamalı olarak yerleştirilmesiyle oluşan kuşak ve doğuda

Fotoğraf 2.49. Şengül Hamamı Diğer Halvet Hücrelerini Örten Kubbenin Trompları

kalan halvet hücrelerini örten kubbenin başlangıcıyla geçiş elemanlarının arasında kalan tuğladan oluşturulmuş sivri kemer dizisi geometrik süslemeye örnek olarak verilebilir. Ayrıca kurna olarak kullanılan devşirme sütun başlıklarının akantus yaprakları bitkisel, ok ucu-yumurta dizisi ve volütler geometrik süslemelere örnek oluştururlar.

2.1.9. Lala Hüseyin Paşa Hamamı/Paşa Hamamı

Yeri:

Kütahya merkezde, Lala Hüseyin Paşa Mahallesi'nde, 47 pafta, 210 ada ve 11 numaralı parselde yer alır.²⁹³

Tarihi:

Yapıya ait herhangi bir kitabe günümüze ulaşmadığından tam olarak ne zaman inşa edildiği hakkında kesin bir yargıda bulunmak olanaksızdır. Kütahya'da "Paşa Hamamı" adıyla anılan yapının Lala Hüseyin Paşa Cami şantiyesinde çalışan kişilerin ihtiyaçlarını karşılamaları için yaptırıldığı rivayet edilir. Rivayete göre; Paşa şantiyeyi dolaşırken bir kişinin çalışmadığını görür ve nedenini sorar. O kişi de temiz olmadığını o nedenle cami inşaatına bir katkı yapmak istemediğini belirtince Paşa, caminin inşasına ara verdirerek önce hamamın inşa edilmesini buyurur. Böylelikle hamam inşa edilir. Hamamdan "Hüseyin Paşa Hamamı" olarak bahseden²⁹⁴ Evliya Çelebi bir külliye oluşumundan bahsetmez. Caminin vakfiyesinde de hamamdan söz edilmez. Mimar Sinan'ın "Tezkiretü'l Bünyân ve Tezkiretü'l Enbiye" adlı eserinde camiden söz edilirken hamamdan söz edilmediği görülür.²⁹⁵ Bu nedenle yapının Mimar Sinan döneminde yapılıp yapılmadığı da net değildir. Evliya Çelebi hamamı gördüğüne göre, yapının inşa edilmiş olabileceği tarih en geç 1671-72 olabilir. Altun ve Varlık kesin yargıda bulunmamakla birlikte yapının inşa tarihi olarak Hüseyin Paşa'nın II. Selim'in lalası olduğu M. 1566-1574 yıllarını önerirler.²⁹⁶ Yeşil de hamam ve caminin aynı zamanda inşa edilmiş olabileceğini yazar.²⁹⁷ Yapının, Lala Hüseyin Paşa Cami ile aynı mevkide, camiye çok yakın şekilde inşa edilmiş olması ve bu durumun bir külliye oluşumunu akla getirmesi, söz konusu müelliflerin önerdikleri tarihi destekler niteliktedir. Fakat yapıda soğukluk/soyunmalık mekânında aydınlanma için pencere açıklıklarına yer verilmemiş olması, ılıklik mekânının neredeyse bir cephe boyunca uzanması ve tonoz ile örtülü olması gibi erken dönem hamam yapılarının özelliklerinin bulunması 16. yüzyılda inşa edilmiş olabileceği fikrine şüpheyi yaklaştırmaya neden olur. Yine Kütahya'da 14. yüzyıl

²⁹³KKVKBKM Arşivi Tescilli Yapıların Listesi.

²⁹⁴Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 25.

²⁹⁵Sai Mustafa Çelebi (2003). *Yapılar Kitabı Tezkiretü'l Bünyan ve Tezkiretü'l Enbiye (Mimar Sinan'ın Anıları)* (Haz: H. Develi). İstanbul: K Kitaplığı, s. 99, 108.

²⁹⁶Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 380, dipnot 536.

²⁹⁷M. Yeşil (1949). *Kütahya Merkez ve Köylerindeki Eski Eserler*. Kütahya: Kütahya İl Basımevi, s. 6.

ortalarında inşa edildiğini düşündüğümüz Kemer Hamamı'nda da olduğu gibi soyunmalık bölümünü örten kubbenin çift kademeli kasnakla çevrilmiş olması da yapının daha erken tarihlerde inşa edilmiş olabileceğini düşündüren yapısal verilerdir. Hamamın Lala Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmamış olabileceği de ihtimal dâhilindedir. Öte yandan yapının günümüze kadar geçirdiği onarımlar, iki yandan yapı blokları ile sarılı olmasının getirdiği yapısal zararlar orijinal hali hakkında yorum yapmaya el vermez. Eldeki veriler ve günümüzdeki hali göz önünde bulundurularak, yapının inşa tarihi olarak 15. yüzyıl başı ile 16. yüzyılın son çeyreği arasındaki zaman dilimi önerilebilir.

Kitabesi:

Yapıya ait herhangi bir kitabe günümüze ulaşmamıştır.

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir.

Banisi:

Yapının banisi bilinmemektedir. Genel olarak Lala Hüseyin Paşa tarafından inşa ettirildiği düşüncesi kabul edilse de günümüzde bu varsayımı doğrulayacak herhangi bir belge yoktur.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Yapı, 1962-1972 yılları arasında onarım görmüştür.²⁹⁸ O dönemde yapılan onarımlar sırasında cepheler onarılmış, giriş cephesi kesme taş ve tuğlayla tamamen yenilenmiştir. Yapının bacaları bu onarımlar sırasında yenilenmiş, sıcaklık, ılıkılık ve halvet hücrelerinin örtüleri de muhtemelen bu onarımlar sırasında betonla kaplanmıştır.

²⁹⁸KVBM Arşivi; Asmira Mimarlık Restorasyon Firması tarafından 2008 yılında hazırlanan ve Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğüne sunulan rapor.

Yapının 2017 yılında başlayan onarımı günümüzde de devam etmektedir. Şu ana kadar yapının güney cephesini kapatan binalar yıkılmış ve bulundukları alan kazı çalışmaları yapılarak girişi sağlayan kapı açıklığının kotuna kadar indirilmiştir. Ayrıca yapının iç duvar yüzleri raspanmış, örtü sistemlerinin beton kaplaması ile soyunmalık ve sıcaklık bölümlerinin kubbelerini saran kasnaklar sökülüştür. Cehennemlik kısmı da onarılmak üzere açılan yapı günümüzde sağlam fakat restorasyon çalışmalarının devam etmesi nedeniyle ziyaret edilemez durumdadır.

Mimari Tanım:

Fotoğraf 2.50. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Genel Görünüşü (KVBM Arşivi)

Yapı doğu-batı doğrultusunda uzanan bir alana inşa edilmiştir. Hamamın güney cephesine bitişik olarak inşa edilen yapılar son onarımlar sırasında yıkılmış ve söz konusu cephe tamamen açığa çıkarılmıştır. Cephe ekseninin güneyinde, güneydoğu köşeden başlayarak, güney cephe ekseninin doğusunu yapıya girişi sağlayan kapı açıklığına kadar kuşatan, yapının orijinalinde olmayan “L”

tabanlı bir avlu duvarı yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.50). Bu duvarın bitiminden 7 basamaklı bir merdivenle kapı açıklığına inilir. Cepheye bitişik inşa edilen yapılar yıkılmadan önce söz konusu avlunun kuzeyini, yapının güney cephesine bitişik olarak inşa edilmiş yapı silsilesi içinde en doğuda bulunan yapının doğu cephesi sınırlamaktaydı. Yapının güney cephe ekseninin doğusunda tuğlaların düz istif tekniğinde dizilmesiyle oluşturulmuş sivri kemerli bir çökertme yüzey içinde, taş malzemeden imal edilmiş söve ve basık kemerli, yapıya girişi sağlayan bir kapı açıklığı bulunur. Kapı açıklığının hemen üzerinde basık kemerli bir pencere açıklığı yer alır. Cephede bunlar dışında herhangi bir açıklığa rastlanmaz.

Yapının doğu cephesi kademelidir. Cephenin kuzey bölümü güney bölümüne göre geridedir. Günümüzde cephenin güneydoğu köşesine bitişik olarak konumlandırılmış, cepheden dışa taşkın, basık kemerli mermerden imal edilmiş ayna taşına sahip ve günümüzde aktif çift yalaklı bir çeşme yer alır. Muhtemelen çeşme yapıya çağımızda

eklenmiştir. Altun da yapının planında çeşmeye yer vermez.²⁹⁹ Cephede kuzeydoğu köşesine yakın şekilde konumlandırılmış, üst kotta bir çörten yer alır. Cephenin daha geride yer alan bölümünün örtü kısmının güneyinde dikdörtgen tabanlı, geniş saçaklara sahip, prizmatik bir çatıyla örtülmüş, yapının orijinalinde bulunmayan iki baca yer alır. Bunlar dışında cephede başka bir unsura rastlanmaz. Söz konusu bacalardan soğukluk/soyunmalık mekânının kuzeydoğu köşesine bitişik olarak inşa edilenin ne işlevle kullanıldığı anlaşılmaz. Baca konumu itibarıyla bir ocak nişiyle birlikte ılıkılık mekânına açılması gerekir fakat yapının içinde bu bacayı karşılayan bir ocak nişine rastlanılmaz.

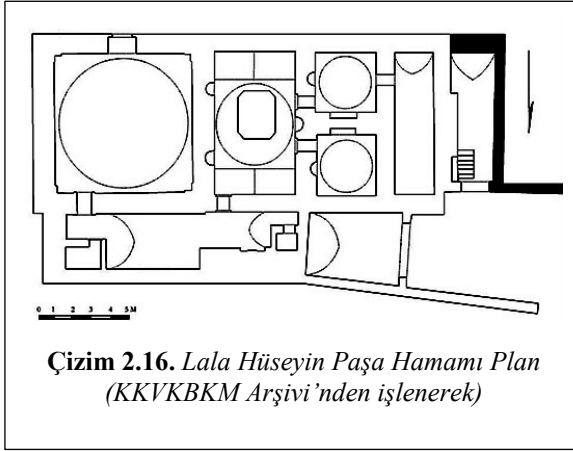
Yapının kuzey cephesine de bitişik şekilde inşa edilen yapılar bulunur. Bu nedenle söz konusu cephe hakkında hiçbir açıklığa sahip olmadığını belirtmekten başka bir yorum yapmak imkânsızdır.

Yapının batı cephesi kademelidir. Güneybatı köşeden başlamak kaydıyla cephenin yarısından fazlasını külhan bölümü kaplar. Külhan bölümü, kuzey cephe ekseninde bulunan basık kemerli geniş açıklıkla burada yer alan avluya açılır. Basık kemerli açıklıktan 10 basamaklı bir merdivenle külhan önüne inilir. Bu cephede yer alan külhan bölümünün kuzey cephesiyle yapının depo olarak kullanılan bölümünün batı cephesi 90°'lik açıyla birleşir. Söz konusu iki cephe arasında kalan yer avlu olarak kullanılır. Avluyu kuzeyden yapının kuzey cephe uzantısı sınırlar. Yapının depo bölümü de basık kemerli geniş bir açıklıkla söz konusu avluya açılır. Depo bölümünün batı cephesiyle külhan bölümünün kuzey cephesinin birleştiği yerde yapının örtü kısmına çıkışı sağlayan 9 basamaklı merdiven bulunur.

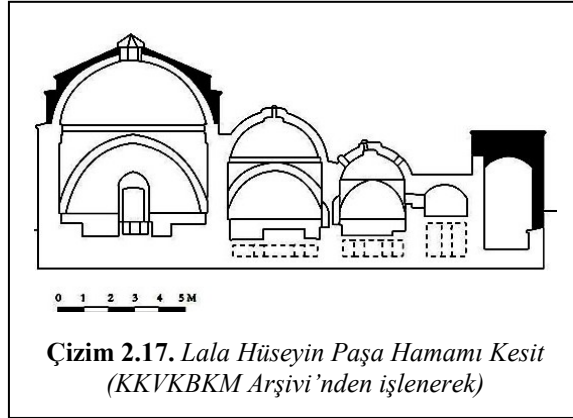
Yapının tüm cepheleri düz şekilde sonlanır. Örtü kısmına çıkıldığında soğukluk/soyunmalık ve sıcaklık bölümlerinin çift kademeli kasnağa sahip birer kubbeye, halvet hücrelerinin kasnaksız birer kubbeye, ılıkılık bölümünün sivri kemer profilli beşik tonozla, depo, külhan ve su deposunun da basık kemer profilli beşik tonozla örtülü olduğu görülür.

²⁹⁹Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 658, plan 56.

Plan ve Mekân Özellikleri:

Çizim 2.16. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Plan
(KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

Çizim 2.17. Lala Hüseyin Paşa Hamamı Kesit
(KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

örtülüdür. Mekânın güney duvar ekseninde yapıya girişi sağlayan basık kemerli kapı açıklığı yer alır. Soğukluğun/soyunmalığın ortasında sekizgen tabanlı ve fiskiyeli mermer bir havuz bulunur (Bkz: Fotoğraf 2.51). Mekânın doğu, batı ve kuzey duvarının önünde yerden yaklaşık olarak 20 cm yüksekliğinde mermer bir seki yer alır. Kuzey duvar önünde yer alan seki, mekânının ılıklıkla bağlantısını kuran kapı açıklığıyla sınırlıdır. Doğu ve batı duvarlarda herhangi bir mimari öğeye rastlanmaz. Kuzey duvar ekseninin doğusunda mekânının ılıklıkla bağlantısını kuran basık kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Bu bölümde bulunan, alt katındakilerin içinde

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan yapının, güneydoğusunda kare tabanlı soğukluk/soyunmalık bölümü, bu bölümün batısında sırasıyla kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı sıcaklık bölümü, biri kuzeyde biri güneyde olmak kaydıyla kare tabanlı 2 halvet hücresi ve kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı külhan bölümü yer alır. Yapının kuzeyini soğukluk/soyunmalık ve sıcaklık bölümü boyunca uzanan ılıklik bölümüyle bu bölümün batısında yer alan depo ve avlu bölümü oluşturur (Bkz: Çizim 2.16-2.17).

Yapının güneydoğusunda yer alan kare tabanlı soğukluk/soyunmalık bölümü, pandantif ile geçilen kubbe ile

Fotoğraf 2.51. Lala Hüseyin Paşa Hamamı
Soğukluk/soyunmalık Mekânı (KVBM Arşivi)

mermer kaplı birer oturma sırası bulunan, iki katlı ahşap doğrama soyunma kabinleri 2017 yılında başlayan restorasyon çalışmaları sırasında sökülüştür.

Yapının doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı ılıklik bölümü, aynı doğrultuda oluşturulmuş sivri kemer profilili beşik tonoz ile örtülüdür (Bkz: Fotoğraf

Fotoğraf 2.52. *Lala Hüseyin Paşa Hamamı
Ilıklık Mekânı ve Tonozu (KVBM Arşivi)*

2.52). Mekânın güney duvar ekseninin doğusunda soğukluk/soyunmalıkla bağlantı kuran basık kemerli, batısında sıcaklıkla bağlantı kuran sivri kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Mekânın kuzeydoğu köşesinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, kapı açıklığı sonradan örülerek kapatılmış traşlık bölümü bulunur. Kuzey duvarda, traşlık mekânının batısında, doğudan traşlık mekânının batı duvarıyla, batıdan yapının orijinalinde olmayan fakat günümüzde eklenmiş traşlık mekânının batı duvarıyla

sınırlı yerden yaklaşık 40 cm yüksekliğinde sekiye sahip ara birim bulunur. Söz konusu ara birimin kuzeydoğu köşesinde mermer bir kurna yer alır. Bu ara birimin batısında yakın bir zamanda eklenmiş kareye yakın dikdörtgen tabanlı iki traşlık bölümü bulunur. Bu bölümlere güney duvar eksenlerinde bulunan basık kemerli birer kapıya girilir. Söz konusu bölümlerin kuzey duvar eksenlerinde bir musluk ve musluğun hemen altında daire tabanlı, mermer bir gidere sahip birer kurna bulunur. Kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde de çeyrek daire biçiminde mermerden imal edilmiş birer raf yer alır. Traşlık mekânlarının batısında dikdörtgen tabanlı yalağa sahip, sivri kemerli bir çökertme yüzey içinde bir çeşme yer alır. Çeşmenin ayna taşı kaş kemere sahiptir. Kaş kemerli bölümde süsleme unsurları yer alır. Süslemenin olduğu zemin altta iki kaval silmeyle sınırlandırılır. Kaval silmelerin hemen altındaki zeminde musluk, kazıma tekniğinde yapılmış iç bükey kaval silmelerle oluşturulmuş sivri kemerli bir çerçeve içine alınmıştır. Orijinali musluk yeri biraz daha altta yine kazıma tekniğiyle yapılmış iç bükey kaval silmelerle sınırları belirlenmiş olan madalyonun merkezinde yer alır. Ilıklık mekânının kuzeybatı köşesinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı tuvalet yer alır.

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, iki eyvanlı olan sıcaklık bölümü pendentif geçişli kubbeye örtülüdür (Bkz: Fotoğraf 2.53). Kuzeyde ve güneyde yer alan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı olan eyvanlar da aynı doğrultuda oluşturulmuş sivri kemer profilli beşik tonozlarla örtülüdür. Eyvanlar büyük sivri kemerlerle kuzey ve güney yönlerden orta bölüme açılır. Mekânının ortasında mermer kaplı, sekizgen tabanlı göbek taşı bulunur. Güney duvarın ekseninde ve köşelerinde, kuzey duvarın ekseninde ve kuzeybatı köşesinde ikişer muslukla birlikte birer mermer kurna yer alır. Güneyde yer alan eyvanı üç yönden, kuzeyde yer alan eyvanı ise batı ve kuzey duvarlarının önünden olmak üzere iki yönden yaklaşık olarak 15 cm

Fotoğraf 2.53. *Lala Hüseyin Paşa Hamamı Sıcaklık bölümü (KVBM Arşivi)*

Fotoğraf 2.54. *Lala Hüseyin Paşa Hamamı Halvet Hücrelerinden Biri (KVBM Arşivi)*

yüksekliğinde mermer seki dolanır. Kuzey duvar ekseninin doğusunda ılıklıkla bağlantı kuran, sivri kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Mekânın batı duvar ekseninde ve doğu duvar ekseninin iki yanında sivri kemerli birer niş bulunur. Batı duvar ekseninin iki yanında dikdörtgen biçimli çökertme yüzeyler içinde, halvet hücrelerine girişi sağlayan, sivri kemerli birer kapı açıklığı yer alır. Kare tabanlı olan halvet hücreleri pendentif ile geçilen kubbeye örtülüdür. Her iki halvet hücrelerini de yaklaşık olarak 10 cm yüksekliğe sahip mermer bir seki üç yönden dolanır (Bkz: Fotoğraf 2.54). Kuzeyde yer alan halvet hücresinin kuzey ve batı duvar eksenlerinde, güneyde yer alan halvet hücresinin ise güney ve batı duvar eksenlerinde ikişer muslukla birlikte birer mermer kurna yer alır. Kuzeyde yer alan halvet hücresinin güney duvar ekseninde, güneyde yer alan halvet hücresinin kuzey duvar ekseninde sivri kemerli, dikdörtgen tabanlı, her ikisinin de doğu duvar

Fotoğraf 2.55. Lala Hüseyin Paşa Hamamı
Su Deposu (KVBM Arşivi)

ekseninde sivri kemerli, yarım daire tabanlı birer niş yer alır. Güneyde bulunan halvet hücresinin batı duvar ekseninde, üst kotta yer alan basık kemerli bir pencere açıklığı, kuzeyde bulunan halvet hücresinin de batı duvar ekseninde, üst kotta yer alan bir künk su deposuyla bağlantı kurar.

Halvet hücrelerinin batısında bulunan, dikdörtgen tabanlı su deposu basık kemer profilili beşik tonoz ile örtülüdür (Bkz:

Fotoğraf 2.55). Su deposunun batısında yer alan dikdörtgen tabanlı külhan bölümü basık kemer profilili beşik tonoz ile örtülüdür. Söz konusu mekân dışarıya kuzey tarafından büyük bir basık kemerler açılır. Külhan bölümüne doğu duvarına bitişik olarak inşa edilmiş on basamaklı merdivenle inilir. Külhan bölümünün doğu duvar ekseninde sivri kemerli bir niş içinde ocak yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.56). Külhan bölümünde başka bir

Fotoğraf 2.56. Lala Hüseyin Paşa Hamamı
Külhan Mekânı ve Ocak Nişi (KVBM Arşivi)

mimari öğeye rastlanmaz. Halvet hücrelerinin kuzeyinde bulunan doğu-batı doğrultusunda yamuk tabanlı depo bölümü basık kemer profilili beşik tonoz ile örtülüdür. Söz konusu mekân dışarıya batı tarafından büyük bir basık kemerler açılır. Yapının kuzeybatısında külhan ve depo bölümlerinin açıldığı küçük bir avlu yer alır. Yapının soğukluk/soyunmalık bölümü, kapı açıklığı üzerinde yer alan pencere açıklığı ve

kubbeye açılan aydınlık feneriyle diğer bölümleri ise örtü kısımlarına açılan fil gözleriyle aydınlanır.

Malzeme/Teknik:

Yapının duvarları kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğlalarla örülmüştür. Yapının giriş cephesinin ekseninin doğusunda kalan kısım yan yana olmak kaydıyla bir kesme taş bir tuğla kullanılmak şartıyla örülmüştür. Külhan ve depo bölümlerinin cephelerinin avluya açılan basık kemerli kısımları bir sıra taş bir sıra tuğla olmak kaydıyla

almaşık teknikte inşa edilmiştir. Çift kademeli kemere sahip kapı açıklığının ilk kademeyi oluşturan yuvarlak kemeri tuğlaların yan yana ve üst üste koyularak düz istif tekniğinde örülmüştür. İkinci kademeyi oluşturan basık kemeri ve kemerin oturduğu söveler ise taş malzemedendir. Yapıya girişi sağlayan kapı kanatları ve kasası ahşaptan imal edilmiştir. Ilıklık bölümünde yer alan çeşmenin sivri kemeri tuğla, ayna taşı mermer malzemedir. Soğukluk/soyunmalık mekânında bulunan havuz mermer kaplamadır. Ilıklık ve sıcaklık bölümlerinin tabanı mermer kaplamadır. Yapının örtüleri, örtü geçişleri ve bacaları tuğlaların yan yana ve üst üste dizilmesiyle oluşturulmuş düz istif tekniğinde örülmüştür. Soğukluk/soyunmalık mekânının kubbesi dıştan konik bir külahla örtülmüş ve külah oluklu kiremitlerle kaplanmıştır. Kubbe kasnaklarının kademe yapan bölümleri de oluklu kiremitlerle kaplanmıştır.

Süsleme:

Fotoğraf 2.57. Lala Hüseyin Paşa Hamamı
Ilıklık Mekânında Yer Alan Çeşmenin
Aynalık Bölümündeki Bitkisel Süsleme
(KVBM Arşivi)

Fotoğraf 2.58. Lala Hüseyin Paşa Hamamı
Külhan Bacasında Bulunan Süsleme (KVBM
Arşivi)

Yapının süslemelerini külhan bölümünün bacasında bulunan geometrik süslemelerle birlikte ılık bölümünün kuzey duvar ekseninin batısında bulunan çeşmenin ayna taşında yer alan bitkisel ve geometrik süslemeler oluşturur. Bacada altı kollu yıldızlara ve oku ucuna benzer bir motifle karşılaşılır (Bkz: Fotoğraf 2.57-2.58). Söz konusu baca yapının orijinalinde olmayıp çağımızda eklenmiştir. Ayna taşının kaş kemerli kısmında daire tabanlı kaide üzerinde yükselen, boyun ve kaide kısmında ince bir kaval silmeyle oluşturulmuş profile sahip vazodan çıkan çiçeklere yer verilmiştir. Ayna taşında kaş kemerli kısım ile musluğun olduğu kısmı birbirinden ayıran iki kaval silmeyle oluşturulmuş profile birlikte musluğun ortasında yer aldığı yuvarlak kemerli zemin ve

madalyon da geometrik motifleri oluşturur. Bunlar dışında yapıda herhangi bir süsleme ögesine rastlanmaz.

2.1.10. Balıklı Hamam/Rüstem Paşa Hamamı

Yeri:

Kütahya merkezde, Balıklı Mahallesi'nde, 16 pafta, 82 ada ve 1 numaralı parselde yer alır.³⁰⁰

Tarihi:

Erkekler ve kadınlar bölümlerine sahip bulunan çifte hamam, erkekler bölümünün portalinde yer alan kitabeye göre H. 956/M. 1549-50 yılında inşa edilmiştir (Bkz:

Fotoğraf 2.59. Balıklı Hamam Kitabesi

Fotoğraf 2.59).³⁰¹ Evliya Çelebi yapının tarihini H 946/M. 1539-40 olarak verir.³⁰² Altun, kitabe tarihini kabul etmekle birlikte kitabenin hamamın genişletilerek çifte hamama dönüştürüldüğü tarihi verebileceğine işaret ederek yapının erkekler bölümünün ılık-ılık bölümlerinin önüne yeni bir soğukluk/soyunmalık mekânı eklenmiş

olabileceğine dikkat çekerek onarımlar sırasında bu durumu netliğe kavuşturacak duvar izlerinin ortadan kalkmış olabileceğinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini yazar.³⁰³ Altun'u bu düşünceye iten, kitabede geçen “Kudreti halikle ta Balıklıda/İki hamam oldu bir akarsuda” ibaresi olabilir. Altun'un uyarısı referans alınırsa yapının kadınlara ait olan kısmının daha önceden var olduğuna dolayısıyla yapının son şeklini H. 956/M. 1549 yılında aldığına hükmetmek gerekir. Bu durumda da ilk hamam yapısının tarihlendirilmesi sorunu ortaya çıkmaktadır. Erkekler bölümüne ait olan soğukluk mekânının sonradan eklenmiş olma ihtimali cevaplanması gereken bazı soruları da beraberinde getirir. Eğer erkekler bölümünün soğukluk/soyunmalık mekânı yapıya sonradan eklendiyse bu bölümün geri kalan mekânlarının bu eklemeden önceki işlevleri ne olabilir? Bu mekânlar hamamın kadınlara ait olan bölümüne mi aittir? Soğukluk

³⁰⁰KKVKBKM Arşivi Tescilli Yapıların Listesi.

³⁰¹Uzunçarşılı, 1932, a.g.k., s. 119.

³⁰²Evliya Çelebi, 2011, a.g.k., s. 25.

³⁰³Altun, 1981-1982, a.g.k., s. 379-380.

mekânı sonradan eklendiyse ondan önce var olması gereken soğukluk mekânına ne olmuş olabilir? İlk soğukluk mekânı ahşap gibi daha dayanıksız malzemeden mi inşa edilmiştir? Bu nedenle mi zamanla ortadan kalkmıştır? Buna bağlı olarak yapının portalinde yer alan kitabenin inşa değil onarım kitabesi olduğu düşünülebilir mi? Şu anda erkekler bölümü olarak tanımlanan kısım yapıya sonradan eklendiyse bugünkü kadınlar bölümünün ilk yapıya ait olma olasılığı nedir?

Yapının eklenerek son haline geldiği ve bu durumu ortaya koyabilecek olan duvar izlerinin müdahalelerden sonra kaybolmuş olduğu varsayılsa bile erkekler bölümünün sadece soğukluk/soyunmalık mekânının değil bir bütün olarak hamama sonradan eklenmiş olduğu düşünülmelidir. Çünkü soğukluk/soyunmalık mekânı dışında kalan mekânların kadınlar bölümüyle herhangi bir organik ilişkisi söz konusu değildir. Ayrıca sadece ılıklik, sıcaklık, halvet hücreleri, su deposu ve külhandan ibaret olan bir hamam örneği de yoktur. Dolayısıyla soğukluk/soyunmalık mekânı olmadan erkeklerle tahsis edilen hamamın diğer bölümlerinin de olmaması gerekir. Herhangi bir tarihte erkeklerle tahsis edilen hamamın soğukluk/soyunmalık mekânı ortadan kalkmış olsa portalinde yer alan kitabenin onarım kitabesi olması gerekirdi. Kitabede yapının onarımına gönderme yapan bir ifade yer almaz. Diğer bir yandan çifte hamam olarak tasarlanmayan fakat sonradan yapılan eklemelerde çifte hamama dönüştürülen yapılara bakıldığında sonradan eklenen bölümün genellikle kadınlara tahsis edildiği ve daha küçük olduğu görülür. Balıklı Hamamda ise sonradan eklendiği düşünülen ve daha küçük olan hamam erkeklerle tahsis edilmiştir. Bu bölümün daha sonradan erkekler bölümüne dönüşmüş olabileceği ihtimalinin yanında, yapının, sadece kadınlara ait bir hamamken yapılan eklemeyeyle çifte hamama dönüştüğü ve yeni yapılan hamamın erkeklerle tahsis edildiği düşünülebilir ki Osmanlı döneminde mahallelerde sadece kadınların kullanımına tahsis edilen ve avret hamamı adıyla anılan hamam yapılarının varlığı da bilinir. Fakat günümüzde söz konusu yapıda buna işaret edebilecek herhangi bir iz bulunmaz. Bu duruma açıklık getirebilecek herhangi bir belge de olmadığından dolayı yapının, kitabesinde de yazdığı üzere H. 956/M. 1549-50 yılında inşa edilmiş olduğunu kabul etmek gerekir. 1968 yılında düzenlenen yapıya ait eski eder fişinde de inşa tarihi H. 956/M. 1549 yılı olarak yazılıdır.³⁰⁴

³⁰⁴KKVKBKM Arşivi 7512 numaralı dosya içinde; Balıklı Hamama ait “Vakıf Eski Eser Fişi”.

Kitabesi:

Çifte hamam olan yapının erkeklere ait olan bölümünün portalinde yer alan kitabenin orijinal metni³⁰⁵;

صاحب الاحسان والانعام ايجون	حضرت پاشای رسم نام ايجون
ایکی حمام اولدی بر آقر صوده	قدرت خلقله تا بالقلوده
پاک ایدر یور آریدر نا پاک آب	دیدى تاریخ آکه بر حاضر جواب

Kitabenin transkripsiyonu³⁰⁶;

Hazreti Paşa-yı Rüstem nam için
Sahübül-ihsan ve'l-inam için
Kudreti halikle ta Balıklı'da
İki hamam oldu bir akarsuda
Dedi tarih ona bir hazır cevap
Pâk eder yur arıdır na-pâki ab.

Vakfiyesi:

Yapıya ait herhangi bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir.

Banisi:

Kitabesinden öğrenildiğine göre yapının banisi Rüstem Paşa'dır. 16. yüzyılın başında Saraybosna yakınlarında Butomir veya Sarajevsko Polje'nin batısındaki bir köyde doğduğu, Saraybosna yakınlarındaki bir köyde yaşayan ve bir Sırp köylüsüne domuz çobanlığı yapan birinin oğlu olduğu, ailesinin Opuković yahut Çigaliç adıyla anıldığı rivayet edilen, Üsküdar Mihrimah Sultan Camii hazîresine defnedilmiş akrabalarının mezar taşlarında aile adı Çigaliç olarak kayıtlı bulunan Rüstem Paşa'nın Hırvat, Boşnak, Sırp veya Arnavut olduğuna dair kayıtlar da vardır.³⁰⁷ Sicill-i Osmanî'de Arnavut olduğu yazan Rüstem Paşa, Has Oda'da eğitim gördüğü ve Rikâb Ağası olduğu

³⁰⁵Uzunçarşılı, 1932, **a.g.k.**, s. 119.

³⁰⁶Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 379.

³⁰⁷E. Afyoncu (2008). Rüstem Paşa. *TDVİA*, s. 288-290 (<https://islamansiklopedisi.org.tr/rustem-pasa>).

belirtilmiştir.³⁰⁸ H. 945/M. 1538 yılında Anadolu Beylerbeyliğine tayin edilen³⁰⁹ ve daha sonra Diyarbakır Valisi olan Rüstem Paşa bu görevi sırasında H. 950/M. 1543 yılında Mihrimâh Sultan ile evlenerek Kanunî Sultan Süleyman'ın damadı olmuş ve vezirlik makamına yükselmiştir.³¹⁰ H. 951/M. 1544 yılında üçüncü vezirken sadrazamlığa terfi ettirilmişse de H. 960/M. 1553 yılında azledilmiştir.³¹¹ H. 962/M. 1555 yılında yeniden sadrazamlığa getirilen Rüstem Paşa H. 968/M. 1561 yılında vefat etmiştir.³¹² Rüstem Paşa vefat ettiğinde servetinin yaklaşık olarak 12 milyon altın olduğu, arkasında 1700 köle, 2900 savaş atı, 780.000 altın, nakit olarak 1000 yük para, Anadolu ve Rumeli'de 815 çiftlik, 76 su değirmeni ve 5000 ciltten fazla çeşitli kitap ve daha birçok değerli eşya bıraktığı bilinir.³¹³ 1555 yılında İstanbul'a gelen Busbecq, Rüstem Paşayı ziyaret ettiklerini “*Sultan ordusu ile Asya’da idi. Başşehirde Vali Hadım İbrahim Paşa ile yetkilerini kaybetmiş olan Rüstem’den başka kimse yoktu. Rüstem her ne kadar o sırada sadrazamlıktan azledilmiş olsa da yine de nezaketimizi gösterdik ve ona hediyeler sunduk. Çünkü bir zamanlar sahip olduğu mevkiini ve yetkisini kısa zamanda kazanacağına inanıyorduk.*” biçiminde ifade eder.³¹⁴ Bu ifadeler Rüstem Paşa'nın ne kadar nüfuz sahibi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı kaynaklarında iyi tedbir sahibi, tutumlu, zengin, şairlerden hoşlanmayan, yararlı düşünceli gibi sıfatlarla anılan³¹⁵ ve Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet kademesinde önemli görevlere getirilmiş olan Rüstem

³⁰⁸Mehmed Süreyya, (1996). *Sicill-i Osmanî* (ed: Nuri Akbayar). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 1402. Rikâb kelimesinin sözlük anlamı üzengidir. Bkz: Devellioğlu, 1962, **a.g.k.**, s. 1072. Selçuklular ve Osmanlılarda “rikâb” kelimesiyle sultanın bizzat kendisi, yanı, katı veya maiyetiyle huzura kabulü kastedilmiştir. Padişahın yakınında bulunan ve atının yanında yürüyen mîrâhur, mîr-i alem, kapıcılar kethüdası, kapıcıbaşılar, çavuşbaşı; atmacacıbaşı. şahincibaşı ve çakırcıbaşıdan oluşan şikâr ağaları; Yeniçeri Ocağı'nın yüksek rütbeli zabitleriyle diğer yaya kapıkulu ocaklarının ağaları, dört bölük ağaları da denilen kapıkulu süvarilerinin zabitleri gibi saray ve ordu mensupları ağalar rikâb-ı hümayun ağaları, rikâb ağaları, bazen de üzengi ağaları şeklinde nitelendirilirdi. Rikâb-ı hümayun ağalarının başlıca görevleri alay günlerinde padişah ata binerken ona yardım etmektir. Atın iç rikâbını büyük mîrâhur, dış rikâbını başkapıcıbaşı, dizginini mîr-i alem tutardı. Diğer kapıcıbaşı ağalar etrafında dururlar, çaşnigirbaşı padişahın koltuğuna girerek onu ata bindirirdi. Rikâb-ı hümayun ağaları hazır bulunmadığı yerlerde ve özel gezintilerde padişah ata binerken atın üzengisini tutmak da Rikâbdâr Ağa'nın göreviydi. Bkz: A. Özcan (2008). Rikâb. *TDVİA*, s. 110-111 (<https://islamansiklopedisi.org.tr/rikab>); M. Belin (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi/Kaynak Yazarlara Göre Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Üzerine Denemeler* (Çev: O. Ceylan). Ankara: Gündoğan Yayınları, s. 194, dipnot 2; E. Kömür (2010). *Osmanlı Devleti Enderun Mektebi'nde Eğitim Sistemi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri*. İstanbul: İstanbul Sahaf Kütüphane Reklam Tasarımcılık Fotoğrafçılık Yayıncılık Hizmetleri Ticaret LTD. ŞTİ., s. 85.

³⁰⁹Afyoncu, 2008, **a.g.k.**, s. 288-290.

³¹⁰M. Ç. Varlık (1988). XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri. *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3, İstanbul: Marmara Üniversitesi, s. 225.

³¹¹Uzunçarşılı, 1988, **a.g.k.**, s. 341.

³¹²Mehmed Süreyya, 1996, **a.g.k.**, s. 1402.

³¹³Afyoncu, 2008, **a.g.k.**, s. 288-290.

³¹⁴Busbecq, 1881, **a.g.k.**, s. 111.

³¹⁵Afyoncu, 2008, **a.g.k.**, s. 288-290.

Paşa'nın güçlü ve nüfuzlu bir devlet adamı olduğu vefat ederken geride bıraktığı servetinden de anlaşılmaktadır.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Eski fotoğrafları ve eski eser fişinden öğrenildiğine göre 1960'lı yıllarda harap halde³¹⁶ olan yapı 1968 yılında onarım görmüş, 250.000 lira bütçe ayrılan bu onarımda yer yer yıkılmış ya da yıkılmaya yüz tutmuş ve erimiş olan cephe duvarları onarılmış, örtüyü kaplayan toprak ve kiremitler kaldırılarak elden geçirilmiş, iç mekân sıvaları, mermer döşemeleri ve cehennemlik kısmı yenilenmiştir.³¹⁷ 1969 yılına sarkan onarımda tesisat işleri de yapılmış ve hizmete açılmak üzere restorasyon tamamlanmıştır.³¹⁸ Bu yıllarda ayrıca bu işlere ek olarak yapının külhan bölümü onarılmış, örtülerin üzeri şapla kaplanmış, cephelerdeki bozulmuş taş kaplamalar, elektrik tesisatı ve kadınlar bölümüne ait olan soğukluk/soyunmalık mekânındaki soyunma kabinleri de yenilenerek ve tamamlanmıştır.³¹⁹ 1970 yılında da hamamın yakınlarında yer alan suyun yapının tesisatına nakledilmesi, kapı açıklıkları önünde bulunan sundurmaların yenilenmesi, külhan bacasının yükseltilmesi, soyunma kabinlerinin üstüne bir kat daha soyunma yeri inşası ve kabinlerin aydınlatılması çalışmalarına karar verilmiş, bu işlemler içinde 100.000 lira bütçe ayrılmıştır.³²⁰ Yapı 1980 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.³²¹ 2000 yılında yapının üzerinde bulunan bitkilerin temizlenmesi ve yeniden

³¹⁶KKVKBKM Arşivi 7512 numaralı dosya içinde; Balıklı Hamama ait "Vakıf Eski Eser Fişi".

³¹⁷KKVKBKM Arşivi 7512 numaralı dosya içinde; T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Abide ve Eski Eser Onarım Fişi.

³¹⁸KKVKBKM Arşivi 7512 numaralı dosya içinde; T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Abide ve Eski Eser Onarım Fişi.

³¹⁹KKVKBKM Arşivi 7512 numaralı dosya içinde; T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Abide ve Eski Eser Onarım Fişi. KKVKBKM Arşivi 7512 numaralı dosya içinde; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından 184 sayılı ve 14.03.1969 tarihli toplantıda alınan 4483 sayılı ve 15.03.1969 tarihli karar.

³²⁰KKVKBKM Arşivi 7512 numaralı dosya içinde; T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Abide ve Eski Eser Onarım Fişi.

³²¹KKVKBKM Arşivi 8741 numaralı dosya içinde; Bekir Göksoy tarafından hazırlanan "Rölöve-Restitüsyon-Restorasyon Projesi."

çıkamaları için ilaçlanmasına, örtülerde yer alan beton kaplı fil gözlerinin bozulanları varsa yerine yenilerinin yapılmasına, girişi sağlayan kapı açıklıkları üzerinde bulunan sundurmanın korozyona dayanaklı malzeme ile değiştirilmesine, yapının cephelerinde erimiş olan taşların ve duvar üzerinde yer alan harpuştaların yenilenmesine, sıvasız olan baca diplerinin sıvanmasına, orijinal duvar örgü malzemesi olan moloz taş derzlerinin yenilenmesine, beton kaplamalarının kaldırılarak daha güçlü bir malzeme ile kaplanmasına, havalandırma ve aydınlatma açıklıklarının camlarının yenilenmesine, sonradan yapılan eklemelerin kaldırılmasına, taşlar üzerinde bulunan boya kalıntılarının malzemeye zarar vermeden temizlenmesine ve iç mekânın boya badana işlerinin yapılmasına karar verilmiştir.³²² 2007 yılında da basit bir onarım geçirmiştir.³²³ Günümüzde orijinal işlevinde kullanılan yapı, sağlam ve ziyarete açıktır.

Mimari Tanım:

Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda inşa edilen yapı, kadınlar ve erkekler için tasarlanmış, ortak bir duvar vasıtasıyla birbirlerine bitişik olarak inşa edilmiş iki üniteden oluşan bir çifte hamamdır (Bkz: Fotoğraf 2.60).

Fotoğraf 2.60: Balıklı Hamam Genel Görünüşü

Yol kotundan oldukça aşağıda bulunan yapının kuzeydoğu cephesi kademelidir. Cephe kuzeydoğudan bir duvarla sınırlandırılmıştır. Yapının, yoldan 10 basamaklı merdivenle inilen ve önden bir duvarla sınırlandırılan erkeklere ait olan kısmının cephesi dışa doğru taşıntı yapar. Yapının cephesiyle, cepheyi önden sınırlayan duvar

arasındaki boşluk oturma alanı olarak düzenlenmiştir. 10 basamaklı merdivenle önce bu alana inilir. Cephe ekseninde, cepheden dışa taşkın bir portal yer alır. Biri dış bükey biri iç bükey olmak üzere iki kaval silmeyle çerçeve içine alınmış çökertme yüzeyde yer alan sivri kemerli portal nişi içinde yapının erkekler bölümüne girişi sağlayan basık kemerli bir kapı açıklığı bulunur. Söz konusu kapı açıklığının üzerinde yapının mermerden

³²²KKVKBKM Arşivi 7512 numaralı dosya içinde; EKVKBKM tarafından 102 sayı ve 20.10.2000 tarihli toplantıda alınan 1261 sayı ve 20.10.2000 tarihli karar.

³²³KKVKBKM Arşivi 7512 numaralı dosya içinde; EKVKBKM tarafından 127 sayı ve 12.12.2007 tarihli toplantıda alınan 2364 sayı ve 12.12.2007 tarihli karar.

kitabesi yer alır. Portalin kuzeydoğunda sivri kemerli çökertme alınlığa sahip, dikdörtgen biçimli ve demir parmaklıklı bir pencere açıklığı yer alır. Erkeklerle ait hamamın cephesine göre daha geride kalan kadınlara ait hamamının cephe ekseninin doğusunda kadınlar bölümüne girişi sağlayan sivri kemerli alınlığa sahip dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığı bulunur. Kapı açıklığının kuzeyinde sivri kemerli çökertme alınlığa sahip, dikdörtgen biçimli, demir parmaklıklı bir pencere açıklığı yer alır. Söz konusu bu açıklığına yapının doğu köşesinde bulunan kapı açıklığından 8 basamaklı bir merdivenle ulaşılır.

Yapının kuzeybatı cephesinin kuzeyinde alt kotta iki sivri kemer görülür. Bu sivri kemerler muhtemelen pencere açıklıklarına aittir (Bkz: Fotoğraf 2.60). Fakat günümüzde yol kotu çok fazla yükseldiğinden bu pencereler yol kotunun altında kalmış olmalıdır. Yapının eski fotoğraflarından bu cephede pencere açıklığı olmadığı görülür. Bu açıklıklar sonraki onarımlardan birinde eklenmiş olabilir. Cephede, söz konusu iki kemerin arasında gelecek şekilde üst kotta konumlandırılmış, yuvarlak kemerli alçı şebekeli bir pencere açıklığı daha yer alır. Cephenin erkeklerle ait olan soğukluk/soyunmalık kısmından geriye kalanı dilatasyondan ve malzeme farklılığından anlaşıldığına göre sonradan inşa edilmiştir. Söz konusu duvar, muhtemelen yol kotu yükseldiğinden yapının örtü kısımlarını dış etmenlerden koruma amacıyla inşa edilmiş olmalıdır. Cephede başka bir açıklığa ya da mimari unsura rastlanmaz. Söz konusu cephenin batı köşesi pahlıdır.

Fotoğraf 2.61: Balıklı Hamam Güneydoğu Cephe

Yapının erkelere ve kadınlara ait soğukluk/soyunmalık mekânlarının güneybatı cephe eksenlerinde, üst kotta sivri kemerli ve alçı şebekeli birer pencere açıklığı yer alır. Yapının güneybatı cephesinde bunlar dışında herhangi bir mimari öğeye ya da açıklığa rastlanmaz (Bkz: Fotoğraf 2.61).

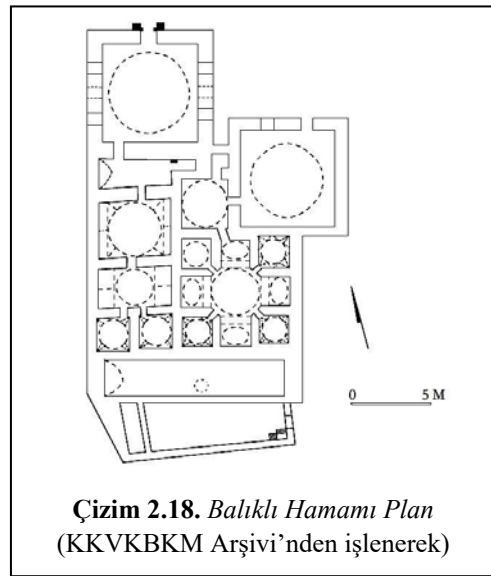
Güneydoğu cephede kuzeydoğu cephe gibi kademelidir. Erkekler ait soğukluk/soyunmalık mekânının güneydoğu cephe ekseninde, üst kotta sivri kemerli ve alçı şebekeli bir pencere açıklığı yer alır. Yapının kadınlara tahsis edilen hamam kısmına ait cephede soğukluk/soyunmalık mekânının cephesi diğer mekânların cephelerinden dışa

taşkındır. Yapının bu cephesindeki tek açıklık soğukluk/soyunmalık mekânının güneydoğu cephe ekseninde, üst kotta yer alan sivri kemerli pencere açıklığıdır. Söz konusu cephenin doğu köşesinde ayrıca kadınlar hamamına ulaşımı sağlayan kapı açıklığı yer alır. Kadınlar ve erkekler hamamının girişleri aynı cephede olup, aynı yöne baktığından dolayı ortak koridora açılır gibi görünse de orijinalinde herhangi bir bağlantıları yoktur. İki mahal kadınlar hamamının soğukluk/soyunmalık penceresinin bitiminden bir duvarla birbirlerinden ayrılmıştır. Günümüze bu duvardan iz yoktur. Yapının kuzeydoğu cephesinde, kadınlar ve erkekler hamamının arasında kalan mekân çamaşırhanedir. Bu mekânın üzerinin oturma alanı olarak düzenlendiği görülür.

Yapıyı oluşturan birimlerin kubbe ve tonozlarla örtülü olduğu görülür. Soğukluk/soyunmalık mekânlarının cepheleri dışa taşkın bir saçakla diğer cepheler ise düz bir şekilde sonlanır.

Plan ve Mekân Özellikleri:

Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan çifte hamamın erkekler ve kadınlar bölümü simetrik bir mekân düzeni göstermezler. Yapının erkeklere ait olan bölümü kuzeydoğudan güneybatıya doğru art arda sıralanmış bir dizi mekândan oluşur (Bkz:

Çizim 2.18-2.19). Kuzeydoğudan başlamak kaydıyla sırasıyla kareye yakın dikdörtgen tabanlı, pendantif geçişli kubbe örtülü soğukluk/soyunmalık mekânı, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan dikdörtgen tabanlı, tonoz örtülü aralık mekânı ve bu mekânla bağlantılı tuvaletle traşlık mekânı, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, dar kenarlarda kemerlere oturtulmuş pendantif geçişli kubbe örtülü ılık mekânı, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, yine dar kenarlarda tonozlaşmış kemerlere oturan pendantif geçişli kubbe örtülü

sıcaklık bölümü ve bu mekanların daha güneyinde yer alan kareye yakın yamuk tabanlı, üçgen kuşak geçişli kubbe örtülü iki halvet hücrelerinden oluşur.

Kadınlara ait bölüm de erkekler bölümü gibi kuzeydoğudan

başlamak kaydıyla kuzeydoğudan güneybatıya doğru art arda sıralanmış mekânlardan oluşur. Kareye yakın pandantif geçişli kubbe örtülü soğukluk/soyunmalık mekânı, bu mekânın batısında her ikisi de dikdörtgen tabanlı, tonoz örtülü tuvalet ve aralık mekânları, söz konusu mekânların güneybatısında, kareye yakın yamuk tabanlı, pandantif geçişli kubbe örtülü ılıkılık mekânı ve bu mekândan ulaşılan kare tabanlı bir alana kurulmuş olan, tüm birimleri kubbe örtülü, dört eyvan ve dört köşe halvetli sıcaklık bölümü yer alır. Yapının güneybatı ucunda da her iki bölümün sıcaklık bölümlerinin güneybatı cephesi boyunca uzanan su deposu ve külhan mekânı bulunur.

Fotoğraf 2.62. Balıklı Hamam Erkekler Bölümü Soğukluk Mekânı

Yapının erkeklere ait bölümünün soğukluk/soyunmalık mekânına kuzeydoğu duvar ekseninde yer alan basık kemerli kapı açıklığından geçip, 6 basamaklı merdivenden inilerek ulaşılır (Bkz: Fotoğraf 2.62). Mekân dört yönden yaklaşık 10 cm yüksekliğinde bir sekiyle çevrilidir. Seki üzerinde ahşap

doğrama olan iki katlı soyunma kabinleri yer alır. Üst kat kabinlerinin önünde, kuzey köşede yer alan 15 basamaklı merdivenle ulaşılan ve söz konusu kabinlerin kullanımı için gerekli olan ahşap korkuluklu balkona ulaşılır. Mekânın ortasında sekizgen tabanlı ve fıskiyeyle mermer bir havuz yer alır. Kuzeybatı ve güneydoğu duvar eksenlerinde, güneybatı duvar ekseninin batısında üst kotta, sivri kemerli alçı şebekeli birer pencere açıklığı yer alır. Mekânın güneybatı duvar ekseninin batısında bulunan yuvarlak kemerli kapı açıklığıyla aralık mekânına geçilir.

Fotoğraf 2.63. Balıklı Hamam Erkekler Bölümü
Aralık Mekânı

Aralık mekânı kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, yuvarlak kemer profilili tonozla örtülü bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.63). Mekânın güneydoğusunda kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, yuvarlak kemer profilili tonoz örtülü tuvalet mekânıyla, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda

dikdörtgen tabanlı, yuvarlak kemer profilili tonoz örtülü traşlık mekânı yer alır. Bu mekânlara aralık mekânının güneydoğu duvarının doğu köşesinde bitişik olarak konumlandırılmış sivri kemerli kapı açıklığı ile geçilir. Aralık mekânının kuzeybatı duvar ekseninin kuzeyinde ve batısında ikişer çeşmeyle birer kurna yer alır. Güneybatı duvar ekseninin güneyinde, güney köşeye yakın şekilde konumlandırılmış ve ılıklik mekânıyla bağlantı kuran sivri kemerli kapı açıklığı yer alır.

Ilıklık mekânı, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, pandantifle geçilen kubbeyle örtülü bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.64). Mekânı örten kubbe iki yanda oldukça kalın tutularak tonozlaştırılmış sivri kemerlere oturur. Mekânda daire tabanlı mermer bir havuz yer alır. Mekânın kuzeydoğu duvar ekseninin

Fotoğraf 2.64. Balıklı Hamam Erkekler Bölümü
Ilıklık Mekânı

doğusunda aralıkla bağlantı kuran, güneybatı duvar ekseninde sıcaklıkla bağlantı kuran, yuvarlak kemerli ve güneydoğu duvar ekseninin güneyinde de sonradan saunaya çevrilmiş kadınlar bölümüne ait halvet hücresiyle bağlantı kuran, dikdörtgen biçimli birer kapı açıklığı bulunur. Güneybatı duvar ekseninin iki yanında birer tanesi köşelerde yer alan ikişer kurna ve dörder musluk yer alır.

Fotoğraf 2.65. Balıklı Hamam Erkekler Bölümü Sıcaklık bölümü

Sıcaklık bölümü, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, pandantifle geçilen kubbeyle örtülü bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.65). Mekânın kuzeybatı ve güneydoğusunda oldukça kalın tutulan sivri kemerlerle örtülü eyvanımsı birer birim oluşturulmuştur. Ortada kalan birim, bu sivri kemerlere oturan kubbeyle örtülmüştür. Tam orada kare tabanlı, mermer bir göbek taşı yer alır. Mekânı, iki yönden kapı açıklıklarıyla sınırlandırılmış, yaklaşık olarak 10 cm yüksekliğe sahip mermer sekiler dolanır. Mekânın kuzeybatı ve güneydoğu duvar eksenlerinde birer kurna ve ikişer musluk yer alır. Kuzeydoğu duvar ekseninde ılıklıkla bağlantı kuran yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı, eksenin iki yanında da birer kurnayla ikişer musluk bulunur. Güneybatı duvarda ise eksenin iki yanında birer mermer kurnayla ikişer musluk ve halvet hücreleriyle bağlantı kuran, yuvarlak kemerli birer kapı açıklığı yer alır.

Halvet hücreleri kareye yakın yamuk tabanlı, beş parçalı köşe üçgeni ile geçilen kubbeyle örtülü bir mekân düzeni gösterir. Kuzeybatıda yer alan halvet hücresinin kuzeybatı duvar ekseninde, güneybatı ve güneydoğu duvar eksenlerinin de güneyinde birer kurnayla ikişer musluk yer alır. Mekânın kuzeydoğu duvarının doğusunda, doğu köşeye oldukça yakın şekilde konumlandırılmış, sıcaklıkla bağlantı kuran yuvarlak kemerli kapı açıklığı yer alır. Güneydoğuda yer alan halvet hücresinin güneydoğu ve güneybatı duvar eksenlerinde, kuzeybatı duvar ekseninin batısında, kuzeydoğu duvar ekseninin doğusunda birer kurnayla ikişer musluk yer alır. Kuzeydoğu duvar ekseninin kuzeyinde, kuzey köşeye oldukça yakın konumlandırılmış, sıcaklıkla bağlantı kuran, yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Mekânın güneybatı duvar eksenin hafif batısında kaydırılmış, üst kotta, su deposuyla bağlantı kuran, sivri kemerli bir pencere

açıklığı yer alır. Halvet hücrelerini dört yönden yaklaşık olarak 10 cm yüksekliğe sahip mermer seki dolandırır.

Yapının kadınlara ait bölümünün kuzeydoğu ucunda kareye yakın dikdörtgen tabanlı, pendentif ile geçilen kubbeyle örtülü bir mekân düzeni gösteren soğukluk/soyunmalık mekânı yer alır. Mekâna kuzeydoğu duvar ekseninin doğusunda yer alan dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığından geçip, oldukça geniş 2 basamağa sahip merdivenden inilerek ulaşılır. Mekân dört yönden yaklaşık 10 cm yüksekliğinde bir sekiyle çevrilidir. Seki üzerinde ahşap doğrama olan iki katlı soyunma kabinleri yer alır. Üst kat kabinlerinin önünde, kuzey köşede yer alan 17 basamaklı merdivenle ulaşılan ve söz konusu kabinlerin kullanımı için gerekli olan ahşap korkuluklu balkona ulaşılır. Mekânın ortasında sekizgen tabanlı ve fiskiyeli mermer bir havuz yer alır. Kuzeydoğu duvar ekseninin doğusunda dış mekânla bağlantı kuran dikdörtgen biçimli kapı açıklığı, kuzeyinde dikdörtgen biçimli pencere açıklığı yer alır. Güneybatı ve güneydoğu duvar eksenlerinde, üst kotta, sivri kemerli, alçı şebekeli birer pencere açıklığı yer alır. Mekânın kuzeybatı duvar ekseninin kuzeyinde aralık bölümüyle bağlantı kuran dikdörtgen biçimli kapı açıklığı yer alır.

Aralık mekânı kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilili beşik tonozla örtülü bir mekân düzeni gösterir. Mekânın güneydoğu duvar ekseninin güneyinde soğuklukla, güneybatı duvar ekseninin batısında ılıklıkla, kuzeydoğu duvar ekseninde tuvalet mekânıyla bağlantı kuran sivri kemerli birer kapı açıklığı yer alır. Mekânın kuzeydoğusunda bulunan tuvalet mekânı, kareye yakın dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilili beşik tonozla örtülü bir mekân düzeni gösterir.

Ilıklık mekânı, kareye yakın yamuk tabanlı, pendentifle geçilen kubbeyle örtülü bir mekân düzeni gösterir. Mekânın kuzeybatı duvarında tümünün kuzeybatı duvar ekseninde birer mermer kurnayla ikişer musluk bulunan, üstleri açık 4 birim bulunur. Söz konusu birimler sonradan eklenen ve kendilerini sınırlandıran duvarlarla oluşturulmuştur. Yapının orijinalinde bu birimler yoktur. Mekânın kuzeydoğu duvar ekseninin doğusunda, aralık mekânıyla bağlantı kuran, güneybatı duvar ekseninin güneyinde, güney köşeye oldukça yakın şekilde konumlandırılmış, sıcaklık bölümünün kuzeybatıda yer alan eyvanıyla bağlantı kuran sivri kemerli birer kapı açıklığı bulunur.

Sıcaklık bölümü kare tabanlı, mukarnas dolgulu pendentifle geçilen kubbeyle örtülü, dört eyvanlı ve dört köşe halvetli bir mekân düzeni gösterir. Kuzeybatı, güneybatı ve güneydoğu yönlerde bulunan, pendentifle geçilen elips şeklinde birer kubbeyle örtülü

olan eyvanlar üç yönden yaklaşık olarak 10 cm yüksekliğe sahip bir sekiyle çevrelenmiştir. Mermer sekiye sahip olmayan ve kuzeydoğuda bulunan eyvanın kuzeydoğu duvar ekseninin kuzeyinde ılıklıkla bağlantı kuran sivri kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Bu eyvanda kurna bulunmaz. Kuzeybatıda yer alan eyvanın kuzeybatı duvar ekseninin batısında, kuzeydoğu ve güneybatı duvar eksenlerinde mermer birer kurnayla ikişer musluk bulunur. Güneybatı yönünde bulunan eyvanın kuzeybatı, güneybatı ve güneydoğu duvar eksenlerinde, güneydoğu yönünde bulunan eyvanında kuzeydoğu, güneydoğu ve güneybatı duvar eksenlerinde mermer birer kurnayla ikişer çeşme yer alır. Ayrıca güneybatıdaki eyvanın güneybatı duvar ekseninde, üst kotta, su deposuyla bağlantı kuran sivri kemerli bir pencere açıklığı yer alır. Kuzeydoğu ve güneybatı yönlerde yer alan eyvanlar ortadaki alana büyük birer sivri kemerle açılırken, kuzeybatı ve güneydoğu yönlerde yer alan eyvanlar ise aynalı sivri kemerle açılırlar. Eyvanların köşelerini oluşturan duvarların pahlı yüzeylerinde, halvet hücreleriyle bağlantı kuran sivri kemerli birer kapı açıklığı yer alır. Söz konusu kapı açıklıklarıyla kubbe geçiş elemanları arasında kalan bölümde sivri kemerli birer çökertme yüzey bulunur. Sıcaklık bölümünün ortasında sekizgen tabanlı mermer bir göbek taşı yer alır.

Halvet hücrelerinin tümü kareye yakın yamuk tabanlı, kuzeyde yer alan halvet hücresi pandantifle geçilen kubbeye, diğerleri beş parçalı prizmatik köşe üçgeniyle geçilen kubbeye örtülü bir mekân düzeni gösterir. Tüm halvet hücrelerini yaklaşık olarak 10 cm yüksekliğe sahip mermer bir seki dört yönden dolandır. Kuzeyde yer alan halvet hücresi sonradan saunaya çevrildiğinden dolayı kurna ve musluklara sahip değildir. Doğuda yer alan halvet hücresinin kuzeybatı duvar ekseninin kuzeyinde, kuzeydoğu duvar ekseninin doğusunda, güneybatı duvar ekseninin güneyinde ve güneydoğu duvar ekseninde mermer birer kurnayla ikişer musluk yer alır. Güneyde yer alan halvet hücresinin kuzeydoğu duvar ekseninin doğusunda, güneydoğu ve güneybatı duvar eksenlerinde mermer birer kurnayla ikişer musluk yer alır. Batıda yer alan halvet hücresinin kuzeydoğu duvar ekseninin kuzeyinde, güneydoğu duvar ekseninin güneyinde ve güneybatı duvar ekseninde mermer birer kurnayla ikişer musluk yer alır.

Yapının erkekler ve kadınlara ait bölümlerinin tamamında duvarlar yaklaşık 1 m yüksekliğinde mermer levhalarla kaplıdır.

Sıcaklık bölümlerinin güneybatısında yapının sıcak ve soğuk su depolarıyla külhan mekânı yer alır. Sıcak su deposu kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı sivri kemer profilli beşik tonozla örtülüdür. Kuzeydoğu duvar ekseninin iki

yanında erkekler ve kadınlar bölümüne ait sıcaklık bölümleriyle bağlantı kuran sivri kemerli pencere açıklıkları yer alır. Soğuk su deposu kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilli beşik tonoz örtülüdür. Söz konusu deponun güneydoğu duvar ekseninin güneyinde, güney köşeye yakın şekilde konumlandırılmış, külhanla bağlantı kuran dikdörtgen biçimli pencere açıklığı yer alır. Külhan mekânı kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, içten düz dam dıştan kırma çatı ile örtülü bir mekân düzeni gösterir. Külhan mekânının kuzeydoğu cephesi yapının cephelerinden yüksektir. Mekâna yapının sıcak su deposunun örtü kısmına çıkarak ulaşılan dikdörtgen biçimli kapı açıklığıyla girilir. Mekânın güneydoğu duvar ekseninde ve kuzeybatı duvar ekseninin batısında, batı köşeye yakın şekilde açılmış dikdörtgen biçimli birer pencere açıklığı yer alır. Kuzeydoğu duvar ekseninde sivri kemerli ocak bulunur. Ocak önüne 21 basamaklı merdivenden inilerek ulaşılır.

Aydınlanma, yapının soğukluk bölümlerinde kubbelere açılan daire tabanlı aydınlık fenerleri, duvarlardaki pencere ve kapı açıklıklarıyla, diğer bölümlerde ise örtülere açılan fil gözleriyle sağlanır.

Malzeme/Teknik:

Yapının cepheleri moloz ve kaba yonu taşlarla örülmüş, kesme taşla kaplanmıştır. Kemerlerde, kubbe kasnaklarında ve örtüde düz istif tekniğinde tuğla kullanılmıştır. Külhan mekânının çatısı oluklu kiremitlerle kaplanmıştır. Pencere parmaklarında demir kullanıldığı görülür. Soğukluk/soyunmalık mekânlarında yer alan soyunma kabinlerinde, kapı ve pencere kanatlarında ahşap kullanılmıştır. Kitabede, iç mekânın duvar, zemin kaplamasında ve kurnalarda mermer kullanılmıştır. Örtüler dıştan betonla kaplanmıştır. Fil gözlerini kapatmak için cam kullanılmıştır. Soğukluk/soyunmalık mekânlarının üst kotta yer alan pencerelerinde alçı şebekelerin kullanıldığı görülür.

Süsleme:

Yapıda, günümüzde erkekler bölümü ılık mekânının güneydoğu duvar ekseninin güneyinde bulunan mermer kurna üzerinde yer alan ters palmet motif, kadınlara ait hamamın sıcaklığını örten kubbenin geçiş elemanlarında bulunan mukarnas dolgular ve güneybatı yönünde yer alan eyvanın, güneybatı duvar ekseninde bulunan kurnanın hemen üzerinde, muslukların çıkış noktasına denk gelen yerde bulunan, üzerinde dört adet rozet yer alan devşirme malzemedan başka bir herhangi bir süsleme

unsuruna rastlanmaz. Söz konusu rozetlerin içinde bitkisel motifler yer alır. Yapının eski fotoğraflarından erkekler hamamına girişı sağlayan portal sivri kemerinin köşeliklerinde daire tabanlı bir kaide üzerinde yükselen, ortasında bir bileziği olan ve ağız kısmına doğru genişleyen bir vazodan çıkan çiçek motifleri görülür.³²⁴ Üslup özellikleri bu motiflerin oldukça geç tarihli olduğunu göstermektedir.

³²⁴Uzunçarşılı, 1932, **a.g.k.**, fotoğraf 53.

2.1.11. Gazanfer Ağa Hamamı

Yeri:

Kütahya'nın Gediz İlçesi, Eski Gediz Beldesi, Cumhuriyet Mahallesi'nde, 20L4 pafta, 123 ada ve 10 numaralı parselde yer alır.³²⁵

Tarihi:

Yapının inşa tarihi, banî, mimar ve yapım yöneticisini veren kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Evliya Çelebi Gediz'i ziyareti sırasında Gazanfer Ağa Hamamı'nı da görür ve inşa yılını H. 995/M. 1586 olarak verir.³²⁶

Kitabesi:

Yapının kitabesi günümüze ulaşmamıştır.³²⁷ Evliya Çelebi, tamamını vermese de hamamın kapısının üzerindeki kitabede “*Azmî gördükde dedi tarihin Rûşen-âbâd dilküşa hamam*” ibaresinin yazılı olduğunu belirtmiş ve H. 995 yılını vermiştir.³²⁸ Yapıya ait Şubat 1963 tarihli fotoğrafta (fotoğrafın açısından ve çekildiği uzaklıktan dolayı okunamasa da) erkekler bölümünün kapısı üzerinde, bir kitabe görülmektedir.

T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 20.11.1968 tarih ve 732.45.Ç.7790 sayılı yazısı üzerine Kütahya Müze Müdürlüğü asistanı tarafından hazırlanan 30.11.1968 tarihli raporda kitabe şu şekilde aktarılmaktadır;³²⁹

Kitabenin orijinal metni;

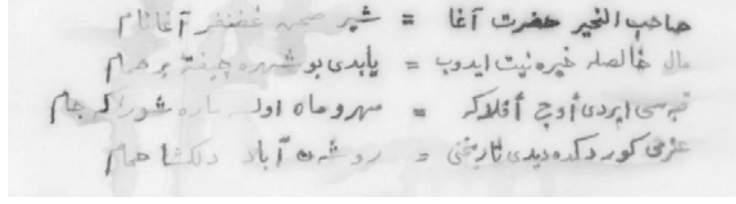
³²⁵KKVKBKM Arşivi 15102 numaralı dosya.

³²⁶Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 45.

³²⁷Önder, yapının kitabesinin Evliya Çelebi tarafından “Sahibül hayır hazreti ağa şiri sahnı Gazanfer nam Mali hâlisle hayre niyet edip yaptı bu şehri iffete bir hamam Kubbesi erdi evci eflâke mihrü mah olsa bade şuraki cam Azmi gördükte dedi tarihin ruşed abad dilküşa hamam sene 995” şeklinde okunduğunu yazar. Bkz: Ö. Önder (1977). *Gediz'in Tarihçesi*. İzmir: Radyo Gazetesi Matbaası, s. 13. Pınar da eserinde herhangi bir kaynak belirtmeden kitabeyi Önder'in eserindekiyle aynı şekilde yazar. Bkz: M. Pınar (2017). *Çağlar Boyunca Gediz*. Kütahya: Eski Gediz Belediyesi Kültür Yayınları 2, s. 79. Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı seyahatnamenin farklı müellifler tarafından yayınlanan 1935, 2005 ve 2011 yılı basımlarında böyle bir kitabeyle karşılaşmadık.

³²⁸Evliya Çelebi, 2011, **a.g.e.**, s. 45.

³²⁹KKVKBKM Arşivi 15102 numaralı dosya içinde; 1968 yılında Kütahya Müze Müdürlüğü asistanı İ. Bakır İnci tarafından hazırlanan rapor.

Kitabenin transkripsiyonu;

Sâhibülhayr Hazreti Ağa-Şîr sîhan Gazanfer Ağa nam

Mâl-i hâlisle hayre niyet edup-Yaptı bu şehre çift bir hamam

Kubbesi erdi evçu eflâke-Mihrü mah olsa mare şuraki cam

Azmi gördükte dedi tarihini-Ruşeni abad dilkûşa hamam

İnşa tarihi kitabeye ebced hesabına göre düşüldüğü için raporu hazırlayan kişi tarafından tarih çözülememiş bu nedenle de verilmemiştir.

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir.

Banisi:

Hamamın günümüze ulaşan bir kitabesi yoktur. Hamamla birlikte inşa edilen ve hamamın güneydoğusunda yer alan cami kitabesiyle Kütahya Müze Müdürlüğü asistanı tarafından hazırlanan rapordan baninin Gazanfer Ağa olduğu öğrenilir. Evliya Çelebi Gazanfer Ağa'nın Gediz'de yaptırdığı hamamın yanında ayrıca cami, han, medrese, sıbyan mektebi, çeşme ve bütün kâgir dükkânları da yaptırarak Gediz'i mamur kıldığını yazar.³³⁰ Gazanfer Ağa'nın Macar asıllı bir devşirme olduğu, kardeşiyle birlikte hadım edilerek saraya alındığı, II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde Bâbüssaâde ağası olduğu, bu görevine ek olarak 20 yıl has odabaşı görevinde bulunduğu bilinir.³³¹ Gazanfer Ağa H. 1011/M. 1602-1603 yılında vefat etmiştir.³³²

Yapım Yöneticisi:

Rivayete göre Gazanfer Ağa, saraydan tanıdığı Gediz'in Çeltikçi Köyü'nden Fetva Emni Mehmet Efendi ile III. Murat'ın çocuklarının hocası Gedizli Azmi Efendi'ye İstanbul'da cami yaptırmak istediğini söylemiş; onlar da "Sizin burada yaptıracağınız

³³⁰Evliya Çelebi, 2011, **a.g.e.**, s. 46.

³³¹Mehmed Süreyya, 1996, **a.g.k.**, s. 546.

³³²Süreyya, 1996, **a.g.k.**, s. 546.

camii padişah camilerinin yanında sönük kalır, camiyi bizim memleketimiz olan Gediz’de yaptırırsan adınız kıyamete kadar baki kalır.” şeklinde cevap vermişlerdir. Bu konuşma üzerine Gazanfer Ağa, Azmi Efendi’yi³³³ mutemet ve vekilharç tayin ederek, Mimar Sinan’ın kalfalarından Mimar Süleyman Çavuşla birlikte camisini inşa ettirmek üzere Gediz’e göndermiştir.³³⁴ Evliya Çelebi’nin cami ve hamam kitabelerinden aktardığı kısımda Azmi adının geçmesi ve yukarıdaki satırlarda belirtilen rivayet göz önüne alındığında hem caminin hem hamamın yapım yöneticisinin Azmi Efendi olduğu düşünülebilir. Cami kitabesinde Azmi Efendi’den üstat³³⁵ Süleyman Çavuş’tan mimar³³⁶ olarak bahsedilmesi Azmi Efendi’nin yapım yöneticisi olabileceğine işaret etse de yapıların kitabelerini yazan hattat olma ihtimali de oldukça yüksektir.³³⁷ Azmi Efendi’den, yapının yapım yöneticisi mi yoksa hattat olduğu için mi üstat olarak bahsedildiği bilinmemektedir.

Mimarı:

Caminin mimarı yapının kitabesinden öğrenildiği üzere Mimar Sinan’ın kalfalarından Süleyman Çavuş’tur.³³⁸ Dolayısıyla Kütahya Müze Müdürlüğü asistanı tarafından hazırlanan raporda da belirtildiği üzere hamamın mimarının da Süleyman Çavuş olması gerekir.

³³³Azmi Efendi, Eski Gediz beldesi Kurtuluş mahallesi 20L4 pafta, 117 ada, 26 numaralı parselde yer alan iki katlı kâgir binanın bahçesinde tespit edilen ve hâlâ Azmioğlu soyadını taşıyan ailenin mülkiyetinde olan Azmizadeler Hamamı’nın sahibi olan ailenin bir mensubu olmalıdır. Gediz’de Osmanlı döneminde önemli mevkilerde görev yapan Azmi adında/mahlaslı ikinci bir kişiye rastlanmaz. Azmizadeler Hamamı’nın özel hamam olduğu göz önüne alındığında nüfuz sahibi ve varlıklı bir kişi tarafından yaptırılmış olduğu düşünülür. Dolayısıyla bu durum söz konusu Azmi Efendi’nin bu aileden olma olasılığını artırır.

³³⁴Önder, 1977, **a.g.k.**, s. 13.

³³⁵Pınar, 2017, **a.g.e.**, s. 80.

³³⁶Pınar, 2017, **a.g.e.**, s. 80.

³³⁷Kitab-ı Kümük adlı eserin yazarı, Azmi mahlasını kullanan Gedizli Murad Çelebi’dir. Asker şairlerden olan Azmi’nin hayatı hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi yer almasa da şairin H. 1016/M. 1607 yılında vefat ettiği bilinir. Bkz: Ahmet Yesevi Üniversitesi tarafından destelenen “Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü” Projesi <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2049>. (Erişim Tarihi 13.09.2018). O dönemde Gediz’de Azmi adında/mahlaslı ikinci bir kişi olmadığından asker kökenli olduğu bilinen ve Azmi mahlasını kullanan Gedizli Murad Çelebi ile Gazanfer Ağa’nın yapı işleri için tayin ettiği mutemet ve vekilharç Azmi Efendi aynı kişi olmalıdır. Söz konusu kişinin M. 1607 yılında vefat etmiş olması da bu düşüncüyü destekler. Çalışmalarda, Azmi’nin Gazanfer Ağa Camisi ve Hamamı’nın kitabelerini yazan kişi olduğundan bahsedilir. Bkz: Ş. Ördek ve V. Karagözlü (2015). Murad Çelebi (Azmi)’nin Kitab-ı Kümük Adlı Eserinin Tanıtılması ve Değerlendirilmesi. *Journal of Turkish Language and Literature*. 1/2, s. 116-117; Ahmet Yesevi Üniversitesi tarafından destelenen “Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü” Projesi <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2049>. (Erişim Tarihi 13.09.2018). Azmi, sebeb-i telif bölümünde de belirttiği gibi Kitab-ı Kümük adlı eserini, hamamın da inşa tarihi olan H. 995/M. 1586 yılında Gediz’de kaleme almıştır. Bkz: Ördek ve Karagözlü, 2015, **a.g.e.**, s. 118. Dolayısıyla söz konusu eserin kaleme alındığı yer ve tarih bilgisi Azmi’nin cami ve hamam kitabelerini yazmış olabileceği fikrini destekler niteliktedir.

³³⁸Pınar, 2017, **a.g.e.**, s. 80.

Onarımlar ve Durumu:

Yapının 1790 yılında su yolları onarılmıştır.³³⁹ 30.11.1968 tarihinde Kütahya Müze Müdürlüğü görevlisi İ. Bakır İnci tarafından hazırlanan raporda yapının bir bölümünün tüp deposu olarak kullanıldığı yazar.³⁴⁰ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 11.10.1984 tarih ve 18 sayılı toplantısında tüp deposu olarak kullanılmasının uygun bulunmadığı ve en kısa sürede boşaltılması gerektiğine karar verilmiştir.³⁴¹ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun yazısı üzerine T.C. Gediz Kaymakamlığı Emniyet Komiserliği tarafından yapılan incelemede yapının zannedildiği gibi tüp deposu olarak kullanılmadığı ve boş bir vaziyette bulunduğu tespit edilmiştir.³⁴² Yapı, muhtemelen 1960'lı yıllarda bir dönem tüp deposu olarak kullanmış ve sonrasında boşaltılmıştır. Söz konusu 30.11.1968 tarihinde hazırlanan raporda muhtemelen erkekler bölümü olan tarafa girişi sağlayan kapı açıklığına orijinalinde birkaç basamakla çıkıldığı fakat bu cephenin önünden cadde geçirildikten sonra kapı açıklığının orijinal olarak korunduğu, merdivenlerin ise kaldırıldığı yazılıdır. Bu kapı artık kullanılmadığından onun yerine batı cephede başka bir kapı açılmıştır. Rapordan ve yapının eski fotoğraflarından öğrenilen diğer bir bilgi de orijinalinde kapıların basık kemerli olduğudur. O tarihlerde yapının külhan ve su deposu da harap bir durumdadır ve bir kısmının üstüne bina inşa edilerek arka kısım kapatılmıştır. Kadınlar bölümünün soğukluk/soyunmalık kısmındaki mermer yer döşemesi bozulmuş, arka tarafa yapılan binadan dolayı da o yöne bakan pencereler kapatılmıştır. Ayrıca söz konusu bölümün duvar sıvaları yer yer dökülmüş, duvar içlerinden geçen künkler açığa çıkmış ve aydınlık feneri ahşapla kapatılmıştır. Kadınlar bölümünün sıcaklığında yer alan göbek taşından da sadece birkaç mermer parçası kalmıştır. Sıcaklık bölümüyle ilişkili halvet hücrelerinde mermer taban döşemesi yer yer sökülüş ve yerine ahşap konulmuştur. Aynı şekilde bu bölümünde sıvaları çatlamış ve yer yer dökülmüştür. Aynı rapora göre erkekler bölümü kadınlar bölümünden daha iyi durumdadır. Erkekler bölümünün soğukluk/soyunmalık kısmına betonarme soyunma kabinleri yapıldığı görülmüştür. 1970 yılına kadar çalışır

³³⁹T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi, C..BLD 48/2361

³⁴⁰KKVKBKM Arşivi 15102 numaralı dosya içinde; 1968 yılında Kütahya Müze Müdürlüğü asistanı İ. Bakır İnci tarafından hazırlanan rapor.

³⁴¹KKVKBKM Arşivi 15102 numaralı dosya içinde; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu 11.10.1984 tarih ve 435 sayılı kararı.

³⁴²KKVKBKM Arşivi 15102 numaralı dosya içinde; T.C. Gediz Kaymakamlığı Emniyet Komiserliği'nin 25.12.1984 tarih ve 1430 sayılı yazısı.

durumda olan ve işlevine uygun ya da başka amaçlarla bilfiil kullanılan hamamın, aynı yıl meydana gelen Gediz depreminde örtü sisteminin bir kısmı ve soğukluk/soyunmalık kısımları tamamen yıkılmıştır.³⁴³ Restorasyon öncesinde yapının sıvaları yer yer dökülmüş, halvet hücrelerinden bazılarının ve tuvalet bölümünün örtüsü yıkılmış, sıcaklıkta yer alan sekilerin bir bölümü ve taban döşemeleri yer yer kırılmış, cehennemlikler meydana çıkmıştır. 2007 yılında yapılan onarımda yapının soğukluk/soyunmalık bölümleri yeniden inşa edilmiş, eski fotoğraflarında daha basık görünüme sahip olan örtüleri onarılacak daha yüksek bir görünüme kavuşmuş, derz dolguları yenilenmiştir. Yapının orijinalinde basık kemerli olan kapıları onarımda dikdörtgen biçimli şekilde yenilenmiştir. Eski fotoğraflarda yapının pencerelerinde alçı şebekelerin olmadığı fakat onarımdan sonra eklendiği görülür. Sıcaklık bölümlerinde göbek taşları ve hamamın yer döşemeleri tamamen yenilenmiştir. Eski fotoğraflarda kapı ve pencere açıklıklarının sivri kemerli alınlıklarındaki kemerler taş malzemeden yapılmışken onarım sonrasında tuğladan oluşturulmuştur. 1970 depreminde soğukluk/soyunmalık kısımlarının yıkılmadan önceki fotoğraflarında mekânı örten kubbelerin kasnaklarının oldukça yüksek yüksek tutulduğu görülür. Onarımdan sonra kasnaklar daha alçak şekilde yapılmıştır. Onarımdan sonra yapının saçak altında yer alan ve metal malzemeden üretilmiş yağmur suyu olukları sökülüştür. Onarım sırasında yeniden inşa edilen soğukluk/soyunmalık kısımlarından erkekler bölümüne ait olana girişi sağlayan kapı açıklığı 30.11.1968 tarihinde Kütahya Müze Müdürlüğü uzmanı tarafından hazırlanan raporda da bahsedilen orijinal yerine açılmış, önüne 4 basamak eklenmiştir. Yapının duvarlarının ve örtülerinin iç yüzleri tamamen sıvanmıştır. Yapı günümüzde sağlam ve ziyarete açıktır.

Mimari Tanım:

Kuzey-güney doğrultusunda inşa edilen yapı, kadınlar ve erkekler için tasarlanmış, ortak bir duvar vasıtasıyla birbirlerine bitişik olarak inşa edilmiş iki üniteden oluşur (Bkz: Fotoğraf 2.66).

³⁴³KKVKBKM Arşivi 15102 numaralı dosya.

Fotoğraf 2.66. *Gazanfer Ağa Hamamı'nın Üstten Görünüşü (Eski Gediz Belediyesi Arşivi)*

Yapının kuzey ve güneyinde, cepheleri ortada kalan bölümden daha yüksek şekilde yapılmış birer mekân yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.67).

Güneyde kalan mekânın doğu cephe ekseninde buraya girişi sağlayan, tuğlalardan oluşturulmuş sivri kemerli alınlığa sahip, zeminden 4 basamakla çıkılan, dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığı yer alır. Kapı açıklığının iki yanında ve kapı açıklığına eşit mesafede konumlandırılmış, tuğlalardan oluşturulmuş sivri kemerli alınlığa sahip, dikdörtgen biçimli pencere açıklıkları yer alır. Bu pencere açıklarıyla aynı hizada, üst kotta, tuğla sivri kemerli, alçı şebekeli birer üst pencere açıklığı yer alır. Mekânın güney ve batı cephe eksenlerinin iki yanında üst kotta, tuğla sivri kemerli, alçı şebekeli birer

Fotoğraf 2.67. *Gazanfer Ağa Hamamı Genel Görüntüsü*

pencere açıklığı yer alır. Kuzey cephe mekânın kuzeyinde kalan kısma bitişiktir. Mekânın batısında yapının batı cephesini oluşturan mekânlara geçişi sağlayan bir bölüm bulunur.

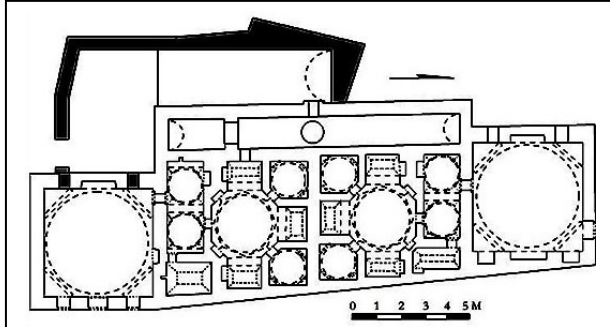
Bu bölümün güney cephe ekseninin doğusunda dikdörtgen biçimli bir kapı yer alır. Söz konusu mekânın üstü açıktır.

Kuzeyde kalan mekânın kuzey cephe ekseninin doğusunda bu bölüme girişi sağlayan, tuğlalardan oluşturulmuş sivri kemerli alınlığa sahip, zeminden 2 basamakla inilen kapı açıklığı yer alır. Bu cephede eksenin iki yanına, üst kotta tuğla sivri kemerli, alçı şebekeli birer pencere açıklığı konumlandırılmıştır. Söz konusu mekânın doğu cephe ekseninin iki yanına, üst kotta tuğla sivri kemerli, alçı şebekeli birer pencere açıklığı yer alır. Mekânın, orijinalinde batı cephe ekseninin iki yanında üst kotta tuğla sivri kemerli, alçı şebekeli birer pencere açıklığı yer alması gerekirken günümüzde yapının hemen arkasına yapılan binadan dolayı sadece eksenin kuzeyinde kalan pencere açıklığı görülür. Güney cephe, mekânın güneyinde kalan kısma bitişiktir.

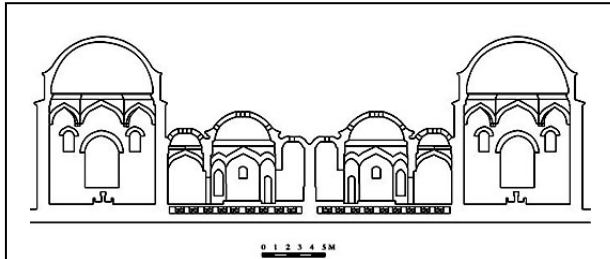
Yapının doğu ve batı cephelerinin daha alçakta kalan kısımlarında herhangi bir açıklığa rastlanmaz. Doğru cephe yola bakarken, batı cephe ise bir sırta yaslanır. Yapının batısındaki inşa faaliyetlerinden dolayı bu cephe hakkında kesin herhangi bir şey söylemek imkânsızdır. Cepheler, atlamaları olarak yerleştirilmiş, bir sıra tuğlaların düz istif tekniğinde dizilmesiyle oluşturulmuş iki kademeli tuğla sırası, bir sıra tuğlaların diyagonal şekilde dizilmesiyle oluşturulmuş iki kademeli testere dişi saçak kompozisyonuyla sonlanır. Mekânların kubbe ve tonozlarla örtülü olduğu görülür. Aynı düzenleme kubbe kasnaklarının bitiş kotunda da görülür.

Plan ve Mekân Özellikleri:

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan yapı, çifte hamam olarak, simetrik bir şekilde inşa edilmiştir. Ortak bir duvara sahip bulunan hem kadınlara hem erkeklere aynı anda tahsis edilen iki hamamdan erkeklere ait olanı güneyde kadınlara ait olanı kuzeyde yer alır. Yapı, kuzey ve güney uçlarında kare alanlara oturan kubbe örtülü birer soğukluk/soyunmalık mekânı, iki soğukluk/soyunmalık mekânının arasında kalan alanlar ve mekânlardan itibaren doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan, iki birimli ılıklik mekânlarıyla yamuk tabanlı, üç eyvanlı, iki köşe halvetli sıcaklik bölümleri, bu bölümlerin batısında hamamın ılıklik ve sıcaklikları boyunca kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan su deposuyla güneybatı köşeden başlayarak su deposunun eksenine kadar olan alanda yer alan sivri kemer profilili beşik tonoz örtülü külhandan oluşur (Bkz: Çizim 2.20-2.21).

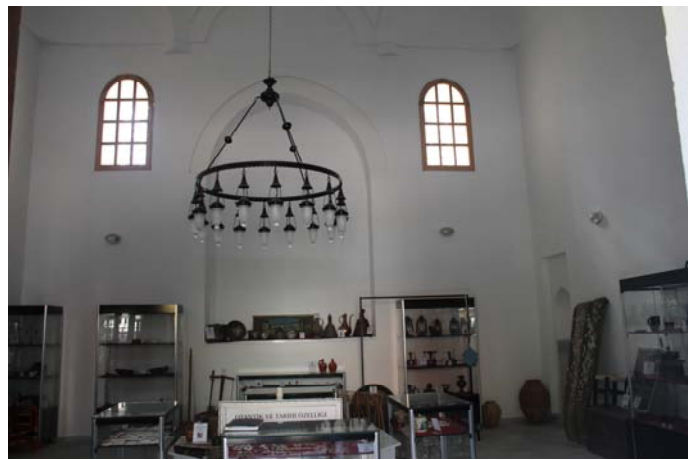
Çizim 2.20. *Gazanfer Ağa Hamamı Plan*
(KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

Çizim 2.21. *Gazanfer Ağa Hamamı Kesit*
(KKVKBKM Arşivi'nden işlenerek)

Yapının hem erkekler hem kadınlar bölümünün kare tabanlı soğukluk/soyunmalık mekânlarındaki tüm kapı ve pencere açıklıkları iç mekâna cephelerdeki şekilleriyle yansımıştır. Yapının güneyinde yer alan soğukluk/soyunmalık mekânının güney duvarında pencere açıklıkları dışında herhangi bir mimari öğeye rastlanmaz. Mekânın batı duvar ekseninde sivri kemerli ve oldukça büyük tutulmuş bir niş yer alır. Kuzey duvar da ise eksenin hafif doğusuna kaydırılmış sivri kemerli fakat batı duvarda yer alan nişten daha küçük boyutlu bir niş yer alır. Aynı duvarda eksenin batısında, mekânının

kuzeybatı köşesine çok yakın şekilde konumlandırılmış, dikdörtgen biçimli çökertilmiş bir yüzey içinde, sivri kemerli ve ılıklik bölümüyle bağlantı kuran kapı açıklığı yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.68). Mekânın ortasında sekizgen tabanlı ve fiskiyeli bir havuz bulunur. Söz konusu mekân sivri kemerli trompla geçilen kubbe ile örtülüdür. Tromp kemerleri üçgen prizma şeklinde duvardan dışa taşırılmış konsol çıkıntılarına oturur. Yapının kuzeyinde yer alan soğukluk/soyunmalık mekânının doğu ve batı duvar eksenlerinde sivri kemerli ve oldukça büyük tutulmuş birer niş yer alır. Doğu duvar eksenindeki büyük nişin iki yanında sivri kemerli ve daha küçük boyutlu birer niş daha yer alır. Batı duvarda

Fotoğraf 2.68. *Gazanfer Ağa Hamamı Erkekler Bölümü*
Soğukluk/soyunmalık Mekânı

yer alan nişin güneyinde, üst kotta yer alan pencere açıklığının kapatıldığı görülür. Mekânın güney duvar ekseninin batısında ılıklik mekânına geçişi sağlayan yuvarlak kemerli çökertme yüzey içinde yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı bulunur. Bu mekânda da güneyde yer alan soğukluk/soyunmalık mekânında olduğu gibi ortada sekizgen tabanlı ve fiskiyeli bir havuz bulunur. Söz konusu mekân sivri kemerli tromp ile geçilen kubbeye örtülüdür. Tromp kemerleri üçgen prizma şeklinde duvardan dışa taşırılmış konsol çıkıntılarına oturur. Bu mekânlarda aydınlanma pencere açıklıkları yardımıyla sağlanır.

Fotoğraf 2.69. *Gazanfer Ağa Hamamı Erkekler Bölümü Ilıklık Mekânı*

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan çifte hamamın ılıklik mekânları, kareye yakın dikdörtgen tabanlı iki birimden oluşur (Bkz: Fotoğraf 2.69). Erkekler bölümüne ait olan ılıklik mekânının, güney duvar ekseninin batısında kaş kemerli bir çökertme yüzey içinde, soğukluk/soyunmalık mekânıyla bağlantı kuran, yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Mekânın doğu duvar ekseninin güneyinde, güneydoğu köşeye bitişik şekilde konumlandırılmış, kaş kemerli bir çökertme yüzey içinde yer alan yuvarlak kemerli kapı açıklığı tuvalet ve traşlık mekânına geçişi sağlar. Kuzey duvarda ise eksenin doğusunda kaş kemerli bir çökertme yüzey içinde yuvarlak kemerli kapı açıklığı sıcaklık bölümüne girişi sağlar. Aynı duvar ekseninin batısında kaş kemerli bir niş yer alır. Kadınlar bölümüne ait olan ılıklik mekânının kuzey duvar ekseninin batısında kaş kemerli çökertme yüzey içinde, soğukluk/soyunmalık mekânına giriş çıkışı sağlayan, yuvarlak kemerli kapı açıklığı yer alır. Batı duvar ekseninin kuzeyinde, kuzeybatı köşeye bitişik şekilde konumlandırılmış, kaş kemerli çökertme bir

Fotoğraf 2.70. *Gazanfer Ağa Hamamı Erkekler Bölümü Sıcaklık bölümü*

yüzey içinde yer alan yuvarlak kemerli kapı açıklığı tuvalet ve traşlık bölümlerine giriş çıkışı sağlar. Mekânın güney duvar ekseninin batısında sivri kemerli bir niş, doğusunda yuvarlak kemerli çökertme yüzey içinde yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı bulunur. Bu kapı açıklığı sıcaklık bölümüyle bağlantı kurar. ılıklik bölümlerini oluşturan birimler

iki parçalı köşe üçgeni ile geçilen kubbeye örtülüdür. Aydınlanma, kubbelere açılan altıgen tabanlı fil gözleriyle sağlanır. Hem erkekler hem kadınlar kısmının, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı tuvalet ve traşlık mekânları, ılıklik mekânlarının doğusunda yer alır. Söz konusu mekânlar aynalı çapraz tonoz ile örtülüdür. Tuvalet ve traşlık mekânlarında aydınlanma tonozun ayna kısmına açılan altıgen tabanlı fil gözleriyle sağlanır. Kadınlar bölümünün ılıklik kısmında erkeklerinden ayrı olarak doğu cephenin güneyinde, güneydoğu köşeye bitişik şekilde açılmış sivri kemerli bir niş yer alır.

Hamamın sıcaklık bölümleri yamuk tabanlı, üç eyvanlı, iki köşe halvetli, iki parçalı köşe üçgeniyle geçilen sekizgen tabanlı kubbeye örtülü bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.70). Erkekler kısmının sıcaklık bölümünde eyvanlar batı, doğu ve kuzey duvarlarda yer alır. Kuzeyde yer alan eyvanın kuzeybatı ve

Fotoğraf 2.71. *Gazanfer Ağa Hamamı Erkekler Bölümü Sıcaklık Bölümünün Halvet Hücrelerinden Biri*

güneybatısına halvet hücreleri konumlandırılmıştır (Bkz: Fotoğraf 2.71). Sıcaklık bölümünün güney duvar ekseninde ılıklik bölümüyle bağlantı sağlayan sivri kemerli bir kapı açıklığı bulunur. Kapı açıklığının iki yanında, güneybatı ve güneydoğu duvarlarda

kaş kemerli birer niş yer alır. Mekânın doğu ve batı eyvanlarının güney duvar eksenlerinde kaş kemerli birer niş bulunur. Batıda yer alan eyvanın batı duvar ekseninde, üst kotta su deposuna açılan sivri kemerli bir pencere açıklığı yer alır. Kuzeyde yer alan eyvanın kuzey duvar ekseninde, batıda yer alan eyvanın batı duvar ekseninde, güneyde yer alan eyvanın ise güney duvar ekseninde birer kurna ve ikişer musluk bulunur. Teğet sivri kemerlerle göbek taşının bulunduğu yere açılan eyvanlar aynalı çapraz tonoz ile örtülüdür. Halvet hücrelerine giriş, sıcaklığın kuzeyinde bulunan eyvanın iki yanında, kuzeybatı ve kuzeydoğu duvar eksenlerinde yer alan, sivri kemerli kapı açıklıklarıyla sağlanır. Köşe halvetleri beşgen tabanlıdır. Kuzeybatıda bulunan halvet hücresinin batı duvar ekseninde, kuzeydoğuda bulunan halvet hücresinin ise kuzey duvar ekseninde birer kurna ve ikişer musluk bulunur. Halvet hücreleri sivri kemerli trompla geçilen kubbeyle örtülüdür. Kadınlar kısmının sıcaklık bölümünde eyvanlar doğu, batı ve güney duvarlarda yer alır. Güneyde bulunan eyvanın kuzeybatı ve güneybatısında halvet hücreleri yer alır. Sıcaklık bölümünün kuzey duvar ekseninde ılıklik bölümüne giriş çıkışı sağlayan sivri kemerli bir kapı açıklığı bulunur. Kapı açıklığının iki yanında, kuzeybatı ve kuzeydoğu duvarlarda kaş kemerli birer niş yer alır. Mekânın doğuda yer alan eyvanın kuzey duvar ekseninin doğusunda kuzeydoğu köşeye yakın şekilde konumlandırılmış ve batıda yer alan eyvanın ise kuzey duvar ekseninde kaş kemerli birer niş bulunur. Güneyde yer alan eyvanın güney duvar ekseninde, batıda yer alan eyvanın batı duvar ekseninde, güneyde yer alan eyvanın ise güney duvar ekseninde birer kurna ve ikişer musluk bulunur. Teğet sivri kemerlerle göbek taşının bulunduğu yere açılan eyvanlar aynalı çapraz tonoz ile örtülüdür. Halvet hücrelerine giriş, sıcaklığın güneyinde bulunan eyvanın iki yanında, güneybatı ve güneydoğu duvar eksenlerinde yer alan, sivri kemerli kapı açıklıklarıyla sağlanır. Köşe halvetleri beşgen tabanlıdır. Güneybatıda bulunan halvet hücresinin batı duvar ekseninde, güneydoğuda bulunan halvet hücresinin ise doğu duvar ekseninde birer kurna ve ikişer musluk bulunur. Halvet hücreleri sivri kemerli trompla geçilen kubbeyle örtülüdür. Sıcaklık bölümlerinin ortasında yer alan göbek taşları sekizgen tabanlı ve mermer kaplamalıdır. Erkekler için olan ünite de yer alan göbek taşının mermer kaplamaları sökülüştür. Sıcaklık bölümlerinde eyvanların tabanı yaklaşık olarak 5 cmlik birer sekiyle yükseltilmiştir. Eyvanlarda ve halvet hücrelerinde bulunan kurnaların iki yanında yaklaşık olarak 10 cmlik birer seki yer alır. Tüm duvarların zeminden itibaren yaklaşık olarak 85 cmlik bölümü mermerle kaplıdır. Sıcaklık bölümlerinde aydınlanma,

ana kubbe, eyvan tonozları ve halvet hücrelerindeki kubbelere açılan altıgen tabanlı fil gözleriyle sağlanır.

Yapının su deposu, külhanı ve bu bölümlere girişi sağlayan mekânı diğer mekânların batısında yer alır. Su deposu, hamamın ılıkılık ve sıcaklıkları boyunca kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturur. Kazan mekânının hemen hemen ortasına denk gelecek şekilde konumlandırılmıştır. Söz konusu bölüm, erkeklere ait olan ünitenin, ılıkılık bölümüne denk gelen kısmının kuzeyde kalan kısmından oldukça kalın tutulmuş sivri bir kemerle ayrılmasıyla iki birime bölünmüştür. Her iki birim de içten sivri kemer profilli beşik tonoz örtülüdür. Deposunun sivri bir kemerle ayrılan güneydeki birimi dıştan kırma çatı, diğer birimi ise eğimli bir çatı ile örtülüdür. Su deposunun batısında, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, içten sivri kemer profilli beşik tonoz, dıştan düz dam örtülü günümüzde odunluk kullanılan külhan yer alır. Mekânın kuzeydoğu köşesine bitişik olarak inşa edilmiş yedi basamaklı merdivenle ocağa önüne inilir. Su deposu ve külhan mekânının güneyinde yamuk tabanlı üstü açık bir mekân yer alır. Mekâna, güneybatı duvar ekseninin doğusunda yer alan bir kapı açıklığıyla giriş sağlanır. Günümüzde, bu mekân demir doğrama kapı ile külhandan ayrılır. Özgününde işlevi anlaşılamayan bu mekânın hamam görevlisi tarafından kullanılmış olabileceği ya da yakacak deposu olarak külhanın devamı olduğu düşünülebilir.

Malzeme/Teknik:

Yapının duvarları moloz ve kaba yonu taşla örülmüştür. Yeniden inşa edilen soğukluk/soyunmalık bölümlerinin cephelerinde, eski fotoğraflarından anlaşıldığına göre daha önce olmayan, onarımlar sırasında yapılan kasetleme tekniği görülmektedir. Kapı ve pencere açıklıklarının söve ile lentolarında kesme taş kullanılmıştır. Alt kotta yer alan pencere açıklıklarında demir parmaklık, üst kotta yer alan pencere açıklıklarında alçı şebeke, pencere ve kapı kanatlarında ahşap kullanılmıştır. Alt kottaki pencere ve kapı alınlıklarının kemerlerinde, üst kottaki pencerelerin kemerlerinde ve testere saçaklarda tuğla kullanılmıştır. Örtü kaplamasında oluklu kiremit tercih edilmiştir. Yapının yer döşemelerinde, soğukluk/soyunmalık bölümlerinin ortasında yer alan havuz ve fiskiyelerde mermer kullanılmıştır. Kurnalar mermer ve taş malzemeden, musluklar da pirinç malzemeden imal edilmiştir. Tüm örtüler düz istif tekniğinde tuğla ile oluşturulmuştur. Örtülerde yer alan ve aydınlanmayı sağlayan fil gözleri dıştan küçük cam fanuslar ile kapatılmıştır.

Süsleme:

Sıcaklık bölümlerinde yer alan kurnalar üzerinde bitkisel ve geometrik süsleme öğeleri görülür. Devşirme malzemeden yapılmış kurnalar dikkat çeker. Kurnaların bazıları Osmanlı dönemi mukarnaslı sütun başlıklarından bazıları Roma dönemi devşirme sütun başlıklarından oluşturulmuştur. Erkekler bölümünün sıcaklık kısmında yer alan kurnalardan birinin üstünde gülbezek motifi yer alır. Kadınlar bölümünde yer alan kurnalardan sekizgen tabanlı olanının sıcaklık bölümüne bakan yüzünde kademeli kaş kemer içinde boş bir madalyon yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.72-2.73). Yapıda bunlar dışında herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmaz.

Fotoğraf 2.72. *Gazanfer Ağa Hamamı Kadınlar Bölümü Sıcaklık bölümünde Yer Alan Kurnalardan Biri*

Fotoğraf 2.73. *Gazanfer Ağa Hamamı Erkekler Bölümü Sıcaklık bölümünde Yer Alan Kurnalardan Biri*

2.1.12. Azmizâdeler Hamamı

Yeri:

Azmizâdeler Hamamı³⁴⁴ olarak bilinen yapı, Kütahya İli, Eskigediz Beldesi, Kurtuluş Mahallesi 20-L-3-4 pafta, 111 ada, 18 numaralı parselde yer alan ve iki katlı kâgir binaya³⁴⁵ ait bahçede yer alır.³⁴⁶

Tarihi:

Yapının inşa tarihi veren bir kitabesi ya da inşa tarihi hakkında bilgi verebilecek bir vakfiyesi yoktur. Yapının belli bir kesimin kullandığı özel bir hamam olduğuna hükmedilirse böyle bir yapıyı inşa ettirmenin maddi yönden külfetli bir durum olduğu ve nüfuz sahibi bir kişi tarafından yaptırılabilceği göz önüne alınmalıdır. Bu durumda da yapıyı tarihlendirebilmek ya da en azından bir tarih aralığı verebilmek için eldeki tek veri Azmizade/Azmioğlu adlarıdır. Dolayısıyla bu veri ışığında hareket edilirse öncelikle Azmi adlı/mahlaslı kişinin kim olduğunu, hangi yıllar arasında yaşadığını sonrasında da ailesine mensup olan kişilerin kim oldukları ve hangi yıllar arasında hayatta olduklarını tespit etmek gerekir.

Evliya Çelebi'nin Gazanfer Ağa Cami ve Hamamı kitabelerinden aktardığı kısımda Azmi adının/mahlasının bulunuşu dikkat çeker.³⁴⁷ Osmanlı sarayında önemli görevlerde bulunan Gazanfer Ağa'nın³⁴⁸, saraydan tanıdığı Gediz'in Çeltikçi Köyü'nden Fetva Emmini Mehmet Efendi ile III. Murat'ın çocuklarının Hocası Gedizli Azmi Efendi'ye İstanbul'da cami yaptırmak istediğini söylediği rivayet edilir. Onlar da “Sizin burada yaptıracağınız cami padişah camilerinin yanında sönük kalır, camiye bizim memleketimiz

³⁴⁴Yapı ilk kez 10.08.2018 tarihinde doktora tez çalışması kapsamında yapılan arazi çalışmaları sırasında tespit edilmiş olup tez çalışmasına dâhil edilmiştir. Aynı tarihte KKVKBKM'ne arşivlerinde yapıyla ilgili araştırma yapabilmek için söz konusu kuruma dilekçe verilmiş fakat yapının tescilli olmadığı öğrenilmiştir. Bunun üzerine yapının KKVKBKM'nin 10.09.2018 tarih ve 38092246-165.02.04-E.729465 sayılı yazısı ile keşif, 04.10.2018 tarih ve 38092246-045.99-E.804198 sayılı yazısıyla tescil programına dâhil edildiği konusunda tarafımıza bilgi verilmiştir. Söz konusu yapının KKVKBKM'nin 28.08.2019 tarih ve 293 sayılı toplantısında alınan 28.08.2019 tarih ve 5412 sayılı kararıyla tescil edildiğine dair tarafımız bilgilendirilmiştir. Konuyla ilgili hassasiyetleri, yardımları ve ilgilerinden dolayı KKVKBKM personeline teşekkür ederiz.

³⁴⁵İki katlı kâgir ev 20-L-3-4 pafta, 111 ada, 18 numaralı parselde, hamam ise 20-L-3-4 pafta, 111 ada, 17 numaralı parselde yer alır. Hamamın yer aldığı bahçe, ev ile aynı parselde yer almasa da bahçenin bu eve ait olduğu arazi çalışmaları sırasında Eskigediz sakinlerinden öğrenilmiştir.

³⁴⁶08.08.2018 tarihinde Eskigediz Beldesi'ne gidilerek yapı yerinde incelenmiş, fotoğrafları çekilmiş ve ölçüleri alınmıştır. Eskigediz Belediye Başkanı ve personeline kenti ziyaretimiz sırasındaki yardımları ve ilgilerinden dolayı teşekkür ederiz.

³⁴⁷Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 45.

³⁴⁸Gazanfer Ağa hakkında detaylı bilgi için bkz: Mehmed Süreyya, 1996, **a.g.k.**, s. 546.

olan Gediz’de yaptırırsan adınız kıyamete kadar baki kalır.” şeklinde cevap verirler. Bunun üzerine Gazanfer Ağa, Azmi Efendi’yi mutemet ve vekilharç tayin ederek, Mimar Sinan’ın kalfalarından Mimar Süleyman Çavuş ile camisini inşa ettirmek üzere Gediz’e gönderir.³⁴⁹ Gazanfer Ağa Külliyesi’ne ait hamam, kitabesinden öğrenildiğine göre H. 995/M. 1586-87 tarihlidir.³⁵⁰ O tarihlerde Gedizli Azmi adına ya da mahlasına sahip ikinci bir kişi olmadığından asker kökenli olduğu bilinen ve Azmi mahlasını kullanan Gedizli Murad Çelebi ile Gazanfer Ağa’nın yapı işleri için tayin ettiği mutemet ve vekilharcın aynı Azmi Efendi olacağına hükmedilebilir. Çalışmalarda, Azmi’nin (Murad Çelebi) Gazanfer Ağa Camisi ve Hamamı’nın kitabelerini yazan kişi olduğundan bahsedilir.³⁵¹ Asker şairlerden olan Azmi’nin (Murad Çelebi) hayatı hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi yer almasa da H. 1016/M. 1607 yılında vefat ettiği bilinir.³⁵² Söz konusu kişinin M. 1607 yılında vefat etmiş olması da Gazanfer Ağa Camisi ve Hamamı’nın kitabelerini yazan kişi olduğu yolundaki bilgiyi destekler. Azmi mahlaslı Gedizli Murad Çelebi’nin müellifi olduğu Kitab-ı Kümük adlı eserin sebab-i telif bölümünde de belirtildiği gibi söz konusu eserin, hamamın da inşa tarihi olan H. 995/M. 1586 yılında Gediz’de kaleme alınmış olması da³⁵³ Gazanfer Ağa Külliyesi’nin mutemet ve vekilharcı olan ve aynı zamanda yapıların kitabelerini yazan Azmi Efendi ile Murad Çelebi’nin aynı kişi olabileceğini destekler.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Gediz’i anlatırken “Ayânından Azmizâde Çelebi zat-ı şeriftir.” der.³⁵⁴ T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri’nde Azmizâdeler olarak anılan aileye mensup bazı kişilerin Gediz’de meclis azalığı görevinde bulunduklarına dair kayıtlar da mevcuttur.³⁵⁵ Bu bilgilerden Azmizâdelerin Gediz’de oldukça nüfuzlu bir aile oldukları anlaşılır. Yukarıdaki bilgiler ışığında Gazanfer Ağa Külliyesi’nin mutemet ve vekilharcıyla, Murad Çelebi’nin aynı kişi olma ihtimali kuvvetlenir. Azmizâdeler Hamamı olarak anılan yapının bulunduğu Kurtuluş Mahallesi, 20-L-3-4 pafta, 111 ada,

³⁴⁹Önder, 1977, **a.g.k.**, s. 13.

³⁵⁰Evliya Çelebi, 2011, **a.g.e.**, s. 45.

³⁵¹Ördek ve Karagözlü, 2015, **a.g.k.**, s. 116-117; Ş. Ördek. Azmî, Murad Çelebi. *Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2049>. (Erişim Tarihi 13.09.2018).

³⁵²Ördek. **a.g.k.**, <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2049>. (Erişim Tarihi 13.09.2018).

³⁵³Ördek ve Karagözlü, 2015, **a.g.k.**, s. 118.

³⁵⁴Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 44.

³⁵⁵T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi; Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.UM Dosya No: 371, Gömlek No: 8; A.MKT.UM Dosya No: 383, Gömlek No: 21.)

18 numaralı parselde yer alan iki katlı kâgir binanın sahibi olan Azmioğlu soyadlı aile de Murad Çelebi'nin yani Azmi Efendi'nin soyundan olmalıdır. İnsan ömrünün süresi dikkate alındığında söz konusu hamamın inşa edilebileceği en erken tarih olarak Azmi Efendi'nin 30'lu, 40'lı yaşlarda olabileceğini düşündüğümüz 16. yüzyılın üçüncü çeyreği verilebilir. Öte yandan hamamın Azmizâdeler Hamamı adıyla bilinmesi söz konusu yapının Azmi Efendi hayattayken çocuklarından biri tarafından veya Azmi Efendi öldükten sonra çocukları ya da torunları tarafından da yaptırılmış olabileceğini işaret ettiğinden yapının inşa tarihi olarak en erken 16. yüzyılın üçüncü çeyreği önerilebilirken, en geç inşa tarihi hakkında herhangi bir öneride bulunmak pek mümkün değildir. Özel bir hamam olarak inşa edildiği anlaşılan yapının bir evin bahçesinde yer alması, yer aldığı evle birlikte ya da evin inşasından kısa bir süre sonra inşa edilmiş olma ihtimalini güçlendirdiğinden, bizce hamam en kuvvetli ihtimalle 18.-19. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır.

Kitabesi:

Yapının günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi yoktur.

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiye olup olmadığı bilinmese de özel bir hamam olmasından dolayı vakfiyesinin olmadığı düşünülür.

Banisi:

Yapının Azmizâdeler ailesine ait olduğu düşünülse de aileye mensup kişilerden hangisi tarafından inşa ettirildiği bilinmemektedir.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Yapılan arşiv taramalarında herhangi bir onarım kaydına rastlanmamıştır. Mevcut halinden herhangi bir onarım görmediği açıktır. Yapıyı kullanan aile tarafından ufak çaplı onarımlar yapılmış olma ihtimali olsa da günümüzde bu onarımları tespit edebilecek herhangi bir veri yoktur. Günümüzde yapı oldukça harap halde ve ziyarete kapalıdır.

Mimari Tanım:

İki katlı kâgir binanın güneydoğu yönünde yer alan bahçesinin kuzey köşesine konumlandırılan yapı, kuzeybatı-güneydoğu yönünde dikdörtgen bir alana oturur (Bkz: Fotoğraf 2.74).

Yapının güneydoğu cephe ekseninin doğusunda girişi sağlayan, teğet sivri kemerli kapı açıklığı yer alır. Söz konusu cephede başka bir açıklığa rastlanmaz. Kuzeydoğu

Fotoğraf 2.74. *Azmizadeler Hamamı Genel Görüntüsü*

cephe yan tarafta bulunan iki katlı kâgir binanın avlu duvarına dayandırıldığından bu cephede de herhangi bir açıklığa rastlanmaz. Kuzeybatı cephede de herhangi bir açıklık ya da mimari öge yoktur. Güneybatı cephesinin batı köşesine yakın teğet sivri kemerli bir niş bulunur. Duvarın üst kotlarında yer alan söz konusu nişin hemen güneyinde içinde

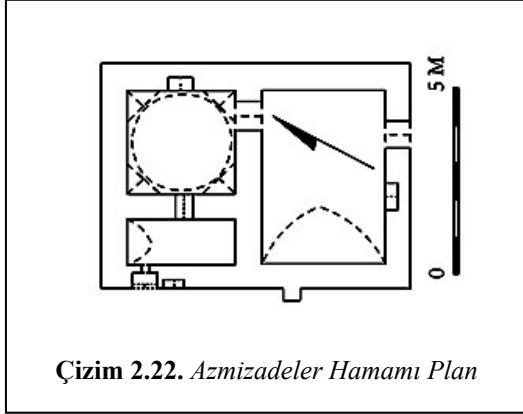
ocağın bulunduğu teğet sivri kemerli bir açıklık yer almaktadır. Cephede bunlar dışında herhangi bir açıklığa ya da mimari öğeye rastlanmaz. Cephelerde yer yer künklerin geçtiği hatlar fark edilir.

Dışarıdan yapının sıcaklık bölümünün kubbe, diğer bölümlerinin tonozla örtülü olduğu açıkça görülmektedir. Örtüsünün genel durumu, günümüze ulaşmayan külhan bölümünün de tek kanatlı ahşap bir kırma çatı ile örtülü olduğunu ileri sürmeye izin verir.

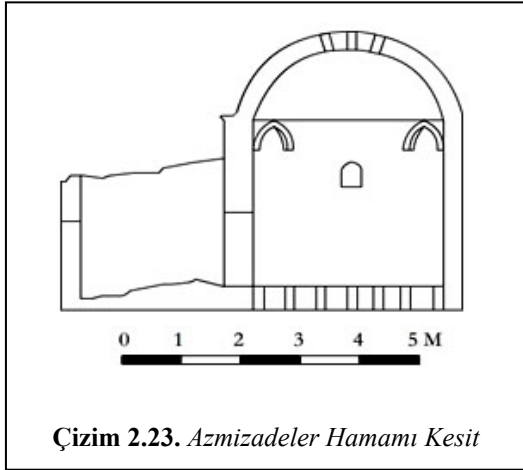
Plan ve Mekân Özellikleri:

Yapı dikdörtgen tabanlı, tonoz örtülü soğukluk/soyunmalık, kare tabanlı, kubbe örtülü sıcaklık, dikdörtgen tabanlı, tonoz örtülü su deposu ve niteliksiz ya da dayanıksız

malzemeden inşa edildiği için günümüze ulaşmamış olduğu düşünülen tek kanatlı ahşap kırma çatıyla örtülü, dikdörtgen tabanlı, oldukça küçük bir külhandan oluşur (Bkz: Çizim 2.22-2.23).

Çizim 2.22. Azmizadeler Hamamı Plan

Çizim 2.23. Azmizadeler Hamamı Kesit

sivri kemerli bir kapı açıklığı ile sıcaklık bölümüne geçilmektedir. Yıpranmalardan dolayı soğukluk/soyunmalık mekânının duvarlarında künklerin geçtiği hatlar açıkça görülmektedir (Bkz: Fotoğraf 2.75).

Soğukluk/soyunmalık mekânının kuzeybatısında kare tabanlı, teğet sivri kemerli tromplarla geçilen kubbeyeyle örtülü bir mekân düzeni gösteren sıcaklıkla, kuzeybatı-güneydoğu yönünde dikdörtgen tabanlı, aynı doğrultuda oluşturulmuş sivri kemer profilili beşik tonozla örtülü su deposu yer alır.

Günümüzde yapı oldukça haraptır.

Hamamın güneydoğusunda bulunan soğukluk/soyunmalık bölümü, kuzeybatı-güneydoğu yönünde dikdörtgen tabanlı, aynı doğrultuda oluşturulmuş sivri kemer profilili beşik tonoz örtülü bir mekân düzeni gösterir. Mekânının tonoz kısmı günümüze ulaşmamış olsa da duvarlarda tonoz başlangıçları görülür. Soğukluk/soyunmalık mekânının güneydoğu duvar ekseninin doğusunda yer alan kapı açıklığı cephedeki haliyle iç mekâna yansımakta, mekânın bu duvarında eksenin biraz güneyine kaymış teğet sivri kemerli bir niş yer almaktadır. Kuzeydoğu ve güneybatı duvarlarda herhangi bir açıklık ya da mimari öğeye rastlanmaz. Mekânın kuzeybatı duvarının kuzey köşesine yakın açılmış teğet

Fotoğraf 2.75. Azmizadeler Hamamı Soğukluk Mekânı

Fotoğraf 2.76. *Azmizadeler Hamamı Sıcaklık Bölümü*

Sıcaklık bölümünün güneydoğu duvar ekseninin doğusunda bulunan ve soğukluk mekânıyla ilişki kuran kapı açıklığı her iki mekâna da aynı biçimde yansır. Sıcaklık bölümünün kuzeydoğu duvar ekseninde teğet sivri kemerli bir niş yer alır. Kuzeybatı duvarda herhangi bir mimari öğeye ya da açıklığa rastlanmaz. Güneybatı duvar ekseninde,

üst kotta yer alan teğet sivri kemerli bir pencere açıklığı su deposuyla sıcaklık bölümü arasında ilişki kurar (Bkz: Fotoğraf 2.76). Yapının güneybatı cephesinde, duvar ekseninin güneyinde kalan ve üst kotta yer alan bir konsol külhan bölümünün günümüze ulaşmamış olduğunu düşündürür. Konsolun varlığı ocak önünün daha niteliksiz duvarlarla ya da ahşap malzemeden inşa edilen bir yakacak deposuyla çevrili olduğu ve yahut külhan/depo yerine ocak önünde bir sundurmanın olduğunu düşündürür (Bkz: Fotoğraf 2.77).

Yapının sıcaklık bölümünün aydınlanması örtü kısımlarına açılan, merkezdekinin

Fotoğraf 2.77. *Azmizadeler Hamamı'nın Su Deposunun Dıştan Görünüşü*

sekizgen, diğerlerinin altıgen biçimli olduğu yedi fil gözlüyle sağlanır. Soğukluk mekânının örtüsü günümüze gelmediğinden penceresi bulunmayan bu mekânın nasıl aydınlatıldığı kesin olarak bilinemese de tonozuna açılan fil gözleriyle aydınlatıldığı ileri sürülebilir.

Malzeme/Teknik:

Yapının duvarlarının yer yer kesme taş, kaba yonu taş ve tuğlalarla örüldüğü, tüm kapı açıklıklarında, niş kemerlerinde ve örtü kısmında düz istif örgü tekniğinde tuğla, cehennemlik ayakları ve taban döşemesinde kesme taş kullanıldığı görülür.

Süsleme:

Yapıda herhangi bir süsleme ögesine rastlanmaz.

2.1.13. Emet Hamam Kalıntısı

Yeri:

Kütahya İli, Emet İlçesi, Hamam Mahallesi'nde J22-B-16-A-1-B pafta, 735 ada ve 20 numaralı parselde yer alır.³⁵⁶

Tarihi:

Yapıyla ilgili bilgi veren herhangi bir kitabe ya da vakfiye kaydı yoktur. Sadece bir mekânı ayakta kalan yapının inşa tarihi hakkında yorum yapabilecek herhangi bir mimari veriye de rastlanmaz. İlerleyen zamanlarda bir araştırma/kurtarma kazısı yapılırsa bunun sonucunda ortaya çıkan verilere göre yorumda bulunmak mümkün olabilir. Yapının bulunduğu mahallede 19. yüzyılda yapılmış olabileceği düşünülen bir çeşme ve 18.-19. yüzyılda yapılmış olabileceği düşünülen bir han bulunur. Hamamönü Cami'nin de geç Osmanlı döneminde yapılmış olabileceği göz önünde bulundurulduğunda söz konusu mahallede yerleşimin Cumhuriyet öncesi dönemde de var olduğu anlaşılır. Dolayısıyla bu veriler ışığında hamamın da Cumhuriyet öncesi dönemden kalma olduğu düşünülebilir. Yapının bulunduğu mahalleye hemen hemen aynı tarihlerde çeşme, han ve cami inşa edilmesi imar faaliyetlerinde bir külliye oluşturma mantığının bulunduğuna işaret etmesi hamamın da söz konusu yapılarla birlikte inşa 18-19. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini düşündürür.

Kitabesi:

Yapının günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi yoktur.

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir.

Banisi:

Yapının banisi bilinmemektedir.

³⁵⁶KKVKBKM Arşivi Tescilli Yapıların Listesi.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Yapının onarım geçirip geçirmediğine yönelik herhangi bir belge yoktur. Çok büyük oranda yıkılmış olan yapının, tarihi süreçte kapsamlı bir onarımdan geçirilmediği açıktır. Büyük oranda yıkılan yapının ayakta kalan iki birimli mekânı gezilip görülebilir.

Mimari Tanım:

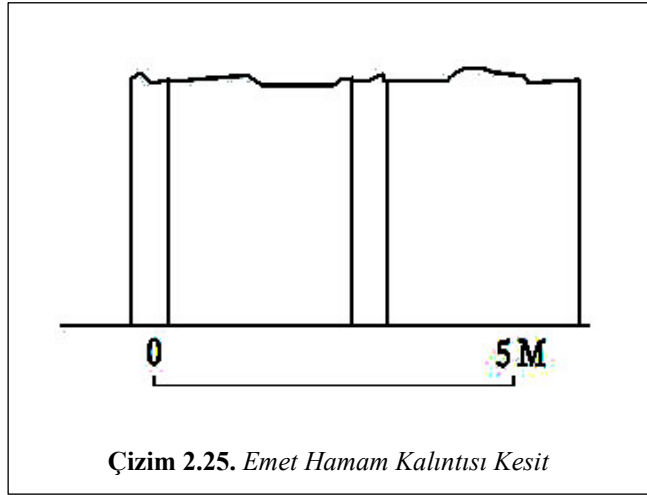
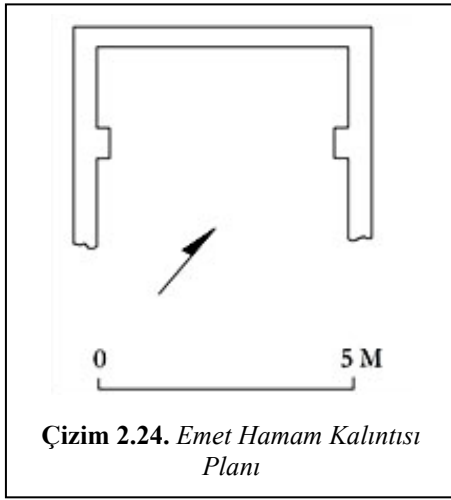
Fotoğraf 2.78. *Emet Hamam Kalıntısı Genel Görünüşü*

Yapının hemen yanına inşa edilmiş olan binaya yaslanan, günümüze ulaşan iki birimli olduğu düşünülen mekânının cephelerinde herhangi bir açıklık ya da mimari öğeye rastlanmaz (Bkz: Fotoğraf 2.78).

Plan ve Mekân Özellikleri:

Mevcut mimari kalıntılardan yapının nasıl bir alana oturduğu ve nasıl bir mekân düzenine sahip olduğu hakkında bir yorumda bulunmak olanaksızdır (Bkz: Çizim 2.24-2.25). Yapının, sadece kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir mekânının bir bölümü günümüze gelebilmiştir. Kuzeybatı duvar eksenindeki duvar çıkıntısından mekânın iki birimli olduğu düşünülür. Söz konusu birimleri kare tabanlı

olmaları ve günümüze gelen duvar izleri bu birimlerin yüksek ihtimalle pandantifle geçilen kubbeyle örtülü olduğunu düşündürür. İki birimli bu mekânın, yapının halvet hücreleri ya da ılıklik mekânı olabileceği düşünülür. Yapının diğer bölümlerini günümüze ulaşmadıklarından plan ve mekân düzenleri bakımından değerlendirmek mümkün değildir. Ancak ileride bir araştırma/kurtarma kazısı yapıp temel izleri açığa çıkarılabilirse hem diğer mekânların hem de yapının tam olarak nasıl bir mekân düzenine sahip olduğu anlaşılabilir.

Malzeme/Teknik:

Yapının ayakta kalan kısımlarından anlaşıldığına göre, cepheler moloz taşla inşa edilmiştir. Diğer mekânlarda kullanılan yapı malzemeleri için herhangi bir veri bulunmaz.

Süsleme:

Yapıda herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmaz.

2.1.14. Moymul Hamamı

Yeri:

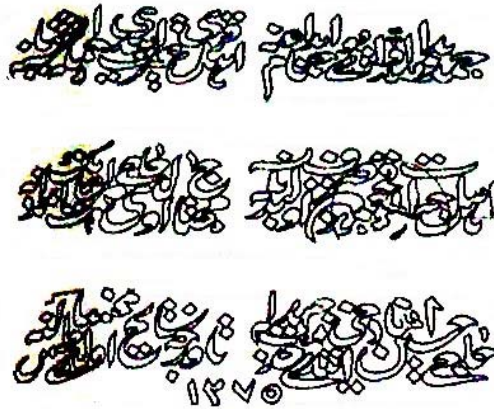
Kütahya'nın Tavşanlı İlçesi, Moymul Mahallesi'nde, 515 ada, 1 numaralı parselde yer alır.³⁵⁷

Tarihi:

Yapı, güney cephe ekseninin batısında bulunan kapı açıklığının üzerinde yer alan kitabesine göre H.1275/M. 1858-59 tarihinde inşa edilmiştir.³⁵⁸

Kitabesi:

Kitabenin orijinal metni;

Kitabenin transkripsiyonu;

Hamdülillahbed' olundı bu hamam ibdâ'ına

Ehl-i kurâ gayret itdi cümle inşasına

Ehl-i hayrâtçendakça---sarf---

Muhtaç oldı Hacı Himmet Ağa'nın imdadın

Hacı Hüseyin Ağa dahietdicehd-i hıdmetle

Tâverince tarih oldı----taseline

1275

³⁵⁷KKVKBKM Arşivi 43 06 434 32438 numaralı dosya içinde; T.C. Tavşanlı Belediye Başkanlığı Ruhsat ve Denetim Müdürlüğü'nün 30.09.2016 tarih ve 47793381-310.02.02-E.1068/3868 sayılı yazısı.

³⁵⁸KKVKBKM Arşivi 43 06 434 32438 numaralı dosya içinde; Zafer Eren tarafından hazırlanan 29.09.2016 tarihli "Kütahya İli, Tavşanlı İlçesi, Moymul Mahallesi 515 ada 1 parsel; Tarihi Moymul Hamamı Restorasyon Raporu." Raporunda kitabenin Uludağ Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Cafer Çiftçi tarafından günümüz Türkçesine aktarıldığı yazılıdır.

Kitabenin günümüz Türkçesiyle okunuşu;
Allah'a hamdolsun bu hamamın yapımına başlandı
Bütün köy halkı bu inşaat için gayret gösterdi
Hayır sahipleri çok para harcadı
Hacı Himmet Ağa'nın yardımına muhtaç oldular
Hacı Hüseyin Ağa da bu hizmete katıldı
Tas eline verince 1275.

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiyenin olup olmadığı bilinmemektedir.

Banisi:

Kitabesinden anlaşıldığına göre Moymul Hamamı, köy halkının ortak çabasıyla inşa edilmiş bir yapıdır. Kitabede özellikle Hacı Himmet Ağa ve Hacı Hüseyin Ağa'nın isimlerinin öne çıkması bu kişilerin, köyün en nüfuzlu kişileri ve hamamın yapılmasına katkı sağlayanlar içinde en güçlü finansörler olduklarına işaret eder. Söz konusu kişilerle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. 1303 yılı Hüdavendigâr Vilayeti Kütahya Sancağı Salnamesi'nde yeni kurulmuş olan Tavşanlı Belediyesi³⁵⁹ azalarından birinin adının Hacı Hüseyin Ağa olduğu görülür.³⁶⁰ Belediye azası olan Hacı Hüseyin Ağa ve Moymul Hamamı kitabesinde geçen Hacı Hüseyin Ağa'nın aynı kişiler olup olmadığı bilinmese de hamamın inşası ile belediyenin kuruluşu arasında az bir zaman olduğundan aynı kişi olma ihtimali vardır.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

³⁵⁹1302 yılı salnamesine bakıldığında Tavşanlı Belediyesi'nin henüz kurulmadığı görülür. Bkz: Öztürk, 2000, **a.g.k.**, s. 71.

³⁶⁰Öztürk, 2000, **a.g.e.**, s. 99.

Onarımlar ve Durumu:

Mahalle sakinlerinden 1990'lı yıllara kadar kullanıldığı öğrenilen yapının arşivlerde kayıtlı olan bir onarım bilgisi olmasa da mevcut durumuna bakıldığında birtakım müdahalelere maruz kaldığı anlaşılr. Orijinalinde mermer olması gereken taban döşemesinin sonradan şapla kaplandığı, sıcaklık bölümünde yer alan ve mekânı iki birime ayıran iki mermer sütunun ve başlıklarının yağlı boyayla boyandığı, ılıkılık mekânının güney tarafında sonradan tuğla duvarlarla iki hücrenin oluşturulduğu ve yapının tüm duvarlarının da sıvanarak badanalandığı görülür. Yapının kurtarma kazısı ve temizlik çalışmaları 2013 yılında müze tarafından yapılmıştır. Kazı çalışmalarında yapının yıkılmış olan külhan duvarları, ocağı, su deposunun altında yer alan ve cehennemliğe giden kanalları ortaya çıkarılmış ayrıca örtüde oluşan bitkilerle ve yapının içindeki molozlar temizlenmiştir.³⁶¹ Tavşanlı Belediyesi'nden alınan bilgiye göre yapının restorasyon projeleri hazırlanmıştır Gerekli izinler alındıktan sonra çalışmalara başlanacaktır. Günümüzde yapının külhan ve su deposu haricindeki mekânları sağlam ve ziyarete açıktır.

Mimari Tanım:

Doğu-batı doğrultusunda eğimli bir alana inşa edilen yapının, kitabesinde verilen bilgilerin yanında boyutları da bir köy hamamı olarak inşa edildiğini açıkça gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.79).

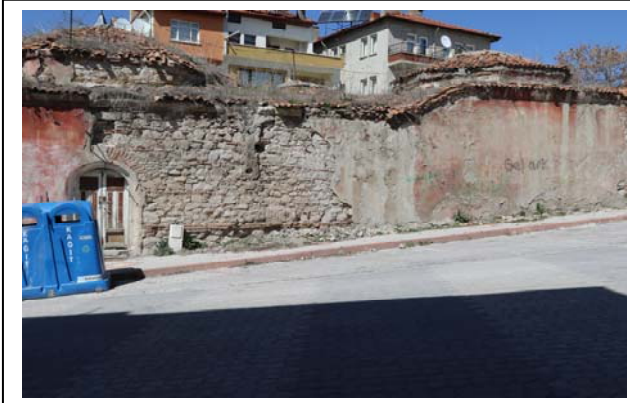
Yapının güney cephe ekseninin batısında içeriye girişi sağlayan çift kademeli

Fotoğraf 2.79. Moymul Hamamı Üstten Görünüşü
(Tavşanlı Belediyesi Arşivi)

yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı bulunur. Kapı açıklığının üstteki kemeri düz istif tekniğinde yerleştirilmiş tuğlalardan oluşturulmuştur (Bkz: Fotoğraf 2.80). Alttaki çift kademeli kemer ise kesme taştan yapılmıştır. Çift kademeli söz konusu kemerin dıştaki kademesinin alını tek kaval silmeden meydana gelirken içteki kademesinin

³⁶¹KKVKBKM Arşivi 13595 numaralı dosya içinde; T.C. Kütahya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Müze Müdürlüğü'nün 15.05.2013 tarihli "Moymul Hamamı Kurtarma Kazısı ve Temizlik Çalışmaları" konulu raporu.

Fotoğraf 2.80. *Moymul Hamamı Güney Cephesi*

alını düzdür. Kapı açıklığının sövelerinde de bu uygulama devam eder. Cephede kapı açıklığı dışında başka bir açıklığa ya da mimari öğeye rastlanmaz. Söz konusu cephenin büyük bölümü pahlanmış kesme taş sırasıyla sonlanırken yer yer kirpi saçak uygulamasının olduğu da görülür. Cephe ekseninin

doğusu batısından daha yüksektir. Dolayısıyla bir kademelenme göze çarpar.

Doğu cephesinde yer alması gereken birimler günümüze ulaşmamıştır (Bkz: Fotoğraf 2.81). Doğu cephede su deposuna ait olan tonozun başlangıcı göze çarpar. Yapılan kurtarma kazısı sonucunda ortaya çıkan kalıntılardan kuzey cephede buradaki mekâna geçişi sağlayan giriş açıklığı ve güney cephede de yakıt olarak kullanılacak malzemenin kolaylıkla külhane indirilmesini sağlayan bir rampanın olduğu anlaşılmıştır. Günümüzde su deposunun sıcaklıkla bağlantı kuran basık kemerli pencere açıklığı, külhan mekânı ve ocak dışarıdan görülür. Söz konusu cephe kirpi saçakla sonlanır. Bunlar dışında başka bir mimari öğeye rastlanmaz.

Fotoğraf 2.81. *Moymul Hamamı Doğu Cephesi*

Fotoğraf 2.82. *Moymul Hamamı Kuzey Cephesi*

Kuzey cephe ekseninin batısında, üst kotta dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığı bulunur (Bkz: Fotoğraf 2.82). Bu açıklık dışında cephede herhangi bir açıklığa ya da mimari öğeye rastlanmaz. Bu cephede güney cephedeki gibi yükseklik bakımından bir kademelenme görülmez. Cephenin, eksenin doğusunda kalan bölümünün bir kısmının diğer kısımlara göre dışa taşkın olduğu görülür.

Söz konusu cephede yüksekliğe yönelik bir kademelenme yoksa da cephe yüzeyi açısından bir kademelenme söz konusudur. Cephenin bir kısmı pahlanmış olarak kesme taş sırasıyla sonlanırken bir kısmı kirpi saçakla sonlanır.

Fotoğraf 2.83. *Moymul Hamamı Batı Cephesi*

Batı cephe ekseninde, üst kotta dikdörtgen biçimli pencere açıklığı bulunur (Bkz: Fotoğraf 2.83). Cephe ekseninin kuzeyinde, zemin kotundan oldukça yüksekte, tuğla örgülü basık kemerli bir kapı açıklığı yer alır. İlk bakışta anlamsız gelen söz konusu bu kapı açıklığının günümüzde mevcut olmayan tuvaletlere açıldığı bilinir.³⁶² Cephe

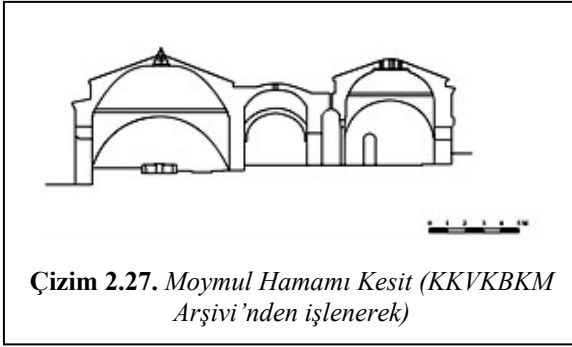
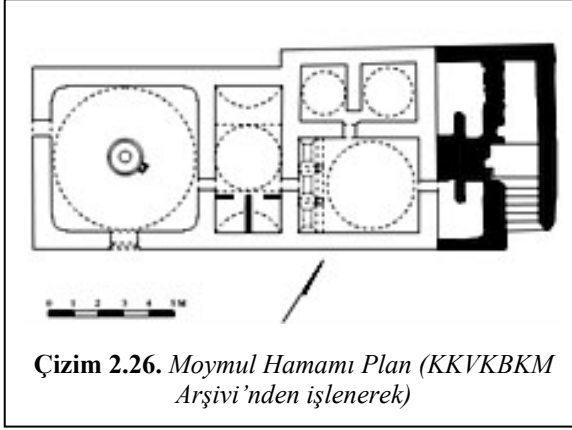
ekseninin batısında, kapı açıklığıyla kuzeybatı köşenin arasında kalan bölümde, günümüzdeki zemin kotuna oldukça yakın şekilde konumlandırılmış dikdörtgen biçimli bir açıklık daha dikkat çeker. Bu açıklıktan muhtemelen yapının cehennemliğine yayılan sıcak hava, eksiden burada var olan tuvaletlerin tabanına ulaşıyordu. Fakat tuvaletlere ait herhangi bir kalıntı günümüze gelmediğinden bu durumu ispatlayacak somut veriler mevcut değildir. Yapının batı cephesinde bunlardan başka bir açıklık ya da mimari öğeye rastlanmaz.

Yapının tüm cephelerini alt kotta, birkaç tuğla sırasıyla oluşturulmuş bir hatıl dolandır. Yapıda örtü elemanı olarak kubbeler ve tonozlar tercih edilmiştir. Yapının iki büyük kütesini örten kubbelerin kasnaklı olduğu diğer kubbelerde ise kasnak olmadığı görülür. Söz konusu kasnaklar kirpi saçakla sonlanır. Yapının tüm örtüleri oluklu kiremitle kaplanmıştır. Batıda kalan mekânı örten kubbede araları camla kapatılmış üç ayaklı demir profil aydınlık feneri görevi görür.

Plan ve Mekân Özellikleri:

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan yapı, batıdan başlamak kaydıyla kare tabanlı kubbe örtülü soğukluk/soyunmalık mekânı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı kubbe ve tonozlarla örtülü ılıkılık mekânı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı kubbe ve tonozlarla örtülü sıcaklık bölümüyle bu

³⁶²KKVKBKM Arşivi 10379 numaralı dosya içinde; Mimar Zafer Eren tarafından hazırlanan 28.08.2012 tarihli “Tarihi Moymul Hamamı Rölöve Analiz Raporu”.

mekânın kuzeyinde bulunan her ikisi de kuzey-güney doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen tabanlı kubbe örtülü halvet hücreleri, su deposu ve külhandan meydana gelir (Bkz: Çizim 2.26-2.27). Yapının su deposu ve külhanı kurtarma kazısı sonucunda açığa çıkarılmıştır.

Yapının soğukluk/soyunmalık mekânı kare tabanlı, pandantif ile geçilen kubbeyle örtülü bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.84). Mekânın güney duvar ekseninde yapıya girişi sağlayan kapı açıklığı cephedeki şekliyle yer alır. Batı duvar ekseninde üst kotta dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığı bulunur.

Eksenin kuzeyinde önceden burada yer alan tuvaletlerle bağlantı kuran sivri kemerli kapı açıklığı yer alır. Kuzey duvar ekseninde üst kotta dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığı bulunur. Doğu duvar ekseninin güneyinde, ılıklik mekânıyla bağlantılı sivri kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Duvardan dışa taşkın bir yüzeyle vurgulanmış söz konusu kapı açıklığı, başlığa sahip iki sütun ve bunları birbirine bağlayan arşitrav bloğu biçimli alçı plasterlerle üç yönden çevrilir. Mekânı üç yönden yaklaşık olarak 25 cm yüksekliğe sahip oturma sıraları dolandır. Oturma sıralarıyla aynı hizada mekânı dolaşan yaklaşık olarak 5 cm yüksekliğe sahip bir seki de dikkat çeker. Mekânın güneybatı köşesinde hamam işletmecisi için ayrılan ahşap bir kabin bulunsa da soyunma kabinlerinin olup olmadığına dair herhangi bir iz ya da kalıntı mevcut değildir. Mekânın ortasına daire tabanlı, fiskiyeli bir havuz konumlandırılmıştır. Havuza

Fotoğraf 2.84. Moymul Hamamı Soğukluk/Soyunmalık Mekânı

bitişik şekilde konumlandırılmış bir de çeşme bulunur. Kubbede bir aydınlık açıklığı mevcuttur.

Yapının ılıklik mekânı kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlıdır (Bkz: Fotoğraf 2.85). Mekânı, kuzey-güney yönlerden mekânla aynı doğrultuda atılan sivri kemer profilli beşik tonozlarla mekânın tam ortasında, bu tonozlara oturan ve pandantifle geçilen kubbe örter. Kuzeyde ve güneyde birer tonoz

Fotoğraf 2.85. Moymul Hamamı Ilıklik Mekânı

örtünün bulunması ilk bakışta mekânın iki eyvanlı olarak algılanmasına sebep olsa da mekânda hacim olarak bir eyvanın varlığından söz etmek pek mümkün değildir. Mekânın doğu ve batı duvar eksenlerinin güneyinde soğukluk/soyunmalık ve sıcaklık bölümleriyle bağlantı kuran sivri kemerli kapı açıklıkları yer alır. Her iki kapı açıklığının da dışa taşkın bir yüzeyle vurgulandığı görülür. Mekânın kuzey duvar ekseninde bir kurnayla çeşme

Fotoğraf 2.86. Moymul Hamamı Sıcaklık Bölümü

dikkat çeker. Günümüzde, güney duvarda yapının orijinalinde olmayan tuğlalarla oluşturulmuş birer halvet hücresi yer alır. Kapıları ılıklik mekânına açılan, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı halvet hücrelerinde de birer kurna ve ikişer çeşme görülür. Halvet hücrelerinin konumlandırıldığı alanın zemini mekânın zemininden yaklaşık

olarak 5 cm yükseltilmiştir.

Yapının sıcaklık bölümü doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı kubbe örtülü büyük bir mekân ile bu mekanla bağlantılı iki halvetli bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.86). Kubbe örtülü büyük mekânın batı duvarının biraz önünde üzerinde volüt ve lotus motifleri bulunan başlıklara sahip, eş aralıklarla yerleştirilmiş iki sütun yer alır. Bu sütunlar kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda atılan kemerleri taşır ve mekânın

batısında üç birimli bir düzenleme oluştururlar. Her birim aynalı çapraz tonozla örtülmüştür. Tonozların ortasında birer havalandırma deliği dikkat çeker. Mekânın geri kalan bu kısmı pandantifle geçilen kubbeyle örtülüdür. Sütunlarla ayrılan kısmın yıkanma yerleri de mermer levhalarla sınırlandırılmıştır. Ayrılan birimin özel bir kullanım alanı olup olmadığı günümüzde anlaşılmaz. Mekânın güneybatı köşesinde, güney ve doğu duvar eksenlerinin iki yanında ve kuzey duvar ekseninin doğusunda birer kurnayla ikişer musluk yer alır. Doğu duvar ekseninde üst kotta su deposuyla bağlantı kuran sivri kemerli pencere açıklığı dikkat çeker. Bu açıklık günümüzde örülerek kapatılmıştır. Kuzey duvar ekseninin batısında halvet hücreleriyle bağlantı kuran sivri kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Mekânı dört yönden yaklaşık olarak 5 cm yüksekliğe sahip bir seki ve hemen önünde de bir su yolu dolanır. Mekânın ortasında göbek taşı bulunmaması da dikkat çeker.

Halvet hücreleri sıcaklık bölümünün kuzeyinde yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.87). Söz konusu mekânlar birbirleriyle bir kapı açıklığı vasıtasıyla bağlantılı, kuzey-güney doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen tabanlı ve pandantif geçişli kubbeyle örtülü bir mekân düzeni gösterir. Sıcaklık bölümünden halvet hücrelerine geçiş tek kapı

Fotoğraf 2.87. Moymul Hamamı Sıcaklık Bölümünün Halvet Hücrelerinden Biri

açıklığıyla sağlanır. Batıda kalan halvet hücresinin kuzey duvar ekseninde, doğuda kalan halvet hücresinin kuzey ve doğu duvar eksenlerinde birer kurna ve ikişer musluk yer alır. Yaklaşık olarak 5 cm yüksekliğinde bir seki batıda kalan halvet hücrelerini batıdan ve kuzeyden, doğuda kalan halvet hücrelerini doğudan ve kuzeyden olmak üzere iki yönden dolanır. Her iki halvet hücreleri de dört yönden su yoluyla çevrilir. Halvet hücrelerinin ortak duvarında güney köşeye yakın şekilde konumlandırılmış ve iki hücre arasında geçişi sağlayan sivri kemerli bir kapı açıklığı bulunur.

Sıcaklık ve halvet hücrelerinin doğusunda, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, duvarda kalan izlerden anlaşıldığında göre mekânla aynı doğrultuda oluşturulmuş sivri kemer profilili beşik tonozla örtülü su deposu yer alır. Su deposunun batı duvar ekseninin güneyinde sıcaklık bölümüyle bağlantı kuran fakat günümüzde

örülerek kapatılmış sivri kemer profilili pencere açıklığı yer alır. Söz konusu açıklık mekân yıkılmış durumda olduğundan günümüzde dışarıdan da görülür.

Fotoğraf 2.88. Moymul Hamamı'nın Kütahya Müzesi'nin Gerçekleştirdiği Kurtarma Kazısı Sonucunda Ortaya Çıkarılan Külhan Mekânının Temelleri (Tavşanlı Belediyesi Arşivi)

Su deposunun doğusunda duvarları günümüze kadar gelememiş olan külhan mekânı yer alır (Bkz: Fotoğraf 2.88). Kurtarma kazısı sonucunda külhan mekânının temelleri ortaya çıkarılmıştır. Külhan mekânına güney cephede yer alan kapı açıklığından geçilerek beş basamaklı bir merdivenle inilir. Mekânın kuzeyinde bulunan rampa,

yakıt olarak kullanılacak olan malzemelerin ocak önüne daha rahat şekilde ulaştırılması amacıyla yapılmış olmalıdır. Külhan mekânının batı duvar ekseninde dikdörtgen biçimli ocak nişi bulunur. Ocağın üstünde de dökme demirden yapılmış mazgal yer alır. Muhtemelen su deposunun kazanı da bu mazgal üzerinde yer alıyordu. Mekânda bunlar dışında herhangi bir açıklık ya da mimari öğeye rastlanmaz (Bkz: Fotoğraf 2.89).

Yapıda aydınlanma, soğukluk/soyunmalık mekânında kapı, pencere açıklıkları ve kubbeye açılan aydınlık feneriyle, ılıkılık, sıcaklık bölümleri ve halvet hücrelerinde de kubbelere açılan fil gözleriyle sağlanır.

Fotoğraf 2.89. Moymul Hamamı'nın Kurtarma Kazısı Sonucunda Ortaya Çıkarılan Külhan Mekânından Detay (Tavşanlı Belediyesi Arşivi)

Malzeme/Teknik:

Yapının cepheleri kaba yonu ve moloz taşlarla örülmüş, köşelerde kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde yer yer tuğla örgü de görülür. Saçaklarda, kapı ve pencere sövelerinde kesme taş kullanılmıştır. Kapı açıklıklarının kemerlerinde ve örtü kısmında düz istif tekniğinde tuğla kullanılmıştır. Ayrıca sıcaklık ana mekânında bölüntülenme oluşturan sütunların taşıdığı kemerlerle, bu kemerlerin üzerinde yer alan kubbenin

oturduğu iç duvar düz istif tekniğinde tuğla örgülüdür. Kapı ve pencere kanatlarında ahşap kullanılmıştır. Fil gözleri camla kapatılmıştır. Soğukluk/soyunmalık mekânından ılıklik mekânına geçişi sağlayan kapı açıklığını sınırlandıran, duvar yüzeyindeki sütunlar, başlıkları ve bunları birbirine bağlayan arşitrav bloğu alçıdan yapılmıştır. Örtü kaplamasında oluklu kiremit tercih edilmiştir. Kitabe, sıcaklık bölümünde yer alan sütunlar, yıkanma alanını sınırlandıran mermer levhalar ve kurnalar mermerden imal edilmiştir.

Süsleme:

Yapının süsleme öğeleri sıcaklık bölümünde ve kubbelere açılan fil gözlerinde yoğunlaşır. Süsleme öğelerinin figüratif, bitkisel ve geometrik olduğu görülür (Bkz: Fotoğraf 2.90-2.91). Kubbelerdeki fil gözlerinin beşgen, yedi kollu yıldız ve yaprak motifli biçimde açılmış olması süsleme öğelerine örnek oluşturabilir. Sıcaklık bölümünün batısında sütunlarla ayrılmış küçük birimin yıkanma alanı diğer birimin yıkanma alanından ayıran mermer levhalarda yer alan köpek başı tasvirleriyle mekânı ikiye bölün sütunların başlıklarında yer alan volüt ve lotus motifleri dışında başka bir süsleme öğesine rastlanmaz.

Fotoğraf 2.90. Moymul Hamamı'nın Sıcaklık Bölümünün Kubbesinde Yer Alan Fil Gözleri

Fotoğraf 2.91. Sıcaklık Bölümünün Batısında Sütunlarla Ayrılmış Küçük Birimin Yıkanma Alanı Diğer Birimin Yıkanma Alanından Ayıran Mermer Levhalarda Yer Alan Köpek Başı Tasvirleri

2.1.15. Gâvur Hamamı/Yeni Mahalle Hamamı

Yeri:

Yapı, Kütahya merkezde, Lala Hüseyin Paşa Mahallesi'nde, 44 pafta, 203 ada, 33 ve 34 numaralı parseller üzerinde yer alır.³⁶³

Tarihi:

Yapının günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi olmadığından inşa tarihi hakkında kesin bir yargıya varmak olanaksızdır. Fakat 3 Ekim 1928'de T.C. Başvekâlet Muamelat Müdüriyeti tarafından söz konusu yapının bazı binalarla birlikte askeriyeeye terk edilmesi yönünde karar alınmıştır.³⁶⁴ Bu belgeden anlaşılabacağına göre yapı 1928 yılı öncesinde vardır ve kullanılır durumdadır. Altun yapının kurnalarından birinde 1893 tarihinin bulunduğunu belirtir.³⁶⁵ Günümüzde yapı içine yığılan molozlardan bu kurna görülememiştir. T.C. Başvekâlet Muamelat Müdüriyetinin 3 Ekim 1928 tarihli kararnamesinde yapıdan “Rumlardan metruk hamam” olarak bahsedilir. Dolayısıyla söz konusu hamam bu mahallede yaşayan Rumlar tarafından 1893 yılında inşa edilmiş olmalıdır.

Kitabesi:

Yapının günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi yoktur.

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir.

Banisi:

Yapının günümüze ulaşan bir kitabesi ve bilinen bir vakfiyesi olmadığından bu konuya açıklık getirebilecek herhangi bir belge de bulunmamaktadır.

³⁶³KKVKBKM Arşivi Tescilli Yapıların Listesi.

³⁶⁴T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri; CA, Fon No: 30-18-1-1, Kutu No: 30 Gömlek No: 60 Sıra No: 2.

³⁶⁵Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 387.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Bilinen kayıtlı bir onarımı olmasa da yapının sonradan eklemelerle bazı onarımlar geçirdiği, mekânsal olarak değiştirildiği ve dönüştürüldüğü anlaşılr. Yapının ılıkılık bölümünü ikiye ayırdan betonarme perde sonradan yapılmış ve hamamın bu kısmı bir dönem asker bir dönem de kadınlar hamamı olarak kullanılmıştır. Sıcaklık bölümünde yer alan betonarme halvet hücreleri de sonradan yapılan eklemelerdendir. Günümüzdeki halinden detaylı bir onarımdan geçirilmediği açık olan yapının, Kütahya Belediyesi tarafından 2010 yılında mail-i inhidam³⁶⁶ durumunda olduğu karara bağlanmıştır.³⁶⁷ Yapı 1928 yılından sonra bir dönem askeriye hizmet etmiş olmalıdır. Bölge sakinlerinden bir süre askeriye devredilen yapının sonradan el değiştirdiği ve 1950’li yıllara kadar hamam olarak hizmet verdiği öğrenilmiştir. 1950’li yıllardan sonra terk edilerek bir daha da kullanılmadığı anlaşılan, günümüzde harap vaziyette olan yapıyı can güvenliğinden dolayı ziyaret imkânı bulunmamaktadır.

Mimari Tanım:

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda inşa edilen yapının kuzeybatı cephesine dayanan iki katlı mekân oldukça harap durumdadır (Bkz: Fotoğraf 2.92). Söz konusu mekânın kuzeybatı cephe ekseninin batısında alt kotta oldukça büyük tutulmuş dikdörtgen biçimli bir açıklık yer alır. Bu açıklığın hemen kuzeyinde de dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığı yer alır. Cephe ekseninde ve eksenin iki yanında, üst kotlarda tamamı basık kemerli ikişer pencere açıklığı bulunur. Söz konusu pencere açıklıklarından batıda olanlar kapatılmış kuzeyde olanlar da yıkılmıştır. Söz konusu cephede başka bir açıklığa ya da mimari elemana rastlanmaz.

³⁶⁶Söz konusu tabir yıkılmaya yüz tutmuş, yıkılmak üzere anlamına gelir. Bkz: Devellioğlu, 1962, s. 523.

³⁶⁷KKVKBKM Arşivi 13335 numaralı dosya içinde; 25.03.2010 tarih ve 739 numaralı “T.C. Kütahya Belediyesi Encümen Kararı”.

Fotoğraf 2.92. *Gâvur Hamamı Giriş Cephesi*
(KKVKBKM Arşivi)

Yapının güneybatı cephe ekseninin batısında alt kotta basık kemerli ikişer pencere açıklığı ve bu açıklıkların batısında da eski fotoğraflardan ve söveler üzerinde kalıntı olarak duran kemer başlangıcından anlaşıldığına göre basık kemerli bir kapı açıklığı bulunur. Üst kotta kuzeybatı cephede olduğu gibi basık kemerli

pencere açıklıkları yer alır. Cephenin güney köşesine bitişik olarak konumlandırılmış, sonradan eklenen iki kanatlı demir kapıyla kapatılmış bir kapı açıklığı dikkat çeker. Söz konusu açıklık külhan mekânına giriş sağlayan kapı açıklığıdır. Söz konusu cephede başka bir açıklık ya da mimari öğeye rastlanmaz.

Yapının güneydoğu cephesinde herhangi bir açıklığa ya da mimari öğeye rastlanmaz.

Kuzeydoğu cephesinin doğusunda oldukça harap durumda olan ocak nişi yer alır. Cephede bundan başka bir açıklığa ya da mimari öğeye rastlanmaz. Cephenin bir bölümü de komşu bina tarafından kapatılmıştır (Bkz: Fotoğraf 2.93).

Soğukluk/soyunmalık mekânı geniş bir saçakla sonlanırken cephenin geri kalanı ve diğer cepheler de üç yüzlü ve cepheden hafif dışa taşkın kesme taş sırasıyla sonlanır.

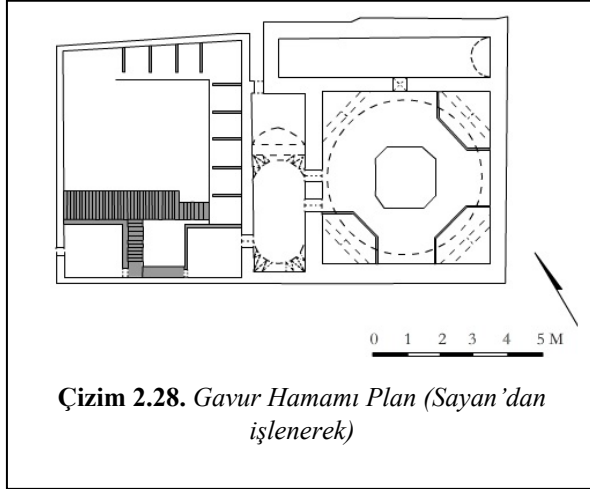

Fotoğraf 2.93. *Gâvur Hamamı'nın Külhan Tarafından Görüntüsü* (Sayan, 2010, s. 363)

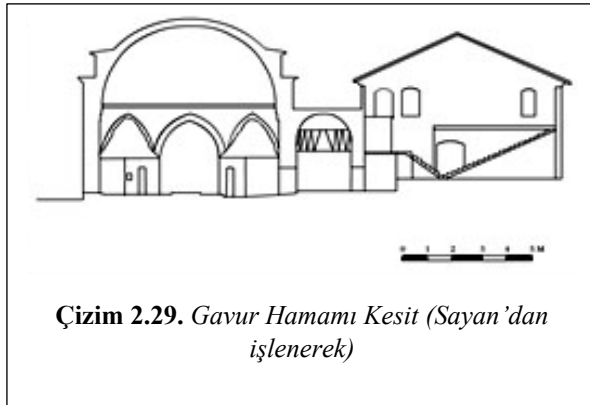
Soğukluk/soyunmalık mekânının örtüsü ve birinci katı tamamen yıkılmıştır. Söz konusu mekânın sadece duvarları ayaktaadır. Yapının eski fotoğraflarında görülen sıcaklık bölümünü örten çift kasnaklı kubbede yer alan âlem de günümüzde yoktur.

Plan ve Mekân Özellikleri:

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan yapı, kuzeybatı uçta kare tabanlı, iki katlı, muhtemelen kubbe örtülü soğukluk/soyunmalık mekânı, bu mekânın güneybatı duvarında batıda günümüzde işlevi tam olarak anlaşılamayan

Çizim 2.28. Gavur Hamamı Plan (Sayan'dan işlenerek)

Çizim 2.29. Gavur Hamamı Kesit (Sayan'dan işlenerek)

kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, ahşap düz tavan örtülü bir mekân, güney köşesinde kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, ahşap düz tavan örtülü tuvalet ve traşlık mekânı, bu mekânların güneydoğusunda kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, tonoz örtülü ılıklik mekânı, ılıklik mekânının güneydoğusunda yer alan kare tabanlı, kubbe örtülü sıcaklik bölümüyle bu mekânın kuzeydoğusunda yer alan külhan ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, basık kemer profilili beşik tonoz örtülü su deposundan oluşur (Bkz: Çizim 2.28-

2.29). Külhan bölümü günümüze gelmemiştir.

Yapının kare tabanlı ve muhtemelen sekizgen bir alt yapıya sahip, ahşap karkas arası tuğla dolguyla oluşturulmuş bir kubbeyle örtülü olan soğukluğu iki katlı bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.94). Birinci kat ve örtü kısmı tamamen yıkılmıştır. İçinde olması gereken soyunma kabinleri günümüzde yoktur. Mekânın kuzeybatı duvar ekseninin batısında içeriye girişi sağlayan dikdörtgen biçimli kapı açıklığı yer alır. Kuzeydoğu duvarda herhangi bir açıklığa ya da mimari öğeye rastlanmaz. Mekânın güneydoğu duvar ekseninde ılıkliğe geçişi sağlayan orijinal kapı açıklığı yapının dönüştürülmesinden sonra kapatılmış olmalıdır. Eksenin güneyinde yaklaşık olarak 1,5m uzunluğunda, yapının beden duvarlarından daha ince tutulmuş bir duvar çıkıntısı yer alır.

Fotoğraf 2.94. *Gâvur Hamamı*
Soğukluk/Soyunmalık Mekânı (KKVKBKM)

Duvar çıkıntısının hemen güneyinde ılıklik mekânına geçişi sağlayan dikdörtgen biçimli kapı açıklığı yer alır. Mekânın güney batı duvarında kuzeybatıda bir mekân ve güney köşede de tuvalet ve traşlık mekânı yer alır. Kuzeybatıda yer alan mekânla soğukluğun herhangi bir bağlantısı yoktur. Söz konusu mekânın tam olarak hangi işlevde kullanıldığı bilinemesi de

keçelik olma ihtimali akla gelir. Fakat yapının asıl tuvalet ve traşlık mekânları ılıklik mekânının kuzeyinde yer alır ve ılıklikla bağlantılıdır. Soğukluk/soyunmalık ile bağlantılı olan tuvalet ve traşlık mekânları yapının çifte hamama dönüşmesinden sonra yapılmış olmalıdır. Soğukluk/soyunmalık mekânının güney köşesinde tuvalet ve traşlık mekânına geçişi sağlayan dikdörtgen biçimli kapı açıklığı bulunur. Tuvalet ve traşlık mekânı kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, düz ahşap tavan ile örtülüdür. Mekânın doğu köşesinde soğukluk/soyunmalık ile bağlantı kuran dikdörtgen biçimli kapı açıklığı yer alır. Güneydoğu duvar ekseninin iki yanında basık kemerli birer pencere açıklığı yer alır. Mekânın diğer duvarlarında herhangi bir açıklık ya da mimari öğeye rastlanmaz. Tuvalet ve traşlık mekânının kuzeybatısında, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, düz ahşap tavan ile örtülü bir mekân yer alır. Söz konusu mekân kuzeybatı yönünden oldukça büyük tutulmuş dikdörtgen bir açıklıkla dış mekâna bağlanır. Bu açıklığın eski fotoğraflarda demir doğrama bir kapıyla örtülü olduğu görülür. Mekânın güneybatı cephe ekseninin güneyinde, güney köşeye bitişik olarak konumlandırılmış basık kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Üst kata çıkan ahşap merdiven kalıntıları dikkat çeker. Mekânın ortasında su havuzunun izleri görülse de orijinal olup olmadığı hakkında bilgi verecek mahiyette değildir. Bunlar dışında söz konusu mekânda herhangi bir açıklık ya da mimari öğeye rastlanmaz. Bu mekânın bir dönem atölye olarak kullanıldığı bilinir.

Yapının ılıklik mekânı kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, iki birimli bir mekân düzeni gösterir. Birimlerden güneybatıdaki yuvarlak kemer profilili beşik tonozla örtülüdür. Tonoz iki yandan yarım kubbe şeklinde ve üçgen kuşak geçişlidir. Kuzeydoğuda yer alan birim ise yuvarlak kemer profilili beşik tonoz ile örtülmüştür. Mekânın kuzeybatı ve güneydoğu duvar eksenlerinde biri

soğukluk/soyunmalık diğeri sıcaklıkla bağlantı kuran fakat sonradan kapatılmış kapı açıklıkları yer alır. Söz konusu duvar eksenlerinin güneyinde soğukluk/soyunmalık ve sıcaklık bölümüyle bağlantı kuran sonradan açılmış kapı açıklıkları yer alır. Mekânın kuzeydoğu duvar ekseninin kuzeyinde kuzey köşeye bitişik şekilde konumlandırılmış, sivri kemer profilili beşik tonoz örtülü bir dehlizle bağlantı kuran sivri kemerli bir kapı açıklığı yer alır. Söz konusu dehlizden yapının asıl tuvalet ve traşlık mekânına geçiş sağlanır. Günümüzde mekân sonradan açılan kapı açıklıkları hizasından betonarme bir duvarla ikiye ayrılmış, kuzeydoğuda kalan bölüm bir asker, bir dönemde kadınlar hamamı

Fotoğraf 2.95. *Gâvur Hamamı Sıcaklık Bölümü (Sayan, 2010, s. 397)*

olarak işletilmiştir. Söz konusu bölümde kurna ve kurna izlerinin olması da bu durumu açıklar niteliktedir.

Yapının sıcaklık bölümü kare tabanlı, sivri kemerli tromp ile geçilen kubbeye örtülü bir mekân düzeni gösterir (Bkz: Fotoğraf 2.95). Mekânda, kuzeybatı ve güneydoğu duvarında üçer, kuzeydoğu ve güneybatı duvarında da ikişer olmak üzere toplamda sekiz adet kurna izi görülür. Kuzeybatı duvar ekseninde sonradan kapatılan ve ılık mekânıyla bağlantı kuran kapı açıklığı yer alır. Eksenin batısında da sonradan açılan kapı açıklığı görülür. Mekânın doğu, batı ve güney köşelerine sonradan betonarme halvet hücresi eklenmiş ve mekân üç köşe halvetli, iki eyvanlı mekân düzenine döndürülmüştür. Bu uygulamanın çağımızda yapıldığı açık şekilde anlaşılrsa da tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Mekânın kuzeydoğu duvar ekseninde, üst kotta, su deposuyla bağlantı kuran, sivri kemerli pencere açıklığı yer alır. Mekânın ortasında sekizgen tabanlı mermer göbek taşı yer alır.

Yapının su deposu kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlıdır ve aynı doğrultuda oluşturulmuş sivri kemer profilili beşik tonozla örtülüdür. Su deposunun

güneybatı duvar ekseninde sıcaklıkla bağlantı kuran sivri kemerli pencere açıklığı yer alır. Yapının külhan bölümü ise günümüze ulaşmamıştır.

Yapıda aydınlanma soğukluk/soyunmalık mekânında kapı ve pencere açıklıklarıyla, diğer mekânlarda ise örtü kısımlarında açılan fil gözleriyle sağlanır.

Malzeme/Teknik:

Yapının soğukluk/soyunmalık bölümünün duvarları ahşap karkas arasına balık sırtı tekniğinde tuğla dolgu ile örülmüştür. Diğer bölümlerin duvarlarında kaba yonu ve moloz taş dikkat çeker. Yapının köşelerinde kesme taş kullanılmıştır. Pencere ve kapı kasalarında ahşap kullanılmıştır. Sıcaklık bölümünün halvet hücreleri betonarmedir. Göbek taşında ve kurnalarda mermer malzeme kullanılmıştır. Soğukluk/soyunmalık mekânı dışındaki tüm mekânlarda örtü kısımları tuğlaların düz istif tekniğinde sıralanmasıyla örülmüştür. Pencere açıklıkların kemerleriyle ocak nişinin kemeri tuğladan inşa edilmiştir. Sıcaklık bölümünün kubbesi dıştan beton kaplıdır. Kubbe kasnağında da yer yer tuğla kullanıldığı görülür. Soğukluk/soyunmalık mekânına girişi sağlayan kapı açıklığının söveleri ve basık kemeri kesme taştan yapılmıştır.

Süsleme:

Günümüzde yapının soğukluk/soyunmalık mekânının duvarlarında özgün olmayan çini kaplamalar ve devşirme malzeme parçaları dışından herhangi bir süsleme ögesine rastlanmaz. Yapının eski fotoğraflarından soğukluk/soyunmalık mekânına girişi sağlayan kapı açıklığının kesme taştan yapılmış basık kemerinin merkezinde bir gülbezek motifinin yer aldığı görülür. Kırılmış kurna parçalarında da geometrik süsleme öğeleri göze çarpar. Fakat günümüzde bu süsleme öğeleri tanınmaz haldedir.

2.1.16. Çatal Hamam

Yeri:

Kütahya İli, Tavşanlı İlçesi, Yeni Mahalle, Çatalhamam Sokak, I22-c-25-b-2-d-2 pafta, 204 ada, 14 numaralı parselde yer alır.

Tarihi:

Yapıya ait herhangi bir kitabe günümüze ulaşmamıştır. Yapının mevcut durumuna bakarak da herhangi bir tarih ya da tarih aralığı önermek mümkün değildir.

Kitabesi:

Yapıya ait herhangi bir kitabe günümüze ulaşmamıştır.

Banisi:

Yapının banisi bilinmemektedir.

Vakfiyesi:

Yapıya ait bir vakfiye olup olmadığı bilinmemektedir.

Yapım Yöneticisi:

Yapının inşa işlerinden sorumlu yapım yöneticisi bilinmemektedir.

Mimarı:

Yapının mimarı bilinmemektedir.

Onarımlar ve Durumu:

Yapıya ait herhangi bir onarım kaydına rastlanmamıştır. Uzun zamandır atıl şekilde bulunan yapının yıkılan kuzeybatı cephesinin briketle yeniden örüldüğü, kuzeydoğu ve kuzeybatı cephesinin niteliksiz şekilde sıvandığı görülür. Belli başlı onarımlar geçirmiş olsa bile oldukça harap halde bulunan yapıda bahsedilen onarımlar dışında herhangi bir onarım izine rastlanmamıştır. Günümüzde depo olarak kullanılan yapı oldukça harap halde ve ziyarete açık değildir.

Mimari Tanım:

Kuzeydoğu-kuzeybatı doğrultusunda inşa edilen yapının, mevcut kalıntılarından tek hamam olduğu anlaşılır. Günümüzde kuzey ve batı cepheleri dışında diğer cepheleri hakkında başka yapıların birleştirilmesinden dolayı herhangi bir bilgi vermek olanaksızdır.

Günümüzde yapının kuzeybatı cephe ekseninin hafif batısında, ahşap kasa ve kanatlara sahip bir kapıyla kapatılan dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığı yer alır (Bkz:

Fotoğraf 2.96. Çatal Hamam Genel Görünüşü

Fotoğraf 2.96). Cephede başka bir açıklığa rastlanmaz. Yıkılan söz konusu cephenin briketle yeniden örülmüş olması orijinal durumu hakkında bilgi edinmeye olanak tanımaz.

Yapının kuzeydoğu cephe ekseninin biraz kuzeyinde, alt kotta, kare biçimli bir pencere açıklığı yer alır. Söz konusu cephede başka bir mimari unsura rastlanmaz.

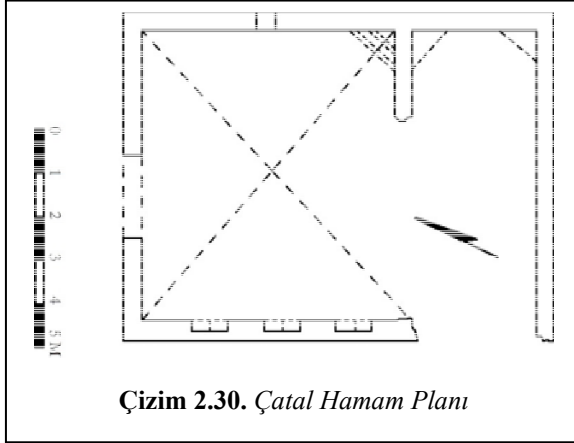
Günümüzde yapının güneybatı cephesine bir apartman, güneydoğu cephesine mermer dükkânı bitleştirildiğinden bu cepheler hakkında bilgi vermek olanaksızdır.

Yapının kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda inşa edilmiş ve kuzeybatı cephesi briketle yeniden örülmüş soğukluk/soyunmalık kısmı oluklu kiremitle kaplanmış bir kırma çatı ile örtülmüştür. Soğukluk/soyunmalık kısmının hemen arkasında yer alan ılıklik ya da aralık olduğu düşünülen mekânın örtüsü de günümüze ulaşmamıştır.

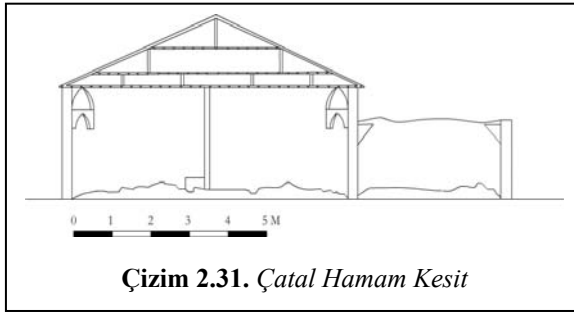
Yapıda aydınlanmanın nasıl sağlandığı konusunda günümüze gelen herhangi bir mimari veri olmasa da genellikle Türk hamamlarında bulunan aydınlık feneri ve fil gözlerinden faydalandığı düşünülür.

Plan ve Mekân Özellikleri:

Günümüzde kalan kısımlarından anlaşıldığı üzere yapı kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturur (Bkz: Çizim 2.30-2.31).

Çizim 2.30. *Çatal Hamam Planı*

Çizim 2.31. *Çatal Hamam Kesit*

Yapının, güneybatı cephe duvarının mekâna bakan üç yüzünde yer alan nişlerden soğukluk/soyunmalık mekânı olduğu anlaşılan bölümü günümüzde kare tabanlı ve kırma çatı ile örtülü bir mekân düzeni gösterse de mekânın kuzeydoğu köşesinde bulunan çift kademeli tromp orijinalinde kubbe ile örtülü olduğuna işaret eder (Bkz: Fotoğraf 2.97). Söz konusu mekânın kuzey duvar ekseninde kare biçimli bir pencere açıklığı yer alır. Duvarda bundan başka bir açıklık ya da herhangi bir mimari öğeye rastlanmaz. Sonradan örüldüğü açıkça belli olan kuzeybatı duvar ekseninin hafifçe

batısında dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığı yer alır. Kapı açıklığının hemen kuzeyinde sonradan tuğlalarla örülerek kapatılmış kare biçimli bir pencere yer alır. Bu duvarda da kapı açıklığı ve sonradan kapatılan pencere açıklığından başka bir açıklığa ya da mimari bir öğeye rastlanmaz. Soğukluk/soyunmalık mekanının güneybatı duvarına eşit aralıklarla sıralanmış dikdörtgen biçimli nişlerin içinde, üstte dikdörtgen biçimli altta yuvarlak kemerli olmak üzere ahşaptan imal edilen profillerle oluşturulmuş iki gözden oluşan dolaplar yer alır. Duvarda bunlar dışında herhangi bir mimari öge ya da açıklığa rastlanmaz. Mekânın ılıklik ya da aralık olduğu düşünülen mekânla ortak kullandığı doğu duvarı günümüzde yıkılmış durumdadır. Fakat orijinalinde bu duvarda arkasında bulunan mekâna geçişi sağlayan bir kapı açıklığının bulunması gerektiği düşünülür. Söz konusu mekânın içinde kırma çatının omurgasını destekleyen ahşap ve metalden imal edilen ayaklar bulunur.

Soğukluk/soyunmalık mekânının güneydoğusundaki ılıklik ya da aralık bölümüne ait

Fotoğraf 2.97. *Çatal Hamam Soğukluk/Soyunmalık Mekânı*

olduğu tahmin edilen, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan dikdörtgen tabanlı alanın şekli itibariyle orijinalinde tonoz örtülü olduğu varsayılabılır (Bkz: Fotoğraf 2.98).

Fotoğraf 2.98. Çatal Hamam ılıklik Mekânı

Günümüzde mekânın ayakta kalan kuzeydoğu ve güneydoğu duvarlarının görünen kısımlarında herhangi bir açıklık ya da mimari öğeye rastlanmaz. Mekânın içi oldukça yüksek seviyede molozla dolu olduğundan duvarların alt kotlarında herhangi bir açıklık ya da mimari öğe bulunup bulunmadığı da anlaşılmaz. Söz konusu mekânın güneybatı duvarı da günümüze ulaşmamıştır.

Yapının, soğukluk/soyunmalık ile ılıklik ya da aralık mekânı olduğu düşünülen mekânları dışında başka bir mekânı günümüze ulaşmadığından genel mekân düzeni hakkında bir değerlendirme yapmak mümkün değildir.

Malzeme/Teknik:

Yapının duvarları kaba yonu taşla örülmüş, örtüye geçiş elemanlarında tuğla malzeme kullanılmıştır. Bu sebeple günümüze ulaşmamış örtü kısımlarında da tuğla malzeme kullanıldığını varsaymak mümkündür. Günümüzde omurgası ahşaptan olan kırma çatının oluklu kiremitlerle kaplandığı görülür. Yıkılan giriş cephesi briketle yeniden örülmüştür. Giriş kapısı ahşap kasa ve kanatlardan oluşur. Soğukluk/soyunmalık bölümünde bulunan nişlerde de ahşap kullanılmıştır.

Süsleme:

Yapıda herhangi bir süsleme öğesine rastlanmaz.

2.2. Kütahya'nın Günümüze Gelemeyen Hamam Yapıları

2.2.1. Sunullah Çelebi Külliyesi Hamamı

Kütahya'nın Eskigediz İlçesi'nde Sunullah Çelebi bin Mustafa tarafından yaptırılan, eski adı Kadı Kemal, günümüzdeki adı Kurtuluş olan mahallede bulunan Kurşunlu Cami'nin kuzeyinden geçen sokağın ana caddeye açıldığı köşede yer alan fakat günümüze ulaşmayan Sunullah Çelebi Külliyesi'ni oluşturan yapılardan biri de hamamdır. Sunullah Çelebi Cami'nin inşa tarihinin 1574, hamamın inşa tarihinin 1576 olması, Sunullah Çelebi tarafından inşa ettirilen yapıların bir külliye bünyesinde yer aldıklarını gösterir. Söz konusu hamam yapısının varlığı arşiv kayıtlarından bilinir. Sunullah Çelebi'nin vakfiyesine göre hamamdan elde edilen yıllık gelirin 18 kuruşu Kurşunlu Cami imam, müezzin ve hatiplerine verilmiştir.

2.2.2. Yakub Bey Vakfında Adı Geçen Hamam Yapısı

İsfendiyaroğlu Yakub Bey'in oğlu Murat Bey Germiyan Vilayeti kentlerinden Gediz'de fakirlerin ve yolcuların faydalanabileceği bir zaviye yaptırmıştır. Gediz ve Simav'da bulunan H.854/M.1450 tarihli Yakub Bey Vakfı'nda söz konusu zaviyenin giderleri için vakfedilen akarlar arasında Gediz kasabasında bir hamamın yarı hissesi ve hamamın yakınındaki 8 dükkân olduğu görülür.³⁶⁸ Eskigediz'de tespit edilen hamam yapılarının 1450 tarihi sonrasına ait olması söz konusu vakfiyede adı geçen hamamın mevcut hamamlardan başka bir hamam olduğunu kesinleştirir. Sunullah Çelebi tarafından inşa ettirilen hamam yapısı sözü edilen bu hamamdan sonra inşa edilmiştir. Vakfiyeden varlığı öğrenilmekle birlikte Eskigediz'de bulunan söz konusu hamam yapısının tam olarak nerede olduğu hakkında fikir verebilecek herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Vakfiyede hamamın yakınında 8 dükkân bulunduğunun belirtilmiş olmasından yola çıkarak bu yapının Eskigediz-Hisarcık yolu üzerinde günümüzde kentin ortasından geçen ve ticaret alanını barındıran bölgede olduğu düşünülür.

³⁶⁸Dadaş vd., 2000, a.g.k., s. 120.

2.2.3. Altıntaş İlçesi'nde Bulunan Hamam

Kütahya'nın günümüze gelemeyen hamamlarından bir diğerrinin Altıntaş İlçesi'nde bulunduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi söz konusu kenti tanıtırken “Selçuklular zamanında bir kayadan altın madeni çıkmakla Altıntaş derler. Kütahya Sancağı'nda paşa hassıdır. Ve molla nahiyesi kazasıdır. Şehri, uçsuz bucaksız bir ovanın kuzeyinde düz bir sahrada 200 adet toprak örtülü, bağ ve bahçeli, mamur ve şirin kasabadır. 1 camii, 1 hamamı ve 1 küçük çarşısı vardır. Ulu ağaçları ve verimli ovaları vardır.” bilgisini verir.³⁶⁹ Evliya Çelebi'nin anlatımlarında sözünü ettiğı hamam yapısının tam olarak nerede olduğuna dair fikir verebilecek somut bir veri elde edilemese de ilçede halkın verdiği bilgiler doğrultusunda hamamın günümüzde Altıntaş Köyü Sosyal Tesisleri binasına yakın bir yerde olduğu öğrenilmiştir. Hamamda kullanıldığı söylenen Roma dönemine ait, oldukça sık tutulmuş ve tabanında merkezden çıkarak nizami şekilde ayrı yönlerle doğru dağılan, ince kaval silmelerle sınırlandırılmış çökertme yüzeyli doğru hatların oluşturduğu ışınal demet biçiminde süsleme bulunan ve mimari plastik parçanın merkezinde yer alan hazneye sahip olan sekizgen tabanlı devşirme bir malzeme de Altıntaş Köyü Sosyal Tesisleri binasının duvarına yaslanmıştır. İleri yaştaki köy sakinleri söz konusu devşirme malzemenin hamamda kullanıldığını belirtmişlerse de bu malzemelerin yapının herhangi bir mekânında mı yoksa duvar örgüsünde mi kullanıldığına dair bir bilgiye ulaşılammıştır. Evliya Çelebi tarafından görüldüğüne göre yapının kesin olarak 17. yüzyılın dördüncü çeyreğinden önce inşa edildiğı anlaşılmakta ancak tam olarak hangi tarihte inşa edildiğı tespit edilememektedir.

2.2.4. Hacı Şükrü Şeker'in Evindeki Özel Hamam Kalıntısı

Kütahya merkezde Pirlar Mahallesi'nde bulunan ve belediye tarafından Hacı Şükrü Şeker'den satın alınan bir evin bahçesinde günümüze ulaşmayan bir hamama ait olduğu anlaşılan tromp geçiş elemanlarına sahip kubbe örtülü, kare tabanlı küçük bir mekân tespit edilmiştir.³⁷⁰ Hamam kalıntısının çizilmiş planından³⁷¹ nasıl bir mekânsal düzene sahip olduğu hakkında fikir edinilebilmektedir. Bir evin bahçesinde yer

³⁶⁹Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 31.

³⁷⁰Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 430, 682 plan 66.

³⁷¹Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 682 plan 66.

almasından hamamın, bahçesinde bulunduğu evle birlikte inşa edildiği düşünülür. Sözü geçen evin bahçesini sınırlandırılan duvarın köşesinde yer alan çeşmenin kitabesinde H.1197/M. 1782-83 tarihi³⁷² göze çarpar. Söz konusu evin hemen hemen çeşmeyle aynı tarihlerde yapılmış olduğu kabul edilirse günümüze gelemeyen hamamı da kesin olmamakla birlikte bu tarihten kısa süre sonraya 18. yüzyılın sonuyla 19. yüzyılın başına tarihlemek mümkün olabilir.

2.2.5. Simav Karaca Ahmed Bey Hamamı

Kütahya'nın Simav İlçesi'nde de günümüze gelemeyen bir hamam yapısı olduğu tespit edilmiş ilçe sakinlerinden söz konusu yapının 1965 yılında belediye tarafından yıktırıldığı öğrenilmiştir. Karaca Ahmed Bey Hamamı adıyla anılan yapı muhtemelen bugün belediyenin önünde yer alan belediye meydanında yer almaktaydı. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Simav kentini anlatırken “Ve 2 hamamı var, biri çarşı meydanında Babık Bey Hamamı ve biri Karaca Ahmed Bey Hamamı'dır.” bilgisini paylaşır.³⁷³

Hamamın, yıkılmadan önce çekilen bir fotoğrafından yapısal müdahalelere uğrayarak özgünlüğünü büyük ölçüde kaybettiği görülür. Simav'ın yaşı ilerlemiş sakinlerinin aktardığına göre, Simav'ın önde gelenlerinden Kıncılar ve Defterler aileleri tarafından işletilen yapı daha sonra satıldığı Gülümler ailesi tarafından işletildiğinden “Gülümlerin Hamamı” olarak da bilinir. Hamamın eski fotoğraflarından dikdörtgen bir alana oturduğu anlaşılır. Yapının kuzeyinde kare tabanlı soğukluk/soyunmalık mekânı bulunur. Ilıklık ve sıcaklık bölümlerinin nasıl bir mimari düzene sahip olduğunu anlamak mümkün değildir.

Simav'ın yaşı ilerlemiş sakinlerinden hamamın soğukluk/soyunmalık mekânının ortasında fıskiye bir havuz bulunduğu, soyunma kabinlerinde oldukça ince işçiliğe sahip ahşap konstrüksiyon olduğu öğrenilmiştir. Yapının dörder kurnası bulunan bir ana sıcaklık bölümüne sahip olduğu ve iki halvet hücresinin bulunduğu, ılıkılık mekânıyla mı aralık mekânıyla mı bağlantı olduğu anlaşılamayan bir de traşlık ve tuvalet mekânlarına

³⁷²Altun, 1981-1982, a.g.k., s. 430.

³⁷³Evliya Çelebi, 2011, a.g.k., s. 49.

sahip olduğu öğrenilmiştir. Simav sakinlerinden toplanan bilgilere göre yapı gündüzleri kadınlara, akşamları erkeklere hizmet vermekteydi.³⁷⁴

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde yer aldığına göre hamamın 17. yüzyılın dördüncü çeyreğinden önce inşa edildiği kesindir. Hamamın tarihlendirilebilmesi için yapıya adını veren Karaca Ahmed Bey'in kim olduğunun çözümlenmesi gerekmektedir. Eldeki veriler tarihi süreçte bu hamamı inşa ettirmiş olabilecek Karaca Ahmed adında 3 kişinin bulunduğunu gösterir. Bunlardan ilki Acem diyarında hükümdarlık yapan Süleyman el-Horasânî'nin oğlu olan ve Orhan Gazi döneminde yaşayan âlimler arasında adı geçen kişidir.³⁷⁵ Söz konusu kişinin 1371-1390 yılları arasında vefat ettiği düşünülür.³⁷⁶ Simav, 1378 yılında çeyiz yoluyla Osmanlı topraklarına katılmıştır. Karaca Ahmed'in 1371-1390 tarihleri arasında tam olarak hangi tarihte öldüğü bilinmediğinden hamamı bu kişinin yaptıрма ihtimali oldukça düşüktür. Karaca Ahmed adını taşıyan ve söz konusu hamamı inşa ettirmiş olabilecek ikinci kişi II. Murad döneminde yaşamış Anadolu Beylerbeyliği görevinde bulunmuş ve 1444 yılında Varna Savaşı'nda şehit düşmüştür.³⁷⁷ Yapı yaptıрма potansiyeline sahip Karaca Ahmed adlı son kişi de adı Dayı Karaca bin Abdullah olan ve Dayı Karaca olarak tanınan, Rumeli Beylerbeyliği görevinde bulunmuş, II. Murad ve II. Mehmed dönemlerinde yaşamıştır.³⁷⁸ Kendi inşa ettirdiği caminin son cemaat yerinde bulunan mezarının taşında Karaca Bey'in 1456 yılının Temmuz ayının (H. Şâban 860) ortalarında Belgrad kuşatması sırasında şehit olduğu³⁷⁹ yazılıdır.³⁸⁰ Öte yandan devlet arşivlerinde bulunan bir belgeden Bursa'da, Karaca Bey tarafından inşa ettirilen Gelincik Çarşısı yakınında bulunan 32 oda ve 11 dükkândan elde edilen kira gelirlerinin Bülbül Hatun tarafından Simav'da kurulan vakfa aktarıldığı öğrenilir.³⁸¹ Bir başka arşiv belgesinden de Simav'da vakfı bulunan Bülbül Hatun'un, söz konusu vakfına gelir sağlayan Bursa akarlarının sahibi olan ve II. Mehmed döneminde

³⁷⁴Y. Bozyiğit (2000). *Simav'da Ahilik ve Ahiler*. Kütahya: Erkam Matbaası, s. 232-233'te verilen bilgiler arazi çalışmaları sırasında Simav sakinlerinden yaşı ilerlemiş olan kişilerle yapılan görüşmelerde edinilen bilgilerle hemen hemen aynıdır.

³⁷⁵Âşık Paşazade, 2003, **a.g.k.**, s. 297.

³⁷⁶H. Şahin (2001). Karaca Ahmed. *TDVİA*, 24, s. 374-375. <https://islamansiklopedisi.org.tr/karaca-ahmed> (Erişim Tarihi 25.12.2019).

³⁷⁷Âşık Paşazade, 2003, **a.g.k.**, s. 177.

³⁷⁸Âşık Paşazade, 2003, **a.g.k.**, s. 225.

³⁷⁹Âşık Paşazade, 2003, **a.g.k.**, s. 225.

³⁸⁰E. Karakaya (2016). Karaca Bey Camii. *TDVİA*, EK-2, s. 16-17. <https://islamansiklopedisi.org.tr/karaca-bey-camii> (Erişim tarihi 26.12.2019).

³⁸¹T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri C. EV. 301/15317, 30 Zilkade 1178.

yaşayan Dayı Karaca Bey'in eşi olduğu anlaşılmaktadır.³⁸² Karaca Bey'in eşi olan Bülbül Hatun'a ait olan türbe kapı açıklığı üzerinde yer alan kitabeye göre Bülbül Hatun'un vefatından önce 1472-73 yılında inşa edilmiştir.³⁸³ Bu bilgilere göre Karaca Ahmed Bey Hamamı, ya Karaca Bey tarafından ya da Karaca Bey'in vefatından sonra eşi Bülbül Hatun tarafından inşa ettirmiş olmalıdır. Bu durumda yapının banisi Dayı Karaca Bey ya da eşi Bülbül Hatun'dur. Bu bilgilerden referansla yapının 15. yüzyılın ortalarında inşa edildiğine hükmedilir.

2.2.6. Alayund Köyü Hamamı

Devlet arşivlerinde "Kütahya'da vaki Mustafa Paşa Cami Vakfı çiftliğinin hasılatı" adıyla tasniflenen³⁸⁴ belgeden Kütahya'nın Alayund köyünde bir hamam olduğu anlaşılır. Söz konusu belge özetle Kütahya'da bulunan Hisarbey oğlu Mustafa Paşa Cami Vakfı'na gelirleri tahsis edilen iki çiftlik, bir hamam ve diğer yerlerin hasılatından cami mitevellileri maaşlarına ve diğer masraflarına harcanmak üzere vakfın görülen muhasebesi sonucunda alacağı olan paranın vakıf tarafında ödenmesini anlatır.³⁸⁵ Bu belgede geçen "Hisarbey oğlu Mustafa Paşa Cami'-i şerifi vakfı Alayund karyesi namıyla idâre ve ihâle oluna geldiği ve hâsılât-ı öşriyyesinden mâ'adâ vakf-ı mezbûrun senevî üç bin guruş îrâd getirir bir bab hamamıyla" ibaresinden söz konusu köyde bir hamam yapısı olduğu anlaşılmıştır. Hamamın tam olarak konumu belli değildir. Belgenin 7 Haziran 1898 tarihli olması söz konusu hamamın bu tarihten önce yapıldığını gösterir. Fakat kesin olarak bir inşa tarihi vermek mümkün değildir.

2.2.7. Tavşanlı Yeni Hamam

Tavşanlı ilçe merkezinde Kavaklı Cami'nin güneyinde yer alan Yeni Hamam günümüze ulaşmayan hamamlardan biridir. 1901 yılında çıkarılan Tavşanlı haritasında görülen hamamın mimarisi hakkında bir bilgi yoktur. Söz konusu yapının nasıl bir mekân düzenine sahip olduğu bilinmemektedir. Yapı hakkında herhangi bir bilgiye de

³⁸²T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri C.EV. 130/6451, 15 Muharrem 1243; Bülbül Hatun'un vakfı ile ilgili bu belgede "Karaca Paşa zevcesi Bülbül Hatun Vakfı" ibaresi yer alır.

³⁸³E. Karakaya, 2016, a.g.k., s. 16-17.

³⁸⁴T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri BEO 1137/85249, 17 Muharrem 1316.

³⁸⁵Dumlupınar Üniversitesi ve Kütahya Belediyesi, 2017, a.g.k., s. 114.

ulaşılamamıştır. 1901 tarihli haritada gösterildiğine göre, 1900 yılında önce inşa edilmiş olmalıdır. Tavşanlı Belediyesi'nin fotoğraf arşivinde yer alan bir fotoğraftan yapının bir bölümü seçilebilmektedir. Fotoğrafta söz konusu hamama ait olan mekânlardan arkada yer alanında tüteklik dikkat çeker. Dolayısıyla fotoğrafta önde yer alan mekân soğukluk/soyunmalık, arkada yer alan ılıklik mekânı olmalıdır. Fotoğraflardan soğukluk/soyunmalık mekânının kırma bir çatıyla örtülü olduğu görülür ve cephenin seçilebilen kısmının üst kotunda yer alan kare biçimli bir pencere dikkat çeker. Yapıyla ilgili verilebilecek bilgiler bunlarla sınırlıdır.

2.2.8. Tavşanlı Emirler Caddesi Üzerinde Yer Alan Hamam

Tavşanlı sakinlerinin yaşı ilerlemiş olanlarından öğrenildiğine göre 1930'lu yıllara kadar ayakta olan, 1930-1940'lı yıllarda yıkılan bir hamam yapısı şu anda Emirler Caddesi olarak anılan cadde üzerinde yer almaktaydı. Yapının hangi tarihte ve kim tarafından inşa ettirildiği ya da nasıl bir mimari düzene sahip olduğu hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Söz konusu yapı, Yeni Hamam gibi 1901 tarihli haritada gösterildiğine göre 1900 yılında önce inşa edilmiş olmalıdır. Tavşanlı Belediyesi'nin fotoğraf arşivinde bulunan 1940'lı yıllarda çekilmiş ve hamamın konumlandırıldığı alanı gösteren fotoğrafa bakıldığında bu yıllarda yapının ortadan kalktığı görülür.

2.2.9. Pazar/Kazasker Hamamı

Kazasker Hamamı, Kütahya merkezde eskiden köy otobüslerinin garaj olarak kullandıkları ve Anadolu Garajı adıyla anılan yerde bulunmaktaydı.³⁸⁶ Yapının, Kazasker Halil bin Mahmud Germiyani tarafından yaptırılarak yine kendine ait olan ve Molla Halil Medresesi adıyla tanınan yapıya vakfedildiği söz konusu medreseye ait H. 918/M. 1512 tarihli vakfiyeden öğrenilir.³⁸⁷ Hamamın 1930'lu yıllarda yıktırılıp arsasının satıldığı bilinmektedir.³⁸⁸ Molla Halil Medresesi'ne ait H. 910/M. 1505 tarihli bir vakfiye daha vardır.³⁸⁹ Günümüze ulaşamamış olan medresenin vakfiye tarihi göz önüne alınırsa 1505 yılında ya da biraz daha erken bir vakitte inşa edilmiş olmalıdır. İstanbul Kadılığı ve

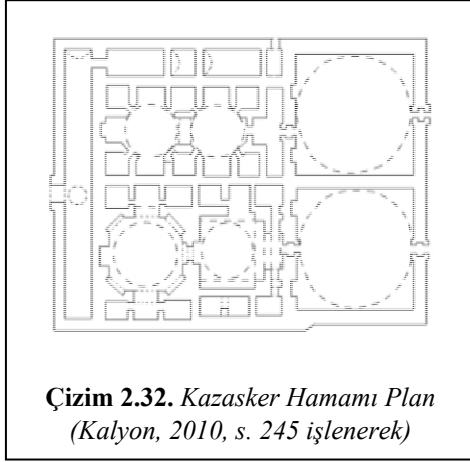
³⁸⁶Kalyon, 2010, **a.g.k.**, s. 244.

³⁸⁷Uzunçarşılı, 1932, **a.g.k.**, s. 149, dipnot 1.

³⁸⁸Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 376.

³⁸⁹Altun, 1981-1982, **a.g.k.**, s. 335.

Rumeli Kazaskerliği görevinde bulunan Kazasker Halil bin Mahmud Germiyani'nin Sultan I. Selim'in ilk saltanat yıllarında vefat ettiği bilinir.³⁹⁰ Bu bilgilerden hamam yapısının 15. yüzyıl sonu 16. yüzyılın başında inşa edilmiş olduğu öne sürülebilir.

Çizim 2.32. Kazasker Hamamı Plan
(Kalyon, 2010, s. 245 işlenerek)

Hamamın günümüze ulaşabilmiş planından çifte hamam olduğu ve ayrıca keçecilerin kullandığı bir bölümünün bulunduğu görülür.³⁹¹ Planına göre yapı dikdörtgen biçimli bir alana oturmaktadır. Tam ortasından uzun kenarlarına paralel bir duvarla bir tarafı erkekler diğer tarafı kadınlara ait olmak üzere ikiye bölünmüştür. Ortak duvar yapının kısa cephelerinden birine dayanan ve cephe boyunda

uzanan dikdörtgen tabanlı su deposunun sıcaklıkla ortak duvarına kadar uzanmakta, su deposunu bölmemektedir. Soğukluk/soyunmalık, aralık, ılıklik ve sıcaklık bölümlerinin ortak bu duvar boyunca aynı yöne doğru sıralandığı görülür. Yapının su deposu ve külhan mekânları sıcaklık bölümleri boyunca uzanır. Hem erkekler hem de kadınlara ait bölümlerin soğukluk/soyunmalık mekânları hamamın diğer kısa cephesine dayanmaktadır. Bu mekanlar kare tabanlı ve kubbe örtülüdür. Hamamın erkekler için olan bölümünün ılıklik ve sıcaklık bölümlerinin kendi içlerinde simetrik bir kuruluşa sahip oldukları görülür. Söz konusu her iki mekân da uzun kenarların ekseninde yer alan halvet hücrelerini ortak şekilde kullanmak suretiyle dört köşe halvetine sahiptir. Halvet hücreleri kare tabanlı ve kubbe ile örtülüdür. Sıcaklık bölümünde üç, ılıklik bölümünde ise iki eyvan olduğu görülür. Her iki mekân da sekizgen tabanlı ve kubbe örtülüdür. Yapının kadınlar bölümüne bakıldığında ılıklik mekânının kare tabanlı ve kubbe örtülü, sıcaklık ana mekânının ise sekizgen tabanlı ve yine kubbe ile örtülü olduğu görülür. Sıcaklık bölümünün ara yönler için gelen kenarlarında büyük nişler dikkat çeker. Kadınlar bölümünün sıcaklık bölümü bir eyvan ve bu eyvanla bağlantılı iki köşe halvetine sahiptir. Halvet hücrelerinin de kare tabanlı ve kubbeye örtülü olduğu görülür. Yapının su deposu dikdörtgen tabanlı ve sivri kemer profilli beşik tonoz örtülü bir düzene sahiptir. Külhan mekânının nasıl olduğuyla ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

³⁹⁰Uzunçarşılı, 1932, **a.g.k.**, s. 376; C. Baltacı (1976). *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, s. 87.

³⁹¹Yapının planı için bkz: Kalyon, 2010, **a.g.k.**, s. 245.

2.2.10. Paşa Kapısı Hamamı

Günümüze gelmeyen hamamlardan birini de Kütahya merkezde bulunan ve yanarak harap olan Paşa Kapısı Hamamı oluşturur.³⁹² Hamamın konu edildiği arşiv belgesi H. 12 Şevval 1266/M. 21 Ağustos 1850 tarihli dir. Yapının tam olarak hangi tarihte yapıldığı bilinmese de söz konusu belgenin tarihinden önce inşa edildiği açıktır. Söz konusu hamamın nasıl bir mekân düzenine sahip olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur.

2.2.11. Fatma Hatun Mektebi'ne Vakfedilen Bir Hamam

Kütahya merkezde bulunan fakat günümüze gelemeyen Fatma Hatun Mektebi'ne adını veren kişiye ait H. 910/M. 1504-1505 tarihli vakfiyeden ev, hamam, ahır, kenîf (tuvalet), vb. ile geliri senelik 1440 akçe olup, altta 4, üstte 4 odalı, tuvaleti ve gölgeliği olan hane vakfedildiği öğrenilir.³⁹³ Fatma Hatun, Haliliye Medresesi ve Kazasker Hamamı'nın banisi olan Kazasker Halil bin Mahmud Germiyani'nin kızıdır.³⁹⁴ Fatma Hatun ile Halil bin Mahmud Germiyani'nin baba kız akrabalığı ve ikisine ait vakfiyelerin hemen hemen aynı tarihlere sahip olması Fatma Hatun Mektebi'ne vakfedilen hamamın babası tarafından inşa ettirilen Kazasker Hamamı olabileceğini düşündürür. Vakfiyesinde Fatma Hatun'un bahsi geçen hamamının hangi hamam olduğu belirtilmemişse de Halil bin Mahmud Germiyani tarafından yaptırılan Kazasker Hamamı'nın Haliliye Medresesi'ne vakfedilmiş olması, günümüze gelemeyen söz konusu hamamın başka bir hamam yapısı olduğunu gösterir.

³⁹²T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri İ. MVL. 179/5348 12 Şevval 1266.

³⁹³Soyer Zeyrek, 2015, a.g.k., s. 129.

³⁹⁴Soyer Zeyrek, 2015, a.g.k., s. 129.

2.3. Kütahya Hamamlarının Sıcaklık Bölümlerine Göre Plan/Mekan Tipolojisi

Günümüze gelen on altı hamam ile günümüze gelemeyen ancak, çizilmiş eski bir planı üzerinden mimari kuruluşu hakkında bilgi sahibi olunabilen Kazasker Hamamı'nın sıcaklık bölümlerinin mekan ve birimlerin oturtuldukları tabanı/alanı baz alarak plan/mezan analizleri yapılmıştır. İncelenen on yedi hamamdan beşi çifte hamamdır. Çifte hamam olmamakla birlikte Saray Hamamı'nın birbiriyle bağlantısı bulunmayan iki sıcaklığı bulunmaktadır. Kütahya Hamamlarının sıcaklıklarında bulunan kare ya da çokgen tabanlı mekan ve birimlerin hepsi kubbe örtülüdür. Sıcaklıkların dikdörtgen tabanlı mekanlarının hiç birinde yalın tonoz örtü kullanılmamış; plan/mezan kuruluşları açısından hangi kategoriye girerlerse girsinler, dikdörtgen tabanlı mekanların ya yarısı kubbe yarısı tonoz, ya ortada kubbe iki yanda tonoz, ya da yan yana iki kubbeye örtüldükleri görülmüştür.

Toplam yirmi bir sıcaklık bölümünün, mekan ve birimlerin taban biçimlerinin yanı sıra örtülerinin de dikkate alınarak plan/mezan kuruluşu açısından irdelenmesiyle *“tek mekanlı”*, *“birden fazla mekanlı”*, *“kubbeli bir ana mekanla bağlantılı iki halvetli”*, *“kubbeli bir merkezi birimle bağlantılı eyvan ve halvetli”* olmak üzere başlıca dört temel sıcaklık tipi tespit edilmiştir.

Tek mekanlı tip: Mekanın kurulduğu taban biçimine göre, *“kare tabanlı-kubbe örtü”*, *“dikdörtgen tabanlı-yarısı kubbe yarısı tonoz örtülü”* ve *“dikdörtgen tabanlı-iki kubbe örtülü”* olmak üzere üç alt başlıkta toplanabilmektedir. Acemizadeler Hamamı ile Gavur Hamamı'nın sıcaklık bölümleri kare tabanlı-kubbe örtülü tiptedir.

Kare tabanlı-kubbe örtülü tipin ayrıca, *“kareden geliştirilmiş sekizgen tabanlı-bir kenarı nişli”* tip alt başlığında değerlendirilen çeşitlemesi bulunmaktadır. Her ikisi de aynı ılıklik bölümüyle bağlantılı birisi tek, diğeri birden fazla mekana sahip iki sıcaklığı bulunan Saray Hamamı'nın kuzeyde yer alan tek mekanlı sıcaklığı *kareden geliştirilmiş sekizgen tabanlı-bir kenarı nişli* tiptedir. Mekanın köşelerinin çapraz kısa birer duvarla dönölmesiyle kareden geliştirilmiş düzgün olmayan sekizgen tabanlı bir birim ile bu birime tek yönden uzun kenar genişliğince eklemlenen dikdörtgen tabanlı bir niş kolunun oluşur. Niş, tonozlaşmış kemer, sekizgen tabanlı birim tek yönde niş kemerine diğeri üç yönde duvarlara oturtulmuş kubbe ile örtülmüştür.

Birden fazla mekanlı tip: Mekanlarının taban biçimine göre, “*kare tabanlı-kubbe örtülü ve dikdörtgen tabanlı-yarısı tonoz yarısı kubbe örtülü*”, “*ikisi de dikdörtgen tabanlı-ortada kubbe iki yanda tonoz örtülü*” olmak üzere başlıca iki temel başlıkta toplanabilmektedir.

Kare tabanlı-kubbe örtülü ve dikdörtgen tabanlı-yarısı tonoz yarısı kubbe örtülü tip, Saray Hamamı’nın iki mekanlı diğer sıcaklığının mekan kurgusunda görülür.

İkisi de dikdörtgen tabanlı-ortada kubbe iki yanda tonoz örtülü tip, Küçük Hamam’ın kadınlar bölümü sıcaklığının plan/mezan kurgusunda bulunur.

Kubbeli ana mekanla bağlantılı iki halvetli tip: Bu guruba giren örneklerin “*ana mekanı kare tabanlı-kubbe örtülü, iki halvetli*”, “*ana mekanı dikdörtgen tabanlı-iki kubbeli, iki halvetli*” olmak üzere iki çeşitlemesi bulunmaktadır.

Şengül Hamamı’nın sıcaklığı, ana mekanı kare tabanlı-kubbe örtülü, iki halvetli, Lala Hüseyin Paşa, Babuk ve Moymul Hamamlarının sıcaklıklarıyla Balıklı Hamamı’nın erkekler bölümü sıcaklığı ana mekanı dikdörtgen tabanlı-iki kubbeli, iki halvetli tipe girer.

Kubbeli bir merkezi birimle bağlantılı eyvan ve halvetli tip: Kütahya Hamamlarının sıcaklık bölümlerinde Bu temel başlık altına toplanan başlıca “*dört eyvanlı-dört köşe halvetli*”, “*üç eyvanlı-iki köşe halvetli*” ve “*iki eyvanlı-dört halvetli*” olmak üzere üç farklı düzenleme bulunmaktadır.

Dört eyvanlı-dört köşe halvetli tip, Kemer Hamamı’nın kadınlar ve erkekler kısmı sıcaklıklarında, Balıklı Hamam’ın kadınlar kısmı sıcaklığında, Eyvanlardan biri geçiş olarak kullanıldığından sayıca üçe düşmüş olmakla birlikte Kazasker Hamamı erkekler kısmında ve günümüzde onarımlarla halvetlerinden biri bozulmuş olmakla birlikte Eğdemir (Eydemir)/Elvan Bey Hamamı’nın sıcaklığının plan/mezan kurgusunda bulunur.

Üç eyvanlı-iki köşe halvetli tip, Eski-Yeni Süleyman Şah Hamamı’nın sıcaklığı ile, Gazanfer Ağa Çifte Hamamı’nın hem erkekler hem kadınlar kısmı sıcaklıklarının plan/mezan kurgusunu oluşturur.

Tek örneği Kazasker Hamamı’nın kadınlar kısmı sıcaklığında bulunan *iki eyvanlı-dört halvetli tip*, prensip olarak dört eyvanlı-dört köşe halvetli tipin karşılıklı iki

eyvanının kaldırılmasıyla oluşturulmuş bir çeşitleme olarak belirtmektedir. Böylelikle karşılıklı iki eyvanın kapsadığı hacmin de bünyesine katıldığı, kubbe örtülü daha geniş, yüksek ve ferah bir merkezi birim elde edilmiştir. Gerçekte kare tabanlı bir alan üzerinden kurgulanan kubbe örtülü merkezi birim tabanı, köşelerde içlerine birer niş yapmaya imkan verecek derinlikte kısa çapraz duvarlarla dönülmek ve yapılmayan eyvanların bulunacağı kesimlerde birer nişe yer verilmek suretiyle sekizgene dönüştürülmüştür. Karşılıklı ikisinde birer eyvana, biri geçiş olarak açılarak ılıkığa bağlanmakla birlikte diğer beşinde nişli bir kuruluşa yer verilmiş olmakla da merkezi birimin dışa doğru genişletilmesi son haddine kadar zorlanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SEMAVİ DİNLER ÖNCESİ VE SONRASI UYGARLIKLARDA YIKANMA KÜLTÜRÜ VE YAPILARI

3. 1. Semavi Dinler Öncesi Uygarlıklarda Yıkama Kültürü ve Yapıları

Yaşamın temel kaynaklarından biri olan su, insanın yaşam biçimini belirleyen en önemli unsurlardan biridir. Vazgeçilmez bir değer olan su, beden temizliği için de önemlidir. Yıkama hem beden temizliği hem de ruhu arındırma eylemi olarak tanımlanabilir.³⁹⁵ Tarih boyunca insanlar suda kötülükleri ve bütün günahları giderici gizli bir kuvvetin var olduğuna, ruh temizliğinin de ancak beden temizliğiyle elde edilebileceğine inanmışlardır.³⁹⁶

Yıkama pratiği, tarihin en eski dönemlerinden bu yana insan hayatında önemli bir konuma sahip olmuştur. Tarih, insanlar için yıkamanın yalnızca bir gelenek veya bedensel zorunluluk olmadığı, dini törenlerin ve ibadetlerin talep ettiği ve bunlarla yakından ilişkili bir uygulama olduğu gerçeğini kaydeder. İnsana, dini vecibelerini yerine getirmek için bir ibadethaneye girmeden önce hem ruh hem de beden olarak kendini temizlemesi gerektiği emredilmiştir. İnsanlar için bedensel ve ruhsal temizlik, ahlaki bir saflık sembolü olduğu düşünülmüştür. Arınmanın ritüel bir sembolü olarak su, neredeyse bütün dinlerde kilit bir rol oynar.³⁹⁷

Eski kavimlerin hemen hemen hepsinde su bütün potansiyel ve üretken güçleri temsil eder ve tüm yaşamın kaynağıdır.³⁹⁸ Suyla temas etmek yenilenmenin vazgeçilmez unsurudur.³⁹⁹ Su yeniden doğuştur, mitolojik ritüellerde iyileştiren güç, cenaze törenlerinde ölümden sonraki yaşamın temelidir.⁴⁰⁰ Dolayısıyla su insanlık tarihinin başlangıcından beri yaşamsal döngünün olmazsa olmazıdır.

³⁹⁵B. Apaydın Başa (2009). Türk Hamam Kültürünün Spa ve Wellness Mekânlarının Tasarımına Etkileri. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 1/1, s. 208.

³⁹⁶Aru, 1949, **a.g.k.**, s. 9.

³⁹⁷A. Jaglarz (2013). Religious and Cultural Aspects in Shaping The Public Spaces of Hygiene and Sanitation Activities. *Universal Access in Human-Computer Interaction*. 7th International Conference, 1, s. 304.

³⁹⁸Eliade, 2015, **a.g.k.**, s. 196.

³⁹⁹Eliade, 2015, **a.g.k.**, s. 196.

⁴⁰⁰Eliade, 2015, **a.g.k.**, s. 197.

Yeme içme gibi temel gereksinimlerden biri olan temizlenme ihtiyacı için insanlar önceleri su kenarlarında yaşamayı tercih etmişlerdir. Yaşanılan yere ve inanç sistemlerine göre biçimlenen temizlenme eylemi için başlangıçta gerekli olan yıkanmanın gerçekleştiği akarsulara kutsallık atfetmişlerdir. Örneğin Hintliler için Ganj, Asurlular için Fırat, Mısırlılar için Nil Nehri hem bedensel hem de ruhsal temizliğin gerçekleştiği yerler olarak önem taşımıştır.⁴⁰¹

İnsanlar temizlenmek için çeşitli yollar deneseler de bunun en pratik ve kabul gören şekli su ile yapılanı olmuştur. Gerek iklimsel koşullar gerekse dini inançlar çerçevesinde oluşan mahremiyet düşüncesiyle birlikte temizlenmek için bir mekâna yani hamamlara ihtiyaç duyulmuştur.⁴⁰²

Tüm dünyada gelmiş geçmiş her kültürde temizlenme eylemine şüphesiz oldukça önem verilmiştir. Türk gelenek, görenek ve inancı doğrultusunda şekillenen temizlenme eylemiyle, bu unsurlara bağlı olarak gelişen hamam geleneği ve mimarisinin farklılıklarını ortaya koymak için öncelikle diğer diğer kültürlerin temizlenme ritüelleri ve hamam ya da banyo yapılarının mekânsal kurgularına göz atmak gerekir.

Temizlenmek için yapılan kapalı mekânların kökenleri Avrupa, Uzakdoğu, Pakistan, Hindistan, Mısır, Antik Ege ve Yunan uygarlıklarına kadar uzanmaktadır. Türklerin dışında hamam mimarisi ve geleneği açısından kadim bir geleneğe sahip olan medeniyetler arasında Fenike, Eski Mısır, Yunan, Roma, Arap, Japon, Alman, İskoç gibi medeniyetler gösterilebilir.

3.1.1. Mezopotamya, Eski Mısır, İran, Arap, Hint, Rus ve Uzakdoğu Uygarlıklarının Yıkanma Kültürü ve Yapıları

Sümerlerde su, “ersuyu, gebe kalma ve kuşak” kavramlarıyla bütünleşmiştir.⁴⁰³ Ayrıca Sümerlerin dört yaratıcı tanrısından biri su tanrısı olan Enki’dir.⁴⁰⁴ Sümer mitolojisinde anlatılan “Su Tanrısının Nippur’a Yolculuğu” hikâyesinde de yaşam suyundan bahsedilir.⁴⁰⁵

⁴⁰¹Gerhard, 1908, **a.g.k.**, s. 1; Aru, 1949, **a.g.k.**, s. 9; A. Ertuğrul (2009). Hamam Yapıları ve Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/13, s. 241; O. Yılmazkaya (2011). *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı*. İstanbul: Çitilembik Yayınları, s. 9.

⁴⁰²Ertuğrul, 2009, **a.g.k.**, s. 241.

⁴⁰³Eliade, 2015, **a.g.k.**, s. 197.

⁴⁰⁴Kramer, 1999, **a.g.k.**, s. 106.

⁴⁰⁵Kramer, 1999, **a.g.k.**, s. 119.

Babil mitolojisiinde başlangıçta evrenin tatlı su okyanusu Apsu ile tuzlu su okyanusu Tiamet'in dışında başka bir şey olmadığına ve bu ikisinin birleşmesinden tanrıların meydana geldiğine inanılır.⁴⁰⁶ Mısır yaratılış inancında, hayatın kaynağını sular oluşturur. Atum, kaosun sularından yukselmiş ve üzerinde durabileceği topraktan bir tepe oluşturmuştur. Bu yer ilk hayatın başladığı yerdir.⁴⁰⁷ Herodot'un eserinde yer alan "*Bir Babilli karısıyla her birleşmeden sonra, yanar bir kokunun yanında durup arınır, öbür yandan karısı da aynı şeyi yapar, seher vakti ikisi de yıkanurlar, zira yıkanmadan hiçbir kaba el süremezler, bu âdet Araplarda da vardır.*" biçimindeki bilgi⁴⁰⁸ Babillilerde temizlenme anlayışı ve ritüeline örnek verilebilir. Herodot Perslerin ve Eski Mısırlıların da suyla temizliğe önem verdiklerini belirtir.⁴⁰⁹ Herodot "*Bir akarsuya idrar yapmak, tükürmek, elini yıkamak, hiç yapmadıkları şeylerdir ve başkalarının yapmasına da katlanamazlar. Zira ırmağa en büyük saygıyı beslerler.*" biçiminde Perslerin, "*Giyimleri ketendendir, yeni yıkanmış, temiz giyinirler, bu konuda pek titizdirler. Sünnet olmaları temizliklerindendir, zira temizliğe güzelliğe üstün tutarlar. Rahipler güneşi yukarıdan aşağı kazınurlar, böylece din hizmetlerini yerine getirirlerken üzerlerinde bit, pire gibi kirli şeylerin bulunmasını önlemiş olurlar. Rahipler giyim için ketenden başka bir şey kullanmaz, papirüs sandallar giyer, onlar için başka giyim ve başka sandal giymek yasaktır. Gündüzleri iki kez soğuk suyla yıkanurlar, geceleri de iki kez.*" biçiminde de Mısırlıların suya karşı tutumları ve temizlik anlayışları hakkında doğrudan bilgi vermiştir.⁴¹⁰ Eski Mısır'da, insanların tanrıça İsis'e dua etmeden önce yüzlerini ve ellerini yıkadıkları bilinmektedir.⁴¹¹ Mısır'da Teli el-Amarna'da rastlanılan eski hamamlar⁴¹² ve Edfu Tapınağı'nın harabeleri arasındaki büyük holde yer alan yıkanma alanları⁴¹³ Eski Mısır'da inşa edilen yıkanma yapılarına örnek olarak verilebilir.

Bugünkü Pakistan'ın batısında Sind'de yapılan tarih öncesi çağları aydınlatan arkeolojik çalışmalarda gün yüzüne çıkarılan M.Ö. 2500-1500 yıllarında tarih sahnesinde olan İndus Medeniyeti'ne ait Mohenjo-Daro şehrinde gelişmiş bir su ve kanalizasyon

⁴⁰⁶Hooke, 1995, **a.g.k.**, s. 44.

⁴⁰⁷Bratton, 1995, **a.g.k.**, s. 68.

⁴⁰⁸Herodot (2012). *Tarih* (çev: M. Ökmen). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 107.

⁴⁰⁹Herodot, 2012, **a.g.e.**, s. 78, 136.

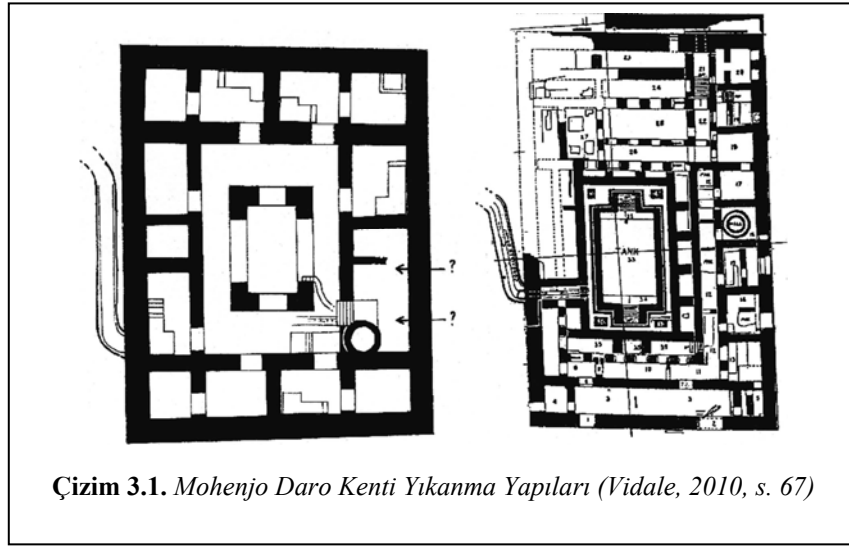
⁴¹⁰Herodot, 2012, **a.g.e.**, s. 78, 136.

⁴¹¹Jarglaz, 2013, **a.g.k.**, s. 305.

⁴¹²Eyice, 1997, **a.g.k.**, s. 402.

⁴¹³Aru, 1949, **a.g.k.**, s. 10.

sisteminin görülmesi burada hamam/hamamlar olduğunu düşündürmektedir.⁴¹⁴ Mohenjo-Daro kentinin en önemli kısmı, sitenin batısındaki yer alan, en yüksek kısmında bir Budist manastırı bulunan Stupa höyüğüdür. Bu höyükte yapılan kazılar sonucunda çok geniş bir toplu yıkanma yapısı ve höyüğün kuzeyinde yer alan yıkanma için kurulan bir yapı grubu ortaya çıkarılmıştır (Bkz: Çizim 3.1).⁴¹⁵ Bahsedilen hamam/banyo grubu, mahremiyetin ön planda tutulduğu, yıkıntılardan iki katlı olduğu anlaşılan, iki sıra halinde sekiz küçük odadan oluşmakta, kapı açıklıklarına denk gelecek şekilde oluşturulmuş bir su tahliye kanalı bulunan merkezi bir alana açılmaktadır.⁴¹⁶ Mahremiyetin bu kadar ön planda tutulması ve tapınağa yakın yere konumlandırılması bu hamam/banyo grubunun rahipler tarafından kullanılmış olabileceğini akla getirir. Bu yapıya su güneydoğu köşesindeki bir kuyudan alınmıştır ve her bir odada bulunan pişmiş toprak kaplara doldurularak temizlik eylemi yapılmıştır.⁴¹⁷ Sözü geçen büyük hamam yapısı da halk tarafından kullanılmış olmalıdır.

Çizim 3.1. Mohenjo Daro Kenti Yıkanma Yapıları (Vidale, 2010, s. 67)

Yıkanmanın dinsel açıdan çok önemli sayıldığı Mezopotamya’da yalnızca zengin evlerinde hamam bulunduğu belirtilmektedir. Ön Asya’da bilinen en eski yıkanma mekânlarından biri, Suriye’de bugünkü Tel Hariri’deki MÖ 1800’e tarihlenen Mari Sarayı’nda yer alan, taş zemini ziftle sıvanarak yalıtılmış, su tahliye sistemi ve tuvaleti olan, içinde pişmiş topraktan iki banyo teknesi, su dökme kapları, suyu ve salonu ısıtmaya

⁴¹⁴E. J. H. Mackay (1934). Further Excavations At Mohenjo Daro. *Journal of the Royal Society of Arts*, Vol. 82, No. 4233, pp. 212; Eyice, 1997, **a.g.k.**, s. 402.

⁴¹⁵Mackay, 1934, **a.g.k.**, s. 207; M. Vidale (2010). Aspects of Palace Life at Mohenjo Daro. *South Asian Studies*, 26/1, pp. 65-67.

⁴¹⁶Mackay, 1934, **a.g.k.**, s. 208.

⁴¹⁷Mackay, 1934, **a.g.k.**, s. 208.

yarayan ocak yeri bulunan salondur.⁴¹⁸ Kuzey Suriye’de Yamhad Krallığı’na bağlı Alalah’ın 7. katında, MÖ 18. yüzyıla tarihlenen Kral Nig-me-pa’nın sarayında da bir banyo mekânı vardır.⁴¹⁹

Oldukça kadim bir geçmişe sahip olan Japon kültüründe geçmişten günümüze kadar temizlenme eylemine oldukça fazla önem verildiği ve bu eylemler için meydana getirilen yapıların olduğu görülür. Günümüzde yüksek temizlik standartları ve sıcak suya dalma yöntemiyle yıkanma eylemini gerçekleştirildiği su kuvvetleri ile tanınan Japonlar⁴²⁰ bu alışkanlıklarını daha önceki dönemlerden bugüne kadar devam ettirmişlerdir. Jomon, Yayoi ve Kofun dönemlerine (yaklaşık olarak MÖ 14.000-MS 538 yılları arasında arka arkaya yaşanan dönemler) ait yerleşim alanlarının, kaplıcaların etrafında yer aldığı bilindiğinden söz konusu dönemlerde halkın, bu kaplıcaların daha yakın dönemdekilere benzer şekilde kullandığını akla getirir.⁴²¹ Dolayısıyla buna bağlı olarak sözü edilen dönemde yerleşim alanlarının seçiminde bölgenin kaplıcalara sahip olma özelliğinin etkili olduğu düşünülür. Bununla birlikte, banyo yapma eyleminin antik Çin’de iyi gelişmiş ve oldukça ayrıntılı bir uygulama olduğu görülür. Chou hanedanının başlangıcında yaklaşık MÖ 1000 çeşitli banyo türleri için oldukça fazla sayıda terim olduğu bilinir.⁴²² Japonya’da benzerleri olan antik Çin’in çok çeşitli banyo gelenekleri arasında kaplıca banyoları, dini törenlerden önce arınma banyoları, ilkbahar ayinlerinde gerçekleştirilen banyolar ve yeni doğan soyluları için banyolar sayılabilir.⁴²³ Eski Çin kayıtlarından öğrenildiğine göre, Kamboçyalılar ve Koreliler dâhil diğer halklar da düzenli olarak yıkanma eylemini gerçekleştirir.⁴²⁴ 8. yüzyılda yazılmış olan Kojiki ve Nihon Shoki adlı eserler, yazıldıkları zamandan önceki dönemlerin de bilgilerini içeren en eski Japon kroniklerine örnek olarak verilebilir. Nihon Shoki’nin ikinci kısmı gerçek kabul edilmekle birlikte, bu eserler büyük ölçüde efsanevidir. Efsanelerin bir bölümünde, çeşitli tanrıların banyo yaparak kendilerini temizlediği ve dini ritüellerin gerektirdiği temizlik anlatılır. Bu dönemde Japonların fiziksel kirlerin yanı sıra ruhsal olarak

⁴¹⁸H. Abbasoğlu (1997). Hamam. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. 2, İstanbul: YEM Yayınları, s. 750.

⁴¹⁹Abbasoğlu, 1997, **a.g.k.**, s. 750.

⁴²⁰Butler, 2005, **a.g.k.**, s. 1.

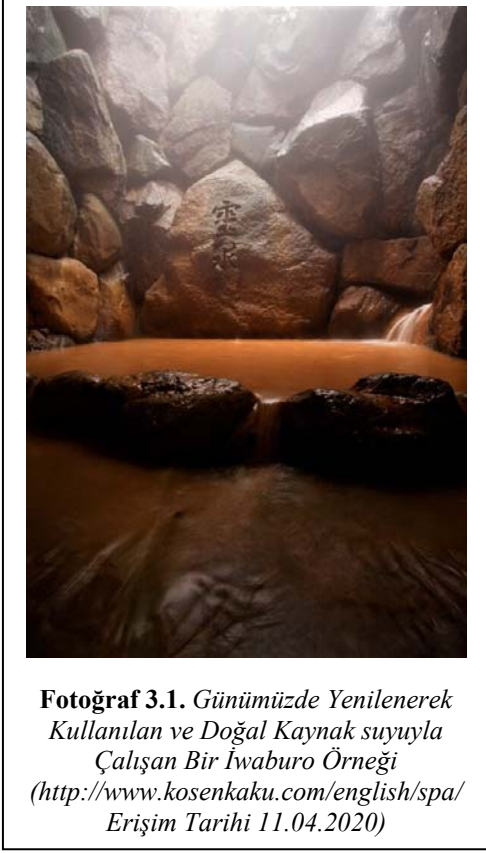
⁴²¹Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 20.

⁴²²Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 21.

⁴²³Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 21.

⁴²⁴Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 21.

kirlenmiş olmayı da ortadan kaldırmak için suya önem verdiklerini gösterir.⁴²⁵ Temizlik eylemi Şinto ritüelinin de bir parçasıdır.⁴²⁶

Fotoğraf 3.1. *Günümüzde Yenilenerek Kullanılan ve Doğal Kaynak suyuyla Çalışan Bir İwaburo Örneği*
(<http://www.kosenkaku.com/english/spa/>
Erişim Tarihi 11.04.2020)

Genellikle dikdörtgen bir tabana sahip olan iwaburo (kaya banyosu) ve kamaburo (fırın banyosu), Japonya’da bilinen en eski banyo türleridir. Öncelikle Japonya’nın İç Denizi çevresinde bulunan iwaburo hamamları/banyoları, Shikoku, Kyushu ve Honshu adalarında yer alan limanların birçoğunda ve daha küçük adalarda bulunur. Shikoku adasında nehirler boyunca iç bölgelerde ve adanın Pasifik Okyanusu tarafında da bulunan iwaburo hamamları/banyoları doğal bir kayaya oyulmuş küçük bir mağara veya kayalardan yapılmış ve toprakla kaplı küçük bir yapıdır (Bkz: Fotoğraf 3.1).⁴²⁷ Önemli bir örneği, Ehime eyaletindeki Sakurai hamamı/banyosu olan iwaburo, içinde birkaç saat boyunca odun

yakılarak duvarların ve tavanın uygun bir sıcaklığa ulaşması sağlandıktan sonra, sıcak kayaların üzerine deniz suyu dökülerek buhar oluşturmak suretiyle kullanılan bir yapıdır.⁴²⁸ Ayrıca doğal kaynak suyuyla beslenen iwaburoların olduğu da bilinir. Bu hamamlar/banyolar yüzlerce yıldır popüler kalarak Edo dönemi sonuna (1868) kadar kullanılmış, Meiji döneminin başında popülerliğini yitirmişse de son zamanlarda birkaç iwaburo yenilenerek ve günümüzde kullanılır duruma getirilmiştir.⁴²⁹

⁴²⁵Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 21.

⁴²⁶Chamberlain, 1905, **a.g.k.**, s. 60.

⁴²⁷Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 22.

⁴²⁸Butler, 2005, **a.g.k.**, s. 6.

⁴²⁹Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 22.

Fotoğraf 3.2. *Günümüzde Yenilenerek Kullanılan Bir Kamaburo Örneği*
(<http://en.akatoki-an.com/news/detail.html?id=224> Erişim Tarihi 11.04.2020)

Fotoğraf 3.3. *Günümüzde Yenilenerek Kullanılan Bir Kamaburo'nun İç Mekânı*
(<http://en.akatoki-an.com/news/detail.html?id=224> Erişim Tarihi 11.04.2020)

İwaburo hamamlarından/banyolarından farklı olarak iç bölgelerde konumlandırılan kamaburo veya fırın banyoları büyük bir kil fırını şeklinde kaya ve kil ile inşa edilmişlerdir (Bkz: Fotoğraf 3.2-3.3). İwaburo'da olduğu gibi, hamamın içinde odun yakılır, yeterli ısıya ulaşan zemin üzerine yeşil dallar ve yaprakların konulmasıyla buhar sağlanır. Kamaburo ilk kez 672 yılında İmparator Temmu tarafından yaptırılmıştır.⁴³⁰ Hamamlar/banyolar genellikle buhar banyoları olmasına rağmen, tapınaklarda, bazı hamamlarda, özel banyolarda ve kaplıcalarda sıcak su küvetleri de kullanılmıştır. Bu küvetler ahşap veya madenden yapılmıştır.⁴³¹ Japon hamam türlerinin orta çağ döneminden çok önce birbirinden oldukça farklı olduğu bilinse de, insanlar tarafından sadece dini ve terapötik olmak üzere iki amaçla kullandığı söylenebilir.⁴³² Budizm'in 6. yüzyılda kabul edilmesinin ardından hamamın dini bağlantıları güçlendirilmiş, suyun arındırılması yerli dini uygulamalarda yaygın hale gelmiş buna bağlı olarak da büyük Budist tapınaklarında söz konusu inancın kendi benliğinde zaten var olan hamamlar inşa edilmiştir.⁴³³ Bu duruma örnek olarak Nara'daki Todaiji tapınağının hamamıyla sekizinci yüzyılın ortalarında Höryüji tapınağında inşa edilen hamam örnek olarak verilebilir. Yıkınma için sıcak su kullanan bu hamamlara/banyolara ek olarak, tapınaklarda saunalara benzer buhar hamamları/banyoları yaygındır ve bütün bu hamamların/banyoların temel amacı, dini törenleri yapmak için hazırlık yapan rahipleri temizlemektir.⁴³⁴ Bu ve benzeri hamam/banyo uygulamalarının sonraki

⁴³⁰Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 22.

⁴³¹Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 25.

⁴³²Butler, 2005, **a.g.k.**, s. 2.

⁴³³Butler, 2005, **a.g.k.**, s. 2; Jaglarz, 2013, **a.g.k.**, s. 306.

⁴³⁴Butler, 2005, **a.g.k.**, s. 3.

yüzyıllarda ve Budizm'in çeşitli okullarında devam ettiğini Zen manastırlarında, hamamın/banyonun büyük bir öneme sahip olması ve yalnızca bir kişinin bedenini temizleyen bir yer değil, aynı zamanda aydınlanmanın gerçekleşebileceği, meditasyonun yapılabileceği ve hatta manevi olarak zirveye erişilebileceği bir yer olarak görülmesi örnekler.⁴³⁵ Çinli tarihçiler Japon halkının fiziksel ve dini arınma ile oldukça yakından ilgilendiğini belirtmiş, Kojiki mitleri de hamamlara oldukça fazla referans vermiştir.⁴³⁶ Ahşap ya da maden imal edilen küvetler yıkanma işleminin akan suda olmadığına işaret eder. Dolayısıyla bu durum suyun başka bir yerde başka bir şeyin içinde ısıtılıp söz konusu küvetlere taşındığını gösterir. Kamakura döneminin başında (1185) yaygınlaşan demir banyosu doğrudan altındaki bir ateşle ısıtılmış ya da su diğer kaplarda ısıtılmış ve daha sonra küvete aktarılmıştır.⁴³⁷ Bu tip küvetlerin boyutları, aynı anda sadece bir kişi sığacak kadar küçük olanlardan, birkaç kişiye yıkanma imkânı sunabilecek kapasiteye sahip olanlara kadar değişir.⁴³⁸

İlk kez 1203 yılında Todaiji Tapınağı'nın dikdörtgen tabanlı tek bir mekândan oluşan, iki kanatlı ahşap bir kırma çatıyla örtülü hamamına büyük bir demir küvet yerleştirilmiş, Ashikaga döneminde de (1392-1568), ya dairesel ya da oval biçimlerde ahşap çitlerden imal edilmiş, “yubune” (sıcak su teknesi) adı verilen küvetler popüler

Fotoğraf 3.4. Todaiji Tapınağı'nda Yer Alan Hamam ve İçindeki Demir Küvet
(<http://pinbokejun.blog93.fc2.com/blog-entry-1077.html> Erişim Tarihi 11.04.2020)

⁴³⁵Butler, 2005, **a.g.k.**, s. 3.

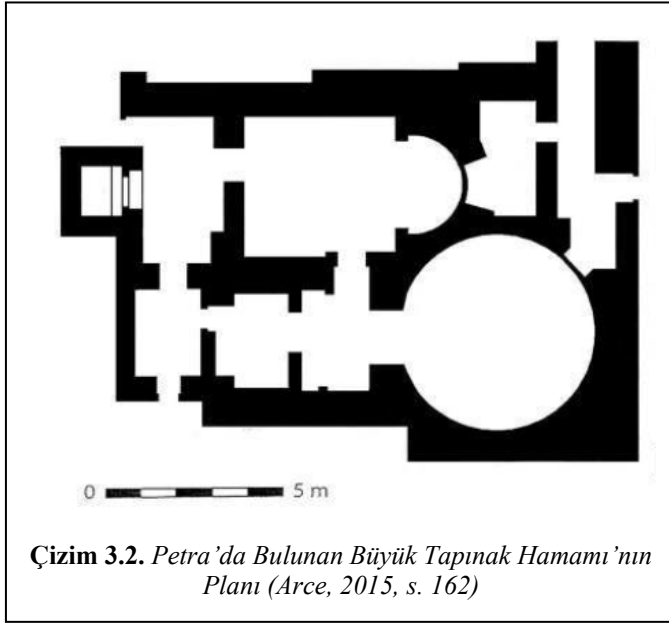
⁴³⁶Butler, 2005, **a.g.k.**, s. 2.

⁴³⁷Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 25.

⁴³⁸Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 25.

hale gelmiştir (Bkz: Fotoğraf 3.4).⁴³⁹

Küvetlerin bulunmasına rağmen, buhar hamamı/banyosu Japonya'nın tarihi boyunca popüler kalmıştır. Bununla birlikte, tapınaklardaki ve kasabalardaki hamamların inşaatı, ortak iwaburo ve kamaburo formlarından ayrılmıştır.⁴⁴⁰ Suyu zeminin altında ısıtılmış, çıkan buharı mekânın içinde tutmak için, girişine kayar kapılar yerleştirilmiş başka bir banyo türü de ahşaptan imal edilmiş, küvetin içine yerleştirilmiş tek kişilik küçük bir mekândan oluşan todanaburo ya da dolap hamamı/banyosudur.⁴⁴¹ Birçok kültürde olduğu gibi farklı cinsilerin aynı anda aynı hamamda ya da banyoda yıkanma eylemini gerçekleştirdiği karma hamamlar/banyolar Japon kültüründe de görülür.⁴⁴² Japon kültüründe söz konusu hamamlar/banyolar dışında yıkanma eyleminin gerçekleştiği çeşitli küvetler olsa da herhangi bir strüktür sunmadıklarından dolayı değerlendirme kapsamına alınmamıştır.

Çizim 3.2. Petra'da Bulunan Büyük Tapınak Hamamı'nın Planı (Arce, 2015, s. 162)

Hamam yapısı açısından köklü bir geleneğe ait olan başka bir uygarlık da Araplardır. İslamiyet'ten önceki Arap krallıklarından biri olan Nebatilerin hamam mimarisine bakıldığında da İslamiyet'ten sonraki Arap hamamlarıyla benzerlik gösterdiği görülür. Söz konusu yapılarda genellikle daire tabanlı bir mekân ve bu mekân tarafına sıralanmış dikdörtgen

tabanlı mekânlar görülür. Bu yapılara örnek olarak başkent Petra'da bulunan büyük tapınak hamamı gösterilebilir (Bkz: Çizim 3.2).⁴⁴³

Rus hamamlarında genellikle biri erkekler diğeri kadınlar için yapılmış iki kapı açıklığından, kıyafetlerin çıkarıldığı, bir nevi soyunmalık mekânı olan ve duvarlarında buhar odalarına açılan kapılar bulunan daire tabanlı bir alana geçilir. Bu odalarda kişilerin

⁴³⁹Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 26.

⁴⁴⁰Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 26.

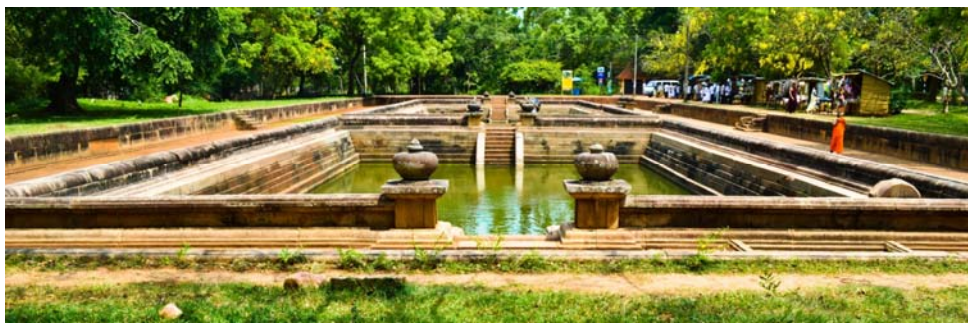
⁴⁴¹Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 26.

⁴⁴²Clark, 1994, **a.g.k.**, s. 33.

⁴⁴³I. Arce (2015). The Umayyad Baths at Amman Citadel and Hammam Al-Sarah. *Syria Archéologie, Art et Histoire*, 92, pp. 162.

sırayla uzandığı kademeli olarak yükselen ahşap platformlar bulunur ve en yüksek platforma çıkıldığında ısı yaklaşık olarak 145°'ye kadar ulaşır.⁴⁴⁴ Söz konusu platformlara sırayla çıkılması, muhtemelen insanların ani ısı değişiminde ortaya çıkabilecek olumsuzluklarla karşılaşmamalarını sağlar. Rus hamam/banyo yapılarında buhar odasına bir ısıtma ocağı/fırını yerleştirilir ve bu ocak/fırın sayesinde mekân içindeki taşlar yeteri kadar ısı oluşturma kadar ısıtılır. Daha sonra, odayı dolduran buharın üretilmesi için bu taşların üzerine su dökülür.⁴⁴⁵ Söz konusu tekniğin Kızılderililer tarafından da kullanıldığına daha önce değinilmişti. Rus hamamları mekânsal düzen ve kullanım açısından Fin hamamlarına da oldukça benzer.⁴⁴⁶

Hintlilerde de banyo kültürü gelişmiştir. Soğuk hava banyolarının yanında çoğunlukla şifalı bitkilerle hazırlanan ılık banyolar da kullanılmıştır. Şifalı bitkiler toprak bir kapta ısıtılan suyun içine atılmasıyla hazırlanmıştır.⁴⁴⁷ Bu durum genel olarak toplu yıkanma alanlarına da yansımış olmalıdır ki Hintlilerin de kompleks ya da kompakt bir bina inşa etmediklerine işaret eder. Çünkü böyle bir yıkanma ritüeli için önceki örneklerden de yola çıkarak karmaşık bir mekân düzenine sahip yapı yapmaya gerek yoktur. Yüksek ihtimalle kendi yapıları dikdörtgen tabanlı yapılarıdır.

Fotoğraf 3.5. Kral Şehri Anaradhapura'da "Pokuna" Denilen Hamam Harabelerinin Bir Örneği (<https://www.gettyimages.com/detail/photo/kuttam-pokuna-anuradhapura-sri-lanka-royalty-free-image/496987147> Erişim Tarihi 11.04.2020)

Eski Hindistan'ın kutsal kitabı Dharmaśāstra'da dini vecibelerin yerine getirilebilmesi için vücut temizliğinin zorunlu olduğu bildirilmiştir. Önceki dönemlerde olduğu gibi bugün de Ganj Nehri ve onun kolları kutsal kabul edilir, nehre yakın yerlerde ikamet eden halk her sabah burada yıkanarak dinen gerekli görülen temizliği yapmış olurlar. Daha uzak mevkilerde ikamet edenler ise her sene belirli zamanlarda gelip burada

⁴⁴⁴Cosgrove, 1913, **a.g.k.**, s. 10.

⁴⁴⁵Cosgrove, 1913, **a.g.k.**, s. 11.

⁴⁴⁶E. Baumer (1903). *Die Geschichte Des Badewesens*. Breslav: J.U.Kern's Verlag., s. 61.

⁴⁴⁷Baumer, 1903, **a.g.k.**, s. 9.

temizlenirler. İnsanlar nehir kenarındaki mabedin merdivenlerinden nehre iner, uzun zaman suda kalırlar, suya dalarlar, çıkarlar, yıkanır ve ancak ondan sonra ibadet etmek üzere mabede yaklaşabilirler. Aynı dini inanışın bulunduğu Hindistan Yarımadası'nın güneydoğu sahillerinin karşısında yer alan Seylan Adası'nda suyun vadilerden indirip havuzlarda toplandığı ve büyük tesisler meydana getirildiği görülür.⁴⁴⁸ Ayrıca yine Seylan Adası'nın Kral şehri Anaradhapura'da da "Pokuna" denilen hamam harabeleri bulunmuştur (Bkz: Fotoğraf 3.5).⁴⁴⁹

3.1.2. Anadolu Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Yapıları

Çizim 3.3. *Asarhaddun Zamanında (681-668) İnşa Edilmiş Bir Asur Sarayında Ortaya Çıkarılan Hamamların Planları (Baumer, 1903, s. 13)*

Zincirli'de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda muhtemelen Asarhaddun zamanında (MÖ 681-668) inşa edilmiş bir Asur sarayı ortaya çıkarılmıştır (Bkz: Çizim 3.3).⁴⁵⁰ Söz konusu sarayda üç hamam yapısına rastlanmıştır. Söz konusu yapılara bakıldığında genellikle kare ya da dikdörtgen tabanlı birkaç birimden oluştukları görülür. Bu yapılar Asur döneminde inşa edilen özel hamamlara örnek oluştursa da Türk geleneğinde de görülen özel hamamlarla mekânsal düzen açısından herhangi bir benzerliği yoktur. Asurlularda Fırat Nehri ve kolları mukaddes sayılırdı.⁴⁵¹ Hintlilerde olduğu gibi eski İranlıların

kutsal kitabı Avesta'da da ibadetten önce suyla dini temizliğin yapılması emredilmiştir.⁴⁵²

Eski Mezopotamya kazılarında ortaya çıkarılan ve dünyanın en eski hamamı olarak kabul edilen Asur hükümdarlarına ait bir yıkanma tesisi, Mısır'da Tel el-Amarna'da rastlanılan eski hamamlar⁴⁵³, Mezopotamya'da Dicle kıyısında M.Ö. 859-824 yılları arasında hüküm sürmüş Asur kralı III. Salmanasar'a ait olduğu saptanan hamam, Türkiye-Suriye sınırında yer alan Viranşehir yakınlarındaki Resülayn dolaylarında Tell

⁴⁴⁸Aru, 1949, **a.g.k.**, s. 10.

⁴⁴⁹Aru, 1949, **a.g.k.**, s. 10.

⁴⁵⁰Baumer, 1903, **a.g.k.**, s. 13.

⁴⁵¹Aru, 1949, **a.g.k.**, s. 10.

⁴⁵²Aru, 1949, **a.g.k.**, s. 10.

⁴⁵³Eyice, 1997, **a.g.k.**, s. 402.

Halaf'ta M.Ö. 3. yüzyıla ait şehir kalıntılarındaki evlerde bulunan banyo yapmak için kullanılan özel bölmeler ve Türkiye'de Gaziantep yakınlarında M.Ö. 1200'lü yıllarda Geç Hitit dönemine ait hamam kalıntıları dünyadaki en eski hamam yapılarıdır.⁴⁵⁴ Asurlularda Kral Adadniraris sarayı harabelerinde bir hamam mekânı bulunmuştur. Suriye'nin kuzeyinde yer alan Zincirli'de Asarhaddon'un sarayında üç hamam tespit edilmiştir.⁴⁵⁵

Hitit uygarlığında su kir ve pislikten kurtulup bedensel ve ruhsal olarak temizlenmek için kullanılırdı.⁴⁵⁶ Temizlik tanrının gazabından kaçışın ilk şartıydı. Tanrıların evleri olan mabetlere girebilmek, dua edebilmek, kurban sunabilmek, ilahla özdeşleşen kralın huzuruna çıkabilmek için ilk şart bedensel ve ruhsal temizliği sağlayan su ile yıkanmaktır.⁴⁵⁷

3.1.3. Grek, Etrüsk ve Roma Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Yapıları

Yunan mitolojisinde de su ögesi çeşitli biçimlerde yer alır. Örneğin Homeros'un İlyada Destanı'nın ve Truva Savaşı'nın kahramanlarından Akhilleus, Yunanlı Peleus ve Deniz Tanrıçası Thetis'in oğludur. Akhilleus'un hayat hikâyesinde geçen ölümsüzlük maddesi sudur. Oğlunun başına kötü bir şey gelmesinden endişe duyan Thetis, çocukken onu ölümsüzlük kazanması için Styx Irmağı'na daldırır fakat topuğundan tuttuğu için topuğu ıslanmaz, neticede Akhilleus ıslanmayan topuğundan vurularak ölür.⁴⁵⁸ Makedon Kralı İskender Doğu'ya yaptığı seferlerde İran'ın Soğd ve Hârizm bölgesini ele geçirdikten sonra o bölgedeki bilgileri toplayarak sonsuz hayatın sırrını sorduğunda, bilginlerden biri; *"Kuzeyde içinde güneşin battığı bir göl vardır ve dünyanın o gölün ötesinde bulunan kısmı zifiri karanlıktır. O karanlık yerde hayat suyu dedikleri bir çeşme vardır. Kim o çeşmede yıkanırsa günahları dökülür ve kim o sudan içerse ebedi hayata kavuşur."* şeklinde yanıt verir.⁴⁵⁹ Söz konusu örnekler suyun, insanlık tarihinde önemli bir yere sahip olduğunu ve inanç sistemlerinde kendine büyük bir yer bulduğunu gösterir.

⁴⁵⁴Ürük, 2016, **a.g.k.**, s. 186.

⁴⁵⁵Aru, 1949, **a.g.k.**, s. 10.

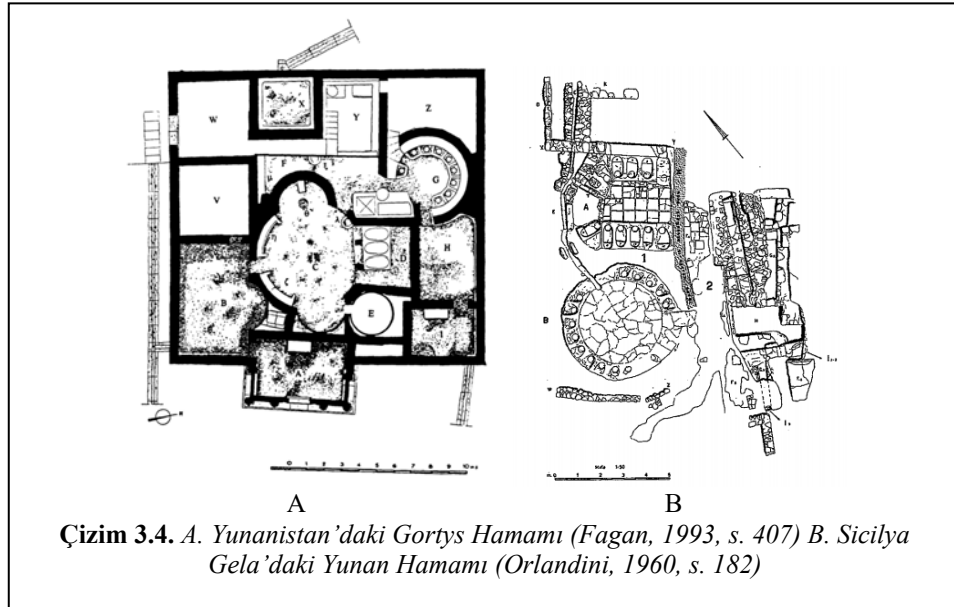
⁴⁵⁶L. Murat (2012). Hititlerde Su Kültü. *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31/51, Ankara, s. 134.

⁴⁵⁷Murat, 2012, **a.g.k.**, s. 126.

⁴⁵⁸Cömert, 2010, **a.g.k.**, s. 116.

⁴⁵⁹A. Emirçüpani (2008). Farsça Deyim ve Atasözlerinde Ab-ı Hayat ve Türk Edebiyatına Yansımaları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, Erzurum, s. 187-208.

Yunan ve Roma Uygarlıklarında hamam yapılarına ne denli önem verildiği açıktır. MÖ 4. yüzyılda devlet tarafından halk hamamlarının inşa edildiği bilinir.⁴⁶⁰ Yunan kültüründe biri spor salonuna bağlı, diğeri bağımsız olmak üzere iki ana tür hamam vardır.⁴⁶¹ Bir palaestraya sahip olan Yunan hamamlarının⁴⁶² erken tarihten itibaren görülmesi palaestrası olan Roma hamamları üzerindeki etkisinin açık bir kanıtı olarak görülebilir. Sicilya Gela, Gortys ve Eretria liman hamamında olduğu gibi Yunan hamam yapılarının merkezinde genellikle yıkanma işleminin gerçekleştiği daire tabanlı bir ya da iki sıcaklık mekânı olduğu görülür. Diğer dikdörtgen ve kare tabanlı mekânlar söz konusu daire tabanlı mekânlarla bağlantılıdır. Yapıyı oluşturan mekânların kendi içinde ayrıca bölüntülenmediği dolayısıyla tek bir birimden meydana geldiği görülür (Bkz: Çizim 3.4).

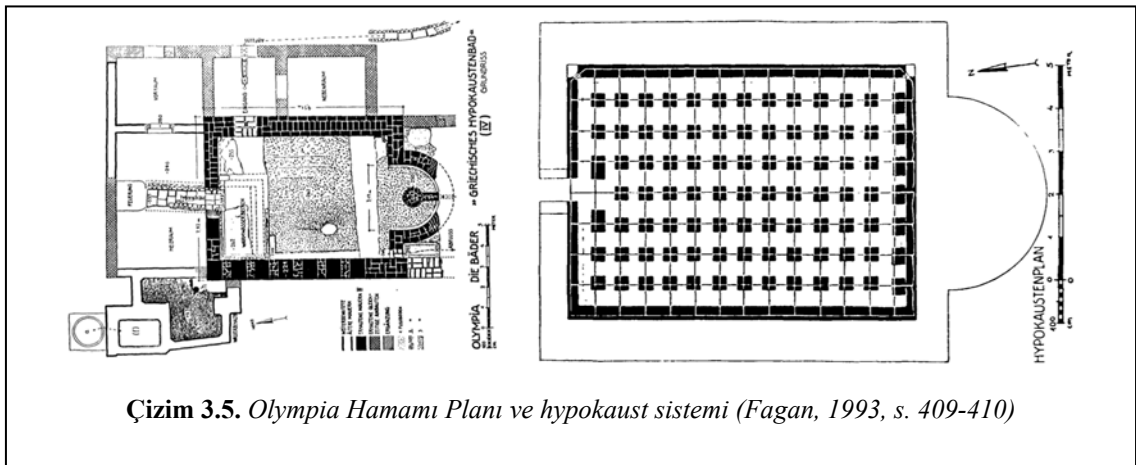
Çizim 3.4. A. Yunanistan'daki Gortys Hamamı (Fagan, 1993, s. 407) B. Sicilya Gela'daki Yunan Hamamı (Orlandini, 1960, s. 182)

⁴⁶⁰Genzmer, 1899, a.g.k., s. 2.

⁴⁶¹Gerhard, 1908, a.g.k., s. 2; Fagan, 1993, a.g.k., s. 43.

⁴⁶²Engelmann, 1893, a.g.k., pp. 222.

Olympia'daki hamamda olduğu gibi sıcaklık bölümleri dikdörtgen tabanlı olan ve bir cephesinde yarım daire tabanlı apsis kısmının bulunduğu hamam yapıları da vardır. Bu tür hamamlarda/banyolarda ter banyoları ve bunlarla bağlantılı fakat Roma'ninkilerden daha farklı bir hypokaust sistemleri de bulunur.⁴⁶³ Bunun en güzel örneği Olympia'daki hamamda görülür (Bkz: Çizim 3.5). Başlı başına bir yapı olan söz konusu Yunan hamamlarının mekânsal kurgusunun en temel özelliği, genellikle pişmiş topraktan yapılmış yan yüzlerinin yıkanacak olan kişinin göğsünden diz yüksekliğine doğru eğim yapan, ayakların denk geldiği yerde taştan yapılmış küçük bir leğen bulunan, oturulacak yerinde de taştan bir koltuk olan ve daire tabanlı bir mekânın duvarı boyunca sıralanarak mekânsal algıyı oluşturan küvetlerdir.⁴⁶⁴ Bu iki tip, Roma öncesi Yunanistan'daki başlıca hamam türlerini temsil eder. Yunan ve Roma kültüründe görülen palaestra ya da hypokaust gibi benzerlikler Roma hamamlarının Yunan hamamlarının daha gelişmiş bir çeşitlemesi olduğunu kanıtlamaya yetecek özellikler değildir. Yunan ve Roma hamamları arasında benzerliklerin yanında farklılıklar da oldukça fazladır. Roma hamamlarındaki anıtsallık Yunan hamamlarında görülmez. Yunanlılar çoğunlukla tek tek küvetlerde yıkanırken, Romalıların bunun yanında alveus olarak adlandırılan ve hamamların sıcaklık bölümlerinde bulunan ortak ılık su havuzlarını da kullandığı bilinir. Yunan hamam mimarisinde yer alan başka bir örnek de özel hamamlardır. Halk hamamlarına göre daha küçük ölçekte olan bu yapılara Tiryns Sarayı'ndaki hamam bölümü örnek olarak verilebilir.⁴⁶⁵ Bu durum her iki kültürün yıkanma ya da hamama olan bakış açısıyla ilgilidir ve iki kültürün yıkanma alışkanlıklarındaki farklara işaret eder.

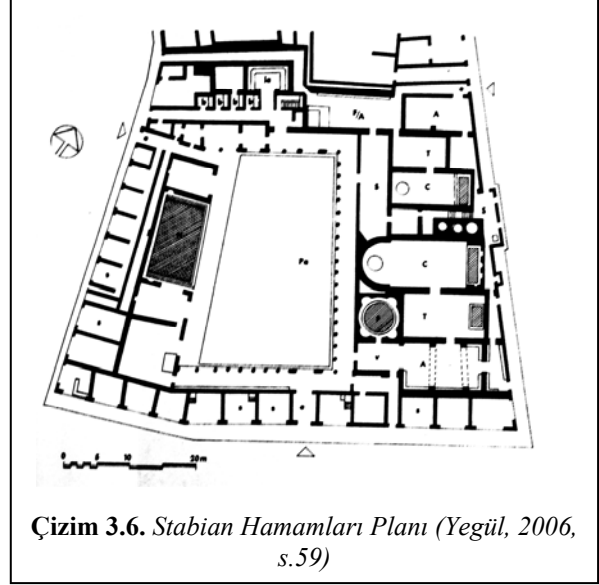
Çizim 3.5. Olympia Hamamı Planı ve hypokaust sistemi (Fagan, 1993, s. 409-410)

⁴⁶³Fagan, 1993, a.g.k., s. 45.

⁴⁶⁴Fagan, 1993, a.g.k., s. 45.

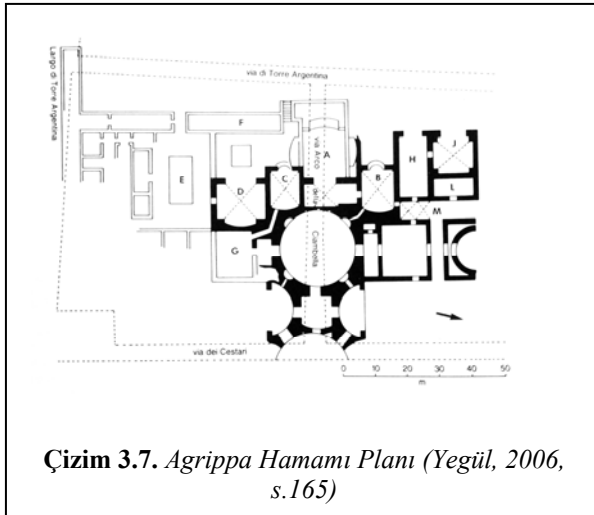
⁴⁶⁵Baumer, 1903, a.g.k., s. 20.

En erken Roma hamamlarına Pompeii’de yer alan, dört evresi olan Stabia hamamları (M.Ö. 2. yüzyıl), cumhuriyet dönemi hamamları (yaklaşık olarak M.Ö. 100-80), forum hamamları (yaklaşık olarak M.Ö. 80) ve merkez hamamları (M.S. 79) verilebilir.⁴⁶⁶ Pompeii kentinin forumunun doğusunda yer alan ve en eski bölümleri muhtemelen M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen Stabia Hamamları⁴⁶⁷ M.Ö. 2. yüzyılda

kuzeybatısında yer alan küvetli birimlere eklemeler yapılarak geliştirilmiştir (Bkz: Çizim 3.6).⁴⁶⁸ Yapının doğu kanadında bulunan birimler güneyden başlamak kaydıyla soyunma mekânı (apodyterium), ılıklik mekânı (tepidarium), sıcaklık mekânı (caldarium), suyun ısıtıldığı birim ve kadınlara ait bölümler olarak sıralanabilir. Söz konusu birimlerin tamamı kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu dikdörtgen alanlara otururlar. Bu yapıların en önemli özelliğini bilinen en erken gerçek cehennemlik (hypocaust) sisteminin burada kullanılması oluşturur.⁴⁶⁹ Söz konusu yapılar çeşitli sporların yapıldığı mekân (palaestra) ve ona bağlı birimler ile tonozlu salonları ve servis mekânları olan hamam bloğu olarak

iki farklı plan tipinde incelenebilir.⁴⁷⁰

Roma'daki büyük imparatorluk hamamları silsilesinin ilki ve en erken halk hamamlarından biri olduğu kabul edilen, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan ve M.Ö. 25 yılında inşa edilen Agrippa Hamamı'nın⁴⁷¹ en çok göze çarpan daire tabanlı büyük ölçekli mekânının duvarlarına ara yönler denk gelecek

⁴⁶⁶Yegül, 2006, a.g.k., s. 55.

⁴⁶⁷Thorpe, 2012, a.g.k., s. 87.

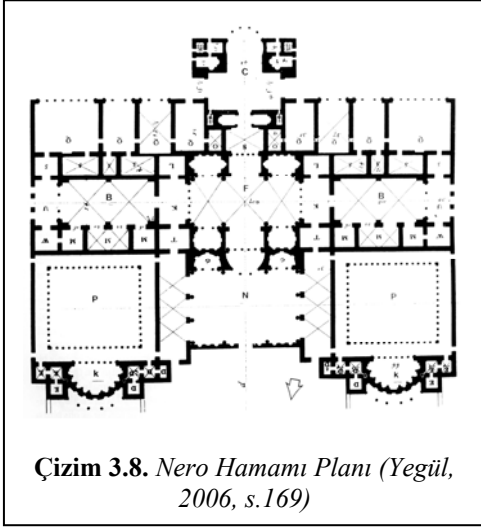
⁴⁶⁸Thorpe, 2012, a.g.k., s. 87.

⁴⁶⁹Yegül, 2006, a.g.k., s. 47.

⁴⁷⁰Yegül, 2006, a.g.k., s. 47.

⁴⁷¹Yegül, 2006, a.g.k., s. 164.

şekilde yarım daire tabanlı büyük nişler açılmıştır (Bkz: Çizim 3.7). Toplanma mekânı⁴⁷² niteliği taşıyan ve etrafındaki diğer mekânlarla bağlantılı olan bu mekânın batısına ortadaki daha geniş olmak kaydıyla doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı üç mekân inşa edilmiştir. Yapı simetrik değildir. Daire ve hemen batısında yer alan dikdörtgen tabanlı mekânlara küçüklü büyüklü diğer mekânlar eklenmiştir. Kendine özgü mekân düzeninin yanı sıra geniş park ve bahçelere sahip olması da yapıyı diğerlerinden farklı kılar.⁴⁷³

Çizim 3.8. Nero Hamamı Planı (Yegül, 2006, s.169)

Nero Hamamı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturmaktadır (Bkz: Çizim 3.8). Yapının kuzey cephe ekseninde girişi sağlayan kapı açıklığı yer alır. Bu açıklıktan soğuk su havuzunun bulunduğu bölüme (natatio) geçilir. Bu bölüm doğudan ve batıdan ikişer serbest ayak ve beden duvarları vasıtasıyla taşınan çapraz tonozlarla örtülü birbirine eş olmayan beş birimle sınırlandırılmıştır. Yapının kuzey köşelerinde yer alan, kuzey duvar

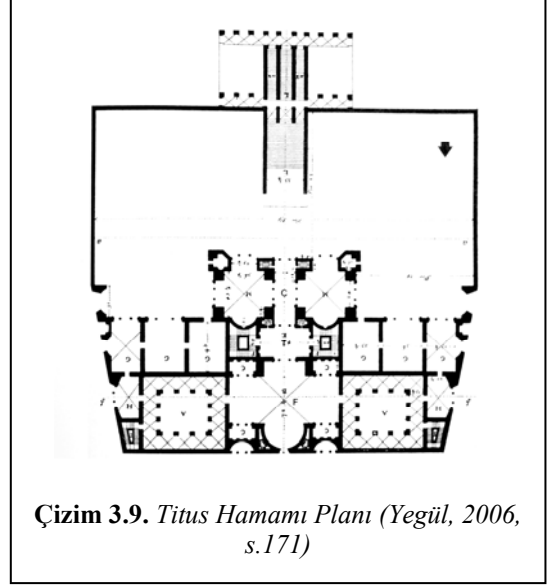
eksenlerinde yarım daire tabanlı ve büyük nişleri olan birimlere sahip, revaklarla çevrili spor yapılan mekânlar (palaestra) kütle halinde cepheden dışa taşar. Bu mekânların kuzeydoğu ve kuzey batı köşelerinde birbiriyle bağlantılı üçer ve dörder mekân bulunur. Soğuk su havuzunun bulunduğu bölümün (natatio) güneyinde dört köşesinde dikdörtgen tabanlı birimleri olan ve üç büyük çapraz tonozla örtülmüş soğukluk bölümü (frigidarium) bulunur. Bu bölümün doğusunda ve batısında sütunlarla ayrılmış birimlerden yandaki mekânlara bağlantı sağlanır. Soğukluk bölümünün (frigidarium) güneyinde, doğusunda ve batısında üçer mekân yer alan sıcaklık bölümü (caldarium)

⁴⁷²Yegül, 2006, a.g.k., s. 166.

⁴⁷³Yegül, 2006, a.g.k., s. 167.

bulunur. Sıcaklık mekânının iki yanında hem sıcaklıkla hem de birbirleriyle bağlantılı yan yana dizilmiş mekânlar yer alır. Yapıya tamamen simetri hâkimdir.

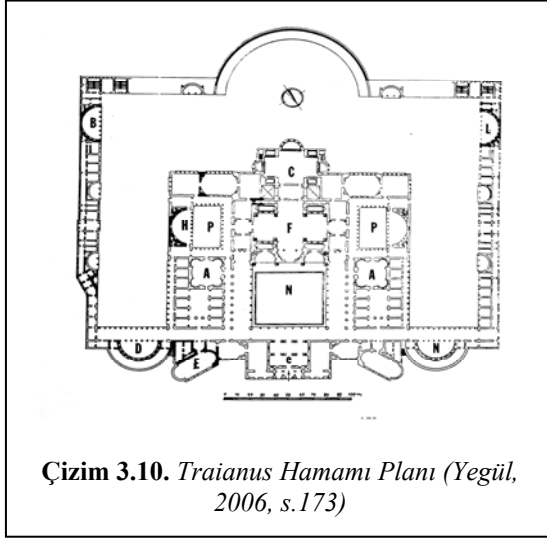
Titus Hamamı, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Yapının kuzey cephe ekseninde, doğu ve batı cephe eksenlerinin kuzeyinde girişi sağlayan ana açıklıkları bulunmaktadır (Bkz: Çizim 3.9). Yapıda soğuk su havuzunun olduğu bölüm (natatio)

Çizim 3.9. Titus Hamamı Planı (Yegül, 2006, s.171)

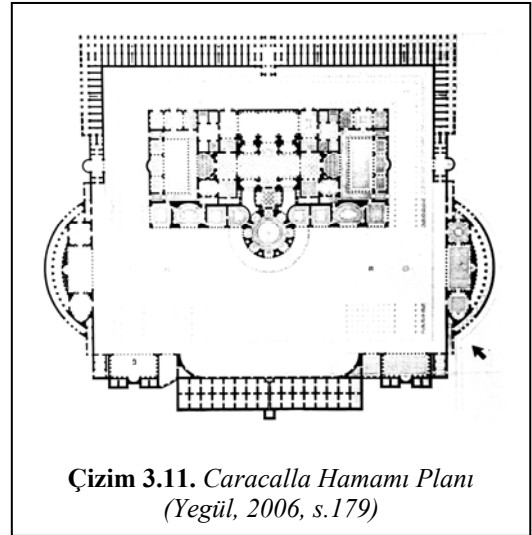
bulunmaz. Kuzey cephe eksenindeki açıklıktan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı soğukluk bölümüne (frigidarium) geçilir. Soğukluk bölümünün (frigidarium) kuzey duvar ekseninde yarım daire tabanlı bir birim ve iki yanında da dikdörtgen tabanlı birimler yer alır. Güney duvarda ise eksenindeki daha geniş olduğu dikdörtgen tabanlı üç birim yer alır. Soğukluğun (frigidarium) doğusunda ve batısında çapraz tonuz örtülü revaklara sahip spor yapılan mekânlar (palaestra) bulunur. Spor mekânları (palaestra) yanalarda yamuk tabanlı iki mekânla bağlantılıdır. Soğukluğun (frigidarium) güneyinde iki sütunlu açıklıkla geçilen iki yanda dikdörtgen tabanlı mekânlarla bağlantılı ılık bölüme (tepidarium) yer alır. Ilıklık bölümünün (tepidarium) güney duvarında yer alan iki sütunlu açıklıktan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı sıcaklık bölümüne (caldarium) geçilir. Bu bölüm doğu ve batı duvar eksenlerinde yer alan ikişer sütunlu açıklıklarla yandaki mekânlara bağlanır. Söz konusu mekânlar kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlıdır ve kuzey duvarları yarım daire kesitli birimlerle sınırlandırılmıştır. Yapı tamamen simetriktir. 1895 yılında yapılan kazılarda yapının en güneyinde terasıyla bağlantılı geniş merdivenler ve sütunlu girişe (portiko) ait kalıntılar meydana çıkarılmıştır.⁴⁷⁴

⁴⁷⁴Yegül, 2006, a.g.k., s. 167.

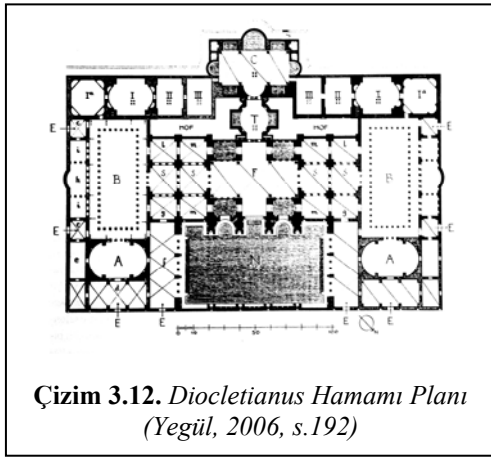
Traianus Hamamı, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturmaktadır (Bkz: Çizim 3.10). Yapının kuzeydoğu cephe ekseninde girişi sağlayan cepheden kütle halinde dışa taşkın bir giriş mekânı bulunur. Bu mekândan soğuk su havuzunun olduğu bölüme (natatio) geçilmektedir. Soğuk su havuzunun olduğu bölümün (natatio) iki yanında kuzey-güney yönünde yan yana dizilmiş mekânlarla bağlantılı soyunmalık bölümleri (apodyterium) yer alır. Soğuk su havuzunun olduğu bölümün (natatio) güneybatısında iki yanındaki mekânlarla bağlantılı, haçvari tabanlı soğukluk bölümü (frigidarium) yer almaktadır. Soğukluk bölümünden (frigidarium) kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen tabanlı sıcaklık bölümüne (caldarium) geçilir. Söz konusu bölüm iki yanda farklı ölçülere sahip mekânlarla bağlantılıdır. Yapıyı üç yönden çevreleyen ve birbirinden farklı düzene sahip olan mekânların yan yana konumlandırılmasıyla oluşturulan mekân dizisi farklı işlevler için kullanılmış olmalıdır. Diğer hamamlar gibi bu yapıda simetriktr.

Caracalla Hamamı, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Yapının ana eksenini soğuk su havuzunun bulunduğu bölüm (natatio), soğukluk bölümü (frigidarium), ılıklik bölümü (tepidarium) ve sıcaklık bölümü (caldarium) oluşturur (Bkz: Çizim 3.11). Yapının giriş duvarı ekseninde dikdörtgen tabanlı soğuk su havuzunun bulunduğu bölüm (natatio) bulunmaktadır. Bu bölümün iki yanında soyunmalık

(apodyterium) ve onunla ilişkili mekânlar yer alır. Soğuk su havuzunun bulunduğu bölümden (natatio) iki sütunla sağlanan üçlü bir açıklıkla soğukluk bölümüne (frigidarium) geçilir. Bu bölüm haçvari tabanlıdır. İki yanında spor yapılan bölümler (palaestra) ile bağlantılı mekânlar yer alır. Spor yapılan bölüm (palaestra) üç yönden

revaklarla, tek yönden mekânlarla çevrilidir. İki spor mekânı (palaestra) soğukluk mekânına (frigidarium) bakan duvar eksenlerinde yarım daire tabanlı birimlere sahiptir. Soğukluk mekânından (frigidarium) iki açıklıkla sıcaklık mekânına (tepidarium) geçilir. Bu mekânın iki yanında sıcaklıkla (caldarium) ilişkili birer mekân yer alır. Sıcaklık mekânı (calderium) iki yanda yan yana sıralanmış farklı alanlara sahip dörder mekânla ilişkilidir. Yapıya simetri hâkimdir. Burada da yapıyı üç yönden çevreleyen ve farklı tipte mekânlardan oluşan kompleks bulunur.

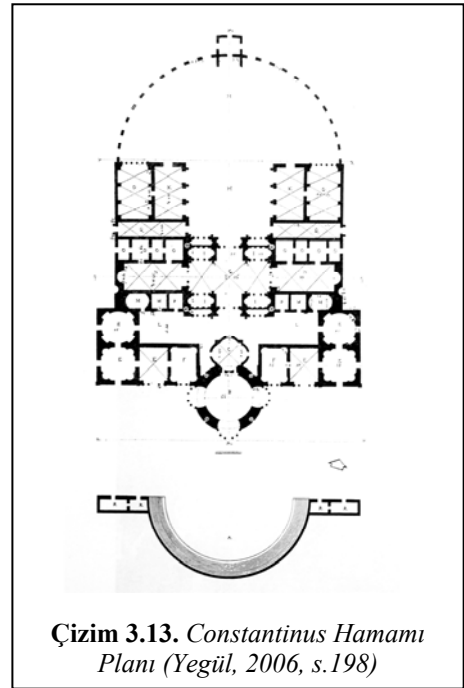

Çizim 3.12. Diocletianus Hamamı Planı
(Yegül, 2006, s.192)

Diocletianus Hamamı ufak tefek değişikliklerle birlikte plan ve kuruluş bakımından Caracalla Hamamı'na çok benzer. İki hamam arasında soğukluk mekânının (frigidarium) iki yanında yer alan mekânlar, soyunmalık mekânları (apodyterium), spor mekânları (palaestra), sıcaklık mekânlarında (caldarium) görülen biçimsel farklılıkların yanı sıra Diocletianus Hamamı'nın, hamam

bölümünün daha büyük olması dışında hemen hemen hiç fark yoktur (Bkz: Çizim 3.12).

Constantinus Hamamı, Roma'daki büyük imparatorluk hamamlarının sonuncusudur.⁴⁷⁵ Yapı kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturmaktadır (Bkz: Çizim 3.13). Yapının ana eksenini diğer hamamlarda da görülen soğuk su havuzunun olduğu mekân (natatio), soğukluk (frigidarium), ılıkılık (tepidarium) ve sıcaklık (caldarium) dörtlüsü oluşturur. Burada diğer hamamlardan farklı olarak spor yapılan bölüme (palaestra) yer verilmemiştir. Yapının kuzeyinde iki yanındaki kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı birbirleriyle bağlantılı ikişer mekânla ilişkili soğuk su havuzunun bulunduğu mekân (natatio) yer alır. Soğuk su havuzunun bulunduğu mekân

Çizim 3.13. Constantinus Hamamı Planı
(Yegül, 2006, s.198)

⁴⁷⁵Yegül, 2006, a.g.k., s. 196.

(natatio) bölümünün güneyinde dört köşesinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabana sahip birer oda bulunan soğukluk bölümü (frigidarium) yer alır. Soğukluk bölümünün (frigidarium) iki yanında aynı doğrultuda dikdörtgen tabana sahip iki birimli birer mekân bulunur. Bu mekânların kuzeyinde farklı boyutlara sahip dörder, güneyinde üçer mekân yer alır. Soğukluk bölümünün (frigidarium) güneyinde bu mekânlarla ılıklik (tepidarium) ve sıcaklık mekânlarını (caldarium) ayıran bir koridor bulunur. Söz konusu koridorun güneyinde, sıcaklığın (calderium) iki yanında yan yana sıralanan, birbirleriyle ilişkili ve “L” taban oluşturacak biçimde konumlandırılmış salon grubu yer alır. Diğer imparatorluk hamamlarının çoğunda görüldüğü gibi burada da yapıya simetri hâkimdir.

Roma imparatorluk hamam komplekslerinde spor yapılan alanlar, kütüphane mekânları, spor yapılan alanın izlenebildiği oturma sıraları, konferans odaları ve yürüyüş alanları gibi unsurlar yer alır. Ayrıca, daha birçok faaliyetin de yapılmasına imkân sağlayan mekânların bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla kompleksin sadece bir bölümü temizlik, şifa ve yıkanmaya olanak tanır. Roma hamamlarının genel karakteristik özellikleri bunlardır.⁴⁷⁶

Etrüsklerin de sıcak su kaynaklarını ve kükürt banyolarını etkin bir şekilde Pisae, Clusium, Vetulonia, Volaterrae gibi kentlerde kullandıkları bilinir.⁴⁷⁷

3.1.4. Amerikan Yerlilerinde Yıkanma Kültürü ve Yapıları

Günümüzdeki bilgiler ışığında Ön Asya, Yakındoğu ve Amerika’da erken çağlarda bağımsız hamam yapıları olmadığına hükmedilmekteyse de saraylarda ve zengin evlerinde yıkanma mekânlarının yer aldığı bilinmektedir.⁴⁷⁸ Güney Amerika’da bilinen ilk hamamlar İnkalar tarafından doğal sıcak ya da soğuk su kaynakları yanında inşa edilen ve basit bir mimariye sahip olan yapılardır.⁴⁷⁹

Pima Kızılderililerinin mitolojisinde çok güzel bir kadının (güzel kadın ile simgelenen, ana olan yeryüzüdür) buluttan düşen bir damlayla hamile kaldığına inanılır.⁴⁸⁰

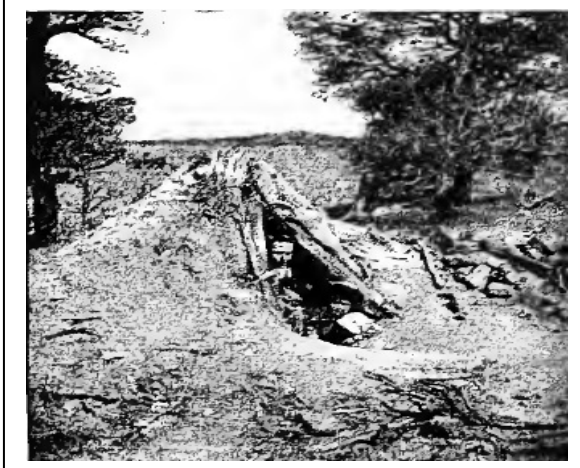
⁴⁷⁶Yegül, 2006, **a.g.k.**, s. 161.

⁴⁷⁷Baumer, 1903, **a.g.k.**, s. 34.

⁴⁷⁸Abbasoğlu, 1997, **a.g.k.**, s. 750.

⁴⁷⁹Abbasoğlu, 1997, **a.g.k.**, s. 750.

⁴⁸⁰Eliade, 2015, **a.g.k.**, s. 198.

Fotoğraf 3.6. Navajo Yerlileri Tarafından Kullanılan Ter Banyosu (Cosgrove, 1913, s. 6)

Amerikan yerlileri hamam mimarisinde alışıldık bir durumun dışına çıkan geleneğe sahip olan bir topluluktur. Söz konusu yapılar genellikle eğri ahşap dikmelerin yerden başlayan bir kubbe oluşturacak şekilde dizilmesiyle oluşturulmuştur. Yapının tepe noktasında baca için daire tabanlı bir açıklık bırakılmıştır.⁴⁸¹ Kubbe biçimindeki ahşap iskelet mekânın ısınıma koruma adına hayvan derileriyle

kaplanmış ve derilerin birbirlerine ek yapan yerleri de sıkıca dikilmiştir (Bkz: Fotoğraf 3.6).⁴⁸² Bunun dışına yerleşik olan kabilelerde yapının aynı biçimde fakat kerpiçten örüldüğü bilinmektedir.⁴⁸³ Bu yapılar, tabanında yer alan, ateş yakılmak suretiyle ısıtılan taşın üzerine su dökülerek ve aromalı bitkiler koyularak buhar oluşturulan hamamlar/banyolardır.⁴⁸⁴ Kişi içeride işi bittiğine nehre dalar ve temizlenme işlemini sonlandırır.

3.2. Semavi Dinlerin Yıkanma Kültür ve Yapılarına Etkileri

Semavi dinler ve öncesinde su, birçok gelenekte kutsama aracı olarak kullanılmış ve kutsallaştırılmıştır. Su, semavi olmayan dinlerin de arınma ritüellerinin bir parçası haline gelmiş, birçok inançta ona bu fonksiyon yüklenmiştir.⁴⁸⁵ Su, semavi dinlerin de abdest ve vaftiz gibi hem ruhen hem de bedenen temizlenme eylemlerinin vazgeçilmez öğesidir. Semavi dinlerin öncelikle suyla yapılan temizliğe verdikleri önemi göstermek açısından Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'den örnekler vermek yerinde olur.

⁴⁸¹Cosgrove, 1913, **a.g.k.**, s. 4.

⁴⁸²Cosgrove, 1913, **a.g.k.**, s. 4-5.

⁴⁸³Cosgrove, 1913, **a.g.k.**, s. 7.

⁴⁸⁴Wilson, 1861, **a.g.k.**, s. 5; Jarglaz, 2013, **a.g.k.**, s. 307.

⁴⁸⁵M. A. Yolcu (2014). Kutsalın Yeniden Üretimi: Kutsal Su İnançları ve Hacıbektaş Zemzem Çeşmesi. 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi. 3/8, Ankara: Altuğ Ajans, s. 95.

3.2.1. Musevilik'te Yıkanma Kùltürü ve Yapıları

Tevrat'ta geçen temizlenme ile ilgili emirler arasında “*Temiz sayılan bir kişi ineğin külünü toplayıp ordugâhın dışında temiz sayılan bir yere koyacak. İsrail topluluğu temizlenme suyu için bu külü saklayacak; bu, günahı arınmak içindir.*” biçiminde bir ayet yer almaktadır.⁴⁸⁶ Yehova'nın Harun ve Musa'ya seslendiği “Kirli Sayıların Arındırılması” bölümünde insanların hangi hallerde kirli sayılacağı ve nasıl temizleneceği anlatılır. Yehova, Musa ve Harun'un İsraililerden belirli vasıfları olan kızıl bir inek getirmelerini istemelerini, bu ineğin kâhin Elazar tarafından kesilmesini, kanının ordugâhının önüne yedi kez serpilmesini ve yine kâhin Elazar'ın önünde ineğin tamamen yakılmasını buyurur. Elazar'ın, elbiselerini ve kendini yıkamadan ordugâha giremeyeceğini söylemesi, temizlenme suyunun günahlardan arınmak için elzem olduğunu gösterir. Başka bir ayette “*Herhangi bir insan ölüsüne dokunan kişi yedi gün kirli sayılacaktır. Üçüncü ve yedinci gün temizlenme suyuyla kendini arındıracak, böylece paklanmış olacak. Üçüncü ve yedinci gün kendini arındırmazsa, paklanmış sayılmayacak.*” denilmektedir.⁴⁸⁷ Başka bir ayette Elazar savaştan dönen askerlere “*Altını, gümüşü, tuncu, demiri, kalayı, kurşunu ateşe dayanıklı her nesneyi ateşten geçireceksiniz; ancak bundan sonra temiz sayılacak. Ayrıca temizlenme suyuyla da arındıracaksınız. Ateşe dayanıklı olmayan nesneleri sudan geçireceksiniz. Yedinci gün giysilerinizi yıkayın. Böylece temiz sayılacaksınız. Sonra ordugâha girebilirsiniz.*” ayetini söyler.⁴⁸⁸ Bu ayetten bazı maddelerin arındırılması için suyun tek başına yeterli gelmediği ve ateşten de geçirilmesi gerektiği anlaşılır. Başka bir ayette “*İnsanı kirli kılacak küçük kara hayvanlarından birine ya da herhangi bir nedenle kirli sayılan bir insana dokunan, akşama kadar kirli sayılacak, yıkanmadığı sürece kutsal sunulardan yemeyecektir.*” buyrulmaktadır.⁴⁸⁹ Bu ayette de yıkanmadan (temizlenmeden) kutsal sunulardan insanların sebeplenemeyeceği söylenerek temizliğin önemi vurgulanmıştır. Yine Tevrat'ta geçen başka bir ayette “*Topluluk arasında kendini kutsamamış birçok kişi vardı; bu nedenle arınmamış olanların Fısıh kurbanını kesme ve Rabbe adama görevini Levililer üstlendi.*” buyrulmaktadır.⁴⁹⁰ Söz konusu ayetten temizlenmeden herhangi bir

⁴⁸⁶Sayılar 19: 9.

⁴⁸⁷Sayılar 19: 9-10.

⁴⁸⁸Sayılar 31: 22-23-24.

⁴⁸⁹Levililer 22: 5-6.

⁴⁹⁰II. Tarihler 30: 16.

ibadeti yerine getirilemeyeceği açıkça anlaşılır. Temizliğe oldukça fazla önem veren Yahudilik İbranilerin günlük yemeklerden önce, düğün festivallerinden ve doğum kutlamalarından önce, tapınağa girmeden önce, dini törenlerden önce düzenli olarak vücutlarını temizlemelerini emreder. Eski Ahit'teki kayıtlara göre, Tanrı, Harun'dan ve oğullarından, ayin başındaki etkinliklerden önce bacaklarını ve ellerini yıkamasını istemiştir.

İbraniler de hamam/kaplıca yapılarının olduğu bilinir. Kentlerde bulunan hamamların yanında doğal su kaynaklarından elde edilen sıcak banyolar İbraniler tarafından kullanılmıştır. Taberiye Gölü yakınında ve Gadara yakınlarında ılık kükürt su kaynakları bulunmuş ve eski zamanlarda şifa amaçlı kullanılmıştır.⁴⁹¹ En iyi bilinen Kudüs yakınlarındaki gölet Bethesda'dır. Söz konusu göleti çevreleyen beş salon, burada toplanan birçok hasta için korunma ve barınma yeri olarak hizmet etmiştir.⁴⁹² Yahudilerdeki başka bir banyo türü de kadınlar için tasarlanmış mikvadır. Vücudun, düğünden önce, doğumdan sonra, bir seyahatten sonra ve bir ceset dokunduktan sonra gibi belirli bir zamanda temiz suya tamamen daldırılmasına imkân vererek temizlenmeyi sağlar. Banyo odası yaklaşık altı metrekare büyüklüğünde olur ve içindeki havuz genellikle gül suyu ile doldurulur. Havuzun içine merdivenler vasıtasıyla girilir. Havuzun hemen üstünde, ritüelin doğru şekilde yapılmasını denetleyen kadın için küçük bir oda tasarlanmıştır. Mikvaların oldukça basit bir yapısı vardır.

3.2.2 Hristiyanlık'ta Yıkanma Kültürü ve Yapıları

Hristiyanlığın kutsal kitabı İncil'de *“Böylece Vaftizci Yahya çölde ortaya çıktı. İnsanları günahlarının bağışlanması için tövbe edip vaftiz olmaya çağırıyordu.”*⁴⁹³ *“Bütün Yerusallm bütün Yahudiye ve Şeria yöresinin halk ona geliyor günahlarını itiraf ediyor Onun tarafından Şeria Irmağına vaftiz ediliyordu.”*⁴⁹⁴ ayeti geçer. Söz konusu ayette vaftizin akan suyla yapılması önemlidir. Akan suda su kütleleri sürekli olarak arkadan gelen su kütleleriyle yer değiştirdiğinden ve bu nedenle aynı noktada kullanılan su kütlelerinin tek seferlik olmasından dolayı akan suyun günahları da alıp götürdüğü düşünülebilir. Başka bir ayette geçen *“Gerçi ben sizi tövbe için su ile vaftiz ediyorum,*

⁴⁹¹Baumer, 1903, **a.g.k.**, s. 17-18.

⁴⁹²Baumer, 1903, **a.g.k.**, s. 17-18.

⁴⁹³Markos1:4

⁴⁹⁴Matta 3: 5-6

*benden sonra gelen benden daha güçlüdür. Ben O'nun çarıklarını çıkarmaya bile layık değilim. O sizi kutsal suyla ve ateşle vaftiz edecek.”*⁴⁹⁵ ifadelerinden Hristiyanlıkta ruhen temizlenmenin suyla yapılan bedensel temizliğe bağlı olduğu açıkça anlaşılır. Diğer bir ayette “*Bir kimse sudan ve Ruhtan doğmadıkça Tanrı'nın egemenliğine giremez. Musa'nın yasasını hiçe sayan bir kimse, iki ya da üç tanığın sözü üzerine acımasızca öldürülür, sizler ise aydınlandıktan sonra acılarla dolu büyük bir mücadeleye dayandığınız ilk günleri anımsayın. Dünyaya gelen her insanı aydınlatan gerçek ışık vardı, bir zamanlar karanlıktınız ama şimdi Rab'da ışıksınız, ışığın çocukları olarak yaşayın, çünkü ışığın meyvesi her tür iyilik doğruluk ve gerçekte görülür. Kurtarıcımız Tanrı, iyiliğini ve insana olan sevgisini açıkça göstererek bizi kurtardı, bunu doğrulukla yaptığımız işlerden dolayı değil kendi merhametiyle yeniden doğuş yıkamasıyla ve kurtarıcımız İsa Mesih aracılığıyla üzerimize bol bol döktüğü Kutsal Ruhun yenilemesiyle yaptı, öyle ki O'nun lütfuyla aklanmış olarak ümit içinde sonsuz yaşamın mirasçıları olalım.”*⁴⁹⁶ ifadelerinde sudan doğmaktan bahsedilir. Suyla temas etmek her zaman yenilenmeyi temsil eder, suyla temas eden eriyip gider ve sonra yeniden doğar çünkü suya batmak yaşamın ve yaratıcılığın potansiyelini artırır.⁴⁹⁷ Hristiyanlıkta da İslamiyet'te olduğu gibi temizlenmenin alternatif yolları sunulmuştur. Örneğin “*Vaftiz adayı Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına akan suda vaftiz olmalıdır. Şayet akan su yoksa diğer sularda vaftiz olmalıdır. Şayet soğuk su yoksa bu takdirde sıcak suda vaftiz olmalıdır. Ancak her ikisini de bulmak mümkün olmazsa bu takdirde vaftiz adayının başına Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına üç kez su dökülmelidir.*”⁴⁹⁸ ayetinde temizlenmenin gerçekleşmesi için çaresiz kalındığı durumlarda hangi yollara başvurulabileceği bildirilmiş ne olursa olsun temizlenmek emredilmiştir.

3.2.2.1. Bizans Uygarlığında Yıkanma Kültürü ve Yapıları

Bizans İmparatorluğu döneminde inşa edilen ve günümüze oldukça az sayıda ulaşabilmiş hamamlara bakıldığında mekân düzeni açısından Yunan ve Roma mimari geleneğini devam ettirdikleri görülür. Topkapı Sarayı yakınlarında bulunan, bir görüşe

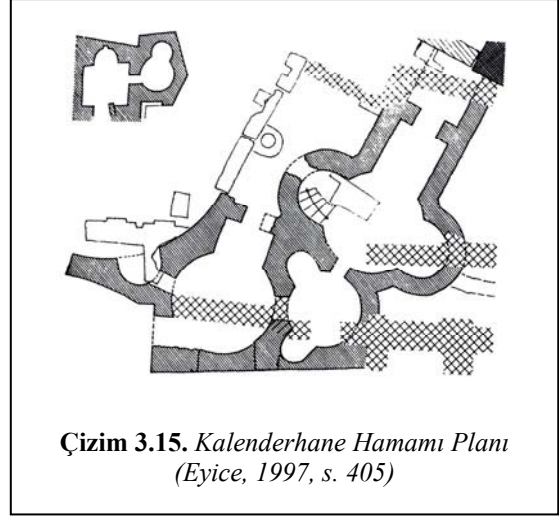
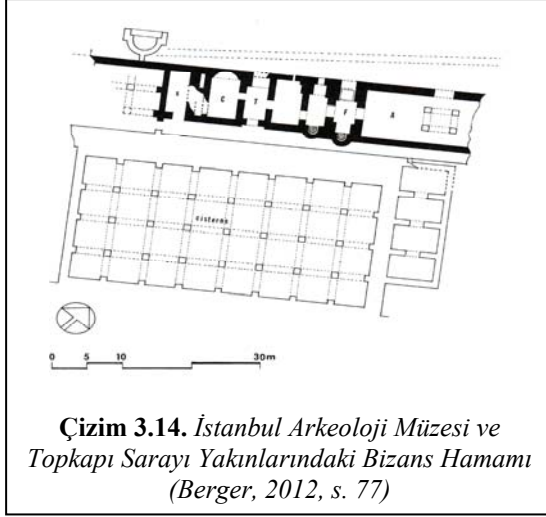
⁴⁹⁵Matta, 3-11

⁴⁹⁶Yuhanna 3: 3

⁴⁹⁷Eliade, 2015, **a.g.k.**, s. 196.

⁴⁹⁸N. Yılmaz (2015). Tertullian'ın Vaftiz Anlayışı. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/31 s.124.

göre Alexandros Hamamı⁴⁹⁹ olduğu düşünölen Bizans hamamına bakıldığında soğukluk, ılıklik ve sıcaklık bölömlerinin yan yana sıralandığı görölür (Bkz: Çizim 3.14). Söz konusu mekânların tamamı dikdörtgen tabanlıdır. Soğukluk ve sıcaklık bölömlerinin kısa duvarlarında yarım daire tabanlı büyük nişler görölür. Valens su kemerliyle bağlantılı olduğu düşünölen Kalenderhane Hamamları da daire tabanlı mekânları ve söz konusu mekânlarda bulunan yarım daire tabanlı büyük nişleriyle dikkat çeker (Bkz: Çizim 3.15).

Her ne kadar daha önceki dönemlere ait olduğunu işaret eden mimari parçalar mevcut olsa da 1955-56 yılında yapılan kazılar sonucunda 6. yüzyıla tarihlenen Efes Hamamı⁵⁰⁰ kare tabanlı bir sıcaklık etrafında gelişen bir mekân kurgusuna sahiptir. Sıcaklık mekânının dört köşesinde yarım daire tabanlı nişler yer alır. Zeuksippos Hamamı'na bakıldığında da yine dikdörtgen tabanlı mekânların yan yana dizilmesiyle oluşturulmuş bir mekân kurgusu görölür. Bazı Hıristiyan vaizlerin hamama ve yıkanmaya karşı olduğu bilinir.

Hıristiyanlığın hamamlara karşı olmasının yanında İslamiyet'in yükselişinde birlikte ekonomik ve politik gücü Anadolu'da azalmaya başlayan Bizans İmparatorluğu'nun 7. ve 8. yüzyıllarda içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar, hamam yapılarının gözden düşmesine ve bu tarihlerden itibaren inşasının azalmasında da büyük önem taşır.⁵⁰¹ 9. yüzyıl Bizans imparatorlarının kentsel imar programları dinsel yapılarla kısıtlıdır ki zaten kayıtlarda da imparatorluk saraylarına ve zengin villalara ait hamamların dışında hamamlara rastlanmaz.⁵⁰² İstanbul'daki yapısal özellikleri ile ünlü

⁴⁹⁹Berger, 2012, a.g.k., s. 77.

⁵⁰⁰Eyice, 1997, a.g.k., s. 405.

⁵⁰¹Yegöl, 2006, a.g.k., s. 291.

⁵⁰²Yegöl, 2006, a.g.k., s. 291.

bazı önemli hamam kuruluşları aynı dönem içinde ya terk edilmiş ya da tümüyle farklı işlevlerle kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁰³

Uzun bir tarihe sahip olan hamam ve hamam kültürünün, semavi dinlerin ortaya çıkmasıyla beraber söz konusu inançlar doğrultusunda toplumsal yaşantıdaki yeri şekillenmiştir. Roma dünyasında yıkanma ve hamam kültürü çok önemli bir konuma sahipken erken Hristiyanlık döneminde azizlerin de vaazıyla birlikte yıkanmaya ve hamama karşı bir ön yargı oluşmuştur.⁵⁰⁴ Yahudilikten devralınan su ile arınma ve vaftiz kültürü önemli bir yere sahip olmuşsa da kilise mensuplarının münzevi hayata meyletmeleri, çıplaklığa karşı tepki göstermelerinin yanı sıra, diğer sosyokültürel sebepler Hristiyanlıkta yıkanma eylemi ve kültürünün daha çok sembolik bir değerde kalmasına, hatta Ortaçağ boyunca fazla ilgi görmemesine yol açmıştır.⁵⁰⁵ Örneğin 4. yüzyılda saygın bir din adamı olan Aziz Hieronymus, “Hz İsa’da yıkanan hiç kimsenin ikinci bir yıkanmaya ihtiyacı olmadığını” belirterek, yıkanmanın vaftiz ile kısıtlı kalması gerektiğini savunmuştur.⁵⁰⁶ Bu tarz olaylar Roma dönemi hamam kültürünü tam olarak ortadan kaldırmasa da ister istemez yıkanma ve hamam yapısının popülaritesini düşürmüş olmalıdır ki bazı tespitlere göre hamam kullanımı 4.-6. yüzyıllarda önemini yitirmiş, 8. yüzyılda da neredeyse ortadan kalkmıştır.⁵⁰⁷ Kilise zevk, dinginlik, rahatlama gibi aslında doğasında var olan unsurlardan sıyrılmış bir hamam olgusuna anlayışla yaklaşmış olmalıdır. Genel olarak Doğu manastırlarında banyo yapma eylemine sıcak bakılmamıştır.⁵⁰⁸ Aziz Hieronymus’un düşüncesi Aziz Athanasius ve Chrysostomos tarafından da devam ettirilmiştir.⁵⁰⁹ Bu durum sadece işlevsel, temizlikle ilgili olan ve tıbbi eylemler için kısıtlı bir hamam kullanımı olduğunu akla getirir. Böylece Orta Çağ Hristiyan dünyasında, Antik Çağ’ın her türlü sosyal faaliyetlerinin yapıldığı, toplumsal yaşamın merkezi olan hamam tesisleri gözden düşmüş, mevcut tesislerin palaestra,

⁵⁰³Yegül, 2006, **a.g.k.**, s. 291.

⁵⁰⁴A. Vanzan (2010). Turkish Hammam and the West: Myth and Reality. *Acta Turcica*, 2, s. 1.

⁵⁰⁵M. K. Yaşaroğlu (1997). Hamam. *TDVİA*, 15, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 433; E. Haughton (1861). *The Uses and Abuses of The Turkish Bath*. London: Simpkin, Marshall&CO. Statsoners’-Hall Court, s. 26.

⁵⁰⁶Yegül, 2011, **a.g.k.**, s.251.

⁵⁰⁷A. P. Kazhdan and A. W. Epstein (1985). *Change in Byzantine Culture in Eleventh and Twelfth Centuries*. London: University of California Press, pp. 2,3-79,80.

⁵⁰⁸G. Charpentier (1992). Les Petits Bains Proto-Byzantins De La Syrie Du Nord. *Baths And Bathing In Classical Antiquity*. London: The MIT Press, Cambridge Mass., pp. 222.

⁵⁰⁹Charpentier, 1992, **a.g.k.**, pp. 222.

gymnasion, heliocaminus gibi bölümleri ortadan kalkmış, boyutları küçülmüş, biçim ve amaçları değiştirilmiş olarak kullanımına devam edilmiş olmalıdır.⁵¹⁰

3.2.2.2. Avrupa Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Yapıları

Kuzey halklarında evlerin bir odasına taştan veya tuğladan yapılmış bir küvet konduğu, bu küvetin sıcak suyla doldurularak yıkanma eyleminin gerçekleştirildiği bilinir.⁵¹¹ Güney Cermen kavimlerinde de küvette yıkanma alışkanlığı olduğu bilinir. İzlanda'da ve İskandinavya'nın tamamında 10. yüzyılda kullanıldığı bilinen banyolar tuğla bir koridor boyunca dizilen odalar şeklinde inşa edilmiştir.⁵¹² Bu odalara sıcak su bir hat sayesinde ulaştırılmış ve suyun bir drenaj sistemiyle odalardan boşaltılması sağlanmıştır.⁵¹³ Söz konusu yapıların en ünlüleri günümüzde İzlanda Reykjavik kentinde yer alır (Bkz: Fotoğraf 3.7). İskoçya ve İrlanda'da inşa edilen yıkanma yapıları Kızılderililer tarafından yapılan uygulamalara oldukça benzemektedir.⁵¹⁴ Deniz, akarsu ya da göl kenarlarına inşa edilen söz konusu yapıların çalışma prensipleri de hemen hemen aynıdır. İrlanda ve İskoçya hamamlarında/banyolarında da mekânın içinde ateş yakılır ve mekân yeterli sıcaklığa ulaştığında ateş mekânın içinden çıkarılır.⁵¹⁵ Fakat buradaki en önemli ayırım İskoçya ve İrlanda yıkanma yapılarında buharın olmaması ve bu yapıların birer ter hamamı/banyosu olmasıdır (Bkz: Fotoğraf 3.8).

Fotoğraf 3.7. Reykjavik Kenti'nde Bulunan Hamamlara Bir Örnek

(<https://guidetoiceland.is/best-of-iceland/the-5-best-hot-springs-in-iceland> Erişim Tarihi 11.04.2020)

Fotoğraf 3.8. İrlanda'da İnşa Edilen Bir Banyo (Cosgrove, 1913, s. 9)

⁵¹⁰Ürük, 2016, **a.g.k.**, s. 187.

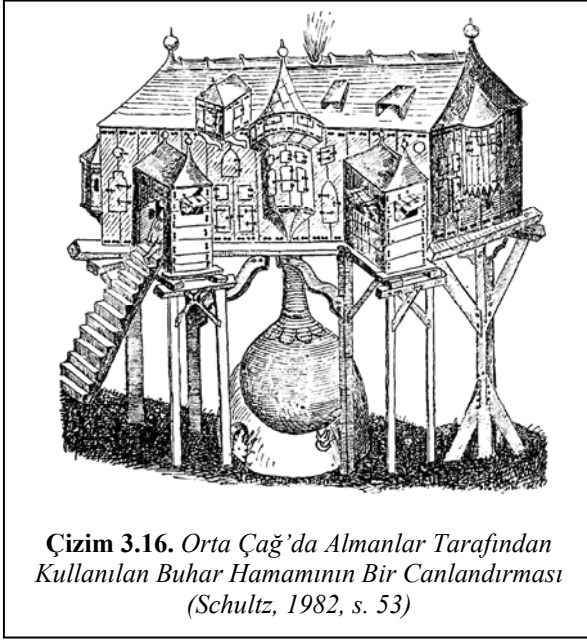
⁵¹¹Baumer, 1903, **a.g.k.**, s. 39.

⁵¹²Genzmer, 1899, **a.g.k.**, s. 35.

⁵¹³Baumer, 1903, **a.g.k.**, s. 39.

⁵¹⁴Cosgrove, 1913, **a.g.k.**, s. 8.

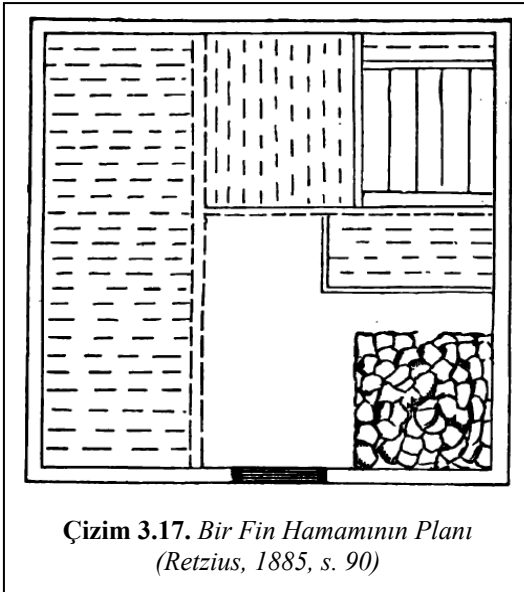
⁵¹⁵Cosgrove, 1913, **a.g.k.**, s. 10.

Almanların hayatında da hamamlar/banyolar Orta Çağ boyunca önemli bir rol oynamıştır. Alman kültürüne bakıldığında küvet ve buhar banyoları olmak üzere iki banyo türünün olduğu görülür. Bu hamam/banyo yapıları genellikle dikdörtgen tabanlıdır ve kırma çatı ile örtülüdür. Söz konusu yapılar ahşap ayaklar üzerinde yükselir. Yapıların altında genellikle bir ocak ve bu ocağın da üstünde tuğladan örülmüş küre biçiminde bir su haznesi yer alır. Su

haznesinden mekâna buhar sağlayan bir boru hattı bulunur (Bkz: Çizim 3.16). Buharlı ısıtmalı banyonun Almanlar tarafından 1405 yılında kullanıldığı bilinir.⁵¹⁶ Dolayısıyla daha öncesinde de benzer uygulamaların olduğu düşünülür. Küvet banyosunun da buharlı banyoyla aynı mekân düzenine sahip olduğu görülse de küvet banyolarının ya bir su sistemi olmalı ya da suyun başka bir yerde ısıtılması gerekir. Fakat bu konu hakkında net bir bilgiye sahip değiliz.

Genellikle kabaca işlenmiş büyük ağaç gövdelerinden inşa edilmiş ve kare bir tabana sahip olan Fin hamamı⁵¹⁷ taştan yapılmış büyük bir fırına/külhana/gömme tandıra

⁵¹⁶Schultz, 1982, a.g.k., s. 51.

⁵¹⁷Retzius, 1885, a.g.k., pp. 88-95.

sahiptir (Bkz: Çizim 3.17; Fotoğraf 3.9). Yapının içinde duvarlar boyunca, merdivenler vasıtasıyla çıkılan ve üzerinde kademeli zeminler bulunur. Fırın taşlar sıcaktan kızarana kadar ısıtılır ve sonra taşların üzerine su dökülerek buhar elde edilir.⁵¹⁸ Giriş açıklığının üzerinde buhar ve ısı dengesini ayarlamak için kullanılan birkaç kapak bulunur.⁵¹⁹ Yapıların içi oldukça karanlıktır. Bu yapılar mumlar veya fenerlerle aydınlatılır.⁵²⁰ Aydınlatma için başka bir unsuru bünyesinde barındırmaz. Erkekler ve kadınlar söz konusu yapıları aynı anda kullanabilirler. Hamam sıcaklığı 7-75°'ye ulaşır ve yıkanma işlemi yarım saat ile bir saat arasında sürer. Hamamı kullanan kişiler kan dolaşımını hızlandırdığı ve hoş koku yaydığı bilinen huş ağacının yapraklarıyla aynı zamanda vücutlarına masaj yaparlar.⁵²¹ Finler, yaz aylarında her akşam, kışın haftada iki veya üç kez hamamı kullanır. Hamamdan sonra soğuk bir duş almak ya da göle ve yahut kara girmek zorunludur.⁵²² Buharlı hamamın Fin Destanı'nda yer alması bu yapı türünün Fin halkı için ne denli önemli olduğunun açık ispatıdır. Ayrıca şifa amaçlı olarak hamamı kullandıkları da bilinir.⁵²³ Fin hamamları hakkındaki bilgiler Norveç ve İsveç arasındaki güney sınır bölgelerinden 16. yüzyıldan bugüne kadar şu anki konumlarına göç eden Finliler tarafından korunmuş örneklerden öğrenilir.⁵²⁴ Fakat her uygarlığın olduğu gibi Finlerin de daha eski zamanlara giden toplu yıkanma mekânları olduğu düşünülür. Devamlı taşınan bir gelenek olduğu göz önüne alındığında eldeki sınırlı hamam örneklerinden yola çıkarak daha önceki devirlerde inşa edilen Fin hamam yapılarının da hemen hemen aynı mimari düzende olduğunu söylemek yanlış olmaz. Retzius, söz konusu hamam yapılarının Fin kültüründe olmayabileceği ve başka uygarlıklardan özellikle de İskandinav halklarından devşirilmiş olabileceği düşüncesinin olduğunu fakat bunun iyi bir araştırma gerektirdiğini de yazar.⁵²⁵ Şu anda Fin hamamları hakkındaki bilgilerin 16. yüzyılda Norveç ve İsveç sınırından göç eden Finlilerden öğrenilmesi de bu bilgi ışığında dikkat çeker.

⁵¹⁸Urquhart, 1865, **a.g.k.**, pp. 132.

⁵¹⁹Genzmer, 1899, **a.g.k.**, s. 34.

⁵²⁰Jarglaz, 2013, **a.g.k.**, s. 310.

⁵²¹Urquhart, 1865, **a.g.k.**, s. 133; Lönnrot, 1965, **a.g.k.**, s. X.

⁵²²Lönnrot, 1965, **a.g.k.**, s. X.

⁵²³Baumer, 1903, **a.g.k.**, s. 60.

⁵²⁴Baumer, 1903, **a.g.k.**, s. 62.

⁵²⁵Retzius, 1885, **a.g.k.**, s. 95.

3.2.3. İslamiyet'te Yıkanma Kültürü ve Yapıları

İslamiyet'te de Allah'ın huzuruna çıkmak için bazı dini ritüellerin yerine getirilmesi gerekir. İslamiyet'in kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de bulunan temizlikle ilgili ayetlerden Nisa suresinin 43. ayetinde *“Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusledinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya yolculuk halinde bulunursanız yahut sizden biriniz ayakyolundan gelirse ya da kadınlara dokunup da -bu durumlarda- su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin); yüzlerinize ve ellerinize sürün. Şüphesiz Allah çok affedici ve bağışlayıcıdır.”* buyrulmuştur.⁵²⁶ Söz konusu ayette insanlardan su ile temizlenmeleri eğer su yoksa toprakla temizlenmeleri istenmiştir. Temizlik o kadar önemlidir ki su bulunamadığı hallerde toprakla da yapılan temizliğin kabul edileceği bildirilmiş, temizlenmeleri için insanlara alternatif yollar sunulmuştur. Bu duruma başka bir örnek Maide suresinin 6. ayetidir. Ayette *“Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın). Eğer cünüp olursanız temizlenin. Şayet hasta veya yolculuk halinde veya içinizden biri ayakyolundan gelirse yahut kadınlarla cinsel ilişkide bulunursa, bu hallerde su bulamadığınız takdirde temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin), yüzünüzü ve ellerinizi onunla meshedin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez, fakat O sizi tertemiz kılmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz.”* buyrulmuştur.⁵²⁷ Burada da temizlenmek için alternatif yolun toprak olduğu bildirilmiştir. Ayrıca namaz kılmadan önce de temizlenmek gerektiği vurgulanmıştır. Enfal suresinin 11. ayetinde de *“O zaman katından bir güven olsun diye sizi hafif bir uykuya daldırıyordu. Sizi onunla temizlemek, şeytanın pisliğini üzerinizden gidermek, cesaretinizi arttırmak ve o sayede ayaklarınızı yere sağlam bastırmak için gökten üzerinize su indiriyordu.”* buyrulmuştur.⁵²⁸ Aynı şekilde Müddessir suresinde de temizlikle ilgili ayetler vardır. Söz konusu surenin 4. ve 5. ayetlerinde *“Elbiseni tertemiz tut. Her türlü pislikten uzak dur.”* buyrulmuştur.⁵²⁹ Temizlik konusunda ayetlere ek olarak Hz. Muhammed'in de hadisleri mevcuttur. *Ebu*

⁵²⁶<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/536/43-ayet-tefsiri> (Erişim tarihi 10.06.2018)

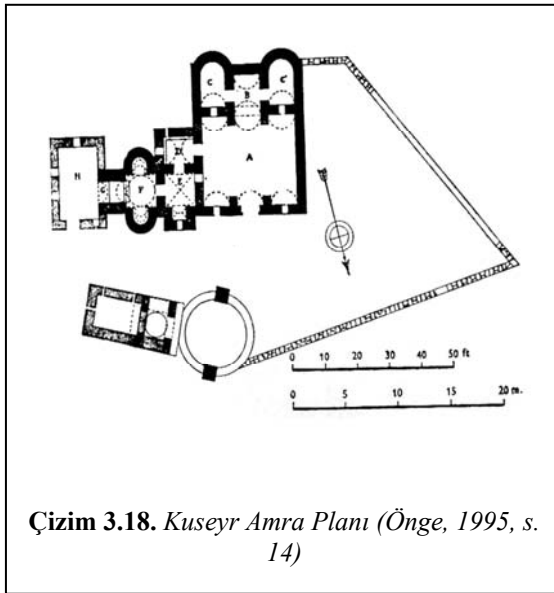
⁵²⁷<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/675/6-ayet-tefsiri> (Erişim tarihi 10.06.2018)

⁵²⁸<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Enf%C3%A2l-suresi/1171/11-ayet-tefsiri> (Erişim tarihi 10.06.2018)

⁵²⁹<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/M%C3%BCddessir-suresi/5496/1-5-ayet-tefsiri> (Erişim tarihi 10.06.2018)

Davud, Hz. Muhammed'in "Lânetlenmeye neden olan üç şeyi yapmaktan sakının; su kaynaklarının çevresine, yol ortasına ve gölgelik yerlere abdest bozmaktan." buyurduğunu yazar.⁵³⁰ Bu hadisten su kaynaklarına da önem verildiği anlaşılmaktadır. Türklerin, İslamiyet'ten önce de su kaynaklarına önem verdiğinden daha önce bahsedilmişti. İslamiyet'te yıkanma, gusül, abdest gibi beden temizliği ile ilgili uygulamalar, ruhi temizliği gerçekleştirmenin hedeflendiği ibadetler için ön şarttır. Bununla ilgili olarak Tirmizî, Hz. Muhammed'in "*Temizlik imanın yarısıdır.*" buyurduğunu yazar.⁵³¹ Başka bir hadiste ise "*Cennetin anahtarı namaz, namazın anahtarı abdesttir.*" buyrulmuştur.⁵³² Temizlik konusuyla ilgili daha fazla ayet ve hadis varsa da İslamiyet'in temizliğe verdiği önemi anlatmak için bu örnekler yeterlidir.⁵³³ Örneklerden de anlaşıldığı üzere semavi dinlerin temizliğe verdiği önem oldukça fazladır. Her semavi dinde temizlenmeden herhangi bir ibadetin gerçekleştirilemeyeceği ve Allah'ın huzuruna çıkılamayacağı, Allah'ın necis halden ve murdarlıktan hoşlanmadığı, bu tür hallerde derhal temizlenilmesi gerektiği sıkça belirtilir.⁵³⁴

3.2.3.1. Erken İslam, Emevi ve Abbasi Dönemlerinde Yıkanma Kültürü ve Yapıları

İslam'ın ortaya çıkışı ve yükselişinin yaşandığı dönemin, hamam mimarisinde hızlı bir gelişme ve Roma geleneğinden İslami banyo alışkanlıklarına geçişe tanık olduğu ve hamamların balnea geleneğinden evrimleştiği⁵³⁵ düşünülse de Roma hamamının önemli bir özelliği olan havuzların akan suda yıkamanın önemli bir dini gereksinim olduğu İslam dinine mensup uygarlıkların hamamlarında kaybolduğu görülür. 661 ve 750 yılları

⁵³⁰<http://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/?p=kitap&i=2.0.105> (Erişim tarihi 10.06.2018)

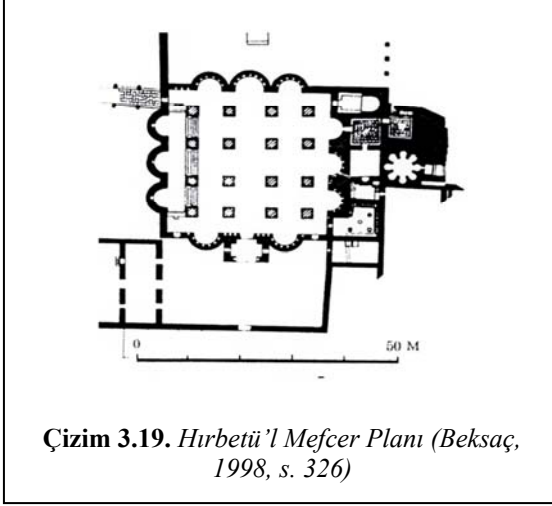
⁵³¹<http://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/?p=kitap&i=2.0.107> (Erişim tarihi 10.06.2018)

⁵³²<http://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/?p=kitap&i=2.0.113> (Erişim tarihi 10.06.2018)

⁵³³Ayet ve hadisler hakkında detaylı bilgi için bkz: <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR>.

⁵³⁴Semavi dinlerde temizlik ve temizlenme anlayışı hakkında daha fazla bilgi için kutsal kitaplar daha detaylı incelenebilir.

⁵³⁵Sibley and Jackson, 2012, a.g.k., pp. 155.

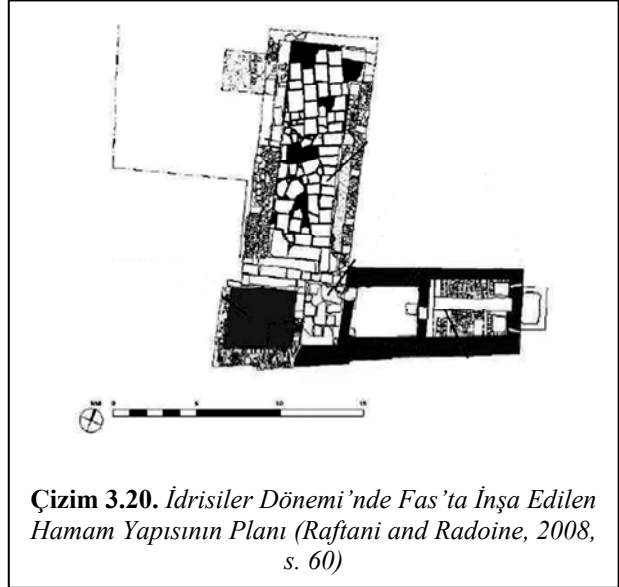

Çizim 3.19. *Hırbetü'l Mefcer Planı (Beksaç, 1998, s. 326)*

arasında hüküm süren Emevi hanedanı döneminde Kuseyr Amra ve Hırbetü'l Mefcer gibi İslam dünyasının en erken hamamları inşa edilmiştir (Bkz: Çizim 3.18-3.19). Roma hamamında olan bazı özelliklerin Arap hamamlarında ortadan kalktığı görülse de mekân düzeni açısından benzerlikler dikkat çeker. İslam hamamlarının Roma hamamlarından devşirilerek bir asimilasyon sürecinden

sonra yeni bir bina olarak ortaya çıktığı düşüncesi bu bağlamda tartışılabilir.⁵³⁶

Sadece mimari benzerliklerine odaklanılarak hamam kullanım âdetlerinin değiştiği ve yapıların değişen âdetlere uygun şekilde tasarlandığı gerçeğinin göz ardı edilmesi hatalı yargılara varılmasına neden olmaktadır. İslam üst kimliği altında bulunan uygarlıkların hamam yapıları da farklı mimari geleneklerden dolayı birbirine benzememektedir. İslam dünyasında ortak bir hamam anlayışı yoktur. Bu da bir genellemeyle İslam hamamları adı altına sokuşturulan hamam yapılarının Roma hamamlarından asimile edildiği yönündeki iddiaları temelinden sarsar. Libya'dan Fas'a kadar Lübnan, Filistin, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'nın tamamındaki hamamların büyük çoğunluğu, kadın ve erkeklerin farklı zamanlarda kullanımına sunulan tek yapılardır.⁵³⁷ Arap mimari geleneğinde çifte hamam uygulaması yoktur. İdrisiler zamanında Fas'ta inşa edilen ve Fez hamamlarının öncüsü

Çizim 3.20. *İdrisiler Dönemi'nde Fas'ta İnşa Edilen Hamam Yapısının Planı (Raftani and Radoine, 2008, s. 60)*

olduğu düşünülen hamam yapısı⁵³⁸ Türk hamamlarından farklı bir mekân düzenine sahiptir (Bkz: Çizim 3.20). Söz konusu yapı L şeklinde bir tabana sahiptir ve dikdörtgen

⁵³⁶Sibley, 2006, **a.g.k.**, pp. 81; Sibley, 2007, **a.g.k.**, pp. 272.

⁵³⁷Sibley and Jackson, 2012, **a.g.e.**, s. 157.

⁵³⁸Raftani and Radoine, 2008, **a.g.k.**, pp. 56.

tabanlı bölümleri birbiri ardına sıralanır. Mekân düzeni açısından da oldukça basittir. Mekânlarda herhangi bir bölüntülenme görülmez. Emeviler döneminde inşa edilen Amman kalesi hamamına⁵³⁹ bakıldığında soyunmalık mekânının ılıkılık ve sıcaklık mekânları boyunca uzandığı, söz konusu mekânların da birbiri ardına aynı yönde dikdörtgen bir alana oturduğu görülür. Hamam al-Sarah ise Kuseyr Amra ile hemen hemen aynı mekân düzenine sahiptir.

Emeviler 7. yüzyılda Suriye'yi ele geçirdikten sonra, burada karşılaştıkları antik dönem yapılarını örnek alarak, inşa ettikleri farklı yapı türleriyle yeni bir mimari tarz oluşturmuşlardır. Bu örnek alış hamamlarda da görülmektedir. Kusayr-ı Amra, Hırbetü'l Mefcer, El-Hamra Saraylarının hamamlarında görüldüğü gibi bu ilk Müslüman hamamlarının, mekân düzeni açısından antik geleneği devam ettiren Bizans hamamlarının hemen hemen benzeri oldukları görülmektedir.⁵⁴⁰ Kusayr-ı Amra Sarayı'nın hamamı soyunmalık, ılıkılık ve sıcaklık bölümlerinden oluşan ve doğu batı doğrultusunda dikdörtgen alana oturan özel bir hamamdır. Yapı bloğunun en doğusunda kalan ve dış mekânla bağlantı kuran mekân; külhan ve su deposu olmalıdır. Yapının soğukluk bölümü kompleksle bağlantılı olan, kareye yakın dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü olan mekân olmalıdır. Söz konusu mekândan çapraz tonoz örtülü, yüksek ihtimalle ılıkılık bölümü olan diğer mekâna geçilir. Bu bölümden, ortada kare tabanlı kubbe örtülü bir birim, bu birime kuzey ve güneyden yuvarlak kemer açıklıklarıyla bağlanan, her biri yarım yuvarlak tabanlı üç birimden oluşan sıcaklık bölümüne geçilir.⁵⁴¹ Hırbetü'l Mefcer Sarayı'nın hamamı yaklaşık olarak 30x30 m boyutlarında kare tabanlı büyük bir eğlence salonu ile ona bağlanan özel halvet, sıcaklık, soğukluk ve tuvaletlerden oluşmaktadır.⁵⁴² Salonun kuzey ve güney duvarında birbirine eş üçer, batı duvarında ortadaki daha büyük boyutlu olmak üzere üç ve doğu duvarında birbirine eş iki içten ve dıştan yarım daire tabanlı büyük boyutlu nişler bulunur. Söz konusu mekânın on altı payenin taşıdığı yüksek bir kasnak üzerine oturtulmuş merkezi bir kubbe ile çevresine yerleştirilmiş kaburga ve beşik tonozlardan meydana geldiği sanılan bir örtü sistemiyle⁵⁴³ kapatıldığı yönünde savlar ileri sürülmüşse de bu payelerin

⁵³⁹Arce, 2015, **a.g.e.**, s. 135.

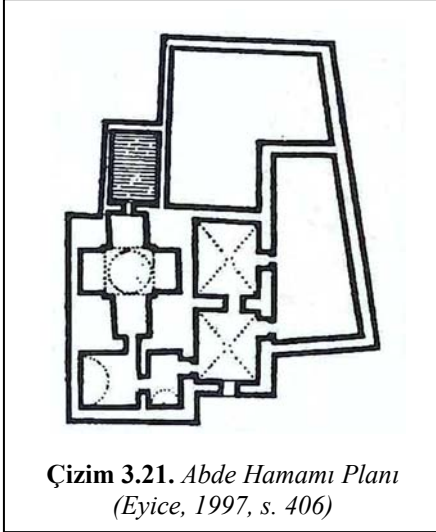
⁵⁴⁰Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 9.

⁵⁴¹Yetkin, 1963, **a.g.k.**, s. 20; S. K. Yetkin (1984). *İslam Ülkelerinde Sanat*. İstanbul: Cem Yayınevi, s. 106.

⁵⁴²Yetkin, 1963, **a.g.e.**, s. 30-31; A. E. Beksac (1998). Hırbetü'l-Mefcer. *TDVİA*, 17, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 326.

⁵⁴³Beksac, 1998, **a.g.e.**, s. 326.

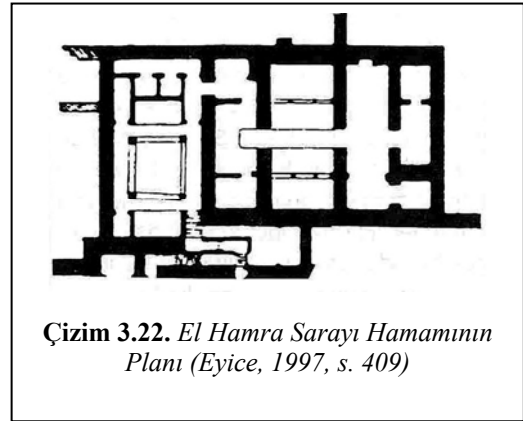
hemen hemen eşit aralıkla mekânın içine yayılmış olması örtü sisteminin birden fazla küçük kubbe ve tonoz çeşitlerinden ya da tamamen tonoz çeşitlerinden yararlanılarak oluşturulmuş olabileceğini düşündürür. Yapının kuzeyinde yer alan yarım daire tabanlı ve kubbeyle örtülü küçük mekânın halifenin özel halveti olduğu düşünülmektedir. Kuzeydoğu tarafında salonla irtibatlandırılmış helalar, halvetle helalar arasındaki kısımda da salondan geçilen ve dört ayrı bölümden oluşan asıl hamam yer almaktadır.⁵⁴⁴

Çizim 3.21. Abde Hamamı Planı
(Eyice, 1997, s. 406)

Emevi Döneminde inşa edilen Abde Hamamı, yamuk tabanlı soyunmalık bölümü, bu bölümü takip eden her biri kareye yakın dikdörtgen tabanlı ve tonoz örtülü iki ılıkılık mekânı, aralık, traşlık olarak nitelendirilebilecek bir bölüm ve dört eyvanlı kubbe örtülü sıcaklık bölümüyle Türk Hamamlarını anımsatır (Bkz: Çizim 3.21). Hamam, Emevi döneminde inşa edilen hamamlar arasında bu mekân düzenine sahip tek yapı olarak ünik bir örnektir.

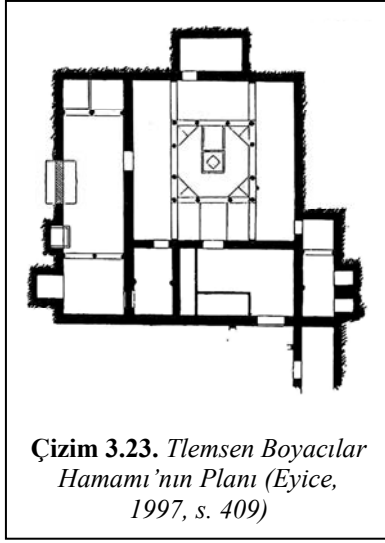
El Hamra Sarayı'nın hamamı, yapı kompleksinin merkezine yakın şekilde konumlandırılmıştır (Bkz: Çizim 3.22). Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan yapı, ortada geniş bir bölüm, bu bölümün kuzey ve güneyinde üstte yataklı salon ile bunun altındaki sıcak odalar ve külhan gibi bölümlerden oluşmaktadır.⁵⁴⁵ Söz konusu hamam yapılarının büyük salonlara sahip olması, halvet hücrelerinin konumlandırışı, yüzme havuzuna sahip olmaları gibi özelliklerinin yanında plan ve kuruluşlarından da anlaşılacağı gibi Türk hamamlarıyla benzerlik göstermediği ortadadır.

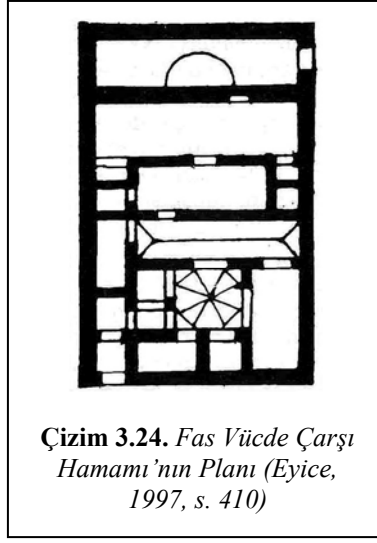
Çizim 3.22. El Hamra Sarayı Hamamının
Planı (Eyice, 1997, s. 409)

⁵⁴⁴Beksaç, 1998, a.g.e., s. 326.

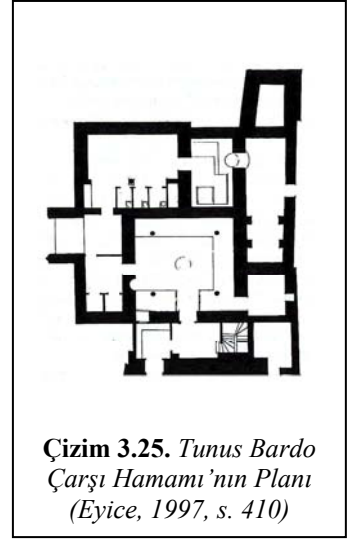
⁵⁴⁵Yetkin, 1984, a.g.e., s. 130; A. E. Beksaç (1995). Elhamra Sarayı. TDVİA, 11, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 33.

Çizim 3.23. Tlemsen Boyacılar Hamamı'nın Planı (Eyice, 1997, s. 409)

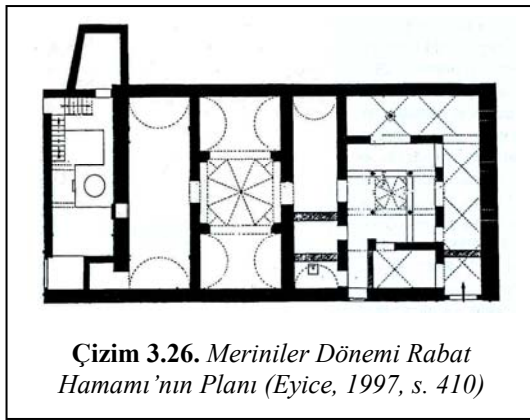

Çizim 3.24. Fas Vüde Çarşı Hamamı'nın Planı (Eyice, 1997, s. 410)

Çizim 3.25. Tunus Bardo Çarşı Hamamı'nın Planı (Eyice, 1997, s. 410)

Mağrip mimarisi kapsamında ele anılan Tlemsen'deki Boyacılar Hamamı (Bkz: Çizim 3.23), Fas Vüde'deki Çarşı Hamamı (Bkz: Çizim 3.24), Tunus Bardo'daki hamam (Bkz: Çizim 3.25), Meriniler döneminde Rabat'ta inşa edilen hamam yapıları da Türk hamamlarından belirgin farklılıklarla ayrılırlar (Bkz: Çizim 3.26).⁵⁴⁶ Cezayir Tlemsen'de yer alan Boyacılar Hamamı yapıldıktan sonra birçok değişikliğe uğramasına rağmen erken dönemin Kuzey Afrika İslam hamamlarının temel özelliklerini barındıran bir yapıdır. Hamam, hemen hemen kare bir alana oturmaktadır. Yapının bir köşesinde birbirine dik iki cephe duvarına dayanan kare tabanlı büyükçe bir alan ayrılmış ve bu alanın diğer iki komşu kenarı duvarla sınırlandırılmıştır. Kare tabanlı bu mekânın tam ortasında yine kare tabanlı bir birim oluşturulmuş, bu birim köşelerine birer ve bunların aralarına yerleştirilen ikişer sütunla sınırlandırılmıştır. Sütunlardan ortadakilerin arası daha geniş tutulmuştur. Bu kare tabanlı birimin tüm sütunları birbirlerine kemerlerle bağlanmış, köşede yer alan sütunlardan ayrıca mekânın karşılıklı iki duvarına kemerler

Çizim 3.26. Meriniler Dönemi Rabat Hamamı'nın Planı (Eyice, 1997, s. 410)

atılmıştır. Böylelikle mekânın ortasında kemerlerle çevrelenmiş kare tabanlı bir birim ve bu birimle sıcaklık mekânın duvarları arasında dikdörtgen tabanlı birimler oluşturulmuştur. Kare tabanlı birim tromp geçişli kubbe ile örtülmüştür. Tek sütunun taşıdığı iki kemer açıklığıyla sıcaklığa bağlanan ve halvet hücresi olarak

⁵⁴⁶Eyice, 1997, a.g.k., s. 402-430.

değerlendirilebilecek olan birimler sıcaklık bölümünün iki kısa cephesini oluşturur. Bölümde ayrıca bir de soğuk su haznesi de bulunur.⁵⁴⁷ Fas'ta Vücd'e Meriniler dönemine ait çarşı hamamı dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Yapının soyunmalık bölümü kareye yakın dikdörtgen tabanlı ve kubbe örtülüdür. Bu birimin etrafında onunla ilişkili dikdörtgen tabanlı birimler yer alır. Soyunmalık bölümünden sonra geçilen dikdörtgen tabanlı birim ılıkılık, onun da arkasında yine dikdörtgen tabanlı sıcaklık bölümü yer alır. Aynı plan yine Meriniler döneminde Rabat'ta inşa edilen hamamda da uygulanmıştır. Buradaki farklar sadece örtü sistemindeki değişiklikler ve ılıkılıkla sıcaklık bölümlerinin uzunluklarının eşit olmasıdır.⁵⁴⁸ Tunus'un Bardo kentinde yer alan hamam genel itibariyle dikdörtgen bir alana oturur. Yapının merkezinde örtüsünü dört ayağın taşıdığı dinlenme mekânı yer alır. Diğer hamamlardan farklı olarak bu yapıda giriş mekânı bulunmaktadır. Dinlenme mekânından sıcaklık, buradan da tuvaletlerin olduğu bölüme geçiş sağlanır. Sıcaklıkta orta bölümünden daha ince bir duvarla ayrılan halvet hücreleri yer alır.

⁵⁴⁷Eyice, 1997, **a.g.k.**, s. 409.

⁵⁴⁸Eyice, 1997, **a.g.k.**, s. 410.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İSLAMİYET ÖNCESİ VE SONRASI TÜRK UYGARLIKLARINDA YIKANMA KÜLTÜRÜ VE YAPILARI İLE TÜRK HAMAMLARININ ÖZGÜNLÜĞÜ

4.1. İslamiyet Öncesi Türk Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Yapıları

Türklerin İskitlerden (MÖ 8. yüzyıl-MS 3. yüzyıl) itibaren hamam kullanma alışkanlığının olduğunu savunan görüş bulunmakla birlikte⁵⁴⁹ eski Türklerin yurt tuttıkları illerde inşa ettikleri hamamlar hakkında yeterli bilgi yoktur. İskit hamamlarının Amerikan yerlilerinin yıkanma yapıları ve Fin hamamıyla aynı prensiple çalışması ve aynı şekilde kullanılması oldukça ilginçtir. Dikkat çeken diğer bir nokta da söz konusu yapılara en erken İskitlerde rastlanmasıdır. Herodot İskitlerin banyoları için “*İskitler kenevir tohumunu alırlar, keçe örtülerin içerisine girerler ve bu tohumları kızgın taşın üzerine atarlar; tohum taşa değince tütmeye başlar ve öyle bir buğu çıkarır ki, bizim Yunanistan’daki hamamlarda bile bu kadar boğucu bir buğu olmaz. İskitler bayılırlar buna ve keyiften haykırırlar; bu onlar için yıkanma yerine geçer, çünkü gövdelerine hiç su değdirmezler. Kadınlarına gelince, onlar da servi, sedir; günlük yongalarını pürtüklü bir taş üzerinde iyice dövüp su katarlar; bu hamuru yüzlerine ve bütün gövdelerine sürerler; koklamaya doyulmaz bir koku kazanmış olurlar ve ertesi günü bu lapayı kaldırdıkları zaman derileri pırıl pırıl ve taze bir renk almış olur.*” ifadelerini kullanır.⁵⁵⁰

Eski Türklerin hamam yapıları hakkındaki bilgi yoksunluğu dikkate alındığında Seyyah ve Roma Elçisi Priskos’un kaleme aldığı seyahatnamede Orta Asya Türklerinin hamam ve temizlik kültürlerine dair verdiği bilgiler çok değerlidir. 449 yılında Hun İmparatoru Attila’ya gönderilen elçilik heyetinde yer alan⁵⁵¹ Priskos’a göre, Attila’nın komutanlarından Onegesius, Sirmium kentinde taşları Pannonia eyaletinden getirtilen bir hamam yapısı yaptırır.⁵⁵² Söz konusu hamamın mimarı Attila’nın Sirmium’u fethi

⁵⁴⁹Haughton, 1861, **a.g.k.**, s. 26, dipnot 1.

⁵⁵⁰Herodot, 2012, **a.g.k.**, s. 324.

⁵⁵¹A. Üstün (2013). Panıumlu Priscus: Bir Müverrihin Entelektüel ve Mesleki Portresinden Kesitler. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53/2, s. 297.

⁵⁵²A. Ahmetbeyoğlu (2014). *Attila’nın Sarayı’nda Bir Romalı: Grek Seyyahı Priskos’a Göre Avrupa Hunları*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, s. 39.; Sirmium Günümüzde Sırbistan’ın Sremska Mitrovica kasabasında bulunan antik kenttir. Bkz: E. L. Ochsenchlagel and V. Popov (1973). *Excavation at Sirmium. Archaeology*, 26/2, Boston: *Archaeological Institute of America*, pp. 85.

sırasında esir düşmüş ve hamamda tellak olarak görevlendirilmiştir.⁵⁵³ Priskos'un seyahatnamesinden hamamın mimarisi hakkında bilgi edinilemese de Hunların 449 tarihinde inşa ettirdikleri bir hamamdan haberdar olunur.⁵⁵⁴

Eski Türk destanlarında suya ne denli önem verdiklerini gösteren motifler bulunmaktadır. Altay Yaratılış destanında su; “*Başlangıçta ne gök vardı ne de yer. Dünya uçsuz bucaksız, sonsuz sudan ibaretti. Bu sonsuz suyun üzerinde sürekli uçup duran Tanrı'nın dahi konacağı küçücük bir kara parçası bile yoktu*”⁵⁵⁵ biçiminde ilk varlık olarak yer alır. Türkler suyu kuvvet ve bereket kaynağı olarak kabul ettikleri gibi kahredici ve koruyucu Tanrı da sayarlardı dolayısıyla su, onlara göre eski ve kutsal bir varlıktı.⁵⁵⁶ Örneğin Talay-Han⁵⁵⁷ okyanusların ve denizlerin hâkimi ayrıca ölülerin koruyucusu olan Tanrı ve ruh, Yayık Han da 17 denizin birleştiği yerde oturan ve bütün sulara hükmeden Tanrı ve ruhtur.⁵⁵⁸ Su, hem söndürerek üstünlük kurabildiği ateşin karşısı hem de tamamlayıcısıdır, çünkü ateş, büyümesi suya bağlı olan tahtadan meydana gelmekte; tarihin her döneminde suyun bereket sağlayıcı rolü iyi bilinmekte ve bu özellikleriyle Türkler tarafından her zaman ona hayatta önemli bir mevki verilmektedir.⁵⁵⁹ Altay efsanelerinde, göğün 12. katına kadar uzanan Dünya Dağı'nın zirvesinde yer alan kayın ağacının dibindeki kutsal bir kuyuda bulunduğu inanılan, bazı efsanelerde ölüleri diriltip, hastalara şifa verir, bazı efsanelerde ihtiyarlara gençlik verir biçimde tasvir edilen “hayat suyu” motifi suyun insan hayatı için önemini gösterir.⁵⁶⁰

Yaşamsal döngünün en temel elementlerinden biri olan su, Türk gelenek ve göreneklerinde her şeyin temeli olarak görülmüş, konar-göçer halkların temel geçim kaynaklarını oluşturan tarım ve hayvancılık için hayati bir öneme sahip olmuştur.

Göktürklerde bulunan “Yer-su” inancı, suya kişilik verildiğini göstermektedir. İnsanlara iyilik yapan ruhlar topluluğu şeklinde düşünülen Yer, suyla birleştirilerek Yer-Su adı altında kutsallaştırılır ve Yer-Su terimiyle ruhlar topluluğunu oluşturan,engin

⁵⁵³Ahmetbeyoğlu, 2014, **a.g.k.**, s. 39.

⁵⁵⁴Ahmetbeyoğlu, 2014, **a.g.k.**, s. 39.

⁵⁵⁵E. Akman (2002). Türk ve Dünya Kültüründeki Su Kültü Üzerine Düşünceler. *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, 10/1, Ankara, s. 4.

⁵⁵⁶Y. Kalafat (1995). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, s. 53.

⁵⁵⁷Talay ya da Talay kelimesi eski Türkçede okyanus demektir. Bkz: A. Türkyılmaz (2013). İslamiyet Öncesi Türklerde Su Kültü ve Günümüze Yansımaları. *Bilim ve Kültür-Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4, s. 86.

⁵⁵⁸Ögel, 1995, **a.g.k.**, s. 383.

⁵⁵⁹Roux, 1994, **a.g.k.**, s. 114.

⁵⁶⁰B. Ögel (2010). *Türk mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 107.

dağların tepelerinde ve karaları sulayan nehirlerin doğdukları yerlerde oturan on yedi yüksek hanın yani on yedi ruhun hepsi kastedilir.⁵⁶¹ Yine aynı inanışa göre, Tanrı Türk'ün yeri ve suyu sahipsiz kalmasın diye milletin başına kağanları getirmiş, böylelikle yer-su inanışı her zaman kutsal sayılan vatanla özdeşleştirilmiştir.⁵⁶² Suya atfedilen kutsallık, Çağataylarda gündüz akan suya girmenin, üst baş yıkamanın ya da kirlenen yerleri temizlemenin, suyu dışkı, atık, bulaşık gibi şeylerle kirletmenin büyük bir suç sayıldığı ve bunu yapan kişilerin öldürülmesinin emredildiği,⁵⁶³ bir toplumsal anlayışın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Suya verilen önem “ant içme” ya da “su içme” törenlerinin gerçekleştirilmesini doğurmuş, genellikle bir akarsuyun yanında ve o akarsulardan su içme yoluyla yapılan bu yemin törenlerinin bir yansıması olarak “yemin içmek” terimi günümüzde kadar halk arasında kullanılmıştır.⁵⁶⁴

Yakutlar suyun temizliğini koruyan ve balıkların çoğalmasını sağlayan, suyun kirlenmesini ve göllerin kurutulmasını, yakını ölmüş birinin yedi gün boyunca balık avına çıkmasını, gölü, ırmağı geçmesini ve kış günü ırmağın buzı üzerinde ateş yakılmasını sevmeyen, bu işleri yapanlara karşı nefret duyan ve kin besleyen su ruhunu, “Küöh Tollon Boyon (Ukulaan Ayı)” olarak adlandırır, balık tutmaya çıkmadan önce su ruhu Küöh Bolloh Toyon’a dua edip ondan avlarının uğurlu geçmesini dilerlerdi.⁵⁶⁵

Başkurtlarda “Semrük” adı verilen iki başlı kuşun “dirilik suyu” içtiği için ölümsüz olduğuna; Kazak, Kırgız ve Yakutlarda çocuksuz kadınların, çayın kenarındaki tek yüksek ağacın altında, boz atın derisi üstünde geceleyerek veya kurban keserek çocuk sahibi olacaklarına inanılırdı.⁵⁶⁶ Çocuksuz kadınların çocuk sahibi olabilmek için suyu muhatap tayin etmeleri, suyun yaratıcı güç olarak görüldüğünü, Semrük'ün içtiği dirlik suyunun isminden de anlaşılacağı gibi de herhangi bir su olmayıp hayat suyu olduğunu gösterir.

Nart Boyu Türklerinin mitolojilerinde, bulunduğu topraklarda hem maddi hem de manevi zenginlik bulunduğu inanılan “Su Anası” adıyla bilinen tanrıçaya ayrı bir önem verilerek saygın bir yer ayrılmak suretiyle suya ayrı bir kutsallık atfedildiği; halkın, Su

⁵⁶¹Türkyılmaz, 2013, **a.g.k.**, s. 86.

⁵⁶²Ögel, 1995, **a.g.k.**, s. 315.

⁵⁶³Roux, 1994, **a.g.k.**, s. 114.

⁵⁶⁴Ögel, 1995, **a.g.k.**, s. 316.

⁵⁶⁵Beydili, 2004, **a.g.k.**, s. 364.

⁵⁶⁶Beydili, 2004, **a.g.k.**, s. 497, 502.

Anası'nın köşkünün bulunduğu Horla Gölü'ne maddi zenginlik için değil gönül ve kalp zenginliği için gittiği görülür.

Türk kültüründe, “Ab-ı hayat” olarak da adlandırılan hayat suyunun, içene ölümsüzlük ya da normal bir insan ömründen daha uzun bir ömür sağlayan bir su kaynağı olduğuna inanılmış, Ab-ı hayat halk anlatımlarında Hızır'a ölümsüzlük veren kaynak olarak yer almış;⁵⁶⁷ normal su kaynaklarına verilen önem yanında termal su kaynaklarına önem verilmiş, şifa verme özelliğine sahip olduklarından termal su kaynakların kutsallık mertebelerini daha da yükseltilmiştir.⁵⁶⁸

Suyun, baba olması, evlat bahşetmesi, öfkelenmesi ve Türk diline yemin içme biçiminde yansıması, inanç sistemlerinde kendisine yer bulmuş olması tarihi süreç içinde Türk menşeli birçok halkın yaşamında suyun her zaman kutsal bir değer kazandığını gösterir. Türk mitolojilerinde suyun bazen bereket ve gücü sembolize eden bir kutsal, bazen koruyucu ve cezalandırıcı tanrı, bazen de yaratılışın başlangıcı olarak göl, çay, deniz, pınar gibi su kaynakları olarak inanç sistemlerinde yerini aldığı ve Türk halklarının yaşadıkları alanlarda maddi ve manevi dünya açısından önemli bir yere sahip unsurlardan biri haline geldiği görülür. Türklerde gök kutsal sayıldığından ondan gelen yağmur suyunun da kutsal sayılmış olabileceği düşünülmüş, temizlik aracı olmasının yanı sıra suyun yaratıcı olduğu, başlangıcı oluşturduğu, gençleştirme ve ölümsüzlük işlevlerini yerine getirdiği sürekli olarak vurgulanmış ve suyun kutsallığı her zaman ortaya konulmuştur.

Yılda iki defa, yere kurban veren ve kış mevsimini törenle kutlayan Uygurlar, ayrıca kötü ruhları uzaklaştırmak için altın ve gümüş kaplar içine koydukları suları birbirlerine serperlerdi.⁵⁶⁹ Uygur metinlerinde geçen “*Eçkü süti bir yunsar (Keçi südü ile yıkanır sa), Et-özin arıg yunıp (vücudunu temizce yunup, yıkayıp), Yunsun arıtınsun (yunup, yıkanıp, temizlensin)*” ifadeleri,⁵⁷⁰ suya verilen önemin dile yansımalarıdır. Türkler için temizlenme eylemi sadece inanç sisteminin bir ritüeli ya da emri olarak kalmamış, sosyal hayat için de vazgeçilmez bir kültür ögesine dönüşmüştür.

⁵⁶⁷Boratav, 2012, **a.g.k.**, s. 29.

⁵⁶⁸Boratav, 2012, **a.g.k.**, s. 113.

⁵⁶⁹Ögel, 1971, **a.g.k.**, s. 125.

⁵⁷⁰Ögel, 1978, **a.g.k.**, s. 103.

4.2. İslamiyet Sonrası Türk Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Hamam Yapıları

İslamiyet'te akan suyla temizlik esas olduğundan Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra birçok emir ve yasakta olduğu gibi temizlik için emredilen esaslara uymuş, bu da yıkanma şekillerine ve Türk Hamam mimarisine etki etmiştir.

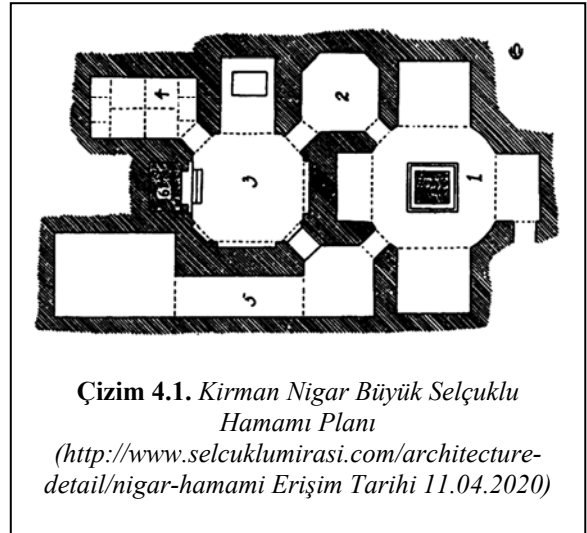
İslamiyet'i kabul ettikten sonra da Türkler için temizlik ve suyun hat safhada önem kazanmasının en önemli iki nedeninden birini İslamiyet'in temizliği emrederek ibadetlerin temizlenmeden yapılamayacağını bildirmesi, ikincisini kişisel bakım ve sosyal çevre ilişkisine gösterilen özen oluşturur ki İslamiyet bu konuları da vurgular.

4.2.1. Türkiye Dışındaki Çeşitli Türk Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Hamam Yapıları

İran'da, Kirman'ın güneyinde Nigar'da bulunan Büyük Selçuklu (1040-1158) hamamı, kısmen Suriye'deki Memluk hamamlarını hatırlatsa da sıcaklık bölümü ve mimari özellikleriyle Türkiye'de inşa edilen Türk hamamlarına yakındır (Bkz: Çizim 4.1).⁵⁷¹

Zengiler döneminde (1146-1233) Şam'da inşa edilen Bizuri Hamamı (Bkz: Çizim 4.2), dört köşesinde yer alan büyük boyutlu nişler ve bu bölümün yanlarında

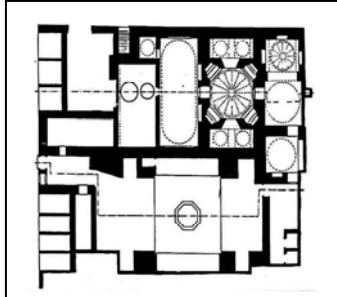
yer alan iki birimli halvet hücrelerine sahip bir mekânla, hemen bu mekânın arkasında yer alan dikdörtgen tabanlı bir mekân olmak üzere iki mekândan oluşan sıcaklığı, Şam'daki Cevze (Bkz: Çizim 4.3) ve Kanatır Hamamları içinde büyük boyutlu nişler olan sekizgen tabanlı ve kubbeli bir mekânla hemen arkasında yer alan dikdörtgen tabanlı bir mekân olmak üzere iki mekândan oluşan sıcaklık bölümlerine sahip olması itibarıyla Türk hamamlarının bir çeşitlemesini sunarlar.

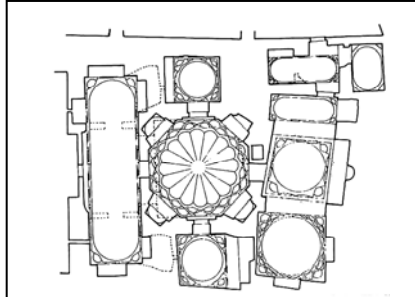
Çizim 4.1. Kirman Nigar Büyük Selçuklu Hamamı Planı

(<http://www.selcuklumarasi.com/architecture-detail/nigar-hamami> Erişim Tarihi 11.04.2020)

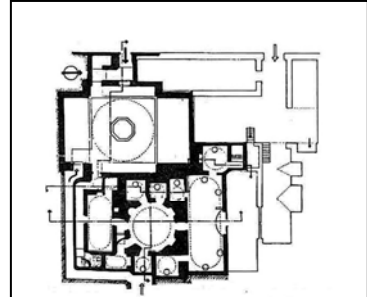
⁵⁷¹Önge, 1988, a.g.k., s. 403.

Çizim 4.2. Şam Bizuri Hamamı Planı (Eyice, 1997, s. 407)

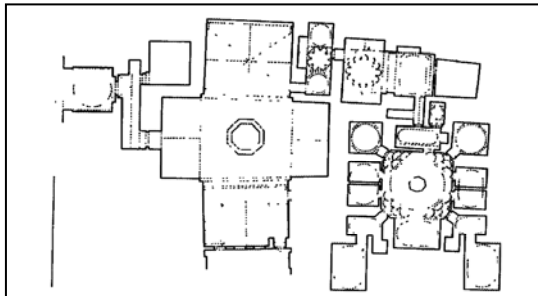

Çizim 4.3. Şam Cevze Hamamı Planı (Eyice, 1997, s. 407)

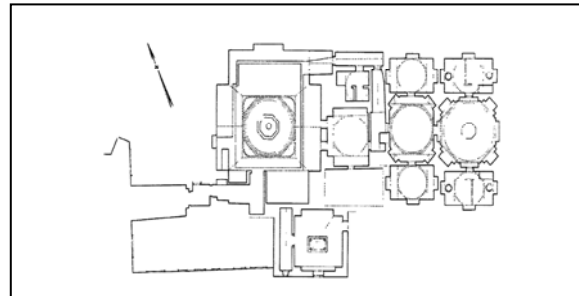

Çizim 4.4. Şam Verd Hamamı Planı (Eyice, 1997, s. 408)

Memlukler zamanında (1250-1382) inşa edilen Şam'daki Verd Hamamı'nın soğukluk/soyunmalık mekânında eyvanlara yer verildiği, sıcaklık bölümünün de nişlerle çevrelenen daire tabanlı bir merkezi birimin iki yandan halvet hücreleriyle sınırlandırıldığı bir mekân düzenine sahip olduğu görülür (Bkz: Çizim 4.4). Memluklerin Şam'daki Tevrizi Hamamı'nın sıcaklık bölümü dört eyvanlı köşe halvetli bir mekân düzenine sahiptir. Sultan Hamamı'nın soğukluk/soyunmalık bölümünde eyvanlara yer verildiği görülür. Memluklerin Tripoli'de 1333 yılında inşa ettirdikleri Al Nuri Hamamı (Bkz: Çizim 4.5)⁵⁷² dört eyvanlı soğukluk/soyunmalık bölümü ve iki yandan halvet hücreleriyle sınırlandırılmış tek eyvanlı sıcaklık bölümüyle dikkat çeker. Memlukler tarafından Tripoli'de 1294-98 yılları arasında inşa ettirilen İzz'al-Din Hamamı'nın (Bkz: Çizim 4.6)⁵⁷³ sekizgen tabanlı sıcaklık bölümünün sekiz duvarında da nişler bulunur. Mekân iki yönden oldukça geniş tutulmuş halvet hücreleriyle sınırlanmıştır. Bazı Memluk hamamlarında doğrusal hatlı cehennemlik bulunması yapının cehennemlik bölümünden gelen tek bir kanalla ısıtılması mekânsal ve işlevsel çözümleri de beraberinde getirmiştir.⁵⁷⁴ Cehennemlik bölümü, sıcaklığa ait eyvanların tabanlarına doğru bir

Çizim 4.5. Tripoli Al Nuri Hamamı Planı (Liebich, 1983, s. 194)

Çizim 4.6. Tripoli İzz'al-Din Hamamı Planı (Liebich, 1983, s. 192)

⁵⁷²Liebich, 1983, a.g.k., s. 194.

⁵⁷³Liebich, 1983, a.g.k., s. 189.

⁵⁷⁴Rifaioğlu, 2018, a.g.k., s. 556.

yayılım göstermediğinden bu hamamların zeminden ısıtılmayan eyvanları bulunmaktadır.⁵⁷⁵ Memluk Hamamlarında yüksek sıcaklıklara sahip klasik anlamda kapalı küçük halvet hücrelerinin bulunmaması, bir tercihin doğurduğu mimari bir çözüme işaret eder. Memluk Hamamlarının kısa kenarları oldukça dar tutulmuştur, dikdörtgen tabanlı uzun göbek taşları da doğrudan cehennemlik kurgusuyla ilişkilidir.⁵⁷⁶

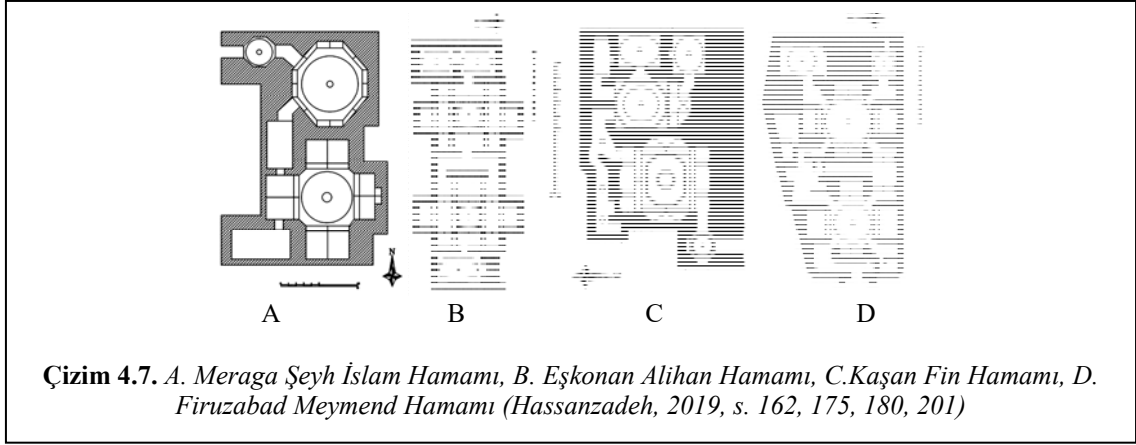
Memluklerin Şam'da inşa ettirdikleri Verd ve Sultan Hamamları, plan ve mekân düzenleri açısından Türkiye'deki Türk Hamamlarına benzerler. Verd Hamamı kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, yanlarda tonozlara oturan, ortası kubbe örtülü soğukluk/soyunmalık mekânına sahiptir. Bu mekândan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı ılıkılık kısmına, buradan da sıcaklığın ortada içten daire dıştan dikdörtgen tabanlı orta mekânına geçilir. Sıcaklık bölümünün halvet hücreleri hemen hemen Türkiye'deki Türk Hamamlarının halvet hücrelerine benzer konumda bulunurlar.

Türkiye toprakları dışında Türk hamam mimarisinin klasik mekân düzenlerini kullanan bir diğer Türk toplumu da 15. yüzyılın sonlarına doğru Türkiye'nin Yozgat bölgesinden Kuzey Azerbaycan'a giderek Gence yöresini kendilerine vatan edinen Akça (Ağça) Koyunlu, Akçalı (Ağçalı) ve Şam Bayatı Türkmen obalarından meydana gelen Kaçarlardır.⁵⁷⁷ Kaçarlar 18. yüzyılın sonuna kadar farklı devletlerin hakimiyeti altında bulunmuş ve ancak 1796 yılında İran'da siyasi hakimiyet sağlamışlardır. 15. yüzyılın sonlarına doğru Türkiye'den Azerbaycan'a göçerek bundan yaklaşık 300 yıl sonra siyasi otorite olmayı başaran Kaçarların İran'da ortaya koydukları hamam yapılarıyla aradan geçen 300 yılda Türkiye'de Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde ortaya konulan hamam mimarisini ve hamam geleneklerini unutmadıklarını ve yeni yurtlarına taşıdıklarını gösterir. Bu durum, Kaçarlar tarafından inşa edilen hamam yapılarını ayrıca önemli kılar.

⁵⁷⁵Rifaioğlu, 2018, **a.g.k.**, s. 556.

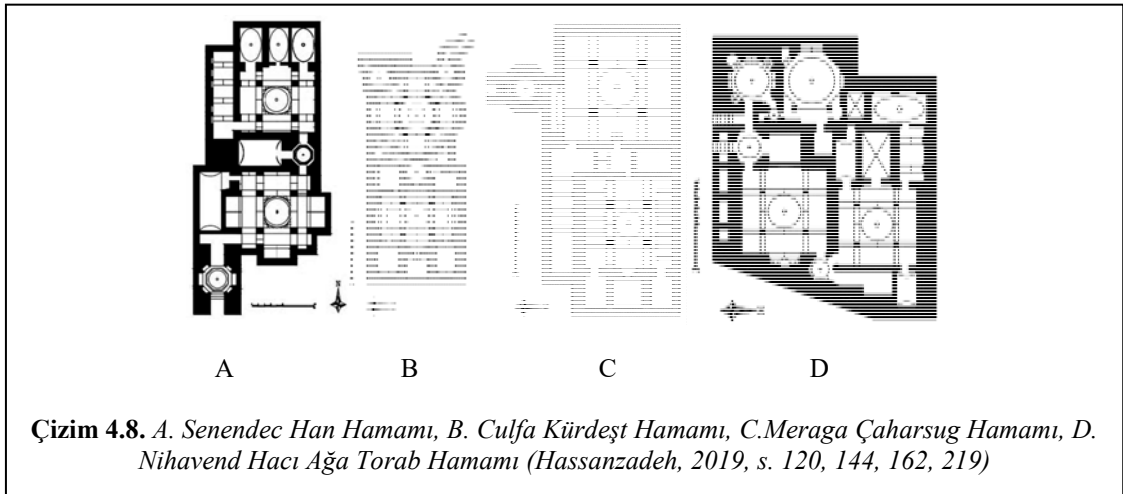
⁵⁷⁶Rifaioğlu, 2018, **a.g.k.**, s. 557.

⁵⁷⁷F. Sümer (2001). Kaçarlar. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 24, s. 51-53; J. Hassanzadeh (2019). *İran'da Zend ve Kaçar Dönemi Hamam Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 21. Kaçarlar, Zendlere son verdikten kısa bir süre sonra M. 1796 yılında Ağa Muhammed Han ile bağımsızlıklarını kazanmış ve 1925 yılında başlayan Pehleviler dönemine kadar İran'da hüküm sürmüşlerdir.

Kaçar Hamamlarının sıcaklık bölümleri genellikle diğer Türk devletlerinin hamam yapılarında olduğu gibi tek, çift, üç ya da dört eyvanlıdır. Bu yapılara Meraga Şeyh İslam Hamamı (18. yüzyılın sonu-20. yüzyılın başı)⁵⁷⁸, Eşkonan Alihan Hamamı (18. yüzyılın sonu-20. yüzyılın başı)⁵⁷⁹, Kaşan Fin Hamamı (1797-1834)⁵⁸⁰, Firuzabad Meymend Hamamı (18. yüzyılın sonu-20. yüzyılın başı)⁵⁸¹ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.7).

Eyvanlı ve köşe halvet hücreli sıcaklık bölümlerinin yanı sıra eyvansız fakat halvet hücreli mekân düzenine sahip sıcaklık bölümlerine sahip hamam yapıları da bulunur. Bu yapılara Senendec Han Hamamı (1805)⁵⁸², Culfa Kürdeşt Hamamı (18. yüzyıl sonu-19. yüzyıl başı)⁵⁸³, Meraga Çaharsug Hamamı (18. yüzyılın sonu-20. yüzyılın

⁵⁷⁸Hassanzadeh, 2019, **a.g.k.**, s. 169.

⁵⁷⁹Hassanzadeh, 2019, **a.g.k.**, s. 175.

⁵⁸⁰Hassanzadeh, 2019, **a.g.k.**, s. 175.

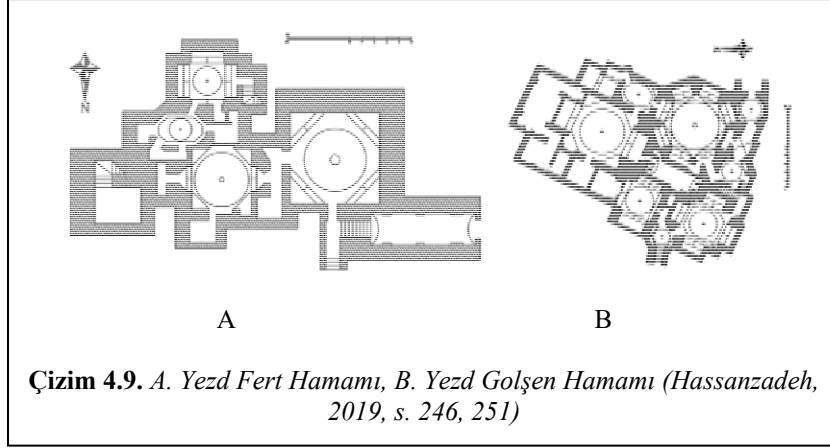
⁵⁸¹Hassanzadeh, 2019, **a.g.k.**, s. 201.

⁵⁸²Hassanzadeh, 2019, **a.g.k.**, s. 120.

⁵⁸³Hassanzadeh, 2019, **a.g.k.**, s. 144.

başı)⁵⁸⁴ ile Nihavend Hacı Ağa Torab Hamamı'nın erkekler bölümü (1824)⁵⁸⁵ örnek olarak verilebilir (Bkz: Çizim 4.8).

Kaçarlar döneminde, Nihavend Hacı Ağa Torab Hamamı (1824), Yezd Fert Hamamı (1827) ve Yezd Golşen Hamamı (1827)⁵⁸⁶ gibi çifte hamamlar da inşa edilmiştir (Bkz: Çizim 4.9). Bu durum Kaçar Hamamlarının Türkiye'deki Türk Hamamlarıyla ortak bir diğer yönünü daha ortaya koyar.

Eyvana sahip olsun ya da olmasın Kaçar hamamlarının sıcaklık bölümleri genel olarak mekânın ortasında yer alan dört serbest destekten birbirlerine ve duvarlara atılan kemerle dokuz birime ayrılır. Birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmış dört serbest destekle sınırlandırılan ve diğer birimlerden hem daha yüksek hem daha geniş tutulan ortadaki birimin, kubbeyle örtülerek vurgulanmasıyla sıcaklık bölümünün bir merkezi birim etrafında şekillenmesi sağlanır. Karahanlıların Kışlak Hazara Cami ile başlayan, Türkiye'deki ilk örneği Tokat Garipler Cami'nde görülen ve Osmanlı mimarisinin klasik dönem camilerinde gelişimini tamamlayarak günümüze kadar kullanılagelen, mekânın bir merkez birim etrafında şekillendirilmesi olgusu Türk mimarisinin en çok kullanılan karakteristik özelliklerindendir.

Kaçar Hamamlarının diğer Türk Hamamlarından en önemli farkı “heşti” olarak adlandırılan bir mekâna sahip olmalarıdır.⁵⁸⁷ Kaçar Hamamlarının büyük çoğunluğunda görülen sekizgen, altıgen, dikdörtgen ya da kare tabanlı olabilen heşti mekânı klasikleşmemiş bir mekân düzeni olarak hamam yapılarının ilk mekânı olma özelliğine sahiptir.⁵⁸⁸ Kaçar Hamamlarında halvet hücrelerine yer verilmesi karakteristiktir.

⁵⁸⁴Hassanzadeh, 2019, **a.g.k.**, s. 162.

⁵⁸⁵Hassanzadeh, 2019, **a.g.k.**, s. 219.

⁵⁸⁶Hassanzadeh, 2019, **a.g.k.**, s. 219-246-251.

⁵⁸⁷Hassanzadeh, 2019, **a.g.k.**, s. 31.

⁵⁸⁸Hassanzadeh, 2019, **a.g.k.**, s. 31.

Türkiye’de inşa edilmiş Türk hamamlarının halvet hücreleri belli bir nizama uygun olarak genellikle birbirlerine 90°’lik açı yapan eyvanların köşelerinde yer alırken, Kaçar hamamlarında⁵⁸⁹ halvet hücrelerinin bu nizama uyulmaması Kaçarların kendilerine has bir hamam mimarisine sahip olarak Türk Hamamlarının bir varyasyonunu ortaya koyduklarını gösterir.

Türklerin Orta Asya’dan beraberlerinde getirdikleri akan suda yıkanma kültürü ile İslam dairesine girdikten sonra benimsedikleri hamam kültürünün benzerlik göstermesi ve temizliğin İslamiyet’te çok önemli bir yer tutması, Türk hamam kültürünün belirginleşip gelişmesinde temel teşkil etmiştir.⁵⁹⁰

4.2.2. Türkiye Selçuklu Çağı ve Beylikler Dönemi Uygarlığında Yıkanma Kültürü, Hamam Yapıları ve Sıcaklık Bölümlerine Göre Hamam Tipleri

Konar-göçer Türklerin deriden yapılmış, “çerge” denilen çadır hamamlarında yıkandıkları, Orta Asya Türk devletlerinde hükümdarların da sefer sırasında bu çadır hamamları kullandığı bilinmektedir.⁵⁹¹ Çerge hamamların, koşullar ne olursa olsun özellikle seferi durumlarda temizliğe verilen önemi göstermesi bakımından Türk kültür tarihi açısından önemleri çok büyüktür.

Türkiye Selçukluları ve çağdaşları erken dönem beyliklerinin çokça inşa edilmiş yapı türlerinden birini de hamamlar oluşturur. Bu dönemde, genellikle vakıf olarak kurulan hayır müesseseleri yanına bir hamam yapılmıştır. Medrese, imaret, şifahane ve kervansaray yapılarının bünyesinde bulunan hamamlar bu müesseselerin mensuplarına ve misafirlerine hizmet vermiş; ayrıca, kamu hizmeti için daha ziyade sultanlar ve devlet adamları tarafından sadece erkek ve kadınlar için ayrı ya da aynı tek yapı bloğu içinde erkekler ve kadınlara ait ayrı bölümleri bulunan çifte hamamlar yaptırılarak vakfedilmiştir.⁵⁹² Sadece kadınlar için olan mahalle hamamlarına “avret”, erkekler için olan çarşı hamamlarına “rical hamamı” denilmekteydi.⁵⁹³ Tek ve çifte hamamların yanı sıra belli bir grup için tasarlanmış, özel hamam olarak adlandırılabilir köşk, konak,

⁵⁸⁹Kaçarlar tarafından inşa edilen daha fazla hamam örneğine ulaşmak ve söz konusu yapılarla ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Hassanzadeh, 2019, **a.g.k.**

⁵⁹⁰Ö. Özgen (2016). Kültürel Miras Kapsamında “Türk Hamamı” Üzerine Bir İnceleme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*. 42, s. 114.

⁵⁹¹Turan, 2009, **a.g.k.**, s. 346-347.

⁵⁹²Turan, 2008, **a.g.k.**, s. 346.

⁵⁹³Bozok, 2005, **a.g.k.**, s. 71.

kışla, saray, kervansaray ve tekke gibi yapılarda, bünyesinde yer aldıkları yapılara göre boyutlandırılmış, klasik hamam yapılarında bulunan bazı bölümlerinin planlarına dâhil edilmediği küçük ölçekli hamamlar da bulunmaktaydı.⁵⁹⁴ Türkiye coğrafyasında ilk kez Selçuklu Çağında kendine has bir karaktere sahip olan Türk hamam mimarisinin temeli atılmıştır. Daha sonraki yıllarda mimari öğelerde görülen ufak tefek farklılıklar dışında ana karakteri hiç bozulmadan günümüze kadar devam edegelen bu hamamların, Türk mimarlık tarihinde önemli bir yeri bulunur.

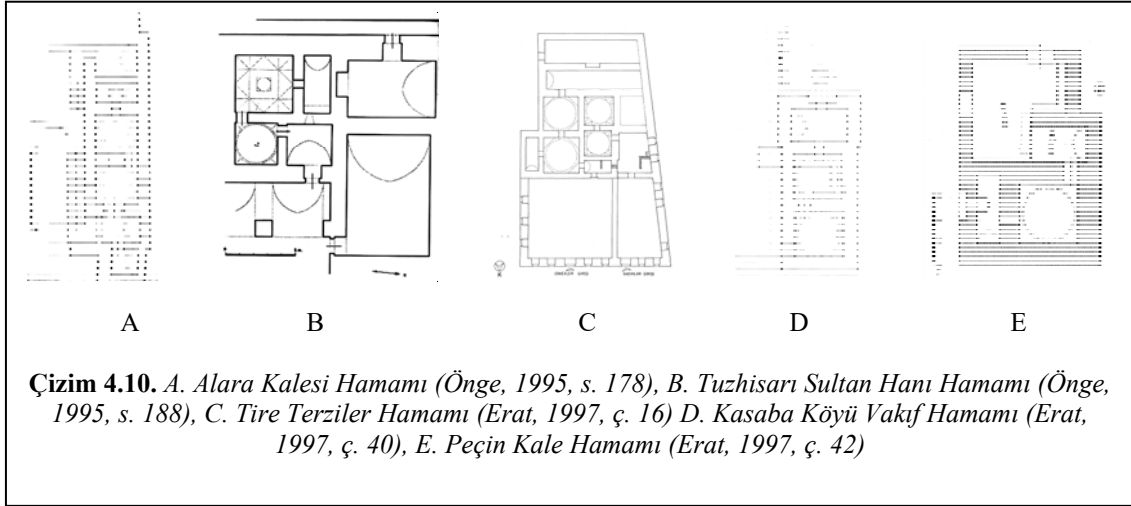
Zaman ve mekân fark etmeksizin Türk devletlerinin hüküm sürdüğü coğrafyalarda Türkler tarafından ortaya konan hamam yapılarının mekânsal kurgularının varyasyonlar dahil olmak üzere hemen hemen aynı olduğu görülür. Türkiye dışında hüküm süren Türk devletlerinden Karahanlı, Büyük Selçuklu, Zengi, Memluk ve Kaçarların hamam yapılarının, Türkiye Selçuklularıyla erken ve geç dönem Türk beylikleri tarafından inşa edilen hamam yapılarına mekânsal olarak oldukça benzerliği, Osmanlı İmparatorluğu zamanında mimari programa yeni mekân düzenlerinin dahil edilse de bu benzerliğin Osmanlı hamamlarında da görülmesi dikkat çekicidir. Türkler, tarihin herhangi bir diliminde ve herhangi bir coğrafyada çevre kültürlerin de mimarlık alanında ortaya koydukları eserlere kayıtsız kalmadan kendi mimari programlarına sadık kalmayı başaramışlardır.

Türkler, Türkiye Selçukluları ile erken ve geç beylikler döneminde inşa edilen hamam yapılarının sıcaklık bölümlerini bir bütün olarak kare ve dikdörtgen tabanlı bir alana oturtulmuşlardır. Kare alana oturtulan sıcaklık bölümleri genellikle dört eyvan ve üç-dört köşe halvetli, eyvansız ve köşe halvetsiz tek mekânlı, eyvansız ancak halvetli olmak üç ayrı tipte inşa edilmişlerdir. Dikdörtgen alana oturtulan sıcaklık bölümleri ise genellikle iki ya da üç eyvanlı ve iki, üç ya da dört halvetli, iki birimli bir ana mekân etrafında şekillenen halvetli/halvetsiz, tek bir mekân etrafında şekillenen halvet hücreli olmak üzere üç ayrı tipte inşa edilmişlerdir.

Bir bütün olarak oturduğu alana bakılmaksızın, birbirine eş birden fazla mekândan, çok sayıda eş birimi bulunan eş bölüntülü tek bir mekândan ya da farklı ölçülerde çok sayıda birimi bulunan çok bölüntülü mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan hamam yapıları da bulunur.

⁵⁹⁴Önge, 1995, a.g.e., s. 11.

Sıcaklığı kare alana oturan hamam yapılarından sıcaklık bölümlerinde eyvansız ve halvetsiz tek bir mekândan oluşan sıcaklık bölümlerine sahip hamamlara Alara Kalesi Hamamı (1224/25) ve Kayseri Tuzhisarı Sultan Hanı Hamamı (1232/36) örnek verilebilir. Genellikle iç kale, kervansaray ya da konakların bünyesinde bulunan ve bir kişiye ya da belli bir zümreye hizmet eden bu tarz sıcaklık bölümlerinin ayrıca Aydınoğulları döneminde yapılan Tire Terziler Hamamı'nın hem kadınlar hem erkekler bölümünde (14. Yüzyılın ilk yarısı)⁵⁹⁵, Candaroğulları döneminde inşa edildiği düşünülen Kasaba Köyü Vakıf Hamamı'nda (14. yüzyıl) ve Menteşeoğulları döneminde inşa edildiği düşünülen Peçin Kale Hamamı'nda (14. yüzyıl)⁵⁹⁶ da yer aldıkları görülür (Bkz: Çizim 4.10).

Kare bir alanı kaplayan, dört eyvanlı ve üç, dört köşe halvetli mekân düzenlerine sahip sıcaklık bölümleri olan hamam yapılarına, Kars Ani Manuçehr Hamamı (11. yüzyılın sonu 12. yüzyılın başı)⁵⁹⁷, Mardin Sitti Radviyye Hamamı (12. yüzyılın son çeyreği)⁵⁹⁸, Divriği Aşağı Hamam (13. yüzyıl)⁵⁹⁹, Divriği Bekirçavuş Hamamı (13. yüzyıl)⁶⁰⁰, Kayseri Huand Hatun Hamamı erkekler bölümü (13. yüzyılın ikinci çeyreği)⁶⁰¹, Konya Sultan Hamamı (13. yüzyılın ikinci yarısı)⁶⁰², Konya Meram Sahip

⁵⁹⁵B. Erat (1997). *Anadolu'da 14. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 89.

⁵⁹⁶Erat, 1997, **a.g.k.**, s. 294, 312.

⁵⁹⁷Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 111.

⁵⁹⁸Söz konusu yapının tarihlendirmesi için bkz: A. Gabriel (1940). *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale*. Paris: E. De Borccard, s. 297; A. Altun (1971). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*. İstanbul: Gün Matbaası, s. 114; Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 122.

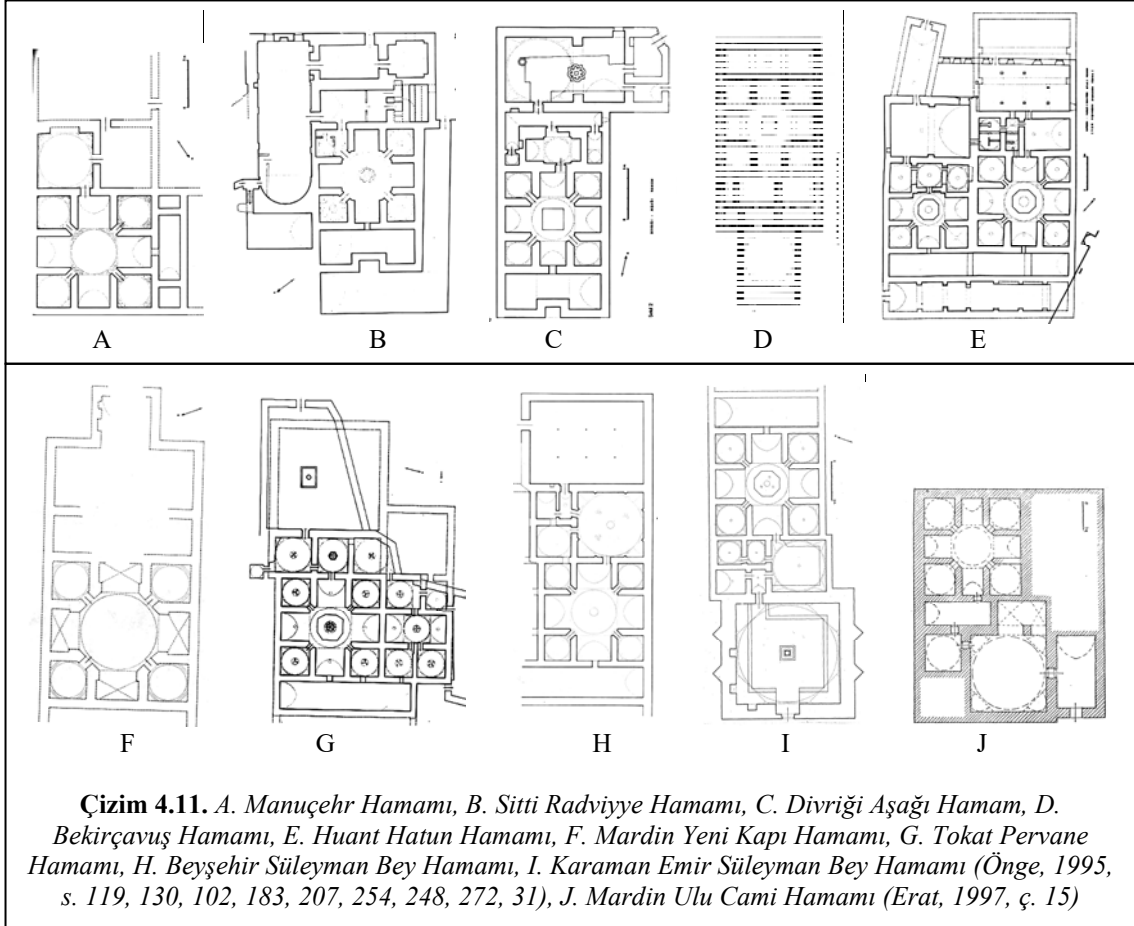
⁵⁹⁹N. Sakaoğlu (1971). *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*. İstanbul: Milliyet Yayınları, s. 208.

⁶⁰⁰Sakaoğlu, 1971, **a.g.k.**, s. 209.

⁶⁰¹Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 207.

⁶⁰²S. Parlak (2008). Sahib Ata Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 35, s. 517.

Ata Hamamı (13. yüzyılın ikinci yarısı)⁶⁰³, Mardin Yenikapı Hamamı (13. yüzyılın ikinci yarısı)⁶⁰⁴, Tokat Pervane Hamamı erkekler bölümü (13. yüzyılın son çeyreği)⁶⁰⁵, Konya Beyşehir Süleyman Bey Hamamı (13. yüzyılın sonu)⁶⁰⁶ ve Karaman Emir Süleyman Hamamı (14. yüzyıl)⁶⁰⁷, Mardin Ulu Cami Hamamı (14. yüzyılın ilk yarısı)⁶⁰⁸, Akşehir Meydan Hamamı (M. 1329-30)⁶⁰⁹ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.11).

⁶⁰³M. Mutlu (2014). *Konya'da Su Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 224.

⁶⁰⁴Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 248.

⁶⁰⁵H. Cinlioğlu (1976). *Tokat Coğrafyası ve Tarihi*. Ankara: Öngel Kitabevi, s. 23.

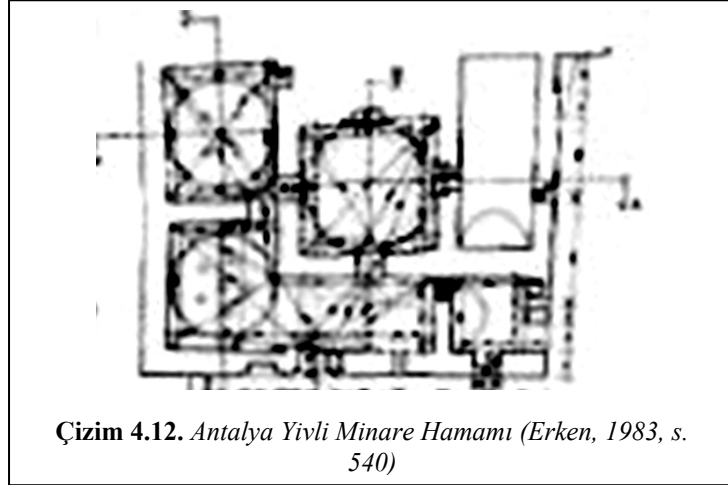
⁶⁰⁶Y. Önge (1968). Konya-Beyşehir'de Süleyman Bey Hamamı. *Vakıflar Dergisi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 7, s. 139-144.

⁶⁰⁷E. Diez vd. (1950). *Karaman Devri Sanatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 49.

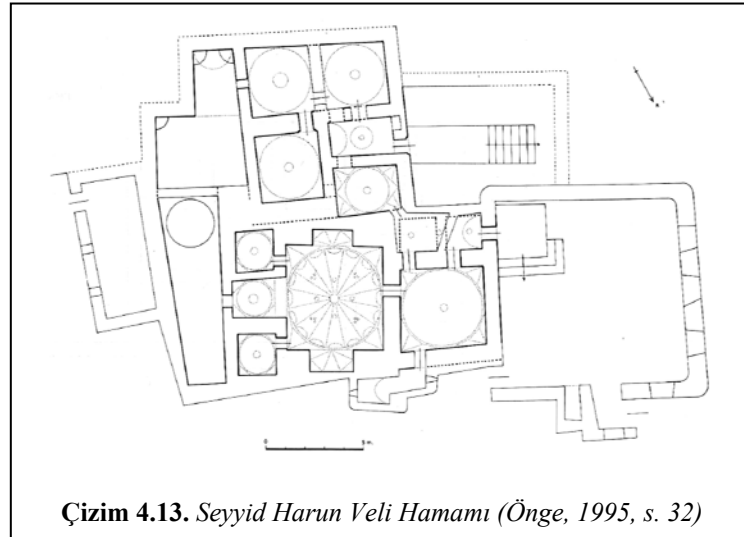
⁶⁰⁸İ. Yıldız (2008). *Mardin'deki Su Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 156.

⁶⁰⁹Erat, 1997, **a.g.k.**, s. 294, 70.

Kare bir alanı kaplayan, eyvansız fakat halvet hücreli mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan hamam yapılarına Antalya Yivli Minare Hamamı (13. Yüzyıl ilk yarısı)⁶¹⁰ (Bkz: Çizim 4.12), Tokat Pervane Hamamı kadınlar bölümü (13. Yüzyılın son çeyreği)⁶¹¹, Konya Türbe Hamamı erkekler bölümü (13.-14. Yüzyıl)⁶¹² örnek verilebilir.

Dikdörtgen bir alanı kaplayan, iki birimli bir ana mekân etrafında şekillenen halvetli/halvetsiz mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan hamam yapılarına Seydişehir Seyyid Harun Veli Hamamı kadınlar bölümü (1302-1320)⁶¹³ örnek gösterilebilir (Bkz: Çizim 4.13). Selçuklu ve Osmanlı döneminde kısıtlı sayıda yapıda görülen söz konusu mekân düzeni çok fazla tercih edilmemiştir.

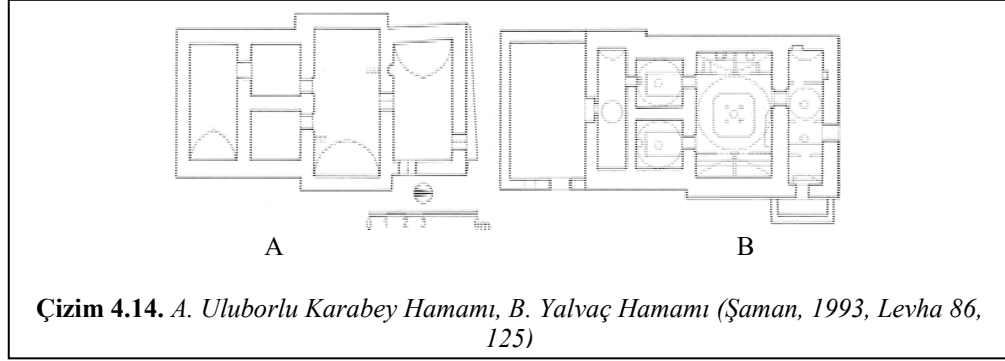
⁶¹⁰S. Erken (1983). *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1, s. 540.

⁶¹¹Cinlioğlu, 1976, **a.g.k.**, s. 23.

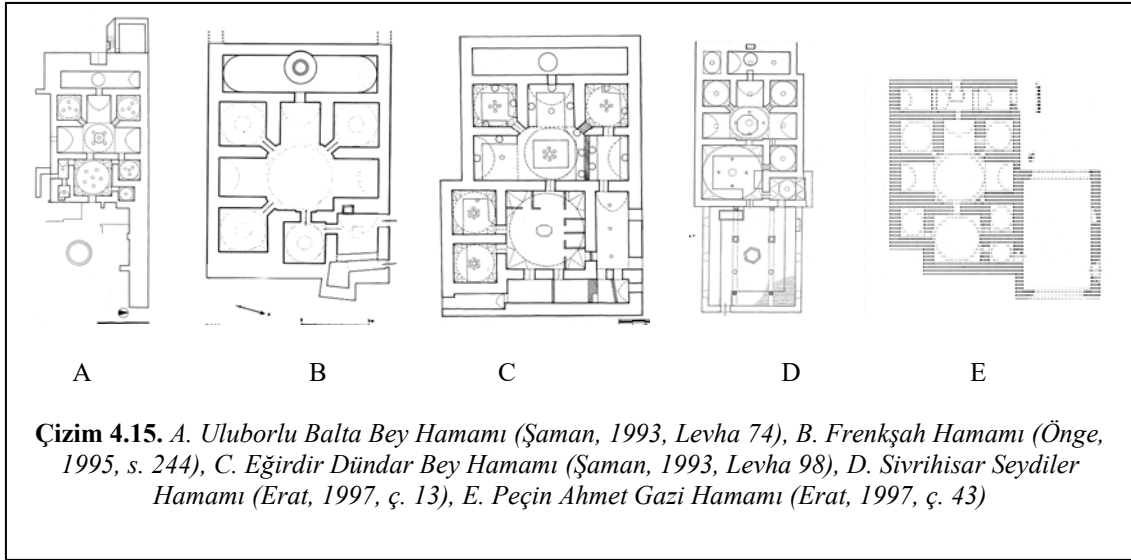
⁶¹²Detaylı bilgi için bkz: Y. Önge (1991). Konya Mevlâna Dergâhı’nın Kaybolan Bir Yapısı: Türbe Hamamı. 5. *Milli Mevlâna Kongresi (Tebliğler)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, s. 75-84.

⁶¹³Erat, 1997, **a.g.k.**, s. 46.

Dikdörtgen bir alanı kaplayan, eyvansız fakat halvet hücreleri bulunan mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan yapılara Uluborlu Karabey Hamamı (1240)⁶¹⁴ ve Yalvaç Hamamı (14. yüzyıl)⁶¹⁵ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.14).

Dikdörtgen bir alanı kaplayan, iki-üç eyvanlı ve iki, üç, dört halvet hücreli mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan yapılara Uluborlu Balta Bey Hamamı (1179-80)⁶¹⁶, Kayseri Huand Hatun Hamamı kadınlar bölümü (13. yüzyılın ikinci çeyreği)⁶¹⁷, Frenkşah Hamamı (13. yüzyılın üçüncü çeyreği)⁶¹⁸, Seydişehir Seyyid Harun Veli Hamamı erkekler bölümü (1302-1320)⁶¹⁹, Eğirdir Dünder Bey Hamamı (1307-8)⁶²⁰, Sivrihisar Seydiler Hamamı (14. yüzyıl)⁶²¹, Peçin Ahmet Gazi Hamamı (14. yüzyılın son

⁶¹⁴S. Demirdal (1968). *Bütünüyle Uluborlu*. İstanbul: Acar Matbaası, s. 134; N. Şaman (1993). *Isparta ve Çevresindeki Selçuklu-Beylikler Dönemi Yapıları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 111.

⁶¹⁵Şaman, 1993, **a.g.k.**, s. 150.

⁶¹⁶Demirdal, 1968, **a.g.k.**, s. 134; Şaman, 1993, **a.g.k.**, s. 111.

⁶¹⁷Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 207.

⁶¹⁸Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 237.

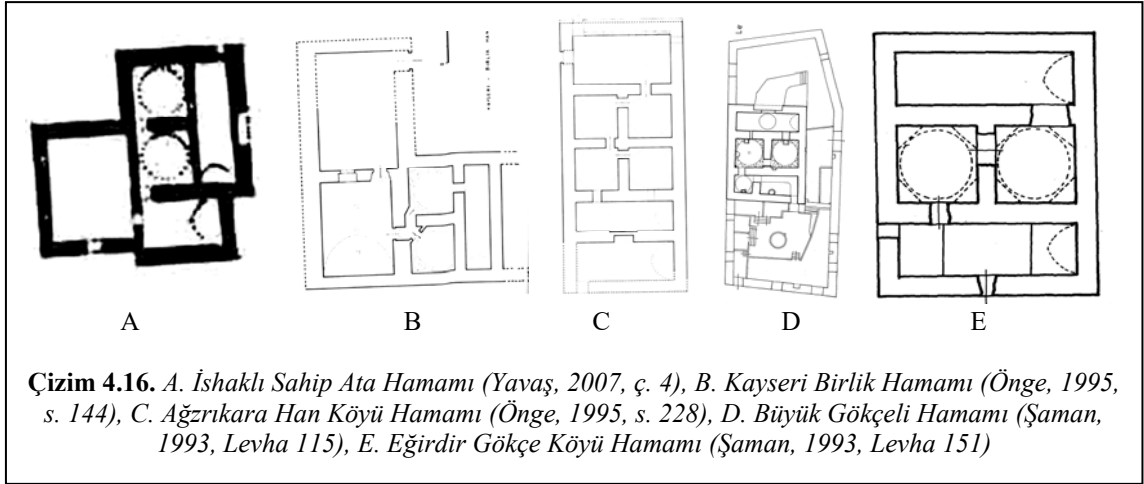
⁶¹⁹Erat, 1997, **a.g.k.**, s. 46.

⁶²⁰Şaman, 1993, **a.g.k.**, s. 127.

⁶²¹Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 26.

çeyreği)⁶²², Konya Karaman Sekizçeşme Hamamı erkekler bölümü (15. yüzyıl)⁶²³, Konya Türbe Hamamı kadınlar bölümü (13.-14. yüzyıl)⁶²⁴ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.15).

Bir bütün olarak sıcaklık bölümlerinin kapladığı alana bakılmaksızın eş birimli ve çok bölüntülü mekân düzenlerine sahip sıcaklık bölümleri olan hamam yapılarına Kayseri Birlik Hamamı (12. yüzyılın sonu) ve Kayseri Sultan Hamamı (13. yüzyılın başı)⁶²⁵, Ağzıkara Han Köyü Hamamı (13. yüzyılın ikinci çeyreği)⁶²⁶, Afyon İshaklı Sahip Ata Hamamı (13. yüzyılın ilk yarısı)⁶²⁷ Isparta Büyük Gökçeli Köyü Hamamı (13.-14. yüzyıl)⁶²⁸, Eğirdir Gökçe Köy Hamamı (14. yüzyıl)⁶²⁹ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.16).

Çizim 4.16. A. *İshaklı Sahip Ata Hamamı* (Yavaş, 2007, ç. 4), B. *Kayseri Birlik Hamamı* (Önge, 1995, s. 144), C. *Ağzıkara Han Köyü Hamamı* (Önge, 1995, s. 228), D. *Büyük Gökçeli Hamamı* (Şaman, 1993, Levha 115), E. *Eğirdir Gökçe Köyü Hamamı* (Şaman, 1993, Levha 151)

Ayrıca Roma hamamlarının sekizgen bir alana oturan ve sekiz yönde büyük nişlere sahip olan mekân düzeni ve bu mekân düzeninin varyasyonlarının görüldüğü sıcaklık bölümlerine sahip hamam yapıları da bulunmaktadır. Ancak bu hamamlar genellikle antik dönemde inşa edilmiş bir hamam ya da kaplıca yapısının temellerinden istifade edilerek inşa edilmişlerdir. Mevcut bir yapı kalıntısından faydalanılmış olması sıcaklık bölümlerinde bu mekân düzeninin Selçuklu dönemi hamamlarında az da olsa ortaya çıkmasının temel nedenidir. Bu yapılara örnek olarak en geç 12. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olabileceği düşünülen Kayseri Külük Hamamı ile 13. yüzyılın sonunda inşa edilen Kastamonu Vakıf Hamamı⁶³⁰ ve 13.-14. yüzyıllara tarihlenen Mardin

⁶²²Erat, 1997, **a.g.k.**, s. 308.

⁶²³Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 54.

⁶²⁴Detaylı bilgi için bkz: Önge, 1991, **a.g.k.**, s. 75-84.

⁶²⁵Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 141, 145.

⁶²⁶İ. H. Konyalı (1974). *Abide ve Kitabeleriyle Niğde Aksaray Tarihi I*. İstanbul: Fatih Matbaası, s. 1080.

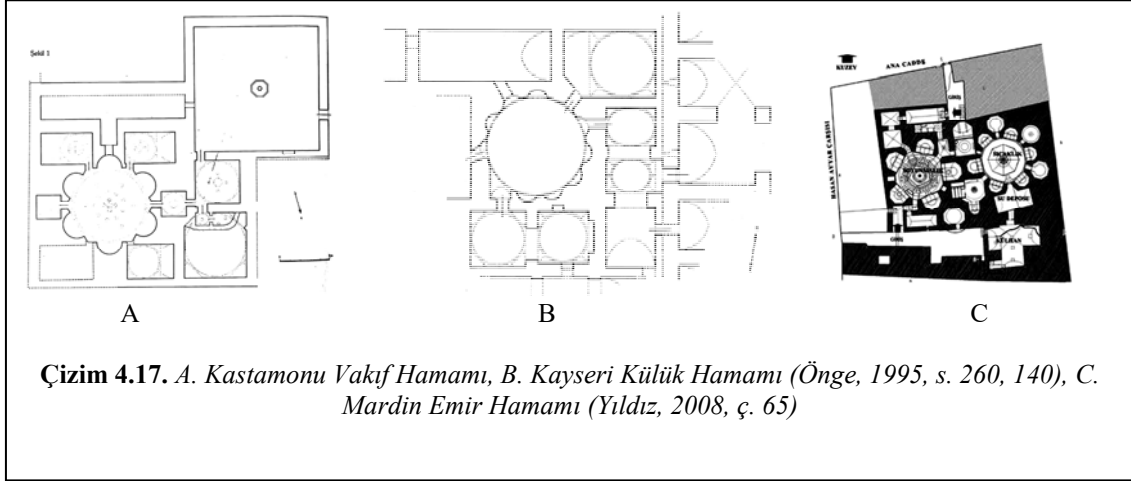
⁶²⁷A. Yavaş (2007). *Anadolu Selçuklu Veziri Sahip Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 49.

⁶²⁸Şaman, 1993, **a.g.k.**, s. 142.

⁶²⁹Şaman, 1993, **a.g.k.**, s. 170.

⁶³⁰Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 133, 257. Kayseri Külük Hamamı ile sıcaklık bölümü mekân düzeni açısından büyük benzerliğe sahip olan Kastamonu Vakıf Hamamı'nın antik bir yapının temelleri kullanılarak yapıldığı

Emir Hamamı⁶³¹ verilebilir (Bkz: Çizim 4.17). Söz konusu mekân düzendeki sıcaklık bölümlerinin az sayıdaki hamam yapısında görülmesi, bu mekân düzeninin pek benimsenmediğini gösterir.

4.2.3. Osmanlı Uygarlığında Yıkama Kültürü, Hamam Yapıları ve Sıcaklık Bölümlerine göre Hamam Tipleri

Osmanlı döneminde Türkiye'ye gelen yabancıların ve seyyahların dikkatini çeken Türk toplumunun hamam kültürü ve temizlik anlayışı, çoğu seyyahın notlarında ve seyahatnamelerinde yerini almıştır. Sultan IV. Mehmed döneminde (1648-1687) İngiltere Krallığı'nın elçisi olarak İstanbul'da bulunan Winchesley kontunun silahtarı ve kâtibi olan Ricaut eserinde Türklerden “*Türklerin yaşama tarzlarında çok temiz oldukları, temizlik ve ibadet hususlarında çok titiz davrandıkları bir gerçektir. Yıkılırken kullandıkların suyun, vücutlarının kirlerini temizlediği gibi günahlarını da alıp götürdüğüne inanırlar. Üç çeşit temizlikleri vardır. Tanrı'ya ibadet etmek, camiye girmek veya Kur'an okumak için abdest denem temizliği yapmak zorundadırlar. Önce ellerini ve kollarını, sonra alnı, başın üstünü, kulakları, dişleri, yüzü, burnun üstünü ve ayaklarını yıkarlar; hava çok soğuk olduğu zamanlar ise sadece üstten benzer hareketler yapmakla yetinirler. Kadınlarla yattıktan sonra yıkılırken yaptıkları temizliğe Gusül derler. Gusül*

yapılmadığına işaret eden net bir veri olmasa da mekânsal düzen açısından bakıldığında antik bir yapının temellerinden istifade edilerek inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir.

⁶³¹Tarihlendirme için bkz: Yıldız, 2008, a.g.k., s. 152; E. Yeşilbaş (2018). Mardin Çarşılarının Tarihi ve Mimari Özelliklerine Dair Tespitler. *Sanat Tarihi Dergisi*. 27, s. 105. Söz konusu hamamın Türk dönemi öncesinde inşa edilen bir yapının temellerinden istifade edilerek yapıldığı düşünülür. Detaylı bilgi için bkz: B. Bilgicioğlu (2003). Mardin (Mimari). *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 28, s. 50.

almadan önce insanlara cünüp derler, yani bunlar Tanrı huzuruna çıkmaya layık değillerdir ve hiç kimse onlara yaklaşmaz. Üçüncüsüne taharet denir ve tabii ihtiyaçlardan sonra yapılan temizliktir. Bunun için sol elin son üç parmağı kullanılır; Hristiyanlar bunu yapmadığı için taharetsiz yani pis insanlar olarak kabul edilir. Yemekten önce öylesine sık ellerini yıkarlar ki, Tanrı'nın eti ellerin yıkanması için yarattığını söylerler.” biçiminde bahseder.⁶³²

Fransız seyyah Jean de Thévenot 1655-1656 yıllarında gerçekleştirdiği Türkiye seyahati sırasında kaleme aldığı seyahatnamesinde Türklerden; *“Türkler vücudu temiz tutmak için olduğu kadar sağlıkları için de sık sık hamama giderler. Bu sebeple şehirlerde birçok güzel hamam vardır, en küçük köyde bile hiç olmazsa bir hamam bulunur; hepsi de aynı tarzda yapılmışlardır, bazılarının diğerlerinden daha büyük veya daha çok mermerle süslü oluşlarından başka aralarında hiçbir fark yoktur...Türkler uzun ömürlüdürler ve az hasta olurlar, bizim maruz kaldığımız taş ve buna benzer birçok diğer tehlikeli hastalıkları onlar bilmezler. Onların bu şekilde sıhhatli olmalarının sık sık gittikleri hamamlardan ve içme ve yeme konusundaki ölçülülüklerinden ileri geldiğini tahmin ediyorum...Türk kadınları çok temiz ve tertiplidirler, çünkü onlar haftada en az iki defa hamama giderler, vücutlarında ne kir ne de tüy bulunmaz...”* biçiminde bahseder.⁶³³ Ayrıca Thévenot'un; *“Hamamlar kutsal oldukları gibi, serbestlik ve emniyetin bulunduğu yerlerdir; eğer herhangi bir zarar olursa hamam sahibi bunu ödemek zorundadır.”*⁶³⁴ biçimindeki ifadesinden de bu mekânlara gelenlerin yanlarında getirdikleri mallarının garanti altına alındığı, dolayısıyla hamamların sosyal bir devlet kurumu gibi hizmet verdiği anlaşılır.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) Avusturya elçisi olarak 1554-1562 yılları arasında Türkiye'de görev yapan Busbecq, görev süresi içinde şahit olduğu konuları oldukça uzun dört mektup ile arkadaşı Nicholas Michaut'a yazmıştır. Bu mektuplardan birinde; *“Türkler vücut temizliğine çok dikkat ederler. Kirli, pis olanlardan tiksirirler, vücut pisliği onların nazarında ruhun pisliğinden daha fenadır. Bundan dolayı sık sık yıkanır.”* biçiminde Türklerin temizliğe verdiği önemden bahseder.⁶³⁵

Fontmagne, *“Aynı hamamdan, ayrı saatlerde kadınlar da erkeklerde istifade ediyor. Şark'ta hamam şehirde geçen bütün olayların anlatıldığı bir yer. Devirler*

⁶³²Ricaud (1996). *Türklerin Siyasi Düsturları* (çev: M. R. Uzmen). İstanbul: Milliyet Yayınları, s. 245-246.

⁶³³Thévenot, 1686, **a.g.k.**, s. 31-32.

⁶³⁴Thévenot, 1686, **a.g.k.**, s. 56.

⁶³⁵Busbecq, 1881, **a.g.k.**, s. 230.

boyunca hamam, Türk kadınları için en büyük eğlence yeri olmuştur. Kadınlar burada dört beş saat kalırlarmış. Hamam günü kadın için bir zevk ve sefa günü olurmuş. En güzel elbiselerini giyerek hamama giden kadın, orada en az kendisi kadar şık giyinmiş birçok kadınla karşılaşmış.” biçiminde özellikle kadınların hamamlara verdikleri önemden bahseder.⁶³⁶ Söz konusu ifadeler Türk kadınlarının hamamı sosyalleşme mekânı olarak kullanmak suretiyle ona ilk işlevinin dışında, başka işlevler de yüklediklerini gösterir. Ayrıca, Türklerin temizlik anlayışından da söz açan yazar “Temizlik konusunda büyük titizlik gösterirler. Yemeğin sonunda elleri yıkamak için taslar getirilir. Altın bir ibriğin üzerine tutturulmuş bir sabun vardır. Eller yıkandıktan sonra peçeteye kurulanır.” ifadelerine yer verir.⁶³⁷

Olivier’e göre, normal gelir düzeyine sahip orta halli ailelere mensup kadınların da gittikleri hamamlar aynı zamanda, zengin kadınların gösteriş yeridir ki bu durumu; “Hamama giderken nefis ve nadide yemekler, kahveler ve şerbetler hazırlatırlar, bütün hamamı gül suyuna ve misk kokularına boğarlar. Bu tür hamam âlemleri, çoğunlukla çalgılar, şakalarla devam eder, kukla oyunlarıyla sona erer. Ancak böyle günlerde hamam, zenginler tarafından tamamen kiralanır ve diğer müşterilere kapatılır.” biçiminde aktarır.⁶³⁸

Michaud ve Poujoulat İzmir’de denk geldikleri bir düğün hamamından; “Eşinin evine uğurlanacağı günün arifesinde, gelin hamama gitti; evlenen genç kızlar burada parmaklarının ucunu ve avuç içlerini kınayla boyatıyorlar ve evlilik akdinin ilk güvencesi olarak aldıkları yaldızlı süsleri takıyorlar. Bu yaldızlı süslere her türlü şekil veriliyor.” ifadeleriyle bahsederler.⁶³⁹ Yaşamın her yönünde olan hamamlar düğünlerin de vazgeçilmezidir. Günümüzde de hâlâ gelin-güvey hamamları yapılır.

1853 yılının başından itibaren bir yıl süren Doğu seyahatinde bulunan ve Türkler hakkındaki düşüncelerini de kaleme alan Howard, “Kahvaltı saat altıdan on ikiye kadar devam ediyor. Galata’da bir Türk hamamına gittim. Bazı yönlerden yadırgamama rağmen, Türk hamamında yıkanmak güzel bir şey. Mr. Thackeray’in “Cornhill-Kahire Yolculuğu” adlı çok eğlendirici kitabında bu hamamlar hakkında mükemmel bölümler vardır. Türk hamamında bir çeşit kızgın mermer (göbek taşı) üzerinde yatılıyor. Hamam

⁶³⁶Fontmagne, 1902, **a.g.k.**, s. 247.

⁶³⁷Fontmagne, 1902, **a.g.k.**, s. 52.

⁶³⁸G. A. Olivier (1801). *Voyage dans l’Empire Othoman, l’Egypte et la Perse*, Paris: Chez H.Agasse, Imprimeur-Libraire, Rue Des, Poitevins No: 18, s.190.

⁶³⁹M. Michaud and M. Poujoulat (1834). *Correspondance d’Orient III*. Paris: Ducollet, Libraire-Editeur, , s. 359.

sık sık kullanılırsa çok etkili bir tedavi aracı. Bizler derimizi okşamakla kendimizi temizlediğimizi sanıyoruz, Türkler ise gerçek temizlik örneği kişiler. Sıcak odalar ve çok nefis bir keselenmeden sonra insan mayhoş bir şekilde yatarken kahve, limonata ve çubuk getirmeleri çok hoş bir şey.”⁶⁴⁰ diyerek hamam yapılarının sadece yıkanılıp temizlenen bir yer olmadığını Fontmagne’nin belirttiği gibi aynı zamanda birer sosyalleşme mekânı olduğunun altını çizer. Hamamda şahit olduğu kişisel bakıma verilen önem karşısında, yazar kendini “Bizler derimizi okşamakla kendimizi temizlediğimizi sanıyoruz, Türkler temizlik örneği kişiler.” demek zorunda hisseder.

18. yüzyılda Anadolu’yu gezen D’Ohsson da Türklerin hamam ve arınma kültürü hakkında “Müslümanların kadın olsun, erkek olsun hemen hemen her gün banyo yapma ve yıkanma hususunda gösterdikleri dikkat hiçbir şeyle kıyaslanamaz. Bunu, dinin emrettiği temizliğe riayet etmek, sağlıklı yaşamak ve zevk almak için yaparlar.” ifadelerine yer verir.⁶⁴¹

Ubicini, 1846 yılında başladığı seyahatleri sırasında kaleme aldığı eserinde Türklerin hamam ve temizlik kültüründen, “Türk kadınlarının asıl eğlencesi hamamdır. Zaten cuma günleri mecburidir, öbür günler de bir şenlik partisi telakki edilmektedir. Alelâdenin üstünde bir tek harem yoktur ki, lüks dekorlu bir veya birkaç hamamı bulunmasın. Geri kalanları umumî hamamlara giderler, yiyip içerler, günün yarısını orada geçirirler.” şeklinde bahseder.⁶⁴² Yazar ayrıca Lady Montague’den; “Kimi eline hafif bir nakış işi almış, kimi arkadaşıyla çene çalıyor, kimi kahve veya şerbet içiyor, kimi de yan gelip oturmuş ve köleleri (Bunlar genellikle on yedi on sekiz yaşlarında güzel kızlardır.) saçlarını tarayıp bin model örgüyle topluyor. Bu kalabalık, tıpkı erkek kahvehanelerinde olduğu gibi şehirde geçen olayların dedikodusunu yapıyor ve açık saçık fıkralar anlatıyor. Bu keyfi her hafta en az bir kere tekrarlıyorlar ve hamamda da en az dört beş saat geçiriyorlar.” şeklindeki bilgileri de aktarmaktadır.⁶⁴³ Söz konusu bilgilerden anlaşıldığına göre hamam yaşantısının sadece temizlik ve temizlenme tarafı değil sosyalleşme mekânı olma özelliği de seyyahların dikkatini çekmiştir.

Dernburg, Türk insanının temizlik anlayışı hakkında; “Anadolu halkı kadar temizliğe düşkün bir halka hiçbir zaman rastlamadım. Bunu fark etmek için onu hamamda görmek kâfidir. Elbisesi yamalı bir adam çıkagelir hamama, bir de soyununca bakarsınız

⁶⁴⁰Howard, 1854, a.g.k., s. 39.

⁶⁴¹Ürük, 2016, a.g.k., s. 188.

⁶⁴²J. H. A. Ubicini (1855). *La Turquie Actuelle*. Paris: Librairie De L. Hachette Et C., s. 379.

⁶⁴³Ubicini, 1855, a.g.k., s. 381-382.

ki iç çamaşırları şaşılacak kadar beyaz ve tertemizdir. Avrupa da durum ekseriya tersinedir. Hamama gitmek ve yıkanmak İslamiyet'in temellerinden biridir ve hiç de kötü bir temel değildir. Halktan bir adam bu şekilde kendi vücuduna hürmet etmesini öğrenir. Bu, boş gururla alâkası olmayan bir hürmettir.” ifadelerine yer verir.⁶⁴⁴

Sanz, Kanuni Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) Türkiye'ye gelen fakat adı bilinmeyen bir seyyah tarafından kaleme alınan ve 1557 yılında İspanya Kralı II. Felibe'ye sunulan eseri karşılıklı konuşmalar şeklinde yeniden kaleme almıştır. Yazar, söz konusu eserinde Sinan Paşa'dan, “*Herkes mecburen kapısının önünü temizlerdi. Kapısının önünü temiz tutmayan hanım ve hizmetçiyi sokak ortasında dövdürürdü.*” biçiminde bahseder.⁶⁴⁵ Bu ifadelerden Türklerin sadece beden ve ruh temizliğine değil aynı zamanda kent temizliğine de büyük önem verdiği anlaşılır. Hamamlar ve vücut temizliği ile ilgili ise “*Ben de aynı şekilde on beş günde bir hamama gidip yıkanarak hem kendimi dinçleştirip hem de temizlettirdim. Aynısını biz de yapsak çok iyi ederiz. Türkler haklı olarak temizliğimiz konusunda bizi tenkit ediyorlar. İspanya'da hiçbir erkek ve kadın ömründe iki defadan fazla yıkanmamıştır.*” ifadelerine yer vermiştir.⁶⁴⁶

Julia Pardoe, “Boğazın Güzellikleri” adlı eserinde Türk hamamı ile ilgili olarak; “*Hamam, Doğulu kadın için tam bir cennettir. Buraya, siyasetten skandal ve havadise kadar ilginç ve eğlendirici her konuda sohbet etmek, evlilikler ayarlayıp bozmak, tavsiye alıp vermek, ev işlerine dair üstünlüklerini sergilemek için gelirler. Ama her şeyden öte, sükûneti ve haremın monotonluğuyla büyük tezat oluşturan canlılığın, telaşın ve heyecanın tadına varmak için gelirler.*” ifadelerine yer verir.⁶⁴⁷ Diğer seyyahlar gibi Pardoe da hamamın, sosyal yönünü ön plana çıkarmıştır.

19. yüzyılda Alman ordusunda mareşal olan Helmuth Von Moltke, Türk hamamına olan hayranlığını “*Bir Türk hamamına girmeden önce hiç yıkanmadığınızı söylemek istersiniz.*” şeklinde açıklar. Nicolas De Nicolay, Solomon Schweigger, Michael Heberer von Bretten, Reinhold Lubenau, George Sandys gibi daha birçok seyyahın da Türk hamamları hakkında bilgi verdikleri bilinir.⁶⁴⁸

⁶⁴⁴A. Cevat (1969). *Yabancılar Göre Eski Türkler*. İstanbul: Yaylacık Matbaası, s. 69.

⁶⁴⁵N. Keklik (2001). *Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 51.

⁶⁴⁶Keklik, 2001, **a.g.k.**, s. 51.

⁶⁴⁷J. Pardoe (1838). *The Beauties of the Bosphorus*. Londra: G. Virtue and Company, s. 14. Yazarın Türk hamamı için diğer tespit ve tasvirleri için bkz: Pardoe, 1838, **a.g.k.**, s. 14-16.

⁶⁴⁸Üçel Aybet, 2010, **a.g.k.** Söz konusu eserde 1530-1699 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek Türk hamamlarıyla ilgili bilgi veren seyyahlar hakkında bilgi verilmiştir.

Osmanlı toplumunda hamam külhanlarının bekâr odaları olarak da hizmet verdikleri⁶⁴⁹, örneğin 19. yüzyılda İstanbul Fındıklı Hamamı'nın külhanında 4 bekârın konakladığı arşiv belgelerinden bilinmektedir.⁶⁵⁰ Öte yandan II. Abdülhamid döneminde sansür uygulanan basılı kaynakların Çemberlitaş Hamamı'nın külhanında yakıldığı arşiv belgeleriyle sabittir.⁶⁵¹

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Diyarbakır'ı anlatırken kentin hamamlarından bahsettikten sonra *“Bu sayılan hamamların hepsi şehrin çöpüyle ısınır, ama gayet sıcak sulu hamamlardır. Değme adam bir saat bu hamamlarda durmaya güç yetiremez. Anadolu’da odun ile bu derecede hamam ısıtmak ihtimali yoktur. Bir özelliği de odur ki şehir içinde çöpçüler çöpleri sepetlere doldurarak sepet sepet hamamlarda yakıp Diyarbakır Şehri çer çöpten ve pisliklerden temizlenir, hamamlar da sıcak olur. Sözün özü bütün Arabistan’ın hamamları çöp ile ısınır.”* şeklinde bilgi verir.⁶⁵² Bu bilgidен yola çıkarak başka dönemlerde de hamamların sadece çöplerin ya da basılı kaynakların değil aynı zamanda zararlı materyallerin, hastalıklı elbiselerin vs. imha edildiği bir merkez olarak kullanıldığı düşünülebilir. Hamamın zindan olarak kullanılması da söz konusu yapı türünün kullanım şekliyle ilgili önemli bir bilgidir.⁶⁵³

İslam dinine göre durgun suda temizlik yapılamayacağından, Selçuklular tarafından oluşturulan hamam yapı ve kültürünü geliştiren Osmanlılar zamanında da Türk hamamlarında soğuk ve sıcak su havuzları yapılmamıştır. Bu özellikleri itibariyle Roma hamam kültüründen büyük ölçüde farklı bir kültüre dayanan Türk hamamlarında soğuk ve sıcak su havuzlarına sadece kaplıcalarda, tedavi amacı ile yer verilir. Osmanlı hamamlarının, soyunma yerlerinin ortasında Roma hamamlarından farklı olarak genellikle fiskiyeli küçük havuzlar bulunur.⁶⁵⁴ Yunan ve Roma hamamlarının gymnasium ve palaestra bölümleri ile güneş banyosu yapmaya olanak tanıyan heliocaminus bölümleri Türk hamamlarında yer almaz.

Osmanlı döneminde inşa edilen hamam yapılarında bir yandan diğer Türk devletleri tarafından inşa edilen hamam yapılarıyla aynı mekân düzeni ve varyasyonlarının kullanılmasına devam edildiği öte yandan bu geleneksel örneklerin dışında Roma hamamlarının sekizgen bir alana oturan, sekiz yönde büyük nişlere sahip

⁶⁴⁹Sakaoğlu, 1994, **a.g.k.**, s. 123.

⁶⁵⁰BOA. A. DVN., no: 830, s. 22.

⁶⁵¹Demirel, 2007, **a.g.k.**, s. 103.

⁶⁵²Evliya Çelebi, 2010, **a.g.k.**, 4/1, s. 54.

⁶⁵³Üçel Aybet, 2010, **a.g.k.**, s. 337.

⁶⁵⁴Özgen, 2016, **a.g.k.**, s. 114.

sıcaklık düzenlerinin de kullanıldığı görülür. Sekizgen tabanlı bu mekân düzeninde sıcaklık mekânı nişler kullanılarak sekiz kollu yıldız görünümüne kavuşturulmuştur. Osmanlı döneminde, özellikle sıcaklık bölümü özelinde Türk hamamlarının özgün ve geleneksel mekân düzenlerinin yanında Roma hamamlarının mekânsal düzenlerinden etkileneilerek oluşturulmuş mekân düzenleri de ortaya çıkmıştır. Selçuklu döneminin aksine Osmanlı döneminde bu yapıların çoğu antik bir hamam ya da kaplıca yapısının temellerinden istifade edilerek değil, bizzat yeni baştan tasarlanarak inşa edilmişlerdir. Böylece farklı bir uygarlıkla özdeşleşen bir mekân düzeninin Osmanlı mimarlığının potasında eritilerek yeniden ortaya konmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer Türk devletlerine nazaran daha uzun süre ve daha geniş bir coğrafyada hüküm sürmesi etkin olmuş gibi görünmektedir. Daha uzun süre ve daha geniş coğrafyada hüküm sürmek, ister istemez farklı kültürlerle sahip yeni tebaaların kültürel öğelerini bünyesine katma zorunluluğu doğurmuştur. Bunun yanında gittikçe artan hakimiyet alanı çevre kültür yelpazesini genişletmiş bu durum da söz konusu kültürlerle kayıtsız kalınmasını imkânsız hale getirmiştir. Osmanlı'nın farklı kültürlerle ait öğeleri kendi bünyesine dahil etmesinde hem iç hem de dış ilişkilerindeki kuşatıcı tavrının etkili olduğu da inkâr edilemez bir gerçektir.

Çizim 4.18. *Hoca Paşa Hamamı Planı* (Orcan, 2011, s. 84)

Kütahya'nın Tavşanlı İlçesi'nde yer alan Moymul Hamamı'nda olduğu gibi Osmanlı dönemi hamam yapılarının içinde birden fazla birimden oluşan, halvet hücrelerine sahip sıcaklık bölümleri bulunan münferit örnekler de bulunabilmektedir. Münferit örneklerden bir diğerini de İstanbul'daki 15. yüzyıla tarihlenen Hoca Paşa Hamamı kadınlar kısmına ait hamam yapısı oluşturur (Bkz: Çizim 4.18).⁶⁵⁵

Sıcaklığı kare alana oturtulan hamam yapılarının sıcaklık bölümleri, genellikle eyvansız ve köşe halvetsiz tek mekanlı tipte, dört eyvan ve üç-dört köşe halvetli tipte ve eyvansız bir mekân etrafında şekillenen halvetli olmak üzere üç ana tipte inşa edilmişlerdir.

⁶⁵⁵D. Orcan (2011). *Tarihi Yarımada Bölgesinde Bulunan Hamamların İncelenmesi*. Yayınlanmış yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, s. 84.

Türkiye Selçuklu ve Beylikler döneminde görülen eş birimli ve çok bölüntülü mekân düzenine sahip sıcaklık bölümüne sahip hamam yapılarına Osmanlı döneminde de rastlanır.

Sıcaklığı dikdörtgen alana oturtulan hamam yapılarının sıcaklık bölümlerinde, iki birimli bir ana mekân ve halvetli/halvetsiz tip; eyvansız fakat halvet hücreli tip; iki-üç eyvanlı ve halvet hücreli tip; içten sekizgen tabanlı bir ana mekân etrafında şekillenen bir, iki, dört eyvanlı ve bir, iki, dört köşe halvetli tip; içten sekizgen tabanlı bir ana mekânı bulunan tek eyvanlı/eyvansız ve halvet hücreli tip; üç-dört eyvanlı-iki, üç ve dört köşe halvetli tip olmak üzere başlıca altı tip görülür.

Kare bir alanı kaplayan, eyvansız ve halvetsiz mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan yapılara Yarhisar Orhan Gazi Hamamı (14. yüzyıl)⁶⁵⁶, Bursa Eyne Bey Hamamı (14. yüzyılın sonu)⁶⁵⁷, İznik Elbeyli Köyü Hamamı (14. yüzyılın sonu)⁶⁵⁸, Bursa Hanzade Hamamı (1524)⁶⁵⁹, Erzurum Küçük Hamam (16. Yüzyıl)⁶⁶⁰, Malatya Hekimhan Hamamı (17. Yüzyılın ilk yarısı)⁶⁶¹ İnegöl Ortaköy Hamamı (1639)⁶⁶², Malatya Arapkir Osman Paşa Hamamı (18. yüzyıl sonu)⁶⁶³, Sivas Pirkinik Hamamı (19. Yüzyıl)⁶⁶⁴, Malatya Arapkir Şerif Ağa Hamamı (19. yüzyıl ikinci yarısı)⁶⁶⁵ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.19).

⁶⁵⁶Erat, 1997, **a.g.k.**, s. 294, 132.

⁶⁵⁷Erat, 1997, **a.g.k.**, s. 294, 422.

⁶⁵⁸Y. Ötüken vd., 1986, **a.g.k.**, s. 271. Yapı muhtemelen Çandarlı İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır.

⁶⁵⁹Y. Ötüken ve A. Durukan (1983). *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 3, s. 364-365.

⁶⁶⁰H. Yurttaş vd (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, s. 194.

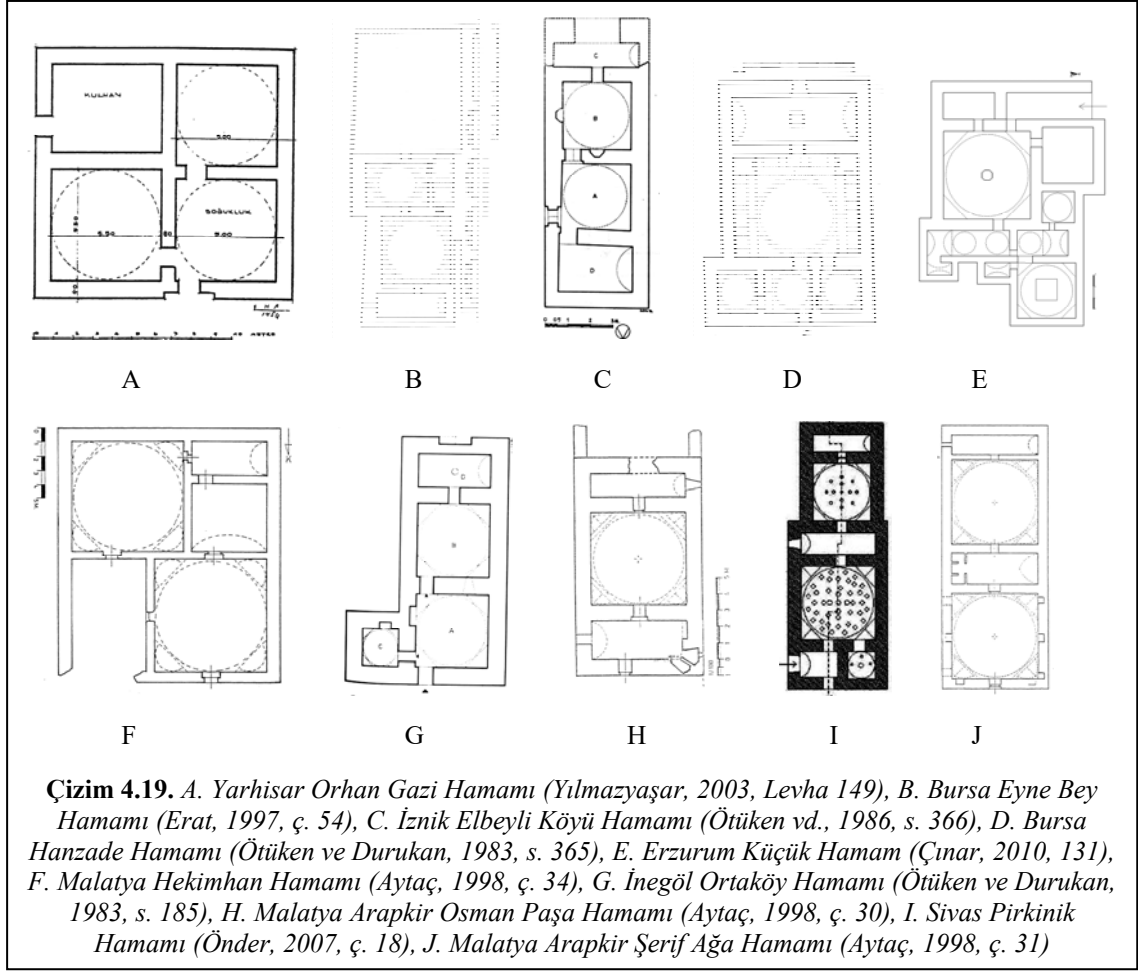
⁶⁶¹İ. Aytaç (1998). *Malatya ve Yöresindeki Türk-İslam Dönemi Yapıları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 111-112.

⁶⁶²Ötüken vd., 1986, **a.g.k.**, s. 140.

⁶⁶³Aytaç, 1998, **a.g.k.**, s. 103-104.

⁶⁶⁴O. Önder (2007). *Sivas İli Merkezindeki Türk Devri Hamamları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 94-95.

⁶⁶⁵Aytaç, 1998, **a.g.k.**, s. 105.

Kare bir alanı kaplayan, dört eyvan ve üç-dört köşe halvetli mekân düzenine sahip sıcaklık bölümlerine sahip hamam yapılarına Bursa Orhan Gazi Hamamı (14. Yüzyılın ilk yarısı)⁶⁶⁶, Bursa Nalıncılar Hamamı erkekler bölümü (14. yüzyılın ikinci yarısı)⁶⁶⁷, Ankara Eyne Bey Hamamı (14. Yüzyılın sonu)⁶⁶⁸, Edirne Beylerbeyi Hamamı (1429)⁶⁶⁹, Edirne Tahtakale Hamamı erkekler bölümü (1435)⁶⁷⁰, İstanbul Nişancı Paşa Hamamı (1475)⁶⁷¹, Amasya Kumacık Hamamı (1494)⁶⁷², Erzurum Kırkçeşme Hamamı (16.

⁶⁶⁶Erat, 1997, **a.g.k.**, s. 294, 122.

⁶⁶⁷E. H. Ayverdi (1966). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, s. 287-289; H. Yılmazyaşar (2017). *Bursa'dan Kosova'ya: Hüdavendigar Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 188.

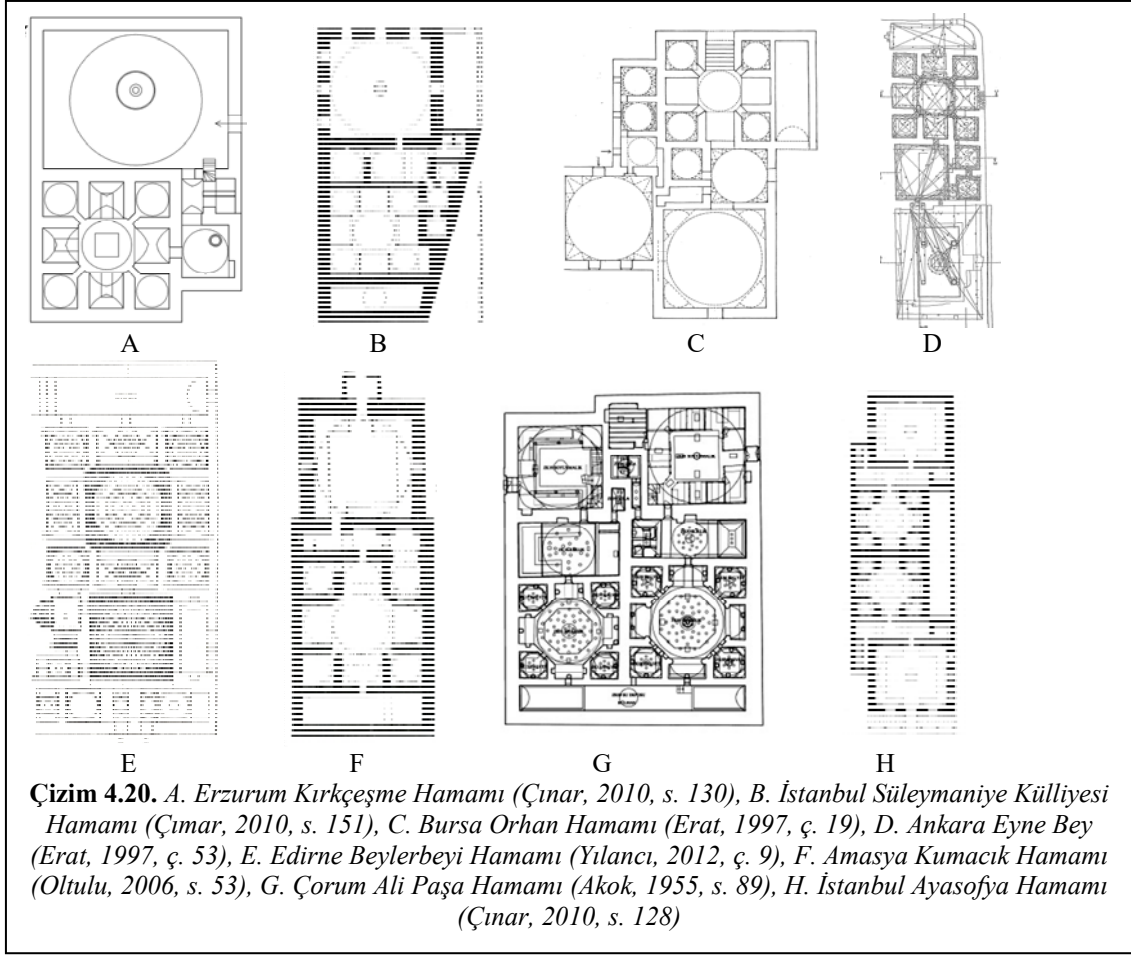
⁶⁶⁸Erat, 1997, **a.g.k.**, s. 294, 409.

⁶⁶⁹M. T. Gökbilgin (1952). *XV. ve XVI. Yüzyılda Edirne ve Paşa Livası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 30.

⁶⁷⁰S. Erken (2006). *Edirne Hamamları. Vakıflar Dergisi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 10, s. 408.

⁶⁷¹Orcan, 2011, **a.g.k.**, s. 100.

⁶⁷²E. Oltulu (2006). *Amasya'nın Anıtsal Eserleri ve Hızır Paşa Külliyesi Restitüsyon ve Koruma Önerisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, s. 53.

Yüzyıl)⁶⁷³, Erzurum Boyahane Hamamı hem erkekler hem kadınlar bölümü (1566)⁶⁷⁴, Bitlis Hüsrev Paşa Hamamı hem erkekler hem de kadınlar bölümü (1571)⁶⁷⁵, Çorum Ali Paşa Hamamı hem erkekler hem de kadınlar bölümü (1573-74)⁶⁷⁶, Erzurum Murat Paşa Hamamı (16. yüzyıl)⁶⁷⁷, Edirne Sokullu Mehmet Paşa Hamamı erkekler bölümü (16. yüzyıl)⁶⁷⁸, İstanbul Ayasofya Hamamı (1553)⁶⁷⁹, İstanbul Süleymaniye Külliyesi Hamamı (1550-57)⁶⁸⁰, İstanbul Edirnekapı Külliyesi Hamamı (16. yüzyıl)⁶⁸¹, Malatya

⁶⁷³Yurttaş vd, 2008, **a.g.k.**, s. 193.

⁶⁷⁴S. Çınar (2010). *Erzurum'da Hamam Mimarisi ve Hamam Kültürü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 58.

⁶⁷⁵S. Erken (1977). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2, s. 227.

⁶⁷⁶M. Akoc (1955). Çorum'da Ali Paşa Hamamı. *Arkitekt.* 25 (280), s. 87.

⁶⁷⁷Yurttaş vd, 2008, **a.g.k.**, s. 200.

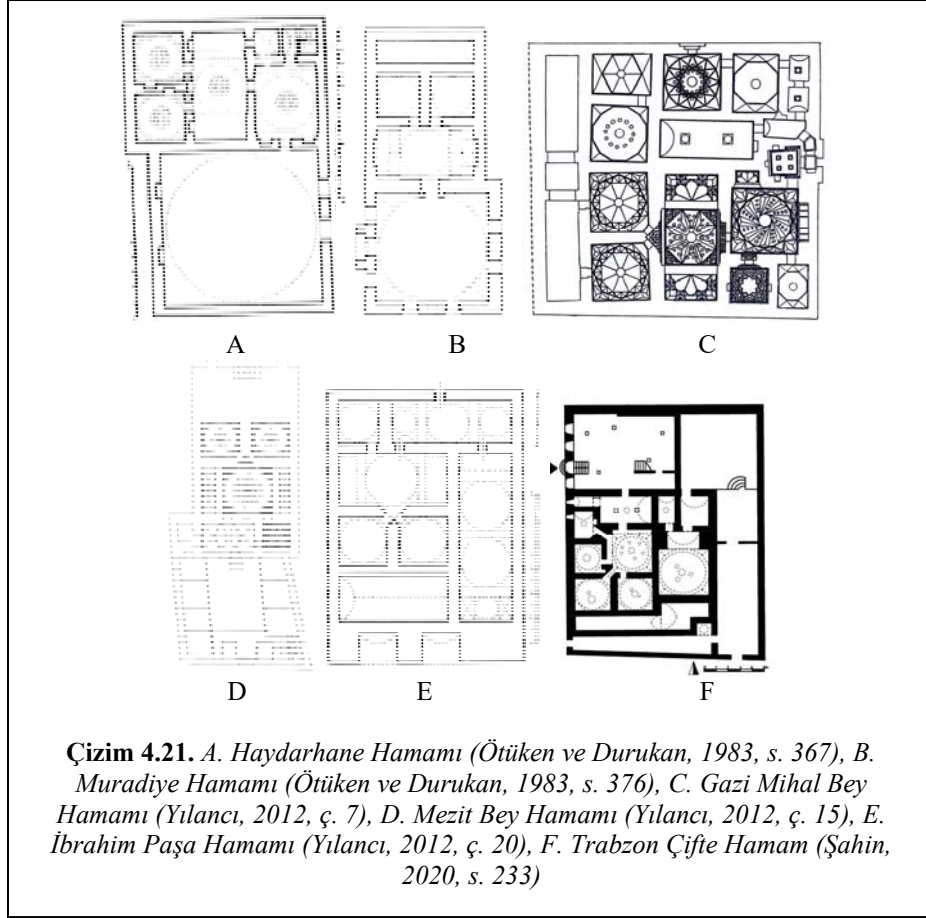
⁶⁷⁸Erken, 1977, **a.g.k.**, s. 415; Y. Önge (1989). Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar. *Vakıflar Haftası Dergisi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 255-271.

⁶⁷⁹S. Eyice (1991). Ayasofya Hamamı. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 4, s. 211-212.

⁶⁸⁰S. Mülayim (2010). Süleymaniye Cami ve Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 38, s. 118.

⁶⁸¹S. Eyice (1994). Edirnekapı Cami ve Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 10, s. 448-449.

Belediye Hamamı (1873)⁶⁸², Malatya Tahtalı Hamamı (19. yüzyıl başı)⁶⁸³ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.20).

Çizim 4.21. A. Haydarhane Hamamı (Ötüken ve Durukan, 1983, s. 367), B. Muradiye Hamamı (Ötüken ve Durukan, 1983, s. 376), C. Gazi Mihal Bey Hamamı (Yılancı, 2012, ç. 7), D. Mezit Bey Hamamı (Yılancı, 2012, ç. 15), E. İbrahim Paşa Hamamı (Yılancı, 2012, ç. 20), F. Trabzon Çifte Hamam (Şahin, 2020, s. 233)

Kare bir alanı kaplayan eyvansız fakat halvet hücreli mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan hamam yapılarına Bursa Nalıncılar Hamamı kadınlar bölümü (14. yüzyılın ikinci yarısı)⁶⁸⁴, Edirne Gazi Mihal Bey Hamamı erkekler bölümü (1421-22)⁶⁸⁵, Bursa Muradiye Hamamı (1426)⁶⁸⁶, Edirne Mezit Bey Hamamı (15. yüzyılın ilk yarısı)⁶⁸⁷, Bursa Haydarhane Hamamı (15. yüzyıl)⁶⁸⁸, Edirne İbrahim Paşa Hamamı (1480)⁶⁸⁹, Trabzon Çifte Hamam erkekler bölümü (15. yüzyıl sonları)⁶⁹⁰ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.21).

⁶⁸²Aytaç, 1998, **a.g.k.**, s. 123-124.

⁶⁸³Aytaç, 1998, **a.g.k.**, s. 125-126.

⁶⁸⁴Ayverdi, 1966, **a.g.k.**, s. 287-289; Yılmazyaşar, 2017, **a.g.k.**, s. 188.

⁶⁸⁵O. N. Peremeci (1939). *Edirne Tarihi*. İstanbul: Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, s. 97.

⁶⁸⁶Ötüken ve Durukan, 1983, **a.g.k.**, s. 373-374.

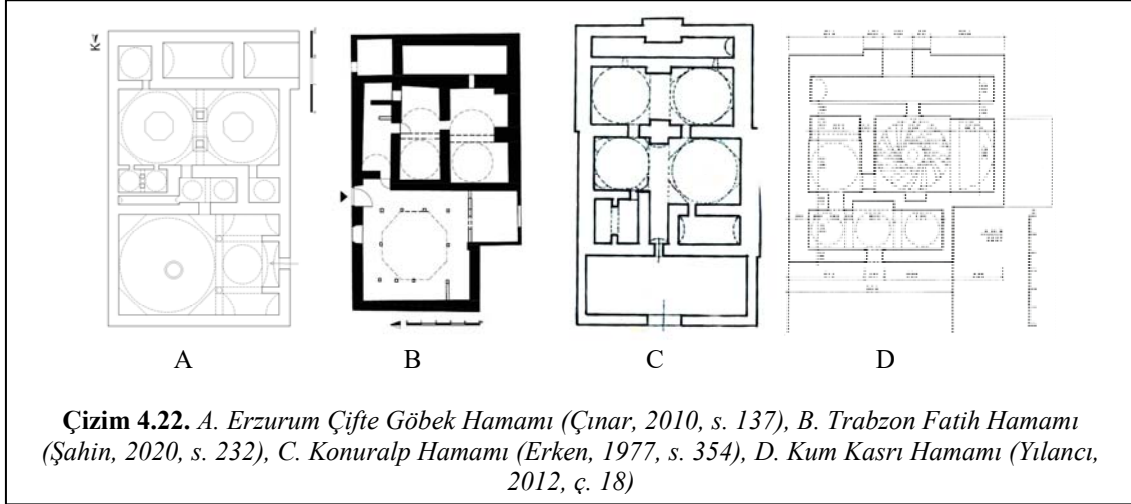
⁶⁸⁷Tarihendirme için bkz: Erken, 2006, **a.g.k.**, s. 414-415.

⁶⁸⁸Ötüken ve Durukan, 1983, **a.g.k.**, s. 366-367.

⁶⁸⁹Erken, 2006, **a.g.k.**, s. 413.

⁶⁹⁰S. Şahin (2020). *Trabzon Merkez İlçedeki Tarihi Su Yapıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 34.

Dikdörtgen bir alanı kaplayan, 2 birimli ana mekân ve halvetli/halvetsiz mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan yapılara Düzce Konuralp Hamamı (14. Yüzyıl)⁶⁹¹, Edirne Kum Kasrı Hamamı (15. yüzyılın ikinci yarısı)⁶⁹², Trabzon Fatih Hamamı (15. yüzyıl)⁶⁹³, Erzurum Çifte Göbek Hamamı (18. yüzyılın ilk yarısı)⁶⁹⁴ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.22).

Dikdörtgen bir alanı kaplayan, eyvansız fakat halvet hücrelerine sahip sıcaklık bölümleri olan hamam yapılarına İnegöl Yıldırım Hamamı (1389-1402)⁶⁹⁵, Eskiçağa Yıldırım Hamamı (14. yüzyılın sonu)⁶⁹⁶, Mudurnu Yıldırım Hamamı (14. yüzyılın sonu)⁶⁹⁷, Edirne Gazi Miha Bey Hamamı kadınlar bölümü (1421-22)⁶⁹⁸, Edirne Tahtakale Hamamı kadınlar bölümü (1435)⁶⁹⁹, İznik Büyük Hamam (15. yüzyıl)⁷⁰⁰, Bursa İbrahim Paşa Hamamı (15. yüzyılın ikinci yarısı)⁷⁰¹, Manisa Dilşikar Hatun Külliyesi Hamamı kadınlar bölümü (1579)⁷⁰², İstanbul Hacı Evhad Hamamı (1585)⁷⁰³, Bolu Sultan

⁶⁹¹Söz konusu yapının inşa tarihine dair herhangi bir kanıt yoktur. Yapının çok yakınında bulunan Konuralp Camiiyle birlikte inşa edildiği düşünülür. Konuralp Cami'nin tarihlendirmesi ve hamam hakkında detaylı bilgi için bkz: Erken, 1977, **a.g.k.**, s. 350-354.

⁶⁹²E. H. Ayverdi (1989). *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 3, s. 264; İ. Büyükdıran (1991). Edirne Hamamlarının Restitüsyon Sorunları. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*. İstanbul, 10, s. 28.

⁶⁹³Şahin, 2020, **a.g.k.**, s. 29.

⁶⁹⁴Çınar, 2010, **a.g.k.**, s. 67.

⁶⁹⁵Ötüken vd., 1986, **a.g.k.**, s. 130.

⁶⁹⁶Ayverdi, 1966, **a.g.k.**, s. 496.

⁶⁹⁷Ayverdi, 1966, **a.g.k.**, s. 85.

⁶⁹⁸Peremeci, 1939, **a.g.k.**, s. 97.

⁶⁹⁹Erken, 2006, **a.g.k.**, s. 408.

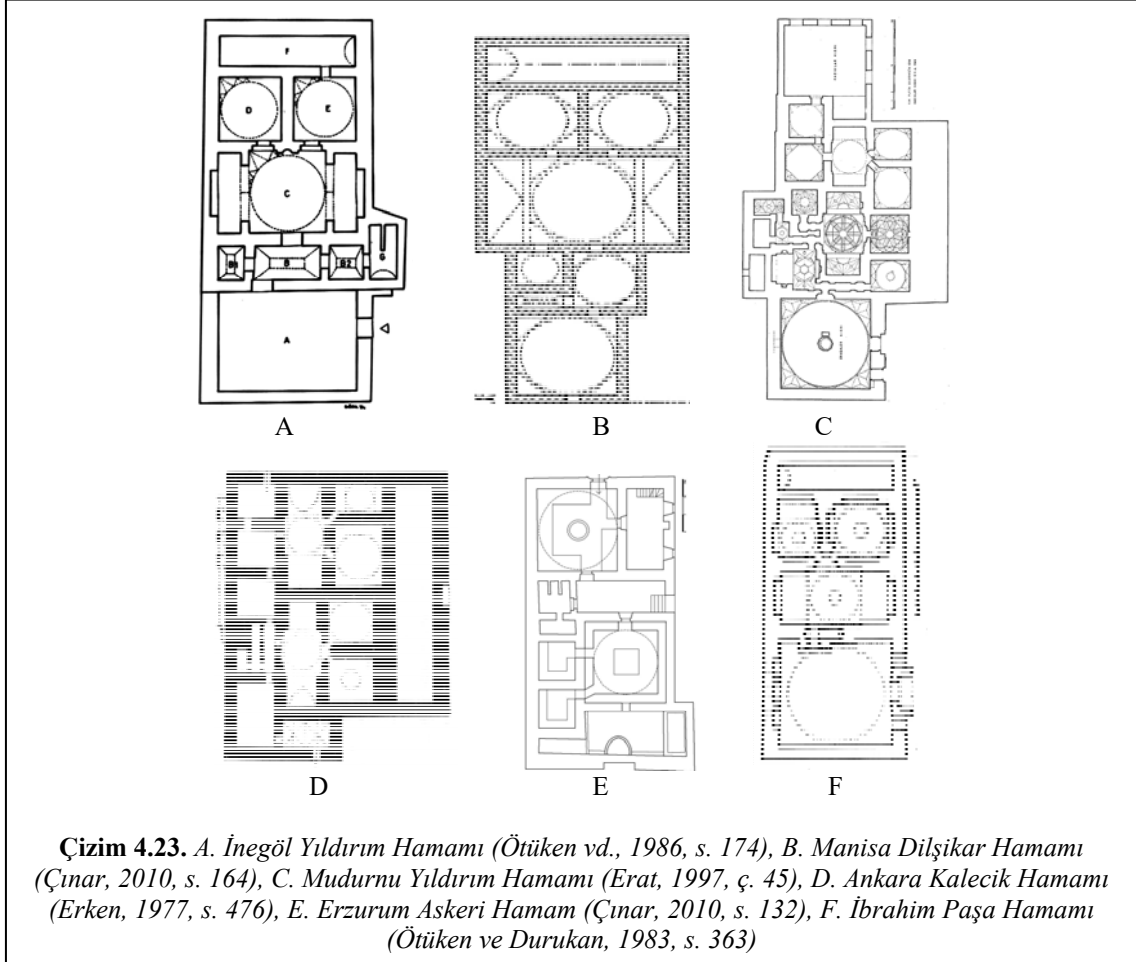
⁷⁰⁰Ötüken vd., 1986, **a.g.k.**, s. 196.

⁷⁰¹Ötüken ve Durukan, 1983, **a.g.k.**, s. 360-363.

⁷⁰²Detaylı bilgi için bkz: S. Gündüz Küskü (2014). Türk Dönemi Manisa Kenti ve Düşündürdükleri. *Turkish Studies*. 9 (10), s. 639-656.

⁷⁰³Orcan, 2011, **a.g.k.**, s. 76.

Hamamı (16. yüzyıl)⁷⁰⁴, Erzurum Askeri Hamam (16. yüzyıl)⁷⁰⁵, Edirne Sokullu Mehmet Paşa Hamamı kadınlar bölümü (16. yüzyıl)⁷⁰⁶, Erzurum Saray Hamamı (1736)⁷⁰⁷, Ankara Kalecik Çarşı Hamamı hem erkekler hem de kadınlar bölümü (18. yüzyıl)⁷⁰⁸ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.23).

Dikdörtgen bir alanı kaplayan, iki, üç eyvanlı ve iki, üç, dört halvet hücreli mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan hamam yapıları Göynük Süleyman Paşa Hamamı (14. yüzyıl)⁷⁰⁹, Bursa Emir Sultan Hamamı (1426)⁷¹⁰, Edirne Yeniçeri Hamamı (1428-29)⁷¹¹, Edirne Topkapı Hamamı hem erkekler hem de kadınlar bölümü (1444)⁷¹², Ankara Karacabey Hamamı erkekler bölümü (1444)⁷¹³, İstanbul Gedik Paşa Hamamı hem

⁷⁰⁴Erken, 1977, **a.g.k.**, s. 348-349.

⁷⁰⁵Yurttaş vd, 2008, **a.g.k.**, s. 183.

⁷⁰⁶Erken, 2006, **a.g.k.**, s. 415; Önge, 1989, **a.g.k.**, s. 255-271.

⁷⁰⁷Yurttaş vd, 2008, **a.g.k.**, s. 196.

⁷⁰⁸Erken, 1983, **a.g.k.**, s. 475.

⁷⁰⁹Erat, 1997, **a.g.k.**, s. 294, 142.

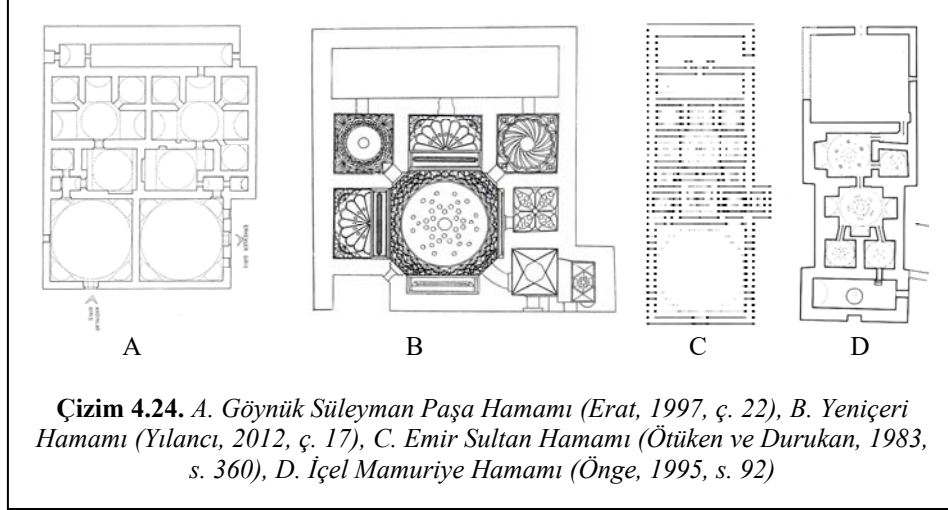
⁷¹⁰Ötüken ve Durukan, 1983, **a.g.k.**, s. 359-360.

⁷¹¹Erken, 2006, **a.g.k.**, s. 411.

⁷¹²Erken, 2006, **a.g.k.**, s. 409.

⁷¹³Erken, 1983, **a.g.k.**, s. 393.

erkekler hem de kadınlar bölümü (1474)⁷¹⁴, İçel Mamuriye Hamamı (15. Yüzyıl)⁷¹⁵, Erzurum Lala Mustafa Paşa (16. yüzyıl)⁷¹⁶, Antalya Korkuteli Çaybaşı Hamamı (16.-17. Yüzyıl)⁷¹⁷, Erzurum Gümrük Hamamı (18. yüzyılın ilk çeyreği)⁷¹⁸ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.24).

Dikdörtgen bir alanı kaplayan, içten sekizgen tabanlı bir ana mekân etrafında şekillenen bir, iki, dört eyvanlı ve bir, iki, dört köşe halvet hücreli mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan hamam yapılarına İstanbul Mahmud Paşa Külliyesi Hamamı (1473-74)⁷¹⁹, Konya Ereğli Eski Hamam (15. Yüzyıl)⁷²⁰, Manisa Hafsa Sultan Külliyesi Hamamı (1538)⁷²¹, Karaman Yeni Hamam (16. Yüzyıl)⁷²², Bursa Davud Paşa Hamamı (16. yüzyıl)⁷²³, Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Hamamı (16. Yüzyılın ikinci yarısı)⁷²⁴, İstanbul Tahtakale Hamamı⁷²⁵ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.25).

⁷¹⁴Orcan, 2011, **a.g.k.**, s. 74.

⁷¹⁵Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 81.

⁷¹⁶H. Gündoğdu (1992). *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 56.

⁷¹⁷Erken, 1983, **a.g.k.**, s. 627.

⁷¹⁸Yurttaş vd, 2008, **a.g.k.**, s. 189.

⁷¹⁹F. Gündüz (2003). *Mahmut Paşa Külliyesi*. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 27, s. 380-381.

⁷²⁰Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 81.

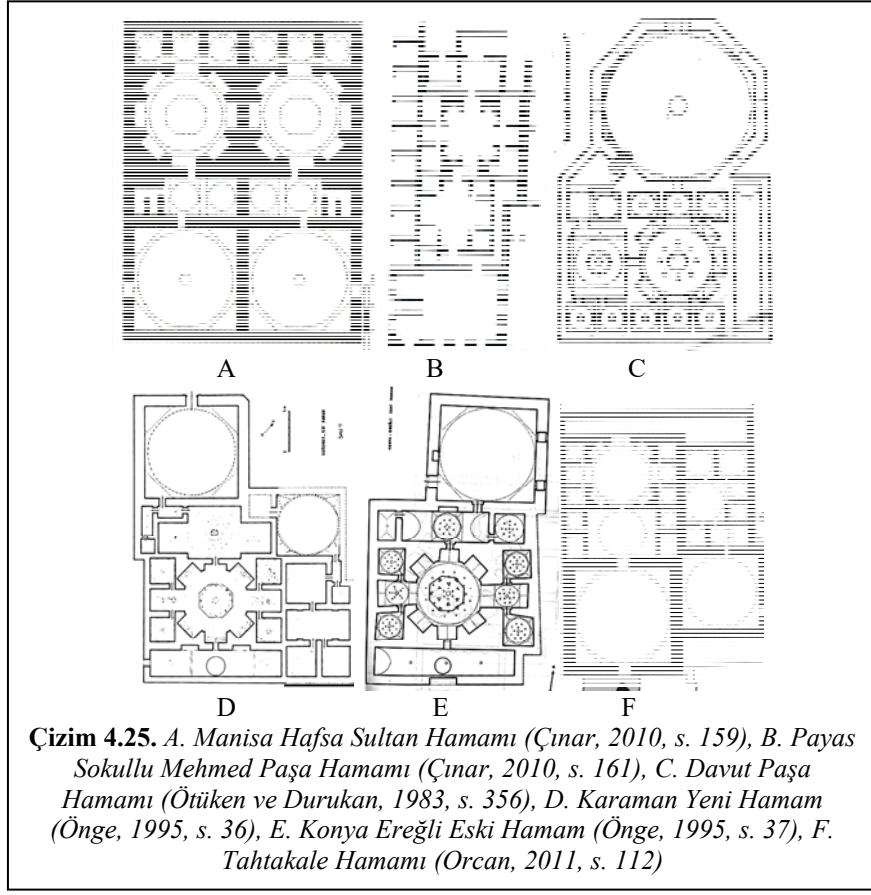
⁷²¹D. Yavaş (1997). *Hafsa Sultan Külliyesi*. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 27, s. 123-124.

⁷²²Önge, 1995, **a.g.k.**, s. 94.

⁷²³Ötüken ve Durukan, 1983, **a.g.k.**, s. 356.

⁷²⁴M. F. Müderrisoğlu (2009). *Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi*. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 37, s. 364-366.

⁷²⁵Yapının tarihi bilinmemektedir. Detaylı bilgi için bkz: Orcan, 2011, **a.g.k.**, s. 112.

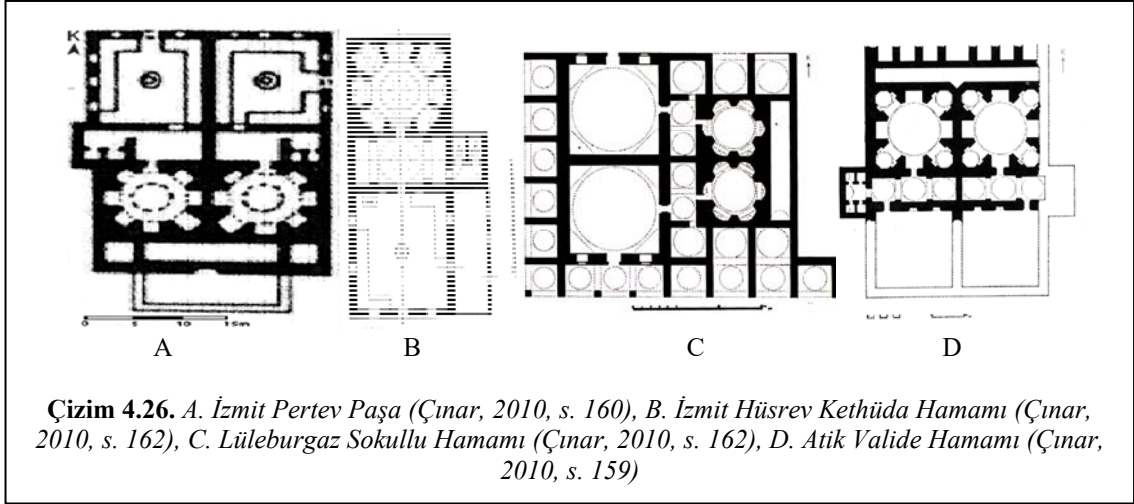
Dikdörtgen bir alanı kaplayan, içten sekizgen tabanlı bir ana mekânı bulunan tek eyvanlı/eyvansız olabilen ancak halvet hücreleri bulunmayan sıcaklık bölümlerine sahip hamam yapılarına İzmit Pertev Paşa Külliyesi Hamamı (1579)⁷²⁶, Üsküdar Atik Valide Külliyesi Hamamı (1570-1579)⁷²⁷, Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Hamamı (16. yüzyılın ikinci yarısı)⁷²⁸, İzmit Hüsrev Kethüda Hamamı (16. yüzyıl)⁷²⁹ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.26).

⁷²⁶Z. H. Kurtbil (2007). Pertev Paşa Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 34, s. 236-238.

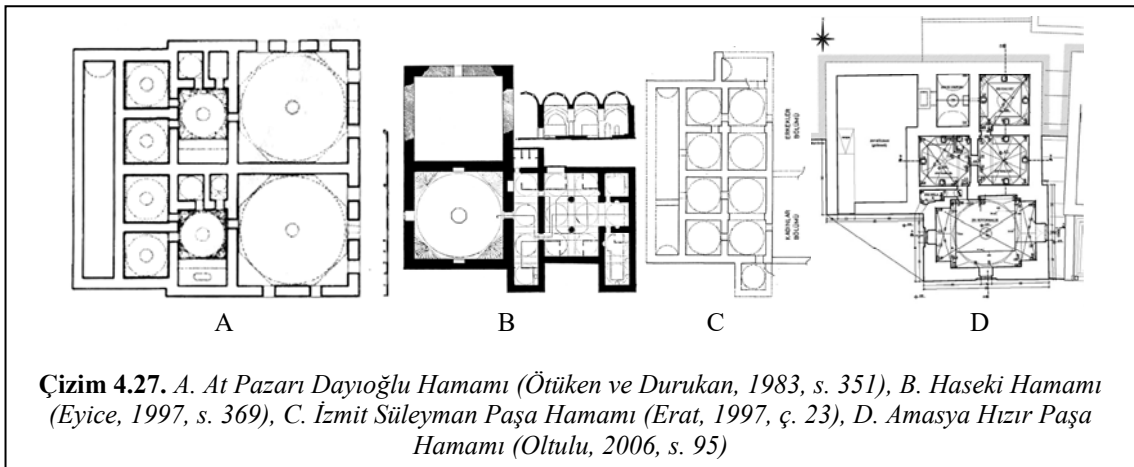
⁷²⁷M. B. Tanman (1991). Atik Valide Sultan Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 4, s. 68-73.

⁷²⁸M. F. Müderrisoğlu (2009). Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 37, s. 363-364.

⁷²⁹Önge, 1988, a.g.k., s. 403-428.

Bir bütün olarak sıcaklık bölümünün kapladığı alana bakılmaksızın eş birimli ve çok bölümlülük mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan hamam yapılarına İzmit Süleyman Paşa Hamamı (14. yüzyıl)⁷³⁰, Amasya Hızır Paşa Külliyesi Hamamı (1465-66)⁷³¹, İstanbul Haseki Hamamı (16. yüzyıl)⁷³², Bursa At Pazarı Dayıoğlu Hamamı (1604)⁷³³ örnek verilebilir (Bkz: Çizim 4.27).

⁷³⁰Erat, 1997, **a.g.k.**, s. 294, 152.

⁷³¹Oltulu, 2006, **a.g.k.**, s. 65.

⁷³²S. Eyice (1997). Haseki Hamamı. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 16, s. 369-70.

⁷³³Ötügen ve Durukan, 1983, **a.g.k.**, s. 351.

4.3. Türk Hamamlarının Özgünlüğü

Lawrie ve Wilson, hamamın kökeninin sanat, bilim, bilgi ve medeniyetin ilk ortaya çıktığı Doğu’da olduğu konusunda çok az şüphe olduğunu belirterek, antik çağlardan kalma geleneği günümüze kadar taşıyan bu hamamların ilginç kalıntılarının Lübnan’da, Suriye’de eskilerin Fenike’sinde bulunduğunu dile getirir ve Baal’ın Evi’ni simgeleyen Baalbek’te bu kalıntıların en eskisinin keşfedildiğini yazar.⁷³⁴ Lawrie’ye göre hamam yapısı ve kültürü Fenike merkezinden sadece doğuya ve kuzeye değil, aynı zamanda batı medeniyetlerine ve uzaktaki antik uygarlıklara da yayılmıştır. Hamamlar, çok erken zamanlarda, Akdeniz’in güney sahil şeridi boyunca kurulmuş olan Mısır, Trablus, Cezayir, Fas boyunca kullanılmıştır.⁷³⁵ Lawrie, hamam kültürünün ve bilgisinin Fenikelilere ait Tire⁷³⁶ ve Sidon⁷³⁷ kentlerinin sahillерinden, Akdeniz kıyıları boyunca yayıldığını ve buradan Yunanistan’a geçtiğini fakat farklı olarak Antik Yunan hamamlarının palaestra veya gymnasiuma eklendiklerini ve genellikle bu yapıların bir parçası olarak kabul edildiklerini savunur.⁷³⁸ Bununla birlikte, Palaestra’ya bağlı olmayan fakat halkın kullanımı için, erkeklerin ve kadınların ayrı ayrı kullanımına sunulan müstakil hamam yapıları da vardı.⁷³⁹

Sicilya’daki Yunan koloni kenti Gela’daki hamamlar İtalya yarımadasının en eski halk hamamlarıdır ve Yunanistan’daki Gortys hamamlarıyla hemen hemen aynı zamanda (MÖ 3. yüzyıl) inşa edilmiştir.⁷⁴⁰ Söz konusu yapıların merkezinde bulunan daire tabanlı birimlerde alttan ısıtma sisteminin kullanıldığı görülmektedir.⁷⁴¹ Yunan halk hamamları, planlaması basit ve işlevsel olan, genellikle merkezinde bir ya da daha fazla sayıda “tholos” adı verilen yuvarlak tabanlı ve kubbe örtülü mekân ile bu mekânla bağlantılı dikdörtgen veya yamuk tabanlı mekânlardan meydana gelmekte, yapının yuvarlak tabanlı sıcaklığığının ve dikdörtgen tabanlı mekânlarının duvarlarında sıralı nişler

⁷³⁴Lawrie, 1864, **a.g.k.**, s. 13; Wilson, 1861, **a.g.k.**, s. 12-13.

⁷³⁵Lawrie, 1864, **a.g.k.**, s. 17.

⁷³⁶Günümüzde Lübnan’ın Akdeniz kıyısında yer alan Beyrut’un yaklaşık 83 km güneyinde yer alan Sur şehridir. Detaylı bilgi için bkz: E. Altan (2009). Sür. *TDVİA*, 37, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 535.

⁷³⁷Günümüzde Beyrut’un yaklaşık 45 km güneyinde yer alan Lübnan’ı oluşturan idari birimlerden (muhafaza) Cenûb idari bölümünün merkezi olan Sayda şehridir. Detaylı bilgi için bkz: C. Tomar (2009). Sayda. *TDVİA*, 36, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 207.

⁷³⁸Lawrie, 1864, **a.g.k.**, s. 14; Urquhart, 1850, **a.g.k.**, s. 24.

⁷³⁹Lawrie, 1864, **a.g.k.**, s. 14.

⁷⁴⁰Yegül, 2006, **a.g.k.**, s. 47.

⁷⁴¹Yegül, 2006, **a.g.k.**, s. 47.

bulunmaktadır. Genellikle alçak tavanlı ve penceresiz mekânlara sahip bu yapılarda oldukça basit bir ısıtma sisteminin bulunduğu görülmektedir. Yıkanma mekânlarının, mangal benzeri ısıtma gereçlerinin bulunduğu ya da yıkanılan yerin yanında bulunan bir başka mekânda yer alan hem suyu hem mekânı ısıtmak için kullanılan sobalarla ısıtıldığı; malzeme olarak genelde kerpiç, bazen tuğla, kireçtaşı ve alçı kullanıldığı; tuğla ile örülmüş küçük kubbe veya tonoz örtülü oldukları görülmektedir.⁷⁴²

Roma Hamamları (thermae) sadece kişisel hijyene yönelik olmayan aynı zamanda birçok faaliyeti de bünyesinde toplayan bir mimari anlayışın ürünüdür.⁷⁴³ Helenistik dönem ve Roma döneminde Yunan, Roma ve İlkçağ Anadolu'sunda hamam yapısı toplumsal yaşantı ve kültürün değişmez bir parçası olmuş toplum için önemli bir kurum haline gelmiştir. Temizlenme ihtiyacının yanında eğitim, spor, eğlenme, boş zamanları değerlendirme, kitap okuma ve okunan kitaplar üzerine tartışmalar gibi etkinliklerin meydana geldiği bir kurum olan hamamlar bu özellikleriyle kişisel bağların da gelişip kuvvetlendiği mekânlardır. İlkçağ kentlerinde yer yer hamam ve kütüphane yapılarının yan yana ya da bitişik olarak inşa edilmiş olması, dolayısıyla hamamla kütüphane arasında kurulan organik bağ, hamamın sosyal etkinliklere de açık bir mekân olduğunu gösterir.⁷⁴⁴ Hamamın bu denli kapsamlı bir içeriğe sahip olarak sosyal dünyaya hitap etmesi, bu yapıları hem imparatorluk hem de hamam sahipleri için önemli bir gelir kaynağı durumuna getirmiştir.

Helenistik dönem hamam/banyolarına bakıldığında Antik Yunan hamam/banyolarının mekânsal düzenlemesinin yapılara hâkim olduğu görülür. Helenistik hamam/banyolar Yunan hamam/banyolarından Roma hamamlarına geçiş niteliğine sahip olsa da Yunan yapı geleneğini korur.⁷⁴⁵ Yunan hamamlarından/banyolarından farklı olarak Helenistik dönem hamamlarında/banyolarında geniş konaklama alanları dikkat çeker. Yapısal olarak bir büyüme söz konusudur. Bu yapısal değişim de Helenistik dönem hamam/banyo mimarisinin Roma hamam mimarisini etkilemiş ve şekillendirmiş olabileceğini düşündürür.

⁷⁴²Ginouves, 1962, **a.g.k.**, pp. 12-17, 158-159, 192-194; F. Yegül (1995). *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. Cambridge Massachusetts: The MIT Press, pp. 24-29.

⁷⁴³Thorpe, 2012, **a.g.k.**, s. 86

⁷⁴⁴B. Yılmaz (2008). İlkçağ Anadolu Uygarlıklarında Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı Bağlamında Kütüphane/Arşiv Kurumu. *Türk Kütüphaneciliği*, 22/3, s. 371.

⁷⁴⁵Trümper, 2009, **a.g.k.**, pp. 162.

İmparatorlar tarafından inşa ettirilen anıtsal hamam yapıları⁷⁴⁶ göz önüne alındığında Romalıların ne kadar zevkli ve kadim bir hamam geleneğine sahip olduğu açıkça görülür. Roma hamamlarına genellikle balneum adı verildiği bilinir. Fakat balneum kelimesi aynı zamanda küvet ve su tankları için de kullanılır.⁷⁴⁷ Roma hamamlarında da Yunan hamam kültüründe bulunan küvet ya da küvet benzeri elemanların kullanılması yıkanma eyleminin akan bir suyun altına olmadığına işaret eder. Dolayısıyla bu durum Yunan ve Roma medeniyetlerinde gerçekleştirilen yıkanma alışkanlığının Türk hamam geleneğinde olan temizlenme alışkanlığı açısından farklılık teşkil ettiğini gösterir. Bu nedenle Türklerin, hamam mimarisi konusunda Romalıların pratiğini çok basitleştirdiği ve geliştirdiği düşüncesi doğru değildir. Roma hamamlarının mekân düzenine bakıldığında Japon, Yunan ve Türk hamamlarının mekân düzeninden oldukça farklı olduğu görülür. Roma'nın Agrippa, Titus, Nero, Trajan, Caracalla, Diocletian gibi imparatorlar tarafından inşa ettirilen anıtsal hamam yapılarına⁷⁴⁸ bakıldığında tek bir mekân düzeninin farklı çeşitlemelerle kullanıldığı anlaşılır. Bu yapılar genellikle dikdörtgen bir alana oturur ve araziye uzun aks üzerinden yayılırlar. Yapıların merkezinde genellikle dikdörtgen tabanlı ılıklik mekânı yer alır. Ilıklık mekânının oldukça geniş tutulduğu ve kendi içinde farklı aktivitelerin gerçekleştirilmesi için birimlere ayrıldığı görülür. Yapıların diğer mekânlarına dağılım ılıklik mekânından sağlanır. Dolayısıyla bu yapılar ılıklik mekânının etrafında şekillenir. Yapılar genellikle aynı tabana sahip mekânların yan yana ve arka arkaya sıralanmasıyla oluşturulur. Bu yapıların sıcaklık bölümlerinin, birbirlerine bir kapı açıklığıyla bağlanan fakat tek bir mekânın bünyesinde bulunmayan mekânlardan oluştuğu görülür. Pompeii Stabian Hamamı'nda, Pompeii merkez hamamlarında ve Herculaneum forum hamamlarında olduğu gibi sıcaklık bölümleri dikdörtgen tabanlı olan ve bir cephesinde yarım daire tabanlı apsis kısmının bulunduğu hamam yapıları da vardır. Bu mekânsal düzene sahip hamam yapılarına İtalya'nın Campania bölgesinde yer alan ve Roma dönemine ait villaların bünyesinde bulunan özel hamam yapıları da örnek olarak verilebilir. Roma hamamlarında dikkat çeken diğer bir unsur da dış ortama büyük kemerlerle açılan ve güneş banyosu yapmaya yarayan heliocaminus bölümleridir. Bunun en güzel örneği

⁷⁴⁶Middleton, 1892, **a.g.k.**, pp. 113-187; Robinson, 2005, **a.g.k.**, s. 98-100.

⁷⁴⁷Fagan, 1993, **a.g.k.**, s. 27.

⁷⁴⁸Parkers, 1881, **a.g.k.**, pp. 115-121; G. T. Rivoira (1918). *Moslem Architecture: Its Origins and Development*. London: Oxford University Press, s. 62-70; Anderson and Spiers, 1907, **a.g.k.**, pp. 203-221; Anderson and Spiers, 1927, **a.g.k.**, pp. 99-113; Krencker, 1929, **a.g.k.**, s. 263-282.

Tivoli'deki Hadrianus villasında yer alan Heliocaminus Hamamı'nda görülür. Türk hamamlarında mahrem olgusu ön plana çıktığından böyle bir uygulama görmek mümkün değildir. Roma hamamlarının hypokaust sisteminin yanında, büyük pencere açıklıklarının camlarla kapatıldığı böylelikle ısınmada güneş enerjisinden de faydalandığı düşünülür.⁷⁴⁹ Bu unsur da Türk hamamlarında bulunmaz. Roma hamamlarında natatio adı verilen soğuk bir yüzme havuzunun olduğu da bilinir. Dolayısıyla Türk hamamı ve Roma hamamı arasındaki ayrılık bu özelliklerle de net şekilde anlaşılır. Türk ve Roma hamamı arasında kurulan köken ilişkisi hakkında değinilmesi gereken diğer bir konu da Roma hamamını tanımlayan özelliklerden ilki söz konusu yapıların sıcaklık dereceleri farklı olan frigidarium, tepidarium, caldarium mekânları, ikincisi de sıcak ve soğuk suyla dolu olan ortak yüzme havuzlarının olduğu ve bu unsurlar bir arada bulunmadıkça gerçekten bir Roma hamamının tanımlanamayacağı düşüncesidir.⁷⁵⁰ Roma hamamlarına bakıldığında söz konusu düşüncenin yerinde olduğu anlaşılır. Türk hamamları da havuza sahip olmadığından bu özelliklerle tanımlanamaz.

Roma hamamlarında bulunan başka bir bölüm de çoğunlukla tepidarium mekânının dar bir tarafında, bu mekânla ortak duvar kullanan ya da doğrudan hypokaustun yanında bulunan ve sıcak hava sayesinde terlemeye olanak sağladığından ter banyosu olarak da adlandırılan laconicumlardır. Ter banyosu, eski zamanlarda Lakedaimonlar arasında yaygın olduğundan Roma hamamlarındaki ter banyosu bölümleri laconicum olarak adlandırılır.⁷⁵¹ Sparta'nın etkin güç olduğu MÖ 9.-6. yüzyıllar arasında, bu ter banyosu Yunanistan'ın diğer bölgelerinde de kurulmuştur ve spor salonunun bir parçası olarak göze çarpar.⁷⁵² Antik Yunan'da soğuk ve ılık banyoların da olduğu bilinir.⁷⁵³ Buna göre Romalıların Antik Yunan'ın tarihi süreçte kullandıkları banyo türlerini belirli bir düzene bağlı olarak bir çatı altında birleştirdiği, geliştirdiği ve kendi mimari karakteriyle yeniden şekillendirdiği söylenebilir.

Roma evlerinde lavatrına denilen küçük hamam bölümlerinin olduğu da görülür. Bu hamamlar genellikle dikdörtgen tabanlı mekânların birbirlerine bitişik şekilde konumlandırılmasıyla oluşturulmuştur. Söz konusu yapılara en iyi örnek İngiltere Caerwent'te yer alan lavatrinadır.⁷⁵⁴ Bu yapılarda da yüzme havuzu bulunur.

⁷⁴⁹Ring, 1996, **a.g.k.**, pp. 717-724.

⁷⁵⁰Fagan, 2001, **a.g.k.**, pp. 403.

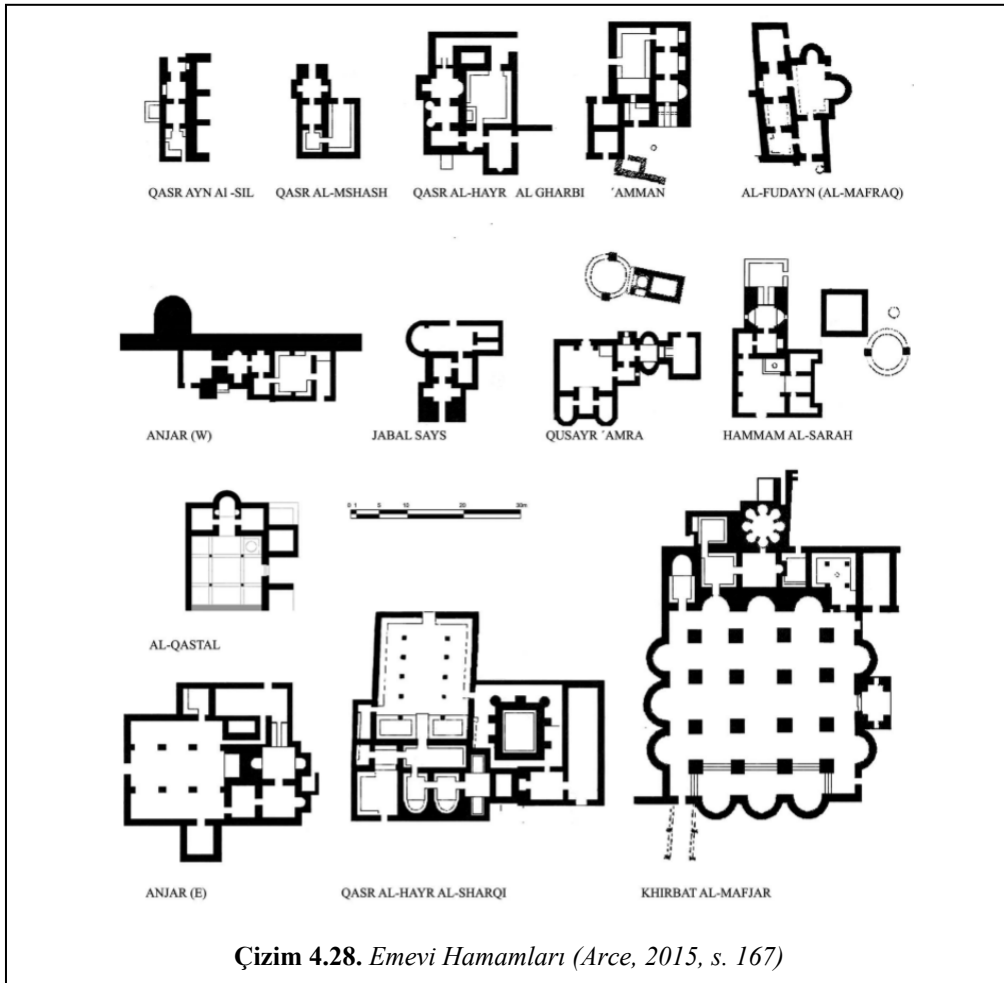
⁷⁵¹Genzmer, 1899, **a.g.k.**, s. 2.

⁷⁵²Wilson, 1861, **a.g.k.**, s. 13; Baumer, 1903, **a.g.k.**, s. 23.

⁷⁵³Genzmer, 1899, **a.g.k.**, s. 2.

⁷⁵⁴Genzmer, 1899, **a.g.k.**, s. 9; Baumer, 1903, **a.g.k.**, s. 26.

Emeviler döneminde inşa edilen Kasr'ül Hayr'ül Şarki hamamı, mekânsal olarak daha karmaşık bir yapıya sahip olsa da Emeviler tarafından inşa edilen diğer hamamlarla hemen hemen aynı mekân düzenini gösterir. Kasr Ayn Es-Sil, Kasr'ül Hayr'ül Garbi ve Cebel Says Hamamı da diğer Arap hamamları gibi nişli, dikdörtgen tabanlı mekânlarıyla tipik mekân düzenini devam ettirirler. Mağribi hamamlarının, en iyi örnekleri Emeviler döneminde görülen erken Arap hamamlarını andıran bir mekânsal örgütlenmeyi sürdürdüğü görülür (Bkz: Çizim 4.28). Türk hamamları ise sıcaklık bölümlerinde merkezi bir mekân organizasyonuna sahiptir.

Çizim 4.28. Emevi Hamamları (Arce, 2015, s. 167)

Söz konusu yapıların genellikle simetrik bir mekân düzenine sahip olduğu görülse de hiçbirinde soyunmalık, ılıkılık ve sıcaklık mekânlarının Türk hamamlarında olduğu gibi kompakt bir yapı içinde birbiri ardına sıralandığı görülmez.

Yıkama gelenekleri açısından Türk hamam geleneği ve mimarisi, Türk hamamının kökeni olarak gösterilen diğer medeniyetlerin geleneklerinden farklıdır. Genel olarak dini kurallara göre yapılan temizlikte durgun su söz konusu değildir. Bu nedenle, bir küvet içerisinde yıkanmak Türk geleneğinde ve İslam dininde yasaktır. Tam

bir temizlenme, akan suda sabunlanma ve durulanmayla yapılabilir. Bundan dolayı Türk hamamlarında, küvet ya da su havuzları yoktur. Türk geleneklerinde sadece şifa için kullanılan doğal sıcak su kaynakları üzerine inşa edilen kaplıcalarda havuzlar bulunur ve bu havuzlarda da sürekli sağlanan akış ile su yenilenir.

Kadınlar ve erkekler için ayrı yıkanma bölümleri bulunduğundan çifte hamam olarak da adlandırılan hamam yapıları, Türk hamam mimarisinin bir başka önemli yaratımı ve özelliğidir. Türkiye Selçuklularından itibaren Türkiye’de inşa edilen çifte hamamların en anıtsal uygulaması, bir çifte hamam olan İstanbul Haseki Hamamı’nda gerçekleştirilmiştir. Selçuklu döneminin çifte hamamlarının mekân düzeni, erkekler ve kadınlar bölümünü oluşturan ünitelerin ortak bir duvar boyunca birbiri ardına sıralanan soğukluk/soyunmalık, aralık, ılıklik, sıcaklık bölümlerinden oluşur. Su deposu ve külhan da her iki ünite için ortak kullanıma sunulur.⁷⁵⁵ Bu mekân düzeni 15. ve 16. yüzyıllarda kullanılmaya devam etse de sıcaklıkların ortak bir duvardan itibaren her iki kısımdaki mahallerin aynı doğrultuda fakat birbirine zıt yönlerde araziye yayıldığı mekân düzeni de denenmiştir.⁷⁵⁶ Bu düzenlemeyle sıcak su deposu ve külhan yapının uzun duvarına inşa edilmiştir. Erken dönem hamamlarının boyutlarının küçük ve planlarının asimetrik olduğu görülse de Klasik dönemde tamamen simetrik çifte hamamlar yoğunluk kazanır. Çifte hamamlarda genellikle erkeklere ait olan ünite kadınlara ait olan üniteden mekânsal olarak daha geniş tutulmuş ve erkeklere ait ünitenin giriş kapısı bir meydana veya ana yola açılırken kadınlara ait olan ünitenin giriş kapısı küçük bir sokağa açılmıştır. Türk mimarisinde inşa edilen hamamlar dışında ortak bir ısıtma sistemi ve su deposu olan, sıcaklık kısımlarının ortak kullandıkları duvardan itibaren birbirleriyle zıt ya da tüm mekânların bir ortak duvarı kullanarak aynı yönde araziye yayılan, aynı anda erkeklere ve kadınlara tahsis edilen iki hamamın bir bütünü oluşturduğu görülmez. Türk hamamlarında giyinme soyunma ve aynı zamanda yıkanma eyleminden sonra dinlenme yeri olarak kullanılan soğukluk/soyunmalık bölümü genellikle kare tabanlı ve kubbe örtülü bir mekân düzeni gösterir. Söz konusu mekânın ortasında bir fiske ve duvarlar boyunca sıralanan soyunma kabinleri bulunur. Bazı yapılarda soyunma kabinlerinin, ayakkabıları koymak için kemerli küçük nişleri bulunan yaklaşık 50 cm yüksekliğe sahip bir seki üzerinde yer aldığı da görülür. Anıtsal hamam yapılarının soğukluk/soyunmalık mekânında kahve pişirmek için bir ocak bulunan örnekleri de vardır.

⁷⁵⁵Önge, 1988, a.g.k., s. 404.

⁷⁵⁶Önge, 1988, a.g.k., s. 404.

Soğukluk/soyunmalık mekânı, bazen bir aralık mekânına bazen de direkt olarak ılıkılık mekânına bir kapı açıklığıyla bağlanır. Hamam yapısının en küçük mekânı olan aralık bölümlerinde genellikle yapının tuvaleti ve traşlığı bulunur. Aralık bölümüne sahip olmayan yapılarda da tuvalet ve traşlık bölümlerinin ılıkılık mekânına konumlandırıldığı görülür. Ilıkılık mekânları genellikle dikdörtgen tabanlıdır. Sıcaklık bölümleri Türk hamamlarının merkezi ve en önemli bölümleridir. Sıcaklık bölümlerinde, genellikle kare ya da sekizgen bir alt yapı üzerine oturan, kubbe örtülü merkezi bir ana birim yer alır. Bu merkezi birime açılan eyvanlar sıcaklığın oluşumunda etkili olan ana unsur olarak belirler. Halvet hücreleri de bu düzenlemenin tamamlayıcı mekân birimleri olarak ortaya çıkar. Eyvan ve halvet hücrelerinin ortak duvarlarının birbirlerine dik açılarla yerleştirilmesiyle ortada kare ya da sekizgen tabanlı olabilen kubbenin oturacağı bir ana birim elde edilmektedir. Dolayısıyla sıcaklık bölümleri genelde eyvan ve halvet hücreleriyle karakterize edilmiştir. Çeşitlenmeleriyle birlikte bu tarz mekân düzeni, genel olarak Türk hamam yapılarının sıcaklık bölümlerinin temel kurgusunu oluşturur. Aslında, eyvanların dik eksenlerden ortadaki merkezi birime açıldığı dört eyvanlı mekân düzenlemesi Türk mimarisinin değişmez bir özelliği olarak hemen her türlü yapıda kullanılmış ve klasikleşmiştir. Bu mekân düzeni hamamların sıcaklık bölümlerinde bir, iki, üç ya da dört eyvanlı olarak çeşitlendirilerek kullanılmıştır. İran Kirman'da yer alan ve Büyük Selçuklulardan kalan Nigar Hamamı'nın sıcaklık bölümü tek eyvanlı, soğukluk/soyunmalık bölümünün ise dört eyvanlıdır. Türkiye'nin Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemine ait hamam yapılarında da bu mekân düzenine sahip olanları vardır. Seydişehir Seyyid Harun Veli Hamamı ile Bursa Demirtaş Hamamının sıcaklık bölümleri tek, Afyon Kasım Paşa Hamamı, Konya Türbe Hamamı ve Konya Hasbeyoğlu Hamamı'nın sıcaklık bölümleri iki, Sivrihisar Seydiler Hamamı ve Karaman Sekizçeşme Hamamı'nın sıcaklık bölümleri üç, Kayseri Selahaddin Hamamı, Ankara Eski Hamam, Konya Karaman Emir Süleyman Hamamı, Ermenek Karamanoğlu Mahmud Bey Hamamı, Divriği Aşağı Hamam, Ani Manuçehr Hamamı, Mardin Sitti Radviyye Hamamı ve Sivas Meydan Hamamı'nın sıcak bölümleri dört eyvanlıdır.

Duvarlarının her birinde birer nişin yer aldığı, çokgen tabanlı tek bir ana mekândan oluşan sıcaklık bölümlerine sahip hamam yapılarına Kayseri Külük Hamamı, Diyarbakır Çardaklı Hamam, Alanya İç Kale Hamamı, Kastamonu Vakıf Hamamı, Manisa Sultan Hamamı, Bursa İncirli Hamam, Payas Sokullu Mehmet Paşa Hamamı örnek verilebilir. Dikdörtgen ya da kare tabanlı olabilen bir ana mekâna tek, iki veya üç

yönden bitiştirilmiş yan yana sıralı halvet hücrelerinin bulunduğu mekân düzenlemelerinin bulunduğu sıcaklık bölümlerine sahip hamam yapılarına Kayseri Birlik Hamamı, Kayseri Sultan Hamamı, Bursa Kimsesizler, Yeşil Cami, Ulu Cami, Tahtakale Hamamı örnek verilebilir.

Türk Hamam mimarisinde çok az rastlanmakla birlikte kemerlerle eş birimlere ayrılmış ve her birimin eş kubbelerle örtülü olduğu modüler sisteme dayanan mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri de vardır. Dikdörtgen tabanlı, iki yandan atılan tonozlara oturan, ortası kubbe örtülü mekân düzenine sahip sıcaklık bölümlerine sahip hamam yapılarına, Sultan Selim Külliyesi'ndeki Valide Hamamı, Edirne ve İstanbul'daki Sokullu Mehmet Paşa Hamamlarının kadınlar bölümü, Tokat Pervane Hamamı kadınlar bölümü örnek verilebilir. Bağımsız hamam yapılarında az görülmesine karşın özel hamamlarda ya da bir yapının bünyesinde yer alan hamamlarda sıkça görülen tek mekândan oluşan ılık ve sıcaklık bölümlerinin mekanları ile halvet hücrelerinin hemen hemen birbirlerine eş boyutta tutulduğu mimari düzenlemeler de vardır. Bu türden mimari bir düzene sahip hamamlara örnek olarak İznik İsmail Bey Hamamı, Sultan Han Hamamı, Aksaray Ağzıkarahan Köyü Hamamı, Karatay Hanı Hamamı, Tuz Hisarı Sultan Hanı Hamamı, Alara Kalesi Hamamı gösterilebilir. Türk hamamlarında görülen sıcaklık bölümü düzenleri için verilebilecek örnekler çoğaltılabilir. Türk hamamlarının sıcaklıklarında farklı mekân düzenlemeleri görülse de eyvanlı ve köşe halvetli düzen en baskın olanıdır. Dört eyvanlı köşe halvetli mekân düzeninin kullanımı Selçuklularla başlayıp günümüze kadar kesintisiz şekilde artarak sürmüştür ve sıcaklıkların baskın mekân düzeni olarak ortaya çıkmıştır. Sıcaklık bölümlerinin ana birimleri ile bütünleşen diğer bir öge de göbek taşıdır. Türk hamamlarının mekânsal kurgusunda önem arz eden diğer bir unsur da sıcaklık ile su deposu ve külhan ilişkisidir. Sıcaklık bölümü, su deposu ve külhanla ortak bir duvar kullanır. Sıcaklık ve su deposu arasındaki bağlantı ortak duvara açılan pencere açıklığı ile sağlanır. Bu şekilde bir bağlantı kurulması söz konusu bölümlere ait mekânların tesadüfen yerleştirilmediklerinin, belli bir planlamaya göre konumlandırıldıklarının en somut ifadesidir. Doğası gereği en yüksek ısıya sahip alan olması gereken sıcaklığın bu şekilde de ısıtılmasına yardımcı olunması ya da ısısının korunması Türk Hamamlarına özgü bir mimari çözüm olarak ortaya çıkar ve hamam yapısının mekânsal kurgusunu etkileyen ana faktörlerden biri olarak belirir.

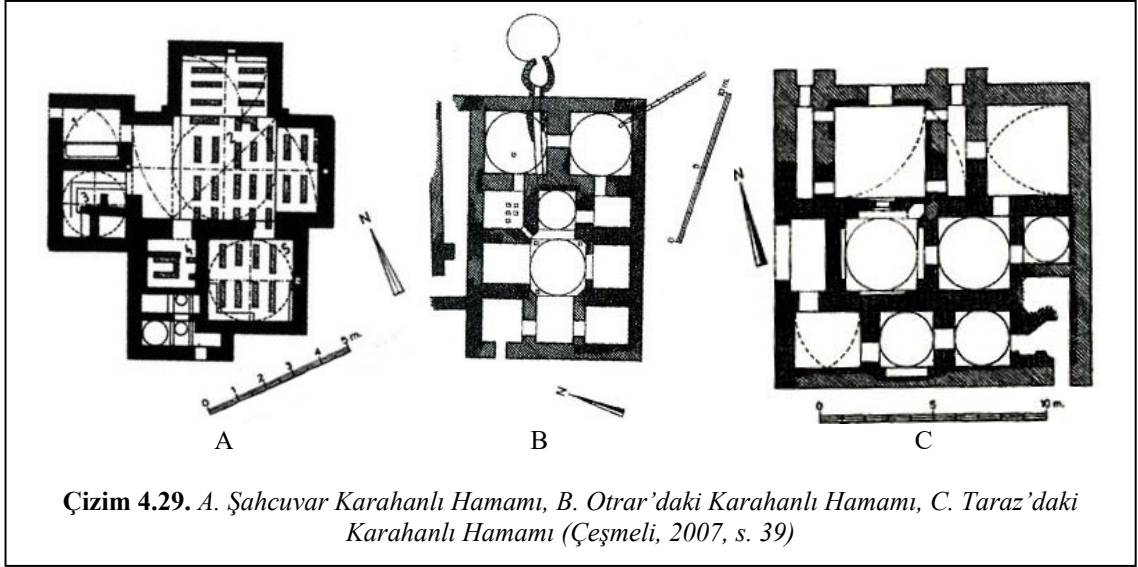
Türk Hamam mimarisinde de diğer yapılarda olduğu gibi baskın örtü elemanı kubbedir. Kubbenin dikdörtgen tabanlı mekânlarda iki yönden tonozlarla daraltılmış kare

bir alt yapı üzerine yerleştirilmesi, mimari bir sembol olarak kullanım ısrarına hamam yapılarında da devam edildiğini gösterir. Kubbe kullanılmadığı durumlarda dikdörtgen tabanlı birimler genellikle sivri kemer profilli beşik tonozlarla örtülürler. Sivri kemer kullanımı Türk mimarisinin ana özelliklerinden birini oluşturduğundan Türk hamamlarında da baskın şekilde sivri kemer çeşitleri kullanılır.

Soğukluk/soyunmalık bölümleri haricinde hamam yapılarında pencere açıklığı olmadığından aydınlatma mekânların örtülerine açılan fil gözleriyle sağlanır. Ana kubbelerde genelde bir aydınlık fenerine yer verilir. Türk hamam yapısı içe dönük mekân kurgusu ve mimariyle dış dünyaya kapalı bir görünüm sergiler. Bunlar, Türk hamamlarının en ayırt edici özelliğidir ve başka bir uygarlığa ait hamam yapılarında görülmez. Roma Hamamları ise genellikle spor alanları, kütüphaneler, gezinme yerleri ve tiyatro ya da stadyum gibi bölümleri olan bir kompleksin merkezini oluştururlar.⁷⁵⁷ Aynı durum, Yunan Hamamlarının bir tipi için de geçerlidir. Türk hamamları tek başına inşa edildikleri gibi, farklı yapı türlerinin bir araya getirildiği bir külliyein parçası olarak da inşa edilmişlerdir. Fakat hiçbir külliye de hamam yapısının külliyein merkezini oluşturduğu görülmez. Türk Hamamlarının diğer bir türünü de başka bir yapının bünyesinde bulunan, Türk Hamam mimari geleneğinin bir ürünü olan halk hamamlarının adeta birer minyatürleri olarak inşa edilen özel hamamlar teşkil eder.

Türkiye dışında hüküm süren Türk devletlerinden biri olan Karahanlıların da hamam yapıları merkezi bir birim etrafında şekillenen mekân düzenine sahiplerdir. Kazakistan Otrar'da 11.-12. yüzyıllara tarihlenen ve Özbekistan Şahcuvar'da 12. yüzyıla tarihlenen hamamlarda yapının merkezini oluşturan mekânlar, ortada yer alan birime

⁷⁵⁷Hemans, 1874, **a.g.k.**, s. 527-530; Genzmer, 1899, **a.g.k.**, s. 6.

açılan üç eyvanın görüldüğü bir düzende inşa edilmiştir. Bunun yanında Otrar'da yer alan Karahanlı Hamamında da Türkiye'deki Türk Hamamlarında da görülen çok bölüntülü bir mekân düzeni hakimdir.⁷⁵⁸ Ayrıca çizilen planlarından yapıya hâkim olan unsurun kubbe olduğu da görülür.

Memluk Hamamlarının soğukluk/soyunmalıklarında merkezi birimli bir mekân düzeni görülür. Günümüze ulaşabilmiş Memluk dönemi hamamlarının çoğu farklı saatlerde kadınlar ve erkeklerin kullanımına sunulan tek hamamdır. Doğası itibariyle soğukluk/soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık, su deposu ve külhan olarak kurgulanan hamamlarda yıkanma eylemi ılıkılık olduğu düşünülen mekânda gerçekleşmektedir. Memluk Hamamlarının sıcaklık olduğu düşünülen mekanının hemen önünde ılıkılığın yer

⁷⁵⁸Çeşmeli, 2007, a.g.k., s. 39-41.

aldığı varsayılırsa, sıcaklığın halvetsiz, ılıkliktan daha küçük boyutlarda ve dikdörtgen tabanlı olduğu görülür.⁷⁵⁹ Bu durumda halvetlerin ılıklik bölümüne taşınmış olduğu kabul edilmelidir. Söz konusu yapıların sıcaklık olduğu düşünülen mekânlarının oldukça dar ve basit bir kuruluşa sahip olduğu bu nedenle çok fazla sayıda insanın aynı anda faydalanamayacağı boyutlarda tutuldukları görülür. Dolayısıyla ılıklik olduğu düşünülen bölümlerin gerek merkezi bir konumda olması gerekse sıcaklık işlevine sahip olmaları, ılıklik olarak düşünülen bu bölümlerin gerçekte sıcaklık olduklarını, hemen arkalarında yer alan dikdörtgen tabanlı mekânların ise ter atmak için tasarlanmış özel alanlar olabileceklerine işaret eder. Memluk döneminde inşa edilmiş iki mekânlı sıcaklığa sahip hamamların bulunuşu, ılıklik olduğu düşünülen bölümlerin aslında sıcaklığın bir bölümünü oluşturduklarını gösterir. Sıcaklıkla bir kapı açıklığı vasıtasıyla ilişkilendirilmiş, yapının külhanına daha yakın şekilde konumlandırılan, kısa kenarının oldukça dar tutulduğu dikdörtgen tabanlı ve asıl sıcaklık bölümünden konumu itibarıyla daha yüksek ısıya sahip olan bu mekân “cevani (جوان/جواني)” olarak adlandırılır (Bkz: Fotoğraf 4.1). Bu nedenle bazı Memluk Hamamlarında sıcaklığın, iki ayrı bölümden oluştuğu ileri sürülmektedir.⁷⁶⁰ Bazılarında kurnaların da bulunduğu bu mekânın sıcaklık bölümünün bir parçası olarak görülmesi oldukça mantıklıdır. “cevani” kelimesinin anlamı gençlik, delikanlılıktır.⁷⁶¹ Söz konusu mekân, oldukça sıcak olmasına bağlı olarak kirin daha kolay kabartılıp cilt üzerinden atılmasını kolaylaştırması ve mecazi anlamda kişiye deri değiştirterek tenini parlatması, onu gençleştirilmesi, canlandırması düşüncesiyle bu biçimde adlandırılmış olmalıdır. Bununla alakalı bir diğer düşüncemiz de söz konusu mekânın yüksek sıcaklıktan dolayı belli bir yaş grubunun altında olan kişilere hizmet verme amacıyla yapılmış olabileceğidir. Yüksek sıcaklık belli bir yaştan üzerindeki insanlarda bazı sağlık problemleri yaratabileceğinden söz konusu bölüm genç insanlara ayrılmış olabilir. Her iki şekilde de “cevani” adlandırması mantıklı olur. Sıcaklıklardan

⁷⁵⁹Rifaioğlu, 2018, **a.g.k.**, s. 546-547.

⁷⁶⁰Boggs, 2012, **a.g.k.**, s. X’ da “cevani” kelimesinin “jouwani” olarak yazıldığı görülür. Kelime, müellifin dilinden farklı bir dilde olduğundan söylendiği gibi yazılmış olmalıdır. Gerçekte İngilizcede “jouwani” diye bir kelime yoktur. Doğrusu “cevani” olmalıdır.

⁷⁶¹<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/civan>; Urduca olan kelime gençlik, delikanlılık anlamına gelir. Farsça “cavān” veya “cuvān” (جوان/جواني) “genç, delikanlı” sözcüğünden alıntıdır. Orta Farsça (Pehlevi veya Partça) aynı anlama gelen “yavan” veya “yuvan” sözcüğünden evrilmiştir. Bu sözcük Avesta (Zend) dilinde aynı anlama gelen “yvan” sözcüğü ile eş kökenlidir. Avestaca sözcük Hint-Avrupa Anadilinde aynı anlama gelen yazılı örneği bulunmayan “yewen” biçiminden evrilmiştir. Bu biçim Hint-Avrupa Anadilinde yazılı örneği bulunmayan “yeu” “genç olma, canlılık” kökünden türetilmiştir. Aynı kökten genç anlamına gelen Latince “iuvēnis”, Fransızca “jeun”, İngilizce “young”, Almanca “jung” kelimeleri de türer. İngilizcede söz konusu kelimenin anlamını tam olarak “youthfulness” kelimesi karşılar. Türkçedeki civan kelimesi de bu kelimedenden türetilmiştir.

birinin ılıkılık olduğuna hükmedilirse, Memluk Hamamlarında ılıkılığın eyvanlarında bulunan kurnaların çevresinde zemine oturarak yıkanıldıđı⁷⁶², Selçuklu ve Osmanlı Hamamlarında yıkanma eyleminin sadece sıcaklıkta gerçekteştiği ortaya çıkar. Memluk Hamamlarının sıcaklıklarında eyvanlarla bağlantılı merkezi birimli mekân düzeninin kullanıldığı dikkate alındığında, mekân düzeni ačíısından Memluk Hamamlarındaki sıcaklıklarının Türkiye’deki Türk Hamam yapılarının sıcaklıklarına oldukça benzedikleri söylenebilir. Tarih sahnesine Büyük Selçuklu (1040-1158) ve Türkiye Selçuklularından (1075-1308/18) daha sonra çıkan Memluklerin (1250-1382) Hamam yapılarının inşasında 1250 yılı öncesinde inşa edilmiş çok sayıdaki Selçuklu Hamam mimarisinden etkilendikleri ačíıktır.

Zengilere ait (1146-1233) hamamlar, içinde büyük boyutlu nişler olan sekizgen tabanlı ve kubbeli bir mekânla hemen arkasında yer alan dikdörtgen tabanlı bir mekân olmak üzere iki mekândan oluşan sıcaklık bölümlerine sahip olarak Türk Hamamlarının bir çeşitlenmesini sunar ve iki ayrı mekândan oluşan sıcaklıklara sahip Memluk Hamamlarına örnek teşkil ederler.

Türkiye Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Hamamlarında, farklı olarak Zengi ve Memluk yapılarında görülen, su deposu ve külhana en yakın konumda bulunan, dolayısıyla en yüksek sıcaklığa sahip olması gereken “cevani” bölümü bulunmaz. Sıcaklık bir bütün olarak çözümlendiğinden mekânın tamamının ısıtılması cehennemlik bölümünün sıcaklık bölümüne göre şekillendirilmesini gerekli kıldığından, Türkiye coğrafyasında inşa edilen Türk Hamamlarında, Roma hamamlarında görülen ısıtma sistemine oldukça benzer bir ısıtma sisteminin kullanıldığı görölür. Memluk Hamamlarının sıcaklığı cehennemlik hattına göre şekillendirilmişken, Türkiye’de inşa edilen Türk Hamamlarının zemin altı ısıtma sistemleri sıcaklık bölümünün mekân düzenine uygun olarak şekillendirilmiştir.

Türkiye’deki Türk Hamamlarında genelde yapının merkezinde büyük bir kubbeye örtölü ve eyvanlara sahip sıcaklık bölümü bulunur. Sıcaklık bölümleri kendileriyle ilişkili halvet hücreleriyle birlikte Türk hamamının en büyük ve en kompakt mekânı olarak dikkat çeker ve yapının çekirdeğini oluşturur.

Türk Hamamları genel itibariyle soğukluk/soyunmalık, aralık, ılıkılık, sıcaklık, sıcaklıkla ilişkili halvet hücreleri, su deposu, külhan ve cehennemlik bölümlerinden

⁷⁶²Rifaiođlu, 2018, **a.g.k.**, s. 546-547.

oluşur. 16. yüzyıldan sonra inşa edilen hamamlarda aralık kısmının pek inşa edilmediği görülmektedir. Sıcaklığın kuruluşuna göre Türk hamamlarında genel olarak dört eyvanlı köşe halvetli; yıldızvari; kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli; sıcaklığı çok kubbeli; sıcaklığı dikdörtgen tabanlı çifte halvetli; eş birimli plan tiplerinin kullanıldığı görülmektedir.⁷⁶³

Avrupalı yazar ve seyyahların kaleminden çıkan eser ve seyahatnamelerde sürekli olarak Türklerin temizlik ve hamam anlayışına değinilmesi, kendi toplumlarında bu anlayışın olmadığı ya da daha az olduğunun dile getirilmesi, Türk toplumunun temizliğe ve temizlenme işlemini gerçekleştirmek için gerekli olan eşya ya da mekânlara ne denli önem verdiği en somut kanıtıdır. Söz konusu seyahatnamelerde hamamların sadece temizlenmeden temizlenmeye kullanılan bir mekân olmadığı aynı zamanda halkın sosyal paylaşımlarda bulunduğu, eğlendiği bir mekân olduğunun altı çizilmiştir. Tüm işlevlerinin yanında hamam, kadınların görücü usulü ile erkek evlatlarına ve yakınlarına kız beğendikleri yerlerdir. Önceki dönemlerde dini ve toplumsal normların getirdiği erkek kadın ilişkisine yönelik mahremiyet sınırları nedeniyle evlilik müessesinin adımları günümüzdeki gibi atılmamaktaydı. Bu nedenle hamamların, özellikle gelin adaylarının damat ailelerinin kadın bireyleri tarafından en net şekilde izlenebildiği yer olmalarından da kaynaklanan eş seçilme/seçme olgusunun yaşandığı yapılara dönüşmesi anlaşılabilir. Bu yönüyle önceki dönemlerde hamamlar, toplumun en önemli yapı taşı olan ailenin temellerinin atıldığı yerlerdir.

Türk toplumunda hamamın yerinin ne denli önemli olduğunu gösteren önemli detaylardan biri insanların hamama geldikleri an ile başlayıp, hamamdan ayrılmayla son bulan törensel süreçtir. Hamamda yıkanmayla ilgili belli kurallar benimsenmiştir. Hamama gelen kişi öncelikle hamam meydanında karşılanmakta, kullanacağı oda gösterilmekte, terlik ve peştamalı oda içerisinde hazır bulundurulmaktadır. Odasında peştemalını bağlayıp, terliğini giydikten sonra hamam meydanına gelen müşteriye, kendisine hizmet edecek keseci/masajcı iç kısma yönlendirmekte ve hamam yaygısını sererek, göbek taşındaki yerini hazırlamaktadır. Üzerine hamam yaygısı yayılan göbek taşında banyo öncesi en az 20 dakika uzanılıp, terlenmekte ve vücut, kese için hazırlanmaktadır. Daha sonra müşteri, görevli tarafından kurnaya alınarak, önce kese daha sonra da köpük banyosu yaptırılmakta ve masaj için tekrar göbek taşına

⁷⁶³Eyice, 1997, **a.g.k.**, s. 402-430.

yatırılmaktadır.⁷⁶⁴ Bunların yanında natırın müşteriye yıkaması ve kir akıtması, öğle yemeği, soğukluk/soyunmalıkta dinlenme, kahve içme, hatta verilecek bahşış miktarına varıncaya kadar gerçekleştirilebilecek işlemlerin sırasına ve adabına dikkat edilmiştir.⁷⁶⁵ Hamama gitmek için bohçalar hazırlanır, hamama davete varıncaya kadar özel uygulama ve hazırlıklar yapılır.⁷⁶⁶

Türklerin temizlik anlayışı, İslamiyet'ten önce de belirli kurallara dayandırılmış, kişisel ve toplumsal yaşantılarının önemli bir parçası olmuştur. Türklerin İslamiyet'e girdikleri dönem öncesine ve sonrasına bakıldığında suya, temizliğe, temizlenmek için oluşturulan mekânlara her zaman büyük önem verdikleri, zaten temizlikle ilgili var olan maddi ve manevi kültür öğelerini sonradan tanışıp benimsedikleri İslamiyet'in gerekliliklerine entegre ettikleri görülür.

1071 yılında Bizans'a karşı gerçekleştirilen ve Türk zaferiyle sonuçlanan Malazgirt Savaşı'nın ardından bazı Büyük Selçuklu komutanlarının ve hanedan mensubu Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın daha sonra Türkiye adını alacak olan Bizans ülkesinde fetihlerde bulunup fethettikleri bölgeleri vatan tutarak buralarda kendi devletlerini kurmalarıyla, bu topraklar üzerinde irili ufaklı birçok Türk devletinin egemenliğinde yeni bir medeniyet kurulmuştur. Türkiye'nin, Selçuklu çağında başlayan ve kesintisiz olarak günümüze kadar gelen Türk hâkimiyet süresince Türkler son ve ebedi vatanlarını mamur hale getirmek için yoğun imar faaliyetlerine girişmiş ve kendine has bir karaktere sahip birçok yapı türünden oluşan geniş bir mimari yelpaze ortaya koymuşlardır. Bu geniş mimari yelpaze içinde yer alan yapı türlerinden birini de her zümreden halkın hem özel hem de sosyal yaşantısında oldukça fazla öneme sahip olan hamam yapıları oluşturur.

⁷⁶⁴Özgen, 2016, **a.g.k.**, s. 114.

⁷⁶⁵M. Uzun ve M. Albayrak (1997). Hamam. *TDVİA*, 15, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 431.

⁷⁶⁶D. Bozok (2005). Türk Hamamı ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı (Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma). *BAÜN Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/13, s. 72.

DEĞERLENDİRME

Hamamın kökeninin Doğu Akdeniz sahillerinde ortaya çıkarak tüm Akdeniz sahili boyunca yayıldığı ve en çok da Antik Yunanistan'ı etkisi aldığı ile ilgili düşünceler olduğu önceki bölümlerde anlatılmıştı.⁷⁶⁷

Antik Yunanistan'da hamam yapıları öncelikle palaestra veya gymnasiumların bir parçası olarak kabul edilmiş olsa da⁷⁶⁸ söz konusu yapıların bir bölümü olmayan müstakil hamamlar da vardır.⁷⁶⁹ Günümüzdeki bilgilere göre İtalya yarımadasının en eski halk hamamları Sicilya'daki Yunan koloni kenti Gela ve Yunanistan'daki Gortys kentlerinde tespit edilmiştir.⁷⁷⁰ Bu yapılar genellikle “tholos” adı verilen daire tabanlı bir mekân etrafında şekillenmiş basit bir mimariye sahiptir. Bu yapılarda daha sonraki yüzyıllarda inşa edilen hamamlarda kullanılmış alttan ısıtma sistemleri yerine mangal benzeri ısıtma gereçlerinin bulunduğu ya da yıkanılan yerin yanında bulunan bir başka mekânda yer alan hem suyu hem mekânı ısıtan sobalardan yararlanıldığı bilinir.

Roma hamamları (thermae) genelde her biri başka bir amaç için inşa edilen yapılar topluluğunun bir parçası olarak tasarlanmıştır.⁷⁷¹ Söz konusu bu yapılar topluluğunun merkezinde yer alan hamamlar Antik dönemde toplumsal yaşantı ve kültürün değişmez bir parçası olmuştur. Söz konusu dönemde hamam yapıları insanların, topluluğu oluşturan diğer yapılardaki aktivitelerinden sonra dinlendikleri, sohbet ettikleri, boş zamanlarını değerlendirdikleri ve temizlendikleri yerler olarak görülmüştür. Bu özellikleriyle bir nevi eğlence mekânı olarak kullanılmıştır. İlkçağ kentlerinden bazılarında hamam ve kütüphane yapılarının oldukça yakın ya da bitişik olarak tasarlanmış olmasıyla iki yapı türünün birbirleriyle irtibatlandırılmış olması, hamam yapılarına yüklenen sosyal işlevi de ortaya koyar.⁷⁷²

Ortaya koydukları eserlerle Antik Yunan ve Roma medeniyetlerinde hamamlara verilen önem oldukça açıktır. Erken tarihten itibaren bir palaestraya sahip olan Yunan hamamlarının⁷⁷³ Roma döneminde biraz daha gelişmiş varyasyonlarının olması etkileşimin bir kanıtı olarak kabul edilebilirse de yeterli değildir. Antik Yunanistan'da

⁷⁶⁷Lawrie, 1864, **a.g.k.**, s. 13; Wilson, 1861, **a.g.k.**, s. 12-13.

⁷⁶⁸Lawrie, 1864, **a.g.k.**, s. 14; Urquhart, 1850, **a.g.k.**, s. 24.

⁷⁶⁹Lawrie, 1864, **a.g.k.**, s. 14.

⁷⁷⁰Yegül, 2006, **a.g.k.**, s. 47.

⁷⁷¹Thorpe, 2012, **a.g.k.**, s. 86

⁷⁷²Yılmaz, 2008, **a.g.k.**, s. 371.

⁷⁷³Engelmann, 1893, **a.g.k.**, pp. 222.

“tholos” adı verilen daire tabanlı ve bir mangal ya da soba yardımıyla ısınan, en temel özelliği genellikle pişmiş topraktan yapılmış küvetleri olan⁷⁷⁴ sıcaklık mekânlarına sahip hamam yapıları olmasına karşın Olympia’daki hamamda olduğu gibi sıcaklık bölümleri dikdörtgen tabanlı olan ve Roma dönemindekilerden biraz daha farklı bir ısıtma sisteminin kullanıldığı hamam yapıları da vardır. Bu büyük boyutlu hamam yapılarının yanında Tiryns Sarayı’nda olduğu gibi başka bir yapının bölümü olarak tasarlanan hamam yapıları da vardır.

Helenistik dönem hamam/banyolarına bakıldığında Antik Yunan hamam/banyolarının mekânsal düzenlemesinin yapılara hâkim olduğu görülür. Bu durum Helenistik dönem hamamlarının Yunan ve Roma dönemlerinde inşa edilen hamam yapıları arasında geçiş dönemini temsil eden yapılar olarak değerlendirilebileceklerini akla getirir.

Roma’nın Agrippa, Titus, Nero, Trajan, Caracalla, Diocletian gibi imparatorlar tarafından inşa ettirilen anıtsal hamam yapılarına⁷⁷⁵ bakıldığında hamam mimarisine hâkim olan tek bir mekân düzeninin dikdörtgen alan üzerinde yatay ya da dikey aks üzerine sıralandığı görülür. Hamam yapıları aynı mekân düzenine sahip olsa da araziye iki farklı şekilde yayılarak çeşitlendirilmiştir. Genellikle bir ılık mekânı etrafında şekillenen ve simetrik olan söz konusu hamamları oluşturan mekânların da dikdörtgen tabanlı oldukları görülür. Yapılarda simetrinin kullanılması mimari açıdan kolaylık sağlar.

Pompeii Stabian Hamamı’nda, Pompeii merkez hamamlarında ve Herculaneum forum hamamlarında olduğu gibi sıcaklık bölümleri dikdörtgen tabanlı olan ve bir cephesinde yarım daire tabanlı apsis kısmının bulunduğu hamam yapılarının olması Olympia’da inşa edilen erken dönem Yunan hamamını akla getirir. Roma hamamlarında dikkat çeken diğer bir bölüm de Tivoli’deki Hadrianus villasında da bulunan güneş banyosu yapmaya yarayan “heliocaminus” bölümleridir. Roma hamamlarının hypokaust sisteminin yanında, büyük pencere açıklıklarının camlarla kapatıldığı böylelikle ısınmada güneş enerjisinden de faydalandığı düşüncesini söz konusu yapılarda heliocaminus bölümlerinin bulunması destekler niteliktedir.⁷⁷⁶ Roma hamamlarında genellikle

⁷⁷⁴Fagan, 1993, **a.g.k.**, s. 45.

⁷⁷⁵Parkers, 1881, **a.g.k.**, pp. 115-121; Rivoira, 1918, **a.g.k.**, s. 62-70; Anderson and Spiers, 1907, **a.g.k.**, pp. 203-221; Anderson and Spiers, 1927, **a.g.k.**, pp. 99-113; Krencker, 1929, **a.g.k.**, s. 263-282.

⁷⁷⁶Ring, 1996, **a.g.k.**, pp. 717-724. Ostia’daki hamam üzerinden güneş enerjisine dayalı yardımcı ısıtma sistemini anlatarak Roma hamamlarında bu sistemin kullanıldığını yazar.

apodyterium mekânlarına yakın şekilde konumlandırılan ve natatio adı verilen soğuk bir yüzme havuzunun olduğu da bilinir.

Antik Yunan ve Roma dönemlerinde inşa edilen hamam yapılarının özelliklerine bakıldığında Türk hamamlarından oldukça farklı şekilde kullanıldığı ve inşa edildiği anlaşılır. Türk hamamı ve Roma hamamı arasında kurulan köken ilişkisini boşa çıkaran diğer bir düşünce de Roma hamamını tanımlayan özelliklerden bazılarının Türk hamamlarında olmamasıdır. Roma hamamı frigidarium, tepidarium, caldarium mekânları ile sıcak ve soğuk suyla dolu olan ortak yüzme havuzlarının varlığıyla ön plana çıkarılır. Bu unsurlar olmadan tam anlamıyla bir Roma hamamından söz edilemeyeceği düşünülür.⁷⁷⁷ Roma hamamlarına bakıldığında söz konusu düşüncenin yerinde olduğu anlaşılrsa da Türk hamamlarında sıcak ve soğuk su havuzlarının bulunmaması bu köken ilişkisinin yerinde olmadığını gösterir.

Roma hamamlarında bulunan ve başka bir bölüm de Sparta'nın etkin güç olduğu MÖ 9.-6. yüzyıllar arasında Lakedaimonlardan kalan bir miras olarak görülebilecek ter banyosu olarak da adlandırılan laconicumlardır ki adını da Lakedaimonlardan alır.⁷⁷⁸ Antik Yunan'da soğuk ve ılık banyoların da olduğu bilinir.⁷⁷⁹ Buna göre Romalıların Antik Yunan'ın tarihi süreçte kullandıkları banyo türlerini belirli bir düzene bağlı olarak bir çatı altında birleştirdiği, geliştirdiği ve kendi mimari karakteriyle yeniden şekillendirdiği söylenebilir. Antik Yunan hamamlarının gelişmiş bir devamı olarak görülebilecek Roma hamamlarını oluşturan bölümlerden bazılarının Türk Hamamında bulunmaması iki uygarlık tarafından inşa edilen ve aynı işleve sahip yapılar arasındaki en temel farklılığı ortaya koyar.

Emeviler döneminde inşa hamam yapıları, mekânsal olarak daha karmaşık bir yapıya sahip olsalar da dikdörtgen tabanlı mekânlarıyla tipik mekân düzenini devam ettirirler. Mağribi hamamlarının, Emeviler döneminde görülen erken dönem Arap hamamlarını andıran mimari kurguyu benimsediği ve devam ettirdiği görülür. Arap hamamları bu yönleriyle tıpkı Yunan ve Roma hamamları gibi Türk Hamamlarından ayrılırlar. Söz konusu yapıların genellikle simetrik bir mekân düzenine sahip olduğu görülse de hiçbirinde soğukluk/soyunmalık, ılıkılık ve sıcaklık bölümlerinin Türk

⁷⁷⁷Fagan, 2001, **a.g.k.**, pp. 403.

⁷⁷⁸Genzmer, 1899, **a.g.k.**, s. 2.

⁷⁷⁹Genzmer, 1899, **a.g.k.**, s. 2.

hamamlarında olduğu gibi kompakt bir yapı içinde belli bir düzene bağlı olarak konumlandırıldığı görülmez.

Yıkınma gelenekleri, kullanım farklılıkları ve mimari açısından Türk hamam geleneği ve mimarisi, Türk hamamının model olarak aldığı düşünülen ve onun kökeni olarak gösterilmeye çalışılan diğer medeniyetlerin yıkınma yapılarının mimarisinden, kullanım amaçlarından, bir kültür ögesi olarak yüklenen anlamlardan ve geleneklerinden oldukça farklıdır. Her şeyden önce hamam mimarisinde model alındığı düşünülen uygarlıkların inançları Türk-İslam kimliği, kültürü ve geleneğiyle uyuşmaz. Dini açıdan uygulamadaki farklılıklar her yapı türünde olduğu gibi ister istemez hamamlarda da bazı farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Temel olarak İslam dininde ibadet öncesi ön şart temizliktir. Temizlik eylemi daima akan ve daimî akış ile yenilenerek sürekli temiz kalan suda yapılmalıdır. Bu durum mimariye de yansımış ve başka uygarlıkların hamam yapılarında yer alan küvet, havuz vb. öğeler hamam yapılarına konmamıştır. Türk mimarisinde sadece şifa için kullanılan kaplıca ve ılıcalarda su havuzları görülür ki bu havuzlarda da sürekli sirkülasyonla su yenilenir.

Türk hamam mimarisinde dikkat çeken diğer bir özellik de çifte hamam uygulamasının olmasıdır. Selçuklu döneminde söz konusu yapılar ortak bir duvar boyunca birbiri ardına sıralanan mekanlardan oluşurken Osmanlı döneminde ortak bir duvardan itibaren her iki kısımdaki mahallerin aynı doğrultuda fakat birbirine zıt yönlerde araziye yayıldığı görülür.⁷⁸⁰ Bu düzenlemede sıcak su deposu ve külhan mekânı her iki üniteye de hizmet eder. Türk mimarisinde inşa edilen hamamlar dışında aynı anda erkeklere ve kadınlara tahsis edilen iki hamamın bir bütünü oluşturduğu görülmez.

Türk hamamlarının diğer bir özelliği de yapının merkezini sıcaklık bölümlerinin oluşturmasıdır. Sıcaklık bölümlerinin genellikle birden fazla mekândan oluşan kompakt bir yapıya sahip olduğu görülür. Bu mekân düzeni çeşitlemeleriyle birlikte genel olarak Türk hamam yapılarının sıcaklık bölümlerinde görülen temel kurgudur. Farklı coğrafyalarda kurulmuş Türk devletlerinin hamam yapılarında da bu mekânsal kurguyu görmek mümkündür. Dört eyvanlı köşe halvetli sıcaklık bölümü düzeninin kullanımı Selçuklularla başlayıp günümüze kadar kesintisiz şekilde artarak sürmüştür ve sıcaklıkların baskın mekân düzeni olarak ortaya çıkmıştır. Türk mimarisinde merkezi bir birim etrafında şekillenen mekanlar ya da bölümler olduğu görülür. Kubbe örtülü ve

⁷⁸⁰Önge, 1988, a.g.k., s. 404.

diğerlerinden daha yüksek tutulmuş merkez bir birim etrafında şekillenen mekân düzeninin medreselerde, kervansaraylarda, özellikle İran coğrafyasında inşa edilen Türk camilerinin avlularında, ribatlarda görmek mümkündür. İnşa edilen yapı türleri farklı olsa da kullanılan mekân düzeni aynıdır. Farklı mekân düzenleri pek tabii kullanılmıştır fakat söz konusu mekân düzeninin hemen hemen her yapı türünde görülmesi Türk mimarisinin özgünlüğü meselesinde ortaya atılabilecek en net kanıt olarak ortaya çıkar.

Türk hamamlarında kullanılan mekân düzeni değerlendirilirken özellikle ele alınması gereken başka bir konu da sıcaklık, su deposu ve külhan mekanının konumlarıdır. Söz konusu mekanların ortak bir duvarı kullanması ve birbirleriyle irtibatlandırılması mekân kurgusunda belli bir planlamanın olduğunu gösterir. Sıcaklık bölümünün bu şekilde ısıtılması Türklere ait başka bir mimari çözüm olarak belirir. Diğer yapı türlerinde de olduğu gibi Türk hamamlarında da baskın örtü elemanının kubbedir. Ayrıca Türk mimarisinin ana özelliklerinden birini oluşturan sivri kemer kullanımı hamam mimarisinde de dikkat çeker.

Türk Hamamlarının diğer uygarlıkların yıkanma yapılarından ayrılan diğer bir özelliği de fil gözleri ve aydınlık fenerleriyle sağlanan aydınlatmadır. Türk hamam yapısı içe dönük mekân kurgusu ve mimarisiyle dış dünyaya kapalı bir görünüm sergiler. Bunlar, Türk hamamlarının ayırt edici özelliklerindendir.

Türk mimarisinde müstakil inşa edilmiş hamamların yanında bir yapının bünyesinde bulunan özel hamam yapıları ve bir külliye'nin parçası olarak inşa edilmiş hamam yapıları da vardır. Fakat Roma mimarisinde olduğu gibi yapılar topluluğu hamam yapısının etrafında şekillenmez. Hamam külliye'nin tamamlayıcı bir yapısı olarak ortaya çıkar.

Memluk dönemi hamam yapılarının iki mekânlı sıcaklık bölümlerinde ve soğukluk/soyunmalık mekânlarında bir merkezi birim etrafında gelişen mekân düzeni görülür. Memluk hamamlarının bazılarında görülen, iki mekândan oluşan sıcaklık bölümleri en ayırt edici özellik olarak ortaya çıkar. Sıcaklık bölümünün ılık mekanına yakın olan kısımda kalan mekânı eyvanlardan ve halvetlerden oluşan klasikleşmiş bir sıcaklık bölümüdür. Alışlagelmişin dışında su deposu ve külhan mekanına yakın olan mekânı ise “cevani” olarak adlandırılır.⁷⁸¹ Söz konusu mekânın adlandırılmasına dair görüşlerimizi bir önceki bölümde aktarmıştık. Memluk hamamlarının sıcaklık

⁷⁸¹Boggs, 2012, a.g.k., s. X.

bölümlerinin iki mekânlı olduğu ve ilk sıcaklığı oluşturan ilk mekânın eyvanlarla bağlantılı merkezi birimli mekân düzeninin kullanıldığı; mekân düzeni açısından Türkiye’deki Türk hamam yapılarına oldukça benzedikleri söylenebilir. Selçuklulardan (1075-1308/18) sonra kurulan Memluklerin (1250-1382) hamam yapılarının 1250 yılı öncesinde inşa edilmiş çok sayıda Selçuklu hamamından etkilendikleri ve mimari olarak geleneklerini korudukları oldukça açıktır.

Hüküm sürdükleri coğrafya sentez bir kültüre sahip olmasına rağmen Zengiler kendi mimari geleneklerini korumuşlardır. Zengiler döneminde (1127-1250) inşa edilen hamamlar, içinde büyük boyutlu nişler olan sekizgen tabanlı ve kubbeli bir mekânla hemen arkasında yer alan dikdörtgen tabanlı bir mekân olmak üzere iki mekândan oluşan sıcaklık bölümlerine sahip olmaları açısından Memluk Hamamlarıyla büyük benzerlik gösterirler ve Türk hamamlarının bir çeşitlemesini sunarlar. Türkiye’de inşa edilen Türk Hamamlarında bir bütün olarak bakıldığında sıcaklık bölümü tek bir mekânda çözümlenmiş, Zengi ve Memluk Hamamlarındaki iki mekânlı sıcaklık bölümü uygulamasına gidilmemiştir.

Türk toplumunun temizlik anlayışı ve hamam yapıları Avrupalı yazar ve seyyahların dikkatini çekmiş ve eserlerinde bu konulardan imrenerek bahsetmişlerdir. Söz konusu eserlerde hamamın sadece temizlenme mekânı olmadığı ayrıca sosyal hayatın önemli bir parçası haline getirilerek toplum yaşamında ne denli önemli bir yere sahip olduğu da anlatılmıştır. Hamama geline an işle başlayarak terk edilen ana kadar yaşanan süreç de Türk toplum hayatında söz konusu yapı türüne verilen önemi göstermesi bakımından oldukça önemlidir.⁷⁸²

Türklerin İslamiyet’e girdikleri dönem öncesine ve sonrasına bakıldığında suya, temizliğe, temizlenmek için oluşturulan mekânlara her zaman büyük önem verdikleri, zaten temizlikle ilgili var olan maddi ve manevi kültür öğelerini sonradan tanışıp benimsedikleri İslamiyet’in gerekliliklerine entegre ettikleri görülür.

Kütahya’da Selçuklularla başlayan Türk hâkimiyeti Selçukluların ardından Germiyanogulları, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde kesintisiz olarak sürmüş ve bugüne gelmiştir. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulana kadar üç farklı Türk devletinin hâkimiyet alanına girmiş bulunan Kütahya’da her dönemde hamam yapıları inşa edilmiştir. Bu durum kentte farklı zamanlarda ve farklı Türk devletleri

⁷⁸²Özgen, 2016, **a.g.k.**, s. 114; Uzun ve Albayrak, 1997, **a.g.k.**, s. 431; Bozok, 2005, **a.g.k.**, s. 72.

egemenliğinde inşa edilen hamam yapılarının karşılaştırılmasına ve Türk hamam mimarisinin tarihi süreç içinde ne tür değişiklikler geçirdiği/geçirmediği konusunun net bir biçimde ortaya konulmasına imkân vermektedir.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın hemen başında tutulan Hüdavendigâr Vilayeti Salnamelerinde hamamlarla ilgili verilen bilgilerle, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde Kütahya ve Kütahya'ya bağlı kentlerle ilgili verdiği bilgiler karşılaştırıldığında hamam sayılarında farklılıklar görülür. Salnameler ve Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerle Evliya Çelebi'nin Kütahya'yı ziyaret ettiği 1671-1672 tarihiyle 1884-1885 tarihi arasında geçen sürede hamam sayılarının arttığı tespit edilmiştir. Salnamelerde yer alan bilgilere dayanarak 1884-1885 yılıyla 1889-1890 yılları arasında Kütahya'daki hamam sayılarında herhangi bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Fakat H. 1310/M.1892-1893 yılı salnamesi incelendiğinde söz konusu yıla kadar geçen sürede hamamların azaldığı tespit edilmiştir. 1892-1893 tarihinden sonra da hamam sayıları gittikçe azalmıştır. Hamam yapılarının neden giderek azaldığı hakkında kesin bilgiler ortaya koymak oldukça güçtür. Fakat yakıt sıkıntısının baş göstermesi, sayılarının yeterli olduğu düşüncesi, ekonomik durumdan dolayı hamam yapısı inşa etmek için bütçenin ayrılmaması, hamam yapılarının muattal kalarak zaman içinde yok olması ve yahut değiştirip dönüştürülerek farklı işlevler yüklenmesi gibi nedenler olduğu söylenebilir. Bu konuda dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da salnamelerde verilen hamam sayılarının hem ısıtma hamamları hem de ılıca ve kaplıcaların ortak sayımıyla ortaya çıkan rakamlar olup olmadığıdır. Söz konusu kaynaklar detaylı şekilde incelendiğinde bir yapı türü olarak ılıca ve kaplıcaların özellikle belirtildiği görülür. Dolayısıyla bu rakamlar sadece ısıtma hamamların sayısını veriyor olmalıdır.

Günümüzde kentler özelinde tespit edilen hamam sayıları ile H. 1310/M.1892-1893 yılı salnamesinde geçen hamam sayılarının büyük oranda uyuşmadığı görülür. Yapılan araştırmalar sonucunda Kütahya merkezde gerek günümüze gelmiş gerekse günümüze gelemeyip arşiv kayıtlarından var olduğu öğrenilen 1'i özel olmak üzere 13 hamam tespit edilmiştir. Fatma Hatun Mektebi'ne vakfedilen hamamın da söz konusu 11 halk hamamından biri olmadığına hükmedilirse bu sayı 14'e çıkar. Fakat bu konuda net bir bilgi olmadığından herhangi bir yorumda bulunmak imkânsızdır. Bu hamamlardan 3'ü günümüze gelememiştir. Günümüze gelenlerden bazıları kendi işlevinde kullanılırken bazılarının da farklı işlevler yüklenmiştir. H. 1310/M.1892-1893 yılı salnamesine bakıldığında Altıntaş'ta 8 hamam olduğundan söz edilir. Evliya Çelebi

seyahatnamesinde söz konusu kentte 1 hamam olduğundan bahseder. Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin kenti ziyaretinden 1892-1893 yılında kadar geçen sürede burada 7 hamam daha inşa edildiği ya da kentin önemli bir merkez haline gelerek civar yerleşmelerin söz konusu kente bağlanıp, bu yerleşmelerde bulunan yapılarla hamam sayısının arttığı düşünülebilir. Günümüzde ise Altıntaş'ta bir hamam yapısı yoktur. Söz konusu salnamede Emet'te 7 hamam olduğundan bahsedilse de günümüzde sadece bir duvarı kalmış olan 1 hamam yapısı tespit edilebilmiştir. Tavşanlı'da H. 1310/M.1892-1893 yılı salnamesine 7 hamam kaydedilmişken günümüzde 4 hamam olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu bu dört hamamın 1 oldukça harap halde ve bazı bölümlerinden yoksun olarak, 1'i iyi korunmuş şekilde günümüze ulaşabilmişken 2'si günümüze gelememiştir. Hamam yapıları olduğu bilinen diğer bir kent de Simav'dır. H. 1310/M.1892-1893 yılı salnamesinde Simav kentinde 2 hamam olduğu kaydedilmiştir. Fakat yapılan araştırmalar sonucunda söz konusu kentte 3 hamam olduğu tespit edilmiştir. Bu hamamlardan 1'i bilinçli şekilde yıkılarak günümüze gelmemiş, 1'i oldukça harap halde gelmiş ve kurtarma kazılarıyla kalan kısımları gün yüzüne çıkarılmış, diğeri de yapılan restorasyonlar sonucunda oldukça iyi şekilde korunarak günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir. Söz konusu salnamede Gediz kentinde 2 hamam olduğu kaydedilmişse de kentte 1'i özel 3'ü halka açık olmak üzere 4 hamam tespit edilmiştir. Söz konusu hamamlardan 2'si günümüze ulaşamamış, 1'i restorasyonlarla korunarak iyi durumda günümüze ulaşmıştır. Bir evin bahçesinde yer alan özel hamam ise günümüze oldukça harap bir halde ulaşmıştır. Söz konusu salnamede Şaphane'de 1 hamam olduğu kayıtlı olsa da günümüzde burada bir hamam yapısına tesadüf edilmemiş, arşiv kayıtlarında da hamam yapısının varlığına işaret eden bir belgeyle karşılaşılmamıştır. H. 1310/M.1892-1893 yılı salnamesinde yer alan hamam sayıları ile araştırma sonucunda tespit edilen hamamların sayıları karşılaştırıldığında verilerin hem il hem de ilin bünyesinde yer alan kentler bazında uyummadığı görülür. Bazı kentlerde tespit edilen hamam sayıları salname kayıtlarına göre daha az bazılarında ise daha fazladır. Bu uyumsuzluğun üç nedeni olabilir. Bunlardan ilki özel hamamların bir yapının bünyesinde yer alması yani başlı başına bir yapı olmamasından dolayı hamam yapıları arasında sayılmaması, ikincisi arşiv kayıtlarından tespit edilen hamam yapılarının salnamenin tutulduğu yıla ulaşmamış ya da oldukça harap durumda ulaşmış ve kullanılamaz durumda olması, üçüncüsü de daha önceki salnamelerde yapıldığı gibi doğal kaynak suyuna sahip kentlerde ısıtma hamamları, kaplıca ve ılıcaların ayırımına gidilmeden söz konusu yapı türlerinin aynı kategoride

sayılmış olmasından kaynaklanabilir. Kütahya kentinde inşa edilen hamamların tam olarak sayısını belirlemek oldukça güçtür. Günümüze iyi durumda ya da harap halde ulaşmış olan hamam yapılarının yanı sıra günümüze gelemeyen fakat varlığını arşiv kayıtlarından bildiğimiz hamam yapıları da vardır. Fakat arşiv kayıtlarında olmayan ve günümüze ulaşmamış hamam yapılarının da olabileceği unutulmamalıdır. Bu araştırma kapsamında tespit edilen hamam sayısı ilerleyen dönemde yapılacak olan çalışmalarla artabilir.

Kütahya kentinin tamamında yapılan araştırmalar sonucunda günümüzde, oldukça düzgün bir şekilde korunmuş ve restorasyon çalışmalarıyla güçlendirilmiş biçimde olanların yanı sıra harap halde bulunanlarla birlikte toplam 16 Türk hamamı tespit edilmiştir. Tarihi belgelerden varlığı tespit edilen ancak günümüze gelemeyen hamam yapılarının da bulunduğu anlaşılmıştır. Balıklı Hamam, Eydemir Hamamı, Gâvur Hamamı, Kemer Hamamı, Küçük Hamam, Lala Hüseyin Paşa Hamamı, Saray Hamamı, Süleyman Şah Hamamı ve Şengül Hamamı Kütahya'nın merkezinde yer alır. Babuk Bey Hamamı ve Demirci Beldesi'nde bulunan hamam kalıntısı Simav'da, Azmizadeler ve Gazanfer Ağa Hamamı Eski Gediz'de, Çatal Hamam ve Moymul Hamamı Tavşanlı'da yer alır. Emet ilçesinde de bir hamam kalıntısına rastlanmıştır. Bu hamamlardan Eskigediz'de yer alan Azmizadeler Hamamı ile Simav'da yer alan Babuk Bey Hamamı boyutları ve konumları itibarıyla belli bir zümreye hizmet eden özel hamamlar olarak inşa edilmiştir. Simav'ın Demirci Beldesi'nde bulunan ve kurtarma kazıları sonucunda ortaya çıkarılan hamam kalıntısı boyutları dikkate alınarak köy hamamı olarak nitelendirilmiştir. Balıklı Hamam, Kemer Hamamı, Küçük Hamam ve Gazanfer Ağa Hamamları kadınlara ve erkeklere aynı anda hizmet sunabilen çifte hamam olmaları açısından diğerlerinden ayrılırlar. Söz konusu yapıların dışında kalan hamamlar ayrı günlerde kadınlara ve erkeklere hizmet veren tek hamam olarak inşa edilmiştir. Balıklı Hamam ve Küçük Hamam orijinallerinde tek hamam olarak inşa edilmiş olsalar da Osmanlı döneminde çifte hamama çevrilmişlerdir. Benzer biçimde Gâvur Hamamı da 20. yüzyılda yapı içinde yapılan eklemelerle çifte hamama çevrilmiştir.

16 hamamdan sadece üçünün kitabe metnine ulaşılabilmiştir. Kütahya'nın merkezinde yer alan Balıklı Hamam'ın kitabesi erkekler kısmının portalı üzerinde orijinal yerinde dururken, Tavşanlı'da yer alan Moymul Hamamı'nın kitabesi kısa süre önce çalınmıştır. Fakat yapının kitabesi çalınmadan önce çekilen fotoğraflarından kitabe metnine ulaşılmıştır. Gazanfer Ağa Hamamı'nın kitabesi günümüze ulaşmamış olsa da

1965 yılında Kütahya Müzesi uzmanı tarafından tutulan raporda kitabe metnine yer verilmiştir. Gazanfer Ağa Hamamı ve Balıklı Hamam'ın kitabe metinleri Evliya Çelebi tarafından kaleme alınan seyahatnamede de bulunur. Yapılardan çoğunun kitabesinin günümüze ulaşmamış olması tarihlendirme probleminin çözümünü oldukça zorlaştırmıştır. Söz konusu yapıları tarihlendirirken mimari özellikleri ve hamamların dâhil edildiği dönem kaynaklarından (şiiirler, menakıpnameler, vakfiyeler, arşiv kayıtları vb.) yararlanılmış, çalışmanın katalog kısmında bu bilgilere de yer verilmiştir.

Tespit edilen hamam yapılarından Balıklı Hamam'ın kadınlar kısmının sıcaklık, Eydemir Hamamı ve Kemer Hamamı'nın hem erkekler hem kadınlar kısımlarının sıcaklıkları ile Süleyman Şah Hamamı'nın sıcaklık bölümü dört eyvanlı köşe halvetli bir mekân düzeni gösterir. Bu yapılardan Balıklı Hamam, Kemer Hamamı'nın her iki kısmı ve Süleyman Şah Hamamı dört, Eydemir Hamamı ise iki köşe halvetine sahiptir. Dolayısıyla Eydemir Hamamı, köşe halvetlerinin sayısı itibariyle diğer dört eyvanlı ve köşe halvetli sıcaklık bölümlerine sahip hamamlardan ayrılır.

Eskigediz'de yer alan Gazanfer Ağa Hamamı'nın hem erkekler hem de kadınlara ait bölümlerinin sıcaklık bölümleri üç eyvanlı ve iki köşe halvet hücrelerine sahip bir mekân düzeni gösterir. Söz konusu yapı bu özelliğiyle eyvanlı ve köşe halvet hücreleriyle şekillendirilmiş mekân düzeni gösteren sıcaklık bölümlerine sahip diğer yapılardan ayrılır.

Eydemir Hamamı ve Gazanfer Ağa Hamamı sıcaklık bölümlerinin sahip olduğu bu özelliklerle söz konusu mekân düzeninin bir çeşitlemesini sunarlar.

Azmizadeler Hamamı'nın, Demirci Beldesi'nde bulunan hamam kalıntısının, Gâvur Hamamı'nın, Küçük Hamam'ın ve Saray Hamamı'nın sıcaklık bölümlerinin kare tabanlı kubbe örtülü bir mekân düzenine sahip oldukları saptanmıştır. Gayrimüslimler için inşa edildiği düşünülen Gâvur Hamamı'nda ve köy hamamı olduğu için ve boyutu itibariyle oldukça küçük bir gruba hizmet ettiği düşünülen Demirci Beldesi'nde yer alan hamam kalıntısında halvet hücrelerine rastlanmaz. Azmizadeler Hamamı boyutu ve mahiyeti itibariyle halvet hücrelerine sahip değildir fakat bu yapı özel bir hamam olduğundan Gâvur Hamamı ve Demirci Beldesi hamam kalıntısı ile halvet hücrelerine sahip olmaması bakımından benzerlik gösterse de aynı kategoride değerlendirilemez. Söz konusu hamamlar bu özelliğiyle diğer kare tabanlı ve kubbe örtülü sıcaklığa sahip hamamlardan ayrılırlar. Gâvur Hamamı'na 20. yüzyılda betonarme halvet hücreleri eklenmiş, halvet hücrelerinin arasında kalan birimlerde eyvan olarak kullanılmıştır. Saray

Hamamı'nda bulunan iki halvet hücresi sıcaklığın bir kenarına sıralanmıştır. Ayrıca söz konusu yapının sıcaklık bölümünde oldukça kalın tutulmuş bir kemerle sıcaklık bölümüne açılan eyvan hissi uyandırması için inşa edildiği düşünülen birim yer alır. Günümüzde Saray Hamamı'nın sıcaklık bölümünün halvet hücreleriyle herhangi bir bağlantısı görülmez. Yapının, orijinalinde de söz konusu mekânlar arasında bağlantı kuran bir kapı açıklığına sahip olup olmadığını gösteren herhangi bir veriye duvarların sıvalı olması nedeniyle ulaşılamamıştır. Yapıda paşa halveti olarak adlandırılan özel bir halvet hücresinin olması bu halvet hücresinin vali ya da bey gibi yüksek mertebe sahibi tek bir kişiye tahsis edildiğine işaret eder. Ana sıcaklık bölümünün halka, söz konusu halvet hücrelerinin de özel kişilere tahsis edilmiş olma ihtimali yüksek mertebe sahibi kişilerin sıcaklık bölümünün ana mekânında yıkanan halkın içine karışmadan ayrı bir yerde yıkandığını gösteren bir detay olabilir. Dolayısıyla böyle bir durumun ihtimal dâhilinde olması da sıcaklık bölümü ve halvet hücrelerinin ilişkili olmayabileceğini düşündürür. Fakat söz konusu mekânlar arasında bağlantı kuran ve yapının orijinalinde bulunan kapı açıklığının sonradan kapatılmış olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Sıcaklık bölümü ve halvet hücrelerinin bağlantısının bulunmadığı diğer bir yapı da Babuk Bey Hamamı'dır. Babuk Bey ve Saray Hamamı'nın belli bir zümre için inşa edilmiş özel hamamlar olmaları ve Evliya Çelebi'nin Kütahya'da zaman zaman halkın kullanımına da sunulan saray hamamlarından⁷⁸³ bahsetmesi göz önüne alındığında Saray Hamamı'nın orijinal mekân yapılanmasının büyük ihtimalle günümüzdeki gibi olduğunu düşündürür.

Küçük Hamam'ın halvet hücrelerinin kare tabanlı kubbe örtülü sıcaklık bölümünün iki duvarına dayandırıldığı görülür. Saray Hamamı ile küçük Hamam'ın yapısal olarak farklılıkları halvet hücrelerinin konumlandırılmalarından kaynaklanır. Saray Hamamı'nın halvet hücreleri sıcaklık bölümüyle su deposu ve külhan arasına konumlandırılmamış böylelikle hem halvet hücrelerinden biri hem de sıcaklık bölümü su deposuna dayandırılmak suretiyle söz konusu birimin sıcaklığından faydalandırılmıştır. Küçük Hamam'ın erkekler kısmında ise sıcaklık bölümüyle su deposu ve külhan arasına iki halvet hücresi konumlandırılmıştır.

Balıklı Hamam'ın erkekler kısmının, Babuk Bey Hamamı'nın, Lala Hüseyin Paşa Hamamı'nın, Moymul Hamamı'nın ve Şengül Hamamı'nın sıcaklık bölümleri dikedörtgen

⁷⁸³Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 25.

tabanlıdır. Babuk Bey Hamamı'nın sıcaklık bölümü mekânın iki uzun duvarının hemen hemen eksenlerinden birbirlerine atılmış sivri bir kemer vasıtasıyla iki birime bölünmüş ve söz konusu birimler kubbe ile örtülmüştür. Balıklı Hamam'ın kadınlar kısmının ve Lala Hüseyin Paşa Hamamı'nın sıcaklık bölümleri tonoz ve kubbelerle örtülmüştür. Söz konusu yapılarda iki yanda uzun duvarlardan birbirlerine atılmış tonozlara oturan kubbe ortada kalan alanı örter. Böylelikle sıcaklık bölümleri üç birime ayrılır. Moymul Hamamı'nda ise sıcaklık bölümü daha farklı bir çözüm uygulanarak örtülmüştür. Mekânın ılıklıkla ortak kullandığı duvarın hemen önüne iki serbest destek konumlandırılmış, bu desteklerden birbirlerine ve mekânın uzun duvarlarına atılan sivri kemerlerle mekân iki birime ayrılmıştır. Sıcaklık ve ılıklik mekânlarının ortak kullandığı duvarla destekler arasında kalan birim, desteklerden söz konusu ortak duvara atılan sivri kemerlerle kendi içinde üç birime ayrılmıştır. Bu birimler, oldukça geniş aynalı aynalı çapraz tonoz ile örtülmüştür. Sıcaklık bölümünün diğer birimi de böylelikle kare bir tabana kavuşturulmuş ve kubbeyle örtülmüştür. Şengül Hamamı'nın sıcaklık bölümü kareye yakın bir dikdörtgen tabana sahip olduğundan diğer dikdörtgen tabanlı sıcaklık bölümlerine sahip hamam yapılarına göre daha kolay bir çözümle örtülmüştür. Mekânın kubbesine beş parçalı köşe üçgenleri ile geçilmektedir. Kubbe ile kubbe geçiş elemanları arasında köşe üçgenlerinden biraz daha dışa taşırılmış daire tabanlı bir alt yapı inşa edilmiş böylelikle kubbenin oturacağı alan daireye çevrilmiş ve kubbe bu alan üzerinde yükseltilmiştir. Söz konusu yapıların ayrıldığı diğer bir nokta da halvet hücrelerinin yapı içindeki konumlarıdır. Balıklı Hamam'ın erkekler bölümünde ve Lala Hüseyin Paşa Hamamı'nda halvet hücreleri sıcaklık bölümüyle su deposu ve külhanın arasına konumlandırılmışken, Babuk Bey, Moymul ve Şengül Hamamlarında halvet hücreleri sıcaklık ile külhan ve su deposunun arasına konumlandırılmamıştır. Böylelikle bu hamamlarda hem halvet hücrelerinden biri hem de sıcaklık bölümü su deposu ve külhanın ısısından faydalanabilmiştir.

Küçük Hamam'ın kadınlar kısmının sıcaklık bölümü aynı doğrultuda inşa edilmiş dikdörtgen tabanlı ve tonoz örtülü mekân düzeni gösteren iki küçük hücreden meydana gelir. Dolayısıyla söz konusu hamamın kadınlar kısmına ait sıcaklık bölümü diğer yapıların sıcaklık bölümlerinin hiçbirisiyle benzerlik göstermez.

Tavşanlı ilçesinde yer alan Çatal Hamam'ın günümüze sadece iki mekân ulaşabilmiştir. Söz konusu mekânların düzenine bakıldığında her iki mekânın da sıcaklık bölümü olmadığı, ancak soğukluk/soyunmalık ve ılıklik mekânları olabilecekleri

düşünülür. Dolayısıyla söz konusu hamamın sıcaklık bölümü günümüze ulaşmadığından mekân düzeni hakkında bir yorum yapmak da mümkün değildir. Emet ilçesinde yer alan hamam kalıntısına bakıldığında kalıntının hamamın hangi mekânına ait olduğunu anlamak oldukça güçtür. Hamamın sıcaklık bölümünün nasıl bir mekân düzenine sahip olduğuna işaret eden herhangi bir mimari öge de yoktur. Bu durumda söz konusu yapıyı hem genel olarak hem de sıcaklık bölümü özelinde diğer hamamlarla karşılaştırmak olanaksızdır.

Kütahya’da yer alan Türk hamamlarından Şengül Hamamı dışında kalan yapıların tamamının kare tabanlı, tek birimli ve kubbe örtülü bir mekân düzenine sahip soğukluk/soyunmalık mekânları olduğu görülür. Şengül Hamamı’nda ise söz konusu mekân farklı şekilde çözümlenmiştir. Yapının dikdörtgen tabanlı soğukluk/soyunmalık mekânı birbirinden sivri kemerle ayrılmış, kare tabanlı ve kubbe örtülü iki eş birimden oluşan bir mekân düzenine sahiptir. Soğukluk/soyunmalık mekânlarında bu mekân düzeninin görüldüğü yapılara Bursa’da yer alan Eski ve Yeni Kaplıcalar örnek gösterilebilir. Babuk Bey Hamamı’nın soğukluk/soyunmalık mekânı orijinal olarak günümüze ulaşmadığından herhangi bir yorumda bulunmak olanaksızdır. Süleyman Şah (Eski-Yeni) Hamamı’nın soğukluk/soyunmalık mekânı henüz gün yüzüne çıkarılmadığı için nasıl bir mekân düzenine sahip olduğu hakkında bir fikir beyan etmek oldukça zordur. Kemer Hamamı’nın soğukluk/soyunmalık mekânı 1950’li yıllar yapılan yol çalışmaları sırasında tahribata uğradığından özgün halini kaybetmiştir. Dolayısıyla orijinal soğukluk/soyunmalık mekânının günümüzdeki soğukluk/soyunmalık mekânıyla aynı mekân düzenine sahip olsa da daha geniş bir taban sahip olduğu düşünülür. Fakat orijinal halini günümüzde saptamak mümkün olmadığından bu yapının soğukluk/soyunmalık mekânı hakkında da yorum yapmak oldukça güçtür. Saray Hamamı’nın günümüzdeki soğukluk/soyunmalık mekânı 20. yüzyılın başlarında eklenmiştir. Dolayısıyla orijinal soğukluk/soyunmalık mekânının nasıl bir mekân düzenine sahip olduğuna dair herhangi bir iz bulunmaz. Günümüzdeki soğukluk/soyunmalık mekânı dikdörtgen tabanlı, iki katlı ve kırma bir çatı ile örtülü bir mekân düzeni gösterse de söz konusu mekânın orijinaline uygun olarak tasarlanıp tasarlanmadığı bilinmediğinden mevcut mekândan yola çıkıp orijinal hali hakkında herhangi bir yorumda bulunmak imkânsızdır. Diğer yapılara bakıldığında soğukluk/soyunmalık mekânlarında kare tabanlı ve kubbe örtülü mekân düzeninin baskın olduğu görülse de farklı mekân düzeniyle çözümlenmiş soğukluk/soyunmalık

mekânlarına sahip yapıların da olması söz konusu hamamların bünyesinde bulunması gereken fakat günümüze ulaşamamış soğukluk/soyunmalık mekânlarının mekân düzeni hakkında genel bir yargıya ulaşma imkânını ortadan kaldırır. Dolayısıyla günümüze orijinal olarak ulaşamayan soğukluk/soyunmalık mekânlarıyla da ilgili yapılan yorumlar ve verilen bilgiler söz konusu mekânların güncel durumları göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur ve şu andaki görünümünün bir profilini çıkarmaktan öteye geçmez. Simav'ın Demirci Beldesi'nde yer alan hamam kalıntısının soğukluk/soyunmalık mekânı günümüze ulaşmamıştır. Fakat oldukça küçük boyutları nedeniyle anıtsal hamam yapılarınıninkine benzer bir soğukluk/soyunmalık mekânına sahip olmadığı, onlara nazaran daha küçük ve dikdörtgen tabanlı, tonoz örtülü mekân düzeni gösteren bir soğukluk/soyunmalık mekânına sahip olduğu düşünülür. Azmizadeler Hamamı'na bakıldığında, yapının dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilli beşik tonoz örtülü bir mekân düzenine sahip soğukluk/soyunmalık mekânı olduğu görülür. Hemen hemen aynı boyutlara sahip olmaları nedeniyle Demirci Beldesi hamam kalıntısında da soğukluk/soyunmalık mekânının aynı şekilde çözümlenmiş olabileceği söylenebilir. Emet'te bulunan hamam kalıntısından soğukluk/soyunmalık mekânına dair herhangi bir bilgi vermek olanak dışıdır. Moymul Hamamı, soğukluk/soyunmalık mekânının kare tabanlı ve kubbe örtülü bir mekân düzenine sahip olması yönüyle çalışmaya konu olan diğer yapılarla benzerlik gösterir fakat genellikle aralık ya da ılık mekânıyla ilişkilendirilen tuvalet ve traşlık mekânları bu yapıda alışılmışın aksine soğukluk/soyunmalık mekânıyla ilişkilendirilmiştir. Yapı, tuvalet ve traşlık mekânlarının konumu ve soğukluk/soyunmalık mekânıyla ilişkilendirilmesi yönüyle çalışmaya konu olan diğer hamamlardan ayrılır. Söz konusu tuvalet ve traşlık mekânları günümüze gelmemiştir.

Kütahya'da tespit edilen Türk hamam yapılarından bazılarında aralık bölümünün olduğu bazılarında ise olmadığı tespit edilmiştir. Balıklı Hamam'ın hem kadınlara hem de erkeklere ait kısmı, Eydemir Hamamı ve Şengül Hamamı'nda aralık mekânlarının olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu yapılardan Balıklı Hamam ve Şengül Hamamı'nda hamam yapılarının karakteristik özelliği olarak ortaya çıkan tuvalet, traşlık ve aralık mekânı ilişkisinin olduğu görülür. Eydemir Hamamı'nda ise alışılmışın aksine tuvalet ve traşlık mekânları, yapı aralık bölümüne sahip olmasına rağmen ılık mekânıyla ilişkilendirilmiş ve cephesi yapının cephesinden dışa taşırılmıştır. Burada, söz konusu mekânların herhangi bir mekânın bünyesinde olmadığı, başlı başına bir mekân olarak

tasarlandığı görülür. Yapının cephesiyle tuvalet ve traşlık mekânlarının cephesinin birleştiği noktada dilatasyon dikkat çeker. Dolayısıyla bahsi geçen mekânların sonradan eklendiği ya da büyük bir hasar geçirdikten sonra yeniden inşa edildikleri düşünülür ki arşiv kayıtlarından yapının cadde ve sokağa bakan kısımlarının 1960'lı yıllarda moloz taşla yeniden örüldüğü bilinir. Cephesinin caddeye bakması nedeniyle tuvalet ve traşlık mekânlarının da bu onarımlar sırasında detaylı şekilde elden geçtiği düşünülür fakat bunların özgün mekân düzeni ve yapıdaki orijinal konumları göz önüne alınarak yapıp yapılmadıkları bilinmemektedir. Cephe büyük ölçüde yeniden örüldüğünden mimari bir veriye rastlamak da olanaksızdır. Bu veriler dikkate alındığında söz konusu mekânların orijinalinde aralık mekânıyla mı yoksa günümüzdeki gibi ılıkılık mekânıyla mı ilişkili olduğu hakkında bir çıkarımda bulunmak pek mümkün görünmemektedir. Fakat genel olarak bu mekânların aralık mekânıyla irtibatlandırıldıkları ve aralık mekânın bünyesinde yer aldıkları göz önüne alındığında yapının orijinalinde aralıkla ilişkili olabilecekleri düşünülebileceği gibi farklı bir uygulama neticesinde ılıkılık mekânıyla irtibatlandırılmış şekilde tasarlanmış olabilecekleri de düşünülebilir. Azmizadeler Hamamı, Babuk Bey Hamamı, Gâvur Hamamı, Gazanfer Ağa Hamamı, Kemer Hamamı, Küçük Hamam, Lala Hüseyin Paşa Hamamı, Moymul Hamamı ve Saray Hamamı'nın aralık mekânlarına sahip olmadığı tespit edilmiştir. Azmizadeler Hamamı'nın özel hamam olmasından dolayı daha büyük halk hamamlarında bulunan bazı bölümlere sahip olmaması gayet normaldir. Söz konusu yapıda tuvalet ve traşlık mekânlarının da bulunmadığı görülür. Babuk Bey Hamamı'nın bazı mekânları günümüze kadar ulaşmamıştır. Yapı, orijinalinde aralık mekânına sahip olup olmadığına işaret eden net bir veri de sunmaz. Yapının boyutları dikkate alındığında özel bir hamam olduğu düşünülür. Dolayısıyla Azmizadeler Hamamı'nda olduğu gibi söz konusu yapıda da bazı bölümlerin olmaması muhtemeldir. Yapının konumlandığı alanın kuzeybatı sınırıyla sıcaklık bölümü ve halvet hücrelerinin bağlantısını kuran, ılıkılık ya da direkt olarak soğukluk/soyunmalıkla ilişkili olan dikdörtgen tabanlı birimin kuzeybatı cephesi arasında kalan mesafe soğukluk/soğukluk/soyunmalık, aralık ve ılıkılık mekânlarının konumlandırılması için yeterince geniş değildir. Dolayısıyla yapının bir ılıkılık mekânına bile sahip olup olmadığı hakkında net bir görüş bildirmekten kaçınmak gerekir. Son onarımlarından önce soğukluk/soyunmalık mekânının direkt olarak sıcaklık bölümünün birimleriyle irtibatlandırılması ve onarım sonrasında da bahse konu olan mekânın aynı şekilde düzenlenmesi söz konusu yapının bir ılıkılık mekânına sahip olmayabileceğini de

düşündürür. Yapıda tuvalet ve traşlık mekânları da soğukluk/soyunmalık mekânının bünyesinde yer alır. Simav Demirci Beldesi hamam kalıntısı da Azmizadeler ve Babuk Bey Hamamlarıyla boyut itibarıyla benzerdir. Bir köy hamamı olduğunu düşünülen yapının aralık mekânına sahip olmadığı yapılan kazı çalışmalarından sonra kesin şekilde görülmüştür. Çatal Hamam, Emet'te yer alan hamam kalıntısının oldukça harap halde olması ve yapının çoğu bölümlerinin günümüze ulaşmamış olmasından dolayı elde bulunan mimari veriler bahsi geçen hamamların bünyesinde bulunan mekânlar hakkında veri sunabilecek kadar yeterli değildir. Dolayısıyla bu yapılarda aralık mekânının olup olmadığı net şekilde ortaya koyulamaz. Süleyman Şah Hamamı'nın büyük bölümünün toprak altında kalmış olması yapının mekânlarını tespit etmeyi imkânsız kılmakta, yapının bünyesinde bir aralık mekânı olup olmadığı hakkında yorum yapmaya imkân vermemektedir. Süleyman Şah Hamamı'nın nasıl bir mimari kompozisyona sahip olduğu ancak arkeolojik kazıların neticesinde anlaşılabilir.

İncelenen hamam yapılarından bazılarının da keçelik olarak adlandırılan mekânların varlığı tespit edilmiştir. Şengül Hamamı'nda soğukluk/soyunmalık ve aralık mekânının hemen kuzeyinde yer alan, sivri kemer profilili beşik tonozla örtülü ve "L" tabanlı bölüm keçelik mekânıdır. Söz konusu mekânın doğu cephesi orijinalinde büyük bir kemerle dışa açılabilir da günümüzde moloz taşla örülerek kapatılmıştır. Keçelik mekânına sahip olduğu düşünülen diğer bir yapı da Gâvur Hamamı'dır. Yapının kuzey köşesini oluşturan ve yapının başka bir mekânıyla ilişkisi olmayan söz konusu mekânın keçelik olduğu düşünülür. Bu mekân da Şengül Hamamı'nda bulunan keçelik mekânı gibi bir cephesinden büyük sivri bir kemerle dışarıya açılır. Kütahya dışında inşa edilen ve keçelik mekânına sahip olan yapılara Merzifon'daki Fatih Sultan Mehmed döneminde inşa edilen çift hamam, Konya Sahip Ata Hamamı, Edirne Gazi Miha Bey Hamamı, Tire Tahtakale Hamamı, Selçuk İsa Bey Hamamı ve Konya Türbe Hamamı örnek verilebilir.

Kütahya'da bulunan Türk hamamları özelinde bakıldığında ılık mekânlarında farklı mekân düzenlerinin olduğu görülür. Balıklı Hamam'ın erkeklere ait kısmının ılık bölümü dikdörtgen tabanlıdır. Söz konusu mekân iki yanda uzun duvardan birbirlerine atılan sivri kemerlere oturan ve pandantif geçiş elemanlarına sahip kubbeyle örtülüdür. Kubbenin oturtulacağı alan iki yandan kemerler vasıtasıyla daraltılarak kare tabanlı bir alt yapıya dönüştürülmüş ve kubbe bu alt yapı üzerine oturtulmuştur. Kadınlara ait kısımda ise ılık mekânı kare tabanlı ve pandantif geçişli kubbeyle örtülüdür. Eydemir Hamamı'nın ılık mekânı da tıpkı Balıklı Hamam'ın kadınlara ait kısmının ılık

mekânı gibi kare tabanlı ve kubbe örtülüdür. Fakat Balıklı Hamam'ın kadınlara ait kısmından kubbe geçiş elemanları ve kubbenin oturduğu alt yapı şekli itibariyle ayrılır. Burada kubbenin oturtulduğu alan beş parçalı köşe üçgenleriyle sekizgen bir tabana sahip alt yapıya dönüştürülmüştür. Gâvur Hamamı'nın ılıklik mekânı dikdörtgen tabanlı ve yuvarlak kemer profilli beşik tonozla örtülüdür. Söz konusu mekânı örten tonozun kısa kenarları yarım kubbe biçiminde sonlandırılmış ve bu iki kısa kenarın oturduğu alan üçgen kuşak geçiş elemanları sayesinde yarım daire tabana sahip bir alt yapıya dönüştürülmüştür. Saray Hamamı ve Gazanfer Ağa Hamamı'nın hem kadınlara hem erkeklere ait kısımlarının ılıklik mekânları dikdörtgen tabanlıdır. Gazanfer Ağa Hamam'ında ılıklik mekânları, teğet sivri kemer vasıtasıyla birbirinden ayrılmış ve her biri tromp geçiş elemanlarına sahip kubbeye örtülü iki eş birimin yan yana konumlandırılmasıyla oluşturulmuş bir mekân düzenine sahiptir. Saray Hamamı'nın ılıklik mekânı da sivri kemerle birbirinden ayrılmış biri pendantif geçiş elemanına, diğeri köşe üçgeni geçiş elemanına sahip iki eş birimin yan yana konumlandırılmasıyla oluşturulmuş bir mekân düzeni gösterir. Saray Hamamı'nda ılıklik mekânının güneyinde yer alan birimi örten kubbenin oturtulacağı alan güney duvar önünde iki uzun duvardan birbirine atılmış kalın bir sivri kemerle daraltılarak kare tabanlı bir alt yapıya dönüştürülmüştür. Böylelikle ılıklik mekânının güneyde yer alan birimini örten kubbe iki yanda kemerle oturtulmuştur. Söz konusu yapıda dikkat çeken diğeri bir detay da ılıklik mekânın halvet hücreleriyle olan bağlantısıdır. Kütahya'da inşa edilen diğeri Türk hamamlarında buna benzer bir durum söz konusu değildir. Saray Hamamı ve Gazanfer Ağa Hamamı, ılıklik mekânlarının iki eş birime sahip olması yönüyle Kütahya'daki diğeri Türk hamamlarından ayrılır. Gazanfer Ağa Hamamı'nda tuvalet ve traşlık mekânları ılıklik mekânlarının kısa kenarında yer alır ve bir duvarla ılıklik mekânından ayrılır. Söz konusu yapıda ılıklik-tuvalet ve traşlık mekânlarının bağlantısı sivri kemerli bir kapı açıklığıyla sağlanır. Tuvalet ve traşlık mekânları sivri kemer profilli beşik tonozla örtülüdür. Günümüzde Kemer Hamamı'nın hem kadınlara hem de erkeklere ait kısmının ılıklik mekânları dikdörtgen tabanlıdır. Söz konusu mekânlar iki yandan sivri kemer profilli beşik tonozlara oturan birer kubbeye örtülüdür. Fakat Kemer Hamamı zaman içinde oldukça fazla tahribata uğradığından orijinal halinde de bu şekilde bir mekân düzenine sahip olup olmadığını söylemek zordur. Küçük Hamam'ın ılıklik mekânı dikdörtgen tabanlıdır. Söz konusu mekânın doğusunda yer alan ve mekânın bünyesinde bulunan tuvalet ve traşlık mekânları sivri bir kemerle sınırlandırılmış sivri kemer profilli

beşik tonozla, asıl ılıklik mekânını oluşturan alan da ortasına küçük bir kubbe oturtulmuş çapraz tonozla örtülüdür. Lala Hüseyin Paşa Hamamı ılıklik mekânı dikkörtgen tabanlı ve sivri kemer profilli beşik tonozla örtülüdür. Söz konusu yapıda tuvalet ve traşlık mekânlarının ılıklik mekânının iki ayrı ucunda olduğu görülür. Moymul Hamamı'nda ılıklik mekânı tıpkı Balıklı Hamam'ın ılıklik mekânında olduğu gibi iki yanda uzun duvardan birbirlerine atılan sivri kemerlere oturan ve pendantif geçiş elemanlarına sahip kubbeye örtülü bir mekân düzenine sahiptir. Kubbenin oturtulacağı alan iki yandan kemerler vasıtasıyla daraltılarak kare tabanlı bir alt yapıya dönüştürülmüş ve kubbe bu alt yapı üzerine oturtulmuştur. Moymul Hamamı'nda tuvalet ve traşlık mekânları ılıklik mekânıyla bağlantılı değildir. Moymul Hamamı ılıklik mekânı-tuvalet ve traşlık mekânı ilişkisinden yoksun olması bakımından Kütahya'da inşa edilen diğer Türk hamamlarından ayrılır. Süleyman Şah Hamamı'nın ılıklik mekânı 3 birimden meydana gelir. Söz konusu birimlerden ortada yer alan sivri kemer profilli beşik tonozla örtülmüştür ve ilk bakışta sıcaklık bölümüne ait bir eyvan hissi uyandırır. Ortada yer alan birimin iki yanında kalan birimler de kubbeye örtülmüştür. Böylelikle dışarıdan bakıldığında yapının sıcaklık bölümünün dört eyvan ve dört köşe halvetiyle oluşturulan bir mekân düzenine sahip olduğu algısı oluşur. Yapı uzun süre toprak altında bulunduğundan orijinal haliyle günümüze geldiği düşünülür. Halvet hücrelerinin kapı açıklıkları eyvan duvarlarının birleştiği pahlı köşelerde yer alır. ılıklik mekânının, yapının orijinalinde sıcaklık bölümünün bir parçası olduğuna ve söz konusu ılıklik mekânına ait olan kubbe örtülü birimlerin de halvet hücresi olduğuna hükmedilmesi için bu birimlerin, sıcaklık bölümünün merkez birimi yönünde kendilerine ait kapı açıklıklarının yer alacağı pahlı köşelere sahip olması gerekirdi. Dolayısıyla sıcaklık bölümünün merkez birimini örten kubbenin oturtulduğu alan da sekizgen tabanlı bir alt yapı olarak belirirdi. Fakat yapının açığa çıkarılan sıcaklık bölümünün kurgusuna bakıldığında böyle bir mekânsal düzenin olmadığı görülür. ılıklik mekânının sıcaklık bölümünün eyvanlarıyla ortak kullandığı duvar herhangi bir kırılma olmadan aynı aks üzerinde devam eder. Mevcut durumda sıcaklık bölümünün merkez birimini örten kubbe ılıklik mekânı yönünde birbirine 90° açı yapan duvar çıkıntılarına, halvet hücreleri yönünde de söz konusu mekânların kapı açıklıklarının olduğu pahlı köşelere oturur. Bu durum yapının günümüze orijinal tasarımı ve mekân düzeniyle ulaşmış olabileceği ihtimalini güçlendirir. Tarihi süreç içinde, inşa edildiği dönemde ya da inşa edildiği dönemi takip eden bir sonraki zaman diliminde yapısal müdahalelere uğradığı da kazı raporlarından anlaşılır.

Dolayısıyla ilk yapıldığı dönemde dört eyvanlı ve dört köşe halvet hücreli mekân düzenine sahip olduğu ve tarihi süreç içinde şu anda ılıkılık olarak düşünülen mekânın sıcaklık bölümüyle olan bağlantısının yapısal müdahalelerle kopartılmış olabileceği ihtimali de unutulmamalıdır. Şengül Hamamı'nın ılıkılık mekânı da dikdörtgen tabanlı ve sivri kemer profilili beşik tonozla örtülmüştür.

Tarihsel süreçte Kütahya'nın kentsel yerleşiminin şekillenmesinde önemli rol oynayan bir yapı türü de hamamlardır. Kütahya'da Türk döneminde inşa edilen hamam yapılarının yer seçimlerinin tesadüfi olmadıkları, genellikle bir akarsuyun kıyısına ya da oldukça yakınına ve yeraltı sularının oldukça fazla olduğu alanlara konumlandırıldıkları görülür. Kütahya ilinin merkezinde bulunan Şengül Hamamı Kapan Çayı'nın hemen kuzey kıyısına, Eski-Yeni Hamam çayın kuzeyine, Eydemir Hamamı ve Küçük Hamam söz konusu çayın güneyine, Balıklı Hamam aynı çayın batısına oldukça yakın yerlere konumlandırılmışlardır. Şengül Hamamı, Kapan Deresi'nden bir su dolabı ile oldukça rahat şekilde beslenebilir konumdadır. Eski-Yeni Hamam, Ulu Cami, Vacidiye Medresesi, II. Yakup Çelebi İmaretiyle bu yapıların olduğu alanda kurulan kütüphanenin yanında yer alır. Dolayısıyla hamamın imar faaliyetleri çerçevesinde etrafında bulunan Ulu Cami, Vacidiye Medresesi, II. Yakup Çelebi İmaretiyle ilişkilendirilerek söz konusu yapı topluluğunun bir külliye görüntüsüne kavuşturulduğu fakat aynı zamanda Kapan Deresi'nden de beslendiği düşünülür. Buna benzer bir durum Eydemir Hamamı'nda da görülür. Kapan Çayı'nın güneyinde söz konusu çaya oldukça yakın şekilde konumlandırılmış olan Eydemir Hamamı hem çayın suyundan beslenmiş hem de aynı mevkide yer alan Dönerler Cami ve Kapan Hanı ile kentsel doku ve mahalli ihtiyaçlar açısından ilişkilendirilmiş olmalıdır. Söz konusu dört hamam Kapan Çayı'nın o bölgede aktığı doğu-batı güzergâhı boyunca konumlandırılmıştır. Günümüzde Kapan Çayı'nın aktığı yatak üzerinden asfalt yol geçer. Saray Hamamı'nın kuzeyinde söz konusu hamama oldukça yakın şekilde konumlandırılmış olan Küçük Hamam'ın da Kapan Çayı'ndan beslendiği söylenebilir. Evliya Çelebi'nin Kütahya kenti hakkındaki *“Bu Kütahya Şehri bir küçük şehir görünür ama ta Sultanbağı'ndan Osman Paşa Sarayı önünden, Mevlevihane ve Kapan Köprüsü'nden, Meydan Mahallesi önünden ta Cayırbaşı'na varıncaya kadar kuzey tarafına dere ile gidilir. Şehrin çevresi tam 4 bin adımdır. Bu derenin iki tarafı bağ ve bahçeler, İrem bağlarına benzer kat kat şahnişinler ile bezenmiş hanelerdir. Adı geçen dereden her haneye birer ark akıp bağları ve bostanlarını sular.”*

biçimindeki ifadesi⁷⁸⁴ de bu durumu destekler niteliktedir. Evliya Çelebi tarafından 17. yüzyılın son çeyreğinde çizilen rotayla günümüzde söz konusu dört hamamın konumları karşılaştırıldığında hemen hemen hepsinin bu güzergâh üzerinde yer aldığı görülür. Dolayısıyla eldeki veriler yapıların inşa yerlerinin mahalli ihtiyaçların yanında su kaynağının da konumu göz önünde bulundurularak bilinçli bir şekilde seçildiğini gösterir.

Kütahya'nın merkezinde hemen hemen aynı mevkide yer alan Kemer Hamamı, Lala Hüseyin Paşa Hamamı ve Gâvur Hamamı'nın yer alt suları açısından oldukça zengin bir alanda konumlandırıldığı görülür. Kemer Hamamı'nın kuzeybatı cephe ekseninin batısında yer alan fakat günümüzde bulunmayan çeşmeler hamama gelen su kaynağıyla ilişkili olmalıdır. Kemer Hamamı'nın bulunduğu alanda yapılan zemin ve temel etüt raporları söz konusu alanın yeraltı suları bakımından oldukça zengin olduğunu gösterir.⁷⁸⁵ Kütahya'nın deprem bölgesinde olması da genel olarak yeraltı suları açısından oldukça zengin olmasının sebeplerinden biridir. Evliya Çelebi Kütahya kentini tasvir ederken söz konusu üç hamamın bulunduğu bölge hakkında *“Bu şehrin doğu tarafında Gökçemen Mahallesi'nden, Paşa Sarayı önünden, İshak Fakih Çarşısı içinden geçip batı tarafına gidip ta Yeni Mahalle sonuna varıncaya kadar yolun iki tarafı kat kat âbıhayatlı ve bahçeli evler içinde 5 bin adım genişliğinde büyük bir şehirdir.”* biçiminde ifadelere yer verir.⁷⁸⁶ Evliya Çelebi'nin söz konusu bölgeyi anlatırken âbıhayatlı bahçeli evlerden bahsetmesi bölgenin yer altı suları bakımından zengin olduğuna da işaret eder. Ayrıca söz konusu seyyahın Kütahya kalesinden de *“Bu yeni kalenin yapılma sebebi odur ki bu kaya yerinde bir yalçın kaya altında bir değirmen yürütür bir abıhayat su kaynayıp çıkar. Kuşatma sırasında düşman o suyu zapt edip kale halkı susuzluktan mustarip olmasınlar için bu tatlı su kaynağını kale içine almak için bu kale yapılmıştır. Hala yine yukarı kaleden bu suya inilir yollar vardır. [...] Bu kale içinde akan hayat suyu kale içindeki ve aşağı şehir içindeki değirmenlere gider.”* biçiminde bahsetmesi de⁷⁸⁷ bu durumu doğrular niteliktedir. Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin anlatımlarıyla günümüzde hazırlanan zemin

⁷⁸⁴Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 21.

⁷⁸⁵KKVKBKM Arşivi 7125 numaralı dosya içinde; Zemin Jeoteknik Mühendislik Ltd. Şti. tarafından hazırlanan “Kütahya İli Merkez İlçesi, Maruf Mahallesi Pafta:52, Ada: 265, Parsel: 1-2, Kütahya Belediyesi'ne ait 1 Katlı, Kemer Hamamı Restorasyon Alanının Zemin ve Temel Etüt Raporu”, s. 13'te söz konusu alana uygulanan temel sondajında yeraltı su seviyesinin temel taban kotunun üstünde olduğu ve statik seviyesinin 3 m olduğu saptanmıştır. Söz konusu alanın çevresinde ise su kuyusu, aktif ya da kuru dere yatağı da bulunmamıştır. Bu durum söz konusu yapıda yeraltı suyundan faydalanılmış olma ihtimalini akla getirir.

⁷⁸⁶Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 21.

⁷⁸⁷Evliya Çelebi, 2011, **a.g.k.**, s. 19.

etüt raporlarının birbirini desteklemesi bu bölgede inşa edilen hamamların da gelişigüzel konumlandırılmadığını gösterir.

Merkezde bulunan ve bir su kaynağının yanına inşa edilen diğer bir hamam da Saray Hamamı'dır. Saray Hamamı'nın hemen kuzeyinden Sarı Dere olarak da bilinen Behti Çayı akar. Söz konusu çayın aktığı güzergâh üzerinde günümüzde asfalt yol bulunur. Saray Hamamı'nın konumu itibariyle Behti Çayı'na oldukça yakın olduğu görülür ve bu doğrultuda söz konusu dereden beslendiği de söylenebilir.

Eskigediz'de bulunan Gazanfer Ağa Hamamı'nın konumlandırıldığı alanın, kentin doğudan boylu boyunca uzanan ve Gediz Nehri'ni besleyen bir çayın batı kıyısına oldukça yakın olduğu görülür. Özel bir hamam olan Azmizadeler Hamamı da söz konusu akarsuyun batı kıyısında bulunan bir evin bahçesine inşa edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu hamamların bu çaydan bir suyuyla beslendiği düşünülebilir.

Dolayısıyla söz konusu örnekler kentteki mahalli ihtiyaçların yanında su kaynaklarının da Kütahya hamamlarının konumlandırılmasında ve kent dokusunun oluşmasında büyük etkisi olduğuna işaret eder. Hamam yapılarından bazılarının taşıma su ile de çalıştırılmış olabileceği unutulmamalıdır.

SONUÇ

Orta Çağ Türk dünyasında hamama verilen önem oldukça büyüktür. Türkler, Türkiye topraklarını vatan edindikten sonra yeni memleketlerini bayındır hale getirmek için yüzyıllar boyu sürecek olan ve yapı türü açısından oldukça geniş bir yelpazeye sahip yoğun imar faaliyetlerine başlamışlardır. Türkiye’de, Selçuklu çağıyla birlikte yeni bir karakter kazanmaya başlayan Türk mimarisini meydana getiren bu imar faaliyetleri günümüzde de hâlâ devam eder. Her yapı türünde olduğu gibi hamamların da Türk mimarisinde kendine has bir yeri vardır. Sosyal yaşantı ve dinsel kurallar çerçevesinde, temizliğe ve sosyal faaliyetlere hizmet eden hamam, sosyalleşmenin asıl mekânı olan camiye, ticaretin bel kemiği olan kervansarayları, çarşıları ve hatta seferlerde orduyu tamamlayan en önemli unsurdur.

Türk mimari geleneğinin bir parçası olan ve Türklerin, toplumsal yaşantılarında verdiği önemle “Türk Hamamı” kavramının dünya literatürüne yerleşmesini sağlayan yapı türünün, dünyada yaşayan tüm kültürlerde çağlar boyunca kullanılan, yalnızca gelişmiş bir “ter banyosu” şekli olduğunu ileri sürmek⁷⁸⁸ temelsiz bir yaklaşımdır. Çünkü bu düşünce tüm kültürlerde var olan toplu yıkanma yapılarını, her uygarlığın kendine ait toplumsal, mimari ve dini geleneklerini görmezden gelerek tek tipleştirir. Burada dikkat edilmesi gereken başka bir nokta da Türk hamamının bir ter banyosu olmadığı gerçeğidir. Türk hamamının ya da diğer medeniyetlerce inşa edilmiş toplu yıkanma yapılarının yalnızca gelişmiş bir “ter banyosu” şekli olduğu düşüncesiyle Roma’nın ter banyolarını en yüksek gelişmişlik düzeyine ulaştırdığı düşüncesi⁷⁸⁹ birleştğinde dünya üzerinde farklı kültürler tarafından inşa edilmiş tüm hamam/banyoları Roma medeniyetine bağlamayı gerektirir. Türklerin hamam yapılarını Roma uygarlığından alarak geliştirdiği ve böylelikle Roma hamamının Türk hamamlarında yansıma bulup Türkler tarafından oldukça geniş bir coğrafyaya yayıldığı iddiası⁷⁹⁰ da mesnetsizdir. Türk hamamını basit bir sıcak hava banyosu⁷⁹¹ olarak niteleyen Allsop da onu, Doğu Hamamı’ndan çok Roma hamamının bir canlanması olarak değerlendirir.⁷⁹² Buradaki hata zaten doğu hamamı olarak kategorize edilmiş Türk hamamının aslında öyle olmadığı köken itibarıyla Roma hamamlarının kesin şekilde aynısı olduğu düşüncesidir. Fakat Türk hamamı Doğulu

⁷⁸⁸Cosgrove, 1913, **a.g.k.**, s. 1.

⁷⁸⁹Cosgrove, 1913, **a.g.k.**, s. 2.

⁷⁹⁰Wilson, 1861, **a.g.k.**, s. 33; Genzmer, 1899, **a.g.k.**, s. 23; Büyükdığan, 2003, **a.g.k.**, s. 617.

⁷⁹¹Allsop, 1890, **a.g.k.**, s. 5-6.

⁷⁹²Allsop, 1890, **a.g.k.**, s. 4-5.

olarak nitelenen toplumların hamam yapılarına benzemediği gibi Roma mimarisinin ortaya koyduğu hamam yapılarına da benzemez. Türk hamamının Roma hamamına benzetilmesinin sebebi mekânların aynı adlarla adlandırılmasından kaynaklanabilir.⁷⁹³ Türk hamamlarıyla ilgili mesnetsiz bulduğumuz düşüncelerden biri de söz konusu yapıların Bizans kültür ve mimarisinden etkilenen, doğu ve batı kökenli kaynakların ikiliğine tekabül eden bir yapısının⁷⁹⁴ olduğu düşüncesidir. Türkler, hamam yapılarında dini, sosyal ve geleneksel çerçevede diğer uygarlıklarda görülen toplu yıkanma yapılarından farklı, kendi geleneklerine uygun bir mekânsal-işlevsel düzeni benimsemiş ve hamam yapılarında kendilerine has mimari bir karakter ortaya koymuşlardır. Türk hamamlarının Roma hamamlarına benzetilmesinin nedenleri arasında Türk kaplıcalarında yer alan havuzlar olabilir. Fakat Türk kaplıcalarındaki havuzlarda sürekli akış ile içindeki suyun yenilendiği ve havuzların şifa amaçlı kullanıldığı düşünülürse bu benzerliğin de ortadan kalktığı görülür. Bu yönden bir benzetmeye gidilmesi de Türk hamam ve kaplıcalarının işleyiş ve işlevlerinin tam olarak anlaşılmadığını açıkça ortaya koyar. Hamam ve kaplıca isimleri aynı yapı türüne verilen adlar değildir. Hamam ve kaplıcaların farklı işlev ve farklı amaçlara sahip olarak inşa edildiklerini vurgulamak gerekir.

Türklerin, Türkiye coğrafyasında karşılaştıkları antik dönem Roma hamamlarını İslamiyet'in temizlik şartlarına uygun bir yıkanmayı sağlayacak şekilde dönüştürmek ve onarmak suretiyle kullanıldıkları düşünülebilir. Türkiye'deki Helenistik ve Roma dönemi hamamları ile Türklerin inşa ettiği hamamlar arasında kullanım tarzı, dini ritüeller, sosyal yaşam, kültür ve mimari gelenekler sonucu ortaya çıkmış önemli farklılıklar mevcuttur.⁷⁹⁵ Erken İslam özellikle de Emevi döneminde inşa edilen hamamların Roma hamamlarını referans alan Bizans hamamlarıyla benzediklerine buna karşın Türk hamamlarına benzemediklerine yukarıdaki satırlarda değinilmiştir.

⁷⁹³Freely, 2011, **a.g.k.**, pp. 26'da Türk hamamlarının Roma hamamlarıyla aynı temel tasarıma göre inşa edildiğini söyleyerek Türk hamamının bölümlerini Roma hamamının bölümlerinin adlarıyla tanıtmaya çalışır. Urquhart, 1865, **a.g.k.**, s. 158-210'da Türk hamamının bölümleri tanıtılırken sürekli olarak anlatılan bölümün Roma hamamlarındaki karşılıkları da verilir.

⁷⁹⁴Klinghardt, 1925, **a.g.k.**, s. 808; Kanetaki, 2004, **a.g.k.**, s. 83'te Yunanistan'daki Osmanlı dönemi hamamları için bu düşüncede olsa da söz konusu yapılarda da diğer Türk hâkimiyetinde kalan bölgelerde inşa edilen hamamlarla aynı mekân düzeni görülür. Kenetaki, aynı makalenin 85. sayfasında da Türk mimarların eski sorunlara çözümler getirerek orijinal formları yakaladığını yazar ki bu da zaten Osmanlı hamamlarının Roma ve Bizans mimari geleneklerinden ayrıldığını gösterir.

⁷⁹⁵Önge, 1988, **a.g.k.**, s. 403.

Dünya mimarlık tarihi ve kültüründe hamam yapılarının biri Roma diğeri Türk olmak üzere başlıca iki uygarlığın adıyla anılması her şeyi açıklayan a priori bir olgudur. Romalılar hamamlarını devasa alanlara oturtmalarının yanında büyük boyutlu ve insanların her türlü ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde inşa etmişler, hamam yapılarını sadece dünyanın en uzak bölgelerinden getirilen en mükemmel mermerlerle değil aynı zamanda imparatorluk sınırlarının ulaştığı coğrafyalarda en iyi ressamların ve heykeltıraşların en zarif eserleriyle süslemişlerdir.⁷⁹⁶ Böylelikle bu yapı türünü ilk kez gerek mimari gerekse sosyal yaşam açısından görkemli bir zemine taşımışlardır.⁷⁹⁷ Hamam yapılarının, ilkin ortaya çıktıkları Fenike, Mısır gibi en eski uygarlıkların ya da Roma'dan daha eski dönemlerde tarih sahnesine çıkmış olan başka uygarlıkların adıyla değil de Roma uygarlığıyla özdeşleştirilmesi Roma kültür ve mimarisinin başarısıdır. Aynı durum Türk hamamları için de geçerlidir. “Türk Hamamı” kavramının ortaya çıkışında ve “Roma Hamamı” kavramının önüne geçmesinde Selçuklu ve sonrasında Osmanlı hamam yapılarının mimari kuruluşları ve kullanım farklılıkları etkili olmuştur. Bu nedenle Türk hamamlarının kökenini Roma hamamlarında arayan ve onların devamı olduğu yönünde ileri sürülmüş savlar sağlam değildir. Gerçekte bir yapı meydana getirilirken planlama aşamasından inşaatının bitimine kadar ortaya koyulan mimari anlayış ve düzen o yapıyı bir uygarlığın adıyla anılmaya yetecek derecede bir kimlik kazandırmaz ve Türk hamamlarını Roma hamamlarına bağlamaya yetmez. Türklerin, hamamlarını inşa ederken geçmiş uygarlıkların hamam yapılarından ne derece faydalanıp faydalanmadıkları konusuna yukarıdaki satırlarda açıklık getirilmeye çalışılmış ve kendi kültürlerine has bir karakterle yeni yorumlara gittikleri gösterilmiştir.

⁷⁹⁶Lawrie, 1864, **a.g.k.**, s. 18.

⁷⁹⁷Günümüzde yapısal bütünlüğü en iyi şekilde korunan en eski hamam yapıları Roma mimarlığına aittir. Bu düşünce, Roma'dan önceki uygarlıkların inşa ettikleri hamamlarının kendi karakterlerini ortaya koyacak yeteri kadar verinin günümüze ulaşmamış olmasından dolayı doğru gibi gözükmektedir. Çünkü önceki dönemlere ait değerlendirmeler kendi çağımıza kadar ulaşabilen veriler dikkate alınarak yapılmaktadır. Mimarlık faaliyetleri olmayan bir uygarlık olmayacağı gibi dünya tarihinde kendine yer edinmiş uygarlıklar göz önüne alındığında, meydana getirdiği mimari esere damgasını vurmamış bir uygarlık da olmasa gerekir. Buna bağlı olarak belki de Roma'dan daha eski uygarlıklar tarafından bina edilen hamamlar Roma hamamları kadar korunabilseydi uygarlık-hamam özdeşleştirmesini değiştirebilir “Roma Hamamı” kavramı yerine “Fenike Hamamı”, “Mısır Hamamı” ya da “Sümer Hamamı” kavramlarını kullanabilirdik.

Roma hamamı ve Türk hamamı kavramlarıyla alakalı başka bir sorun da şudur; Batı dillerinde “balneum⁷⁹⁸, bath⁷⁹⁹, bain⁸⁰⁰, bagno⁸⁰¹” sözcükleri durgun su içerisinde gerçekleşen yıkanma eylemlerinin gerçekleştiği mekânları karşılamaktadır. Roma yapılarında sıcak ve soğuk su havuzlarının varlığı bilindiğinden bu kelimeler Roma uygarlığının hamam-gymnasion komplekslerinin bünyesinde yer alan, içinde sıcak ve soğuk su havuzlarının da bulunduğu temizlenme ve dinlenme eylemlerinin gerçekleştiği yapı türleri için kullanıldığında anlam kazanır. Türk kültüründe böyle bir temizlenme anlayışına sahip olunmadığından Türk dilinde de durgun su içinde gerçekleşen temizlenme eylemini karşılayan bir sözcük bulunmaz. Bu nedenle günümüzde evlerde yer alan yıkanma mekânları için kullanılan banyo sözcüğü Batı dillerinden dilimize geçmiştir. Genel olarak toplumumuzda temizlik, kültürel ve dini açıdan evde ve diğer yerlerde daima sürekli akışla yenilenen bir su kaynağı ve çeşmeden akan suyla yapılmaktadır. Dolayısıyla banyo kelimesi evde yıkanma eyleminin yapıldığı mekânı da karşılamaz. Batı dillerinde bulunan balneum, bath, bain, bagno gibi kelimeler, kullanım şekli göz önüne alındığında kaplıca ve ılıca kelimeleriyle anlam bakımından daha yakın olabilir fakat içinde ısıtılmış ve akan su kullanımıyla temizlik yapılan mekân anlamını karşılayan hamam sözcüğü kesinlikle bu kelimelerin karşılığı değildir. Hamamları konu alan yabancı ve yerli kaynaklarda Roma banyosuna “Roma hamamı” denildiği görülmektedir. Bu durum, hamam ile banyo usulleri arasındaki farkın bilinmeyişiinden ya da mevcut mimari farkların göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır.⁸⁰² Isıtılan ve akan su ile temizlenen mekân anlamını karşılayan hamam kelimesinin Türkçeye ne zaman girdiği tam olarak bilinmemektedir. Türkler yıkanılan yer anlamında yunak, çimek, issi, ısıdam gibi isimleri kullanmışlardır. Bunlardan abdest almak anlamında da kullanılan yunak ve çimek kelimeleri akan suda yapılan yıkanma eyleminin gerçekleştirildiği ısıtılan ya da ısıtılmayan mekâna ya da yerlere de verilmiş olacağından yunak ve çimek kelimelerinin hamam kelimesiyle hemen hemen aynı anlama geleceği düşünülebilir.

⁷⁹⁸“Balneum” kelimesi banyo, tedavi amacıyla hazırlanan ilaçlı su anlamlarına gelir. Bkz. H. Brunner ve N. Tanker (1988). *Mesleki Latince*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları, s. 85.

⁷⁹⁹“Bath” kelimesi vücudun su ya da başka bir sıvıya daldırılması anlamına gelir. Bkz: J. Ogilvie (1896). *The Students English Dictionary*. London: Blackie and Son, Limited, 50 Old Bailey, E.C., s. 57.

⁸⁰⁰“Bain” kelimesi küvette yıkanma, temizlenme anlamına gelir. Bkz: A. Furetiere (1690). *Dictionaire Universel*. Rotterdam: Arnoud & Reinier Leers, s. BAI.

⁸⁰¹“Bagno” kelimesi vücudun bir kısmını ya da tamamını bir sıvı içine daldırma anlamına gelir. Bkz: G. Casaccia (1876). *Dizionario Genovese Italiano*. Genova: Tipografia Di Gaetano Schenone, s. 104.

⁸⁰²N. Yentürk (2010). Roma Banyosu Nasıl Türk Hamamı Oldu?. *Acta Turcica*, 2, s. 102.

Sıcak ve soğuk su havuzlarına sahip olmamaları nedeniyle Türk hamamları Roma hamamlarından çok farklıdır.

Türk hamamları, eski Türk geleneklerinin yanı sıra İslam gelenek ve uygarlığının kılavuzluğunda ortaya konmuş, başlı başına bir kültürün ve yaşantının temsilcisi olarak inşa edilmiş yapılardır. Türkiye topraklarına taşınan Türk kültür ve siyasi kimliğinin ilk nüveleri Orta Asya'dan sonra İslam coğrafyasında atılmıştır. İslam medeniyetlerinde vücuda getirilen hamam yapılarının Roma ve Bizans dönemi hamam yapılarına benzediği iddiası İslam dairesi içinde bulunan Türklerin hamam yapılarının da Roma hamamlarına benzediği ya da onların devamı olduğu genellemesini⁸⁰³ doğurmuş gibi görünmektedir. Hiçbir karşılaştırmaya girişilmeden yapılan bu genellenmenin en büyük yanlışı Türk hamamlarının genel olarak İslam hamamları arasında değerlendirilmesidir. İslam hamamı adı altında bir kategori oluşturmak Hristiyan ya da Musevi hamamı gibi kategoriler de oluşturulduğunda bir anlam ifade eder ki böyle kategorilerin oluşturulmasının hiçbir biçimde imkânı yoktur. İslam dairesine giren toplumlar tek tip bir hamam yapısına, İslam dininin önerdiği ya da zorunlu kıldığı bir hamam mimarisine sahip değillerdir. Dolayısıyla İslam dairesine giren toplumların yapı türleri tartışılırken ya da tanıtılırken ancak İslami kuralların, konu edilen uygarlığın mimari geleneğine nasıl uyarlandığına dikkat çekilebilir. Türklerin, İslamiyet çerçevesinde yer alan diğer uygarlıklarla ortak olduğu tek nokta aynı inanç dairesinde yer almasıdır. Her uygarlık gibi Türkler de kendi mimari geleneğini oluşturmuş, sosyal yaşantısına dâhil ettiği ya da yaşam tarzını şekillendiren unsurları kendi kimliğini vurgulayacak şekilde yeniden oluşturarak ortaya koymuşlardır. Bir uygarlık tarafından ortaya koyulan mimari eserlerin sadece o uygarlığın ait olduğu dini üst kimlikle değerlendirilmesi, etnik kimlik ve geleneğin görmezden gelinmesi aynı dini kimliğe sahip olan bütün uygarlıkların tek tipleştirilmesi, kendi gelenek ve göreneklerini değersizleştirerek yok sayılması anlamına gelir. Dini inancın yanında her milletin kendi kimlik ve kültürünün de mimari geleneğe yansıdığı su götürmez bir gerçektir. Bir binanın kurgusunu onu inşa eden toplumun çevresi, geleneği ve yaşam tarzı dışında anlamlandırmak fazlaca problem ve hata ortaya çıkarabilir. Çünkü bir milletin kabul ettiği ve kuşaktan kuşağa aktardığı dünyaya ilişkin belli bir vizyon ve tanımlanmış yaşam modeli o milletin ortak değerlerinden doğar. Bir geleneğe ait olan herhangi bir unsur değerlendirilirken dikkat edilmesi gereken en önemli nokta o

⁸⁰³M. Sibley (2008). Editorial: Special Issue on Traditional Public Baths-Hammams in the Mediterranean. *International Journal of Architectural Research*, 2/3, pp. 10.

geleneğin sahiplerinin dini ve milli kimliğinin ayrılamaz bir şekilde bütünleşerek, kedine has bir yapıya dönüştüğünün göz önünde bulundurulmasıdır. Bu da aslında Türk hamamlarının kendilerine has bir karakteri olduğu düşüncesini tasdik eder. Çünkü esas alınan kılavuz modelin yabancı bir unsuru bünyesine katması, onu söz konusu yabancı unsurun ait olduğu mimari gelenek dairesine dâhil etmeye yetmez. Bir mimari geleneğe sahip olan Türklerin, hâkimiyetleri altında bulunan değişik coğrafyalardan maddi ve manevi kültür öğelerini alıp kendi kültürel potalarında eriterek birleştirdikleri ve süregelmekte olan geleneği değiştirip dönüştürerek yeni bir tarzla yeniden yorumladıkları açıktır.

Tüm uygarlıkların kamuya dönük toplu yıkanma binalarında istisnalar haricinde genellikle bir soyunma bölümü, bir dizi mekânın oluşturduğu yıkanma bölümü ve yapının ısıtılmasını sağlayan bölüm olmak üzere üç ana bölüm bulunur. Bu mekânsal dizilim hamam yapılarının olmazsa olmaz mekanlarından kaynaklarını ve herhangi bir hamam yapısını kendinden daha önce inşa edilmiş bir hamam yapısına mimari açıdan bağlamaya imkân vermez. Dolayısıyla bu hamam yapılarının farklarını ortaya koymak için bu asgari müşterek dışında kalan unsurlara bakmak gerekir. Mimari bağlamda, şekillenme öncelikle mekânsal planlama ve mekânsal oluşumla ilgilidir. Yapının şekillenmesini sağlayan unsurların kendilerine özel bir anlam kazanmasını ve onların geleneğin bir parçası olarak tanınmasını sağlayan da bu unsurların bünyesinde bulundukları yapıdaki konumlarıdır. Bir mimari yapıya kimliğini kazandırmanın, ait olunan geleneğin yapısal unsurların ve aynı geleneğe bağlı olarak yetişmiş mimarların ustalıklarının birleşmesiyle ortaya çıkan değerler olduğuna hiç kuşku yoktur. Bu durum, tarihi birikime sahip olan bir mimari geleneğin belirli bir zamana ait uygulama ve teknikle yoğurulmasını gerektirir. Böylelikle hangi türde olursa olsun ortaya konulan mimari diğer kültürlerin mimarisinden ayrılır. Sonuçta ortaya çıkan yapı karakteri, söz konusu yapıdaki her bir parçanın öz ve konumunun geleneğe etkin bir biçimde bağlanmasını sağlar.

Türk kentlerinin başlıca öğelerinin kendilerinden daha eski tarihlerde var olan bir medeniyet tarafından kurulan kentlerin öğelerine benzetilmesi, yanlış değerlendirmelere yol açabilir.⁸⁰⁴ Nasıl ki bir Türk kentinin pazarı, çarşısı, arastası Roma ya da Yunan forumuna, camisi işlevsel olarak tarih öncesi uygarlıkların tapınaklarına, Roma bazilikasına ya da Hristiyan kilisesine tekabül etmiyorsa Türk Hamamı da kendinden

⁸⁰⁴Kuban, 1982, a.g.k., s. 143.

önceki uygarlıklar tarafından inşa edilmiş toplu yıkanma alanlarına tekabül etmez. Dolayısıyla bazı yüzeysel benzerliklere bakılarak Türk hamamının kendinden önceki uygarlıklara ait toplu yıkanma yapılarıyla aynı olduğunu, sosyal ve strüktürel açıdan toplu yıkanma yapısı kavramı üzerinde hiçbir etki yapmadığını söylemek mesnetsizdir. Genellikle dolaylı yoldan ifade edilen Türklerin sanatsal meselelerle hiçbir ilgisi olmadığı ve sonuç olarak kendilerini Bizans yapılarını, özellikle de sık sık hatırlatılan “Ayasofya’yı taklit etmek” ile sınırlamak zorunda kaldıkları yolundaki teoriler ve Türk mimarisini Batı menşeli bir kökene bağlama çabaları sonuç vermeyecek talihsiz yaklaşımlardan öteye geçmez.

Eski Türklerde gök, firuzeden bir kubbe ve yeryüzü, dört yöne veya dört yön ile ara yönlere bakan bir dört köşe yahut sekiz köşe olarak düşünülmüştür.⁸⁰⁵ Hun Türklerinde kent (ordu), mimari açıdan birbirini 90° açıyla kesen ana eksenler üzerine karşılıklı olarak konumlandırılmış kapı açıklıkları ve kapılarla aynı eksen üzerinde yer alan, kentin tam merkezinde kesişen sokaklarla temsil edilen dört yön vurgusuna sahiptir. Dört yöne vurgu dört yöndeki illere hâkimiyeti temsil eder.⁸⁰⁶ Dört yön vurgusu bazı kentlerde ana yönlere denk gelmese de netice olarak dört yöne yapılan vurgu her zaman ön plana çıkarılmıştır. Ivolga ve Selenga nehirleri arasında yer alan Ulan-ude’de kalıntıları tespit edilen, yaklaşık olarak milat civarında kurulmuş Hun dönemine ait bir kentte bulunan ve büyüklüğünden dolayı hükümdara ait olduğu düşünülen yapının, bir külhandan gelen sıcak havanın zemin altında yer alan kanallarda dolaştırılarak ısıtıldığı tespit edilmiş olması⁸⁰⁷ Hun Türklerinin konut mimarisinde alttan ısıtma sistemi kullandıklarını gösterir. Türk hamamlarında bulunan ısıtma sisteminin daha basit mantıkla yapılan bir çeşitlemesi olarak görülebilecek bu tespit Türk hamamlarında kullanılan ısıtma sisteminin Hun döneminden beri Türkler tarafından kullanıldığını gösterir. Nitekim Memluk dönemi hamam yapılarında yapının mekânsal oluşuma bağlı olarak cehennemlik bölümünden tek bir kanalla ısıtıldığı görülür. Türkiye topraklarında inşa edilen Türk hamamlarında, söz konusu yapı türü için daha uygun ve daha kullanışlı olması nedeniyle Roma dönemi hamamlarında bulunan hypokaust sistemine benzer bir mantıkla yapılan ısıtma sistemi kullanıldığından bahsedilmişti.

⁸⁰⁵Esin, 2006, **a.g.k.**, s. 26.

⁸⁰⁶Esin, 2006, **a.g.k.**, 26.

⁸⁰⁷Esin, 2006, **a.g.k.**, s. 39.

Uygurlar kentlerinde ve yapılarında prototipleri Hunlara ve milattan önceki dönemlere uzanan dört yön vurgusu bulunur. Uygurların, dörtgen bir alan üzerine kurulu ordu-kentlerde dört ana yönden gelen yollar genellikle hükümdarın köşk ya da çadırının ve tapınağın bulunduğu yerde kesişir.⁸⁰⁸ İdikut şehri dört ana yönde kapısı bulunan ve bu kapılar vasıtasıyla dört ana bölüme ayrılmış bir Uygur kenti olarak ayrıca dikkat çeker.⁸⁰⁹ Uygur tapınakları da minyatür birer kent düzenine sahiptir. Uygurların dikdörtgen bir alana inşa edilmiş Murtuk A Tapınağı'nın kuşatma duvarının ana eksenlerinde bulunan ve tapınağın merkezine yönelen kapı açıklıkları dört yönü vurgularlar.⁸¹⁰ Sengim'deki tapınaklar da aynı mimari düzende inşa edilmişlerdir.⁸¹¹ İslamiyet öncesi Türklerin söz konusu kent ve mekân tasarımlarının İslamiyet dönemi Türk mimarisinde görülen dört eyvanlı uygulamaların ortaya çıkmasında büyük rollerinin bulunduğu açıktır.⁸¹²

Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu, Türkiye Selçuklu, Türkiye'nin erken ve geç dönem beylikleri ile Osmanlıların mimari gelenekleri göz önüne alındığında, Türk mimarisinin gelişiminde Asya kültürünün oldukça önemli bir rol oynadığı söylenebilir.⁸¹³ Eyvanın, dört yönün vurgulanması amacıyla, avlunun dört duvar eksenine ya da eksenlere oldukça yakın konumlandırılarak kullanımı bugünkü bilgilerimize göre ilk kez Kuzey Irak'ta bulunan ve 1.-2. yüzyıla tarihlenen Assur'daki Part Sarayı'nda ortaya çıkmıştır.⁸¹⁴ Ürdün'de yer alan ve 7.-8. yüzyıllara tarihlenen kare tabanlı Amman Kası'nda dört duvar eksenine yerleştirilen eyvanlar ortadaki merkezi birime açılırlar. Yapının kuzeybatı köşesi haricindeki köşelerinde eyvanlardan geçilebilen birer mekân mevcuttur. 9. yüzyılda inşa edilen Samarra Cevsak'ül Hakani, Kasr el-Cas ve Balkuvara Saraylarının taht salonları da aynı mekân düzenine sahiptir.

İran, Türkistan ve Afganistan'da bölgesinde özellikle İslamiyet'in iyice yayıldığı 11.-12. yüzyıllarda, dört eyvanlı avlu ve mekân düzeni her anıtsal yapının ortak özelliği haline getirilerek kullanıldıkları görülür.⁸¹⁵ Birbirlerine 90° açı yapan Asya'nın merkezi mekân düzeni, eyvanlarla simgelenen dört yön vurgusu ve kare içinde dört sütun ya da dört taşıyıcı geleneği Türk mimarisine kendi kimliğini kazandırmıştır. MÖ. 2. binyılın sonunda yapılan Daşlı/Türkmenistan, Özbekistan, İran sınırındaki Koy Kırılğan Kale gibi

⁸⁰⁸Çoruhlu, 2013, **a.g.k.**, s. 255.

⁸⁰⁹Çoruhlu, 2013, **a.g.k.**, s. 258.

⁸¹⁰Çoruhlu, 2013, **a.g.k.**, s. 265.

⁸¹¹Çoruhlu, 2013, **a.g.k.**, s. 265.

⁸¹²Çoruhlu, 2013, **a.g.k.**, s. 255.

⁸¹³Şimşek, 2015, **a.g.k.**, 5, s. 457.

⁸¹⁴Akın, 1990, **a.g.k.**, s. 28.

⁸¹⁵Akın, 1990, **a.g.k.**, s. 31.

dairese1 şehirlerdeki merkezi mekân düzeni, saray, tapınak ve konut mimarisinde de kullanılmıştır.⁸¹⁶ Türkmenistan'da yürütölen arkeolojik çalışmalar Asya'da avlu geleneğinin MÖ 3.-2. binyıllara dayandığını ispatlamıştır.⁸¹⁷ MÖ 4. yüzyıldan MS 1. yüzyıla kadar olan Kangui Kültürüne ait Koy Kırılğan Kale ve Canbas Kalesi'nde, 3.-5. yüzyıla kadar devam eden Kuşan-Afrig kültürüne ait Yake Persan'da merkezi mekân ve avlu şeması hâkimdir.⁸¹⁸ Harezm'de yer alan Babiş Mulla II Mezar Anıtı'nda birbirini 90° açıyla kesen birer koridorun mekânı hemen hemen dört eşit parçaya böldüğü görülür. Söz konusu koridorların iki yanında aynı zamanda yapının köşelerini de oluşturan mekânlar bulunur. Bu örnekte bulunan koridorların tam bir eyvan oluşturdıkları söylenemese de daha sonraki süreçte ortaya çıkan eyvanların öncüsü olduğı kabul edilebilir. İlk örnekleri Mezopotamya ve İran coğrafyasının uygarlıklarında görölen eyvanın⁸¹⁹, Türk mimarlığında en erken kullanımı bugünkü bilgilerimize göre Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde 5.- 6. yüzyıla tarihlenen konutlarda tespit edilmiştir.⁸²⁰ Söz konusu yapılarda dört eyvanlı, kubbeyle örtölü merkezi birim etrafına birbirini 90° kesen eksenler üzerine yerleştirilmiş eyvan ve bu eyvanların iki yanında bulunan köşe odalarından oluşun mekân düzeni kullanılmıştır. Söz konusu bölgelerde konut mekân düzenini şekillendiren bir ana eleman olan eyvan bazen sadece merkezi birime açılan kapalı bir öğeyken bazen iki yanında bulunan köşe odalarına açılan ve bu odalar arasında geçişi sağlayan bir dağılım mekânı görevindedir.⁸²¹ Horasan ve Merv bölgesinde 9.- 12. yüzyıl arasında inşa edilen konut tiplerine bakıldığında da genellikle dışa kapalı, merkezi birim etrafında şekillenen yapılarla karşılaşılır. Ortada kubbeli, dört eyvanlı bir avlunun yer aldığı ve yapıların köşelerine de eyvanları iki yandan sınırlayan mekân ya da mekân gruplarının konumlandırıldığı görülür.⁸²² Orta Çağ Türk mimarlığında eyvanı ilk kullanan Karahanlılar olmuştur. Karahanlı mimarlığında eyvanın kullanım alanlarına hamamlar, camiler, ticaret yolları üzerindeki ribatlar ve saraylar örnek verilebilir.⁸²³ Nisa Cami, Ribat-ı Melik ve Tirmiz Sarayı eyvan kullanımına örnek verilebilecek yapılardır. Karahanlıların eyvana yer verdikleri diğeri bir yapı türü de hamamlardır. Kazakistan

⁸¹⁶Akın, 1990, **a.g.k.**, s. 9-10; Şimşek, 2015, **a.g.k.**, s. 457.

⁸¹⁷Cezar, 1977, **a.g.k.**, s. 35.

⁸¹⁸Şimşek, 2015, **a.g.k.**, s. 457.

⁸¹⁹Ödekan, 1996, **a.g.k.**, s. 574.

⁸²⁰Altun, 1988, **a.g.k.**, s. 53; Cezar, 1977, **a.g.k.**, s. 379.

⁸²¹Erarslan, 2012, **a.g.k.**, 7/3, s. 146.

⁸²²Altun, 1988, **a.g.k.**, s. 42.

⁸²³Erarslan, 2012, **a.g.k.**, s. 147.

Otrar'da 11.-12. yüzyıllara tarihlenen ve Özbekistan Şahcuvar'da 12. yüzyıla tarihlenen hamamlarda yapının merkezini oluşturan mekânlar, ortada yer alan birime açılan üç eyvanın görüldüğü bir mekân düzenine sahiptir.⁸²⁴ Söz konusu yapılarda eyvan kullanılan mekânların ılıklik olması muhtemeldir. Fakat Memluk Hamamlarında bulunan “cevani” bölümünün Karahanlı Hamamlarında da bulunduğu ve ılıklik olarak nitelendirdiğimiz mekanların sıcaklik olma ihtimali de oldukça yüksektir. Merkezi birime açılan eyvanlardan oluşan bir düzene sahip olan mekânlar ılıklik mekânları olsalar da gerek bu mekânların oldukça kompakt bir yapıya sahip olmaları gerekse diğer mekânlardan daha büyük bir alanı kaplamaları yapının en çok önem verilen ve merkez tayin edilen alanını teşkil ettiklerine işaret eder. Türkiye'deki Türk hamamlarının en kompakt ve en büyük alana sahip merkez mekânlarını teşkil eden sıcaklik bölümlerinde nasıl ki eyvanlı mekân düzene yer verilmişse Orta Asya'da Türk hamamlarında da en kompakt, en geniş ve merkez mekânlarında merkezi bir birime açılan eyvanlara sahip mekân düzenlemesine yer verilmiştir. Türkiye'de inşa edilen Türk hamamlarında bahsi geçen mekân düzeninin sıcaklik bölümlerinde uygulanmış olması dikkat çeken bir farklılık olarak belirir. Bu detay Türklerin, hamam yapılarının en çok önem verilen mekânlarında eyvanlı mekân düzenini kullandıklarına işaret eder. Türkiye'de inşa edilenlerle Türkiye dışında inşa edilen Türk hamamları arasında merkezi birime açılan eyvanlardan oluşan mekân düzeninin farklı mekânlarda kullanılmış olması coğrafi ve iklimsel bir farklılıktan kaynaklanmış olabilir. Öte yandan Kazakistan Taraz'da 10.-11. yüzyıllara tarihlenen hamam yapısına⁸²⁵ bakıldığında sıcaklik bölümünün eş mekânlara sahip olduğu görülür ki Türkiye'deki hamam yapılarında da bu mekân düzeni kullanılmıştır.

Büyük Selçuklu mimarlığında da merkezi bir birime dört yönden açılan eyvan kullanımı görülür. Daya Hatun Kervansarayı'na bakıldığında eksenlerde iç avluya açılan dört eyvan dikkat çeker. Ribat-ı Şerif Kervansarayı'nda da bu mekân düzeni kullanılmıştır. Ayrıca yapının kuzey ve kuzeybatı köşesinde yer alan birimlerde sekizgen tabanlı merkezi bir birime eksenlerden açılan dört eyvan ve bu eyvanları iki yandan sınırlandıran köşe odaları görülür. Büyük Selçuklu camilerinde de eyvan kullanımını görmek mümkündür. İsfahan, Zevvare, Ardistan Mescid-i Cumalarının iç avlularına dört yönden eyvanlar açılır. Merv'de inşa edilen ve 11.-12. yüzyıllara tarihlenen Selçuklu Sarayı'nda dört eyvana sahip bir avlu olduğu bilinir. Aynı bölgede söz konusu sarayla

⁸²⁴Çeşmeli, 2007, a.g.k., s. 39-41.

⁸²⁵Çeşmeli, 2007, a.g.k., s. 40.

çağdaş olan köşklere de hemen hemen aynı mekân düzeni görülür. Türkmenistan'da bulunan ve 11.-12. yüzyıllara tarihlenen Gâvur Kale'de de dört eyvan ortada yer alan kubbe ile örtülü merkezi birime açılır.

Gaznelilerin Leşkeri Bazar Sarayı'na bakıldığında mekânsal oluşumun en küçük birimi olarak dört eyvana sahip mekân düzeninin açıkça varlığı görülür. Söz konusu yapı kendi içinde dört eyvan şemasına sahip olan küçük mekânlardan bir araya gelmiştir. Gaznelilerin merkezi birim ve eyvan birlikteliğini kullandığı diğer bir yapı türü de ribartlardır. Ribat-ı Mahi iç avluya açılan dört eyvanıyla dikkat çeker. Arslan Cazip Türbesi'ne bitişik olarak inşa edilen yapıda avluya konumlandırılan eyvanlar dikkat çeker.⁸²⁶

Zengiler döneminde inşa edilen Nuriye Maristanı'na bakıldığında ortada yer alan avlunun dört eyvana sahip olduğu ve eyvanların iki yanında mekânların yerleştirildiği görülür. Memlukler döneminde inşa edilen Sultan Hasan Medresesi'nde de aynı mekân düzeni kullanılmıştır.

Timurlular tarafından inşa edilen Buhara'da yer alan Kaluyan Cami, Semerkant'taki Bibi Hanım Cami, Herat'ta bulunan Mescid-i Cami ve Meşhed'deki Gevher Şad Camisi'nde avlu mekânları dört eyvanlıdır. Timurlular döneminde inşa edilen ve eyvanlı avlu kullanımının olduğu diğer yapı türü de medreselerdir. Söz konusu medreselere Semerkant'taki Uluğ Bey Medresesi, Meşhed'deki Perizat ve Bala-i Sar Medreseleri örnek verilebilir.

Türkiye topraklarında eyvan kullanımının camilerde tercih edilmediği, sadece Malatya Ulu Cami ve iç avluya kuzeybatı ve kuzeydoğu yönlerden açılan eyvanı andıran birimlere sahip Harput Ulu Cami'ndeki uygulamalarla sınırlı kaldığı görülür. Buna karşın söz konusu mekân düzeni saray, köşk, medrese, darüşşifa, kervansaray, tekke ve zaviye, türbe, hamam ve daha geç dönemlerde ters "T" biçiminde bir alana oturan çok işlevli yapılarda sevilerek çokça kullanıldığı görülür. Tarihi süreçte hemen hemen tüm yapı türlerinde kullanılan, merkezi birime bağlanan eyvan ve bu eyvanları iki yandan sınırlandıran birimlerden oluşan mekân düzeni özellikle Cumhuriyet öncesi Türk mimarlığının istisnasız her döneminde deyim yerindeyse genetik kodu olarak ortaya çıkar. Bir gelenek dairesine ait olan ve geçmiş dönemlerde ortaya konulan anıtlar, mimari geleneğin kendi çağındaki nihai gelişiminin geriye dönük bir ifadesini yansıtmaları Türk

⁸²⁶Sözen, 1975, a.g.k., s.14.

hamamlarının eyvanlı sıcaklık bölümleriyle, Türklerin hâkimiyet kurdukları tüm coğrafyalarda inşa edilen Türk mimarlığına ait yapı türlerinin (han, hamam, cami, kervansaray, ribat, medrese, darüşşifa, hanıkah) çoğunda görülen eyvanlı mekân düzeni bu gelişimin geriye dönük en açık ifadesi olarak görülmelidir. Söz konusu mekân düzeninde ortada üstü açık ya da kapalı orta bir birim etrafında, genellikle duvar eksenlerine yerleştirilmiş, birbirini 90° kesen iki aks üzerinde karşılıklı olarak yer alan ikişer eyvan ve bu eyvanların iki yanında yerleştirilmiş kapalı mekânlar yer alır. Bu alt yapının eyvan sayılarının azaltılarak ya da eksenden kaydırılarak çeşitlendirildiği örnekleri de vardır. Bunların hepsi Türk kültür dairesine ait insanlar tarafından iyi bilinen, bir sistem ve düzen içerisinde, ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap verecek şekilde tasarlanmışlardır. Bir merkez etrafına eyvanlar ve kapalı mekânların belirli bir düzende yerleştirilmesiyle şekillenen mekân düzeninin Türk mimarlığının çekirdeğini oluşturduğu, hakimiyet kurduğu coğrafyalarda inşa edilen yapı türlerine bakıldığında açık şekilde görülür.

Türklerin hâkim oldukları geniş bir coğrafi alanda İslam dininin gereklerine ve Türk mimari geleneğine uygun olarak inşa edilen, kullanım amaçları ve ritüelleriyle sosyal yaşantının merkezinde bulunan Türk hamamları dâhil olmak üzere aynı anda ya da değişik zamanlarda olması fark etmeksizin hemen hemen her yapı türünün mekân düzenlerinde görülen benzerlikler, kendilerine ait ortak bir teknik bilginin ve mekân duygusunun bulunduğu en açık kanıtıdır.

Hamam yapılarını, kendilerine has mimari kuruluşlarıyla, hem maddi hem de manevi olarak diğer uygarlıkların hamam yapılarından farklı bir karakterde inşa eden Türkler, bu yapı türüyle özdeşleşen ve birçok geleneğe hayat veren bir hamam kültürü yaratmışlardır.⁸²⁷ Türk hamamları anıtsal boyutlarda ve gösterişli biçimde inşa edilmemiş olsalar da kendilerine özgü mimari, işlev ve sosyal karakterleriyle diğer uygarlıkların kendilerine kayıtsız kalmasını imkânsız hale getirmiş ve onlara “Türk Hamamı” adının verilmesini sağlamışlardır.

⁸²⁷Türklerde hamam yapısına verilen önem o kadar fazladır ki bu yapı türü toplumsal yaşantıda ve kültürde kendine sağlam bir yer edinmiş hatta Türk edebiyatında bile kendine yaşam alanı bulmuştur. Türk edebiyatında ve folklorunda hamam, çeşitli işlevleri ve karakteristik özellikleriyle maniler, türküler, halk hikâyeleri, menkıbeler, efsaneler, masallar ve atasözlerine varana kadar birçok edebi türde kendinden bahsettirmiştir. Hamamın kendine yer edindiği alanlar bunlarla da sınırlı kalmaz ve hamamları konu alan oyunlar yazılıp oynanır. Detaylı bilgi için bkz: K. Türkan (2009). Türk Masallarında Mimari: Hamam ve İşlevleri. *Milli Folklor*, 21/84, s. 162-174. Ayrıca hamam çağımızda sinema filmlerinin konusunu da oluşturmaktadır. Buna 1997 yılında vizyona giren Türk-İspanyol-İtalyan ortak yapımı “Hamam (Türkische Bad)” isimli eser örnek olarak verilebilir.

KAYNAKÇA

- 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I, (1993): Kütahya, Kara-Hisâr-i Sâhib, Sultan-önü, Hamîd ve Ankara Livaları, (Haz. A. Özkılınç, A. Coşkun, S. Çalık, M. Karazeybek, A. Sivridağ, M. Yüzbaşıoğlu), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Abbasoğlu H. (1997). Hamam. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. 2, İstanbul: Yem Yayınları, s. 750-751.
- Acer Z. (2000). *1311-1320 Hicri Yıllarında Hüdavendigâr Vilayetinde Kütahya Sancağı Salnamelerinin Transkribesi ve Değerlendirilmesi*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Açıl B. (2018). Anadolu’da Kültürel İktidarın Kökleri: Ahmedî Örneği. *Ahmedî Sempozyumu*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, s. 145-152.
- Afyoncu E. (2008). Rüstem Paşa. *TDVİA*, s. 288-290 (<https://islamansiklopedisi.org.tr/rustem-pasa>). (Erişim Tarihi 02.02.2020).
- Ahmetbeyoğlu A. (2014). *Attila’nın Sarayı’nda Bir Romalı: Grek Seyyahı Priskos’a Göre Avrupa Hunları*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Akın G. (1990). *Asya Merkezi Mekân Geleneği*. Ankara: Kültür bakanlığı Yayınları.
- Akman E. (2002). Türk ve Dünya Kültüründeki Su Kültü Üzerine Düşünceler. *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, 10/1, Ankara, s. 1-10.
- Akok M. (1955). Çorum’da Ali Paşa Hamamı. *Arkitekt*. 25 (280), s. 85-91.
- Allsop R. O. (1890). *The Turkish Bath: Its Design And Consturction*. London: E.&F. N. SPON.
- Altan E. (2009). Sûr. *TDVİA*, 37, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 535-537.
- Altun A. (1971). *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*. İstanbul: Gün Matbaası.
- Altun A. (1981-1982). Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi. *Kütahya: Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan*. İstanbul, s. 171-700.
- Altun A. (1988). Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu’da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi. *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 1, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 33-44.
- Altun A. (1988). *Orta Çağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Anderson W. J. and Spiers R. P. (1907). *The Architecture Of Greece&Rome*. London: B. T. Batsford Ltd.
- Anderson W. J. and Spiers R. P. (1927). *The Architecture Of Ancient Rome* (rev. T. Ashby). London: B. T. Batsford Ltd.
- Apaydın Başa B. (2009). Türk Hamam Kültürünün Spa ve Wellness Mekânlarının Tasarımına Etkileri. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 1/1, s. 207-220.
- Arce I. (2015). The Umayyad Baths at Amman Citadel and Hammam Al-Sarah. *Syria Archéologie, Art et Histoire*, 92, pp. 133-168.
- Aru K. A. (1949). *Türk Hamamları Etüdü*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Âşık Paşazade (2018). *Osmanoğullarının Tarihi* (Çev. M. A. Y. Saraç ve K. Yavuz). İstanbul: Gökkube Yayınları.
- Atalay B. (1986). *Divanü Lugat-it-Türk Dizini*. IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atar A. (2007). *Maliye Nezareti Temettüat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Durumu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayçiçeği B. (2013). Ahmedî (815/1412-13) ve Behiştî'nin (917/1511-12) İskender-nâme'lerinin Şekil ve Muhteva Bakımından Karşılaştırılması. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10, İstanbul, s. 129-204.
- Aytaç İ. (1998). *Malatya ve Yöresindeki Türk-İslam Dönemi Yapıları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayverdi E. H. (1966). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Ayverdi E. H. (1989). *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Baltacı C. (1976). *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası.
- Banarlı N. S. (1939). Ahmedî ve Dasitan-ı Tevarih-i Mülûk-i Âl-i Osman. *Türkiyat Mecmuası*, 6, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, s. 49-176.
- Banarlı N. S. (2007). *Edebiyat Sohbetleri*. İstanbul: Özal Matbaası.
- Baumer E. (1903). *Die Geschichte Des Badewesens*. Breslav: J. U. Kern's Verlag.
- Baytaran M. (2009). Osmanlı'dan Günümüze Kütahya Şehri'nin Yapı Taşları: Mahalleler. *Coğrafya Dergisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, 18, s. 57-70.

- Beksaç A. E. (1995). Elhamra Sarayı. *TDVİA*, 11, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 31-33.
- Beksaç A. E. (1998). Hırbetü'l-Mefcer. *TDVİA*, 17, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 326-327.
- Belin M. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi/Kaynak Yazarlara Göre Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Üzerine Denemeler* (Çev: O. Ceylan). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Berger A. (2012). Bizans Çağında Hamamlar. *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem* (ed: N. Ergin). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, s. 67-83.
- Beydili C. (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük* (çev: E. Ercan). Ankara: Cantekin Matbaası.
- Bilgicioğlu B. (2003). Mardin (Mimari). *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 28, s. 48-51.
- Boggs R. (2010). *Hammaming in the Sham: A Journey Through the Turkish Baths of Damascus, Aleppo and Beyond*. Reading: Garnet Publishing.
- Boratav P. N. (2012). *Türk Mitolojisi: Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Ankara: Özkan Matbaacılık.
- Bozok D. (2005). Türk Hamamı ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı (Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma). *BAÜN Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/13, s. 62-86.
- Bozyiğit Y. (2000). *Simav'da Ahilik ve Ahiler*. Kütahya: Erkam Matbaası.
- Bratton G. F. (1995). *Yakındoğu Mitolojisi* (çev: N. Muallimoğlu). İstanbul: MÜİFV Yayınları.
- Brunner H. ve Tanker N. (1988). *Mesleki Latince*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları.
- Bursalı Mehmed Tahir Efendi (1972). *Osmanlı Müellifleri II* (Haz: A.F. Yavuz ve İ. Özen). İstanbul: Yaylacık Matbaası.
- Butler L. A. (2005). Washing Off The Dust, Baths and Bathing in Late Medieval Japan. *Monumenta Nipponica*, 60/1, Tokyo: Sophia University, s. 1-41.
- Büyükdığan İ. (1991). Edirne Hamamlarının Restitüsyon Sorunları. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*. İstanbul, 10, s. 27-34.
- Büyükdığan İ. (2003). A critical look at the new functions of Ottoman Baths. *Building and Environment*. 38 (4), s. 617-633.

- Cahen C. (2012). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Casaccia G. (1876). *Dizionario Genovese Italiano*. Genova: Tipografia Di Gaetano Schenone.
- Cevat A. (1969). *Yabancılarla Göre Eski Türkler*. İstanbul: Yayıncılık Matbaası.
- Cezar M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Chamberlain B. H. (1905). *Things Japanese*. London: Kelly and Walsh Limited.
- Charpentier G. (1992). Les Petits Bains Proto-Byzantins De La Syrie Du Nord. *Baths And Bathing In Classical Antiquity*. London: The MIT Press, Cambridge Mass., pp. 219-247.
- Cinlioğlu H. (1976). *Tokat Coğrafyası ve Tarihi*. Ankara: Öngel Kitabevi.
- Clark S. (1994). *Japan, A View From Bath*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Cosgrove J. J. (1913). *Design Of The Turkish Bath*. Pittsburgh: Standart Sanitary Mfg. Co.
- Cömert B. (2010). *Mitoloji ve İkonografi*. Ankara: De Ki Basım Yayım Ltd. Şti.
- Çeşmeli İ. (2007). *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çınar S. (2010). *Erzurum'da Hamam Mimarisi ve Hamam Kültürü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çoruhlu Y. (2013). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Dadaş C. vd. (2000). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya Vakıfları II*. Kütahya: Ekspres Matbaası, Kütahya Belediyesi Kütahya Kültür ve Tarihini Araştırma Merkezi Yayınları No:2, Kütahya: Ekspres Matbaası.
- Dadaş C. vd. (2000). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya Vakıfları III*. Kütahya Belediyesi Kütahya Kültür ve Tarihini Araştırma Merkezi Yayınları No: 4, Kütahya: Ekspres Matbaası.
- De Busbecq O. G. (1881). *The Life and Letters Of Ogier Ghiselin de Busbecq* (ed. C. T. Forster and F. H. B. Daniell). London: C. K. Paul&Co.
- De Fontmagne D. (1902). *Un séjour à l'ambassade de France à Constantinople sous le Second-Empire*. Paris: Plon-Nourrit.
- Demirdal S. (1968). *Bütünüyle Uluborlu*. İstanbul: Acar Matbaası.
- Demirel F. (2007). *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Devellioğlu F. (1962). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Doğu Matbaası.

- Diez E. vd. (1950). *Karaman Devri Sanatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Dönmez Y. (1972). *Kütahya Ovası ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Dumlupınar Üniversitesi ve Kütahya Belediyesi (2017). *Osmanlı Belgelerinde Kütahya* (Haz: B. Cırık). Ankara: Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.
- Eliade M. (2015). *Dinler Tarihine Giriş* (çev: L. Aslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Emirçupani A. (2008). Farsça Deyim ve Atasözlerinde Ab-ı Hayat ve Türk Edebiyatına Yansımaları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, Erzurum, s. 187-208.
- Engelmann R. (1893). *Leben Der Griechen und Römer*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Erarslan A. (2012). Orta Çağ Türk Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekân-İşlev İlişkisi. *Megaron*, 7/3, s. 145-160.
- Erat B. (1997). *Anadolu'da 14. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erken S. (1977). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Erken S. (1983). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Erken S. (2006). Edirne Hamamları. *Vakıflar Dergisi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 10, s. 403-419.
- Ertuğrul A. (2009). Hamam Yapıları ve Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/13, s. 241-266.
- Esin E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Evliya Çelebi (1935). *Seyahatname*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Evliya Çelebi (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine* (Haz: S. A. Kahraman), 9/1, İstanbul: YKY.
- Eyice S. (1991). Ayasofya Hamamı. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 4, s. 211-212.

- Eyice S. (1994). Edirnekapı Cami ve Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 10, s. 446-448.
- Eyice S. (1997). Hamam. *TDVİA*, 15, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s.402-430.
- Eyice S. (1997). Haseki Hamamı. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 16, s. 369-70.
- Fagan G. G. (1993). *Three Studies in Roman Public Bathing: Origin, Growth and Social Aspect*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hamilton: McMaster University.
- Fagan G. G. (2001). The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions. *American Journal of Archaeology*, 105/3, pp. 403-426.
- Freely J. (2011). *A History of Ottoman Architecture*. Boston: WIT Press.
- Furetiere A. (1690). *Dictionaire Universel*. Rotterdam: Arnoud & Reinier Leers.
- Gabriel A. (1940). *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale*. Paris: E. De Borccard.
- Gedik E. (2017). Germiyanoglu Beyi II. Yakub Külliyesine Ait Taş Vakfiye ve Vakfedilmiş Mülklerin Ad ve Bulundukları Yer Açısından Değerlendirilmesi. *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu III Germiyanogulları Beyliği 8-10 Mayıs 2014 Kütahya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 105-135.
- Genzmer F. (1899). *Handbuch Der Architektur: Entwerfen, Anlage Und Einrichtung Der Gebäude; 5 Halb-Band. Gebäude Für Heil-Und Sonstige Wohlfahrts-Anstalten, 3 Heft. Bade-Und Schwimm-Anstalten*. Stuttgart: Arnold Bergstrasser Verlagsbuchhandlung A. Kröner, Vol. 4.
- Gerhard W. P. (1908). *Modern Baths and Bath Houses*. London: Chapman&Hall Limited.
- Giese F. (1992). *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* (Haz: N. Azamat). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ginouves R. (1962). *Balaneutike: Recherches sur le Bain Dans L'Antiquite Grecque*. Paris: Boccard.
- Gökbilgin M. T. (1952). *XV. ve XVI. Yüzyılda Edirne ve Paşa Livası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gündoğdu H. (1992). *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gündüz F. (2003). Mahmut Paşa Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 27, s. 380-381.

- Gündüz Küskü S. (2014). Türk Dönemi Manisa Kenti ve Düşündürdükleri. *Turkish Studies*. 9 (10), s. 639-656.
- Gürçay H. (1967). Keçe ve Keçecilik. *Türk Etnografya Dergisi*, 9, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 21-32.
- Hasol D. (2016). *Mimarlık Cep Sözlüğü*. İstanbul: YEM Yayınları.
- Hassanzadeh J. (2019). *İran'da Zend ve Kaçar Dönemi Hamam Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Haughton E. (1861). *The Uses and Abuses of The Turkish Bath*. London: Simpkin, Marshall&Co. Stationers'-Hall Court.
- Hemans C. I. (1874). *Historic and Monumental Rome*. Edinburgh: Williams and Norgate 14, Henrietta Street Convent Garden, London; And 20, South Frederick Street.
- Herodot (2012). *Tarih* (çev: M. Ökmen). Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul: Altan Basım San. Tic. Ltd. Şti.
- Hoca Sadeddin Efendi (1979). *Tacü't-Tevârih* (Haz: İ. Parmaksızoglu). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hooke S. H. (1995). *Ortadoğu Mitolojisi* (çev: A. Şenel). İstanbul: İmge Yayınevi.
- Howard G. W. F. (1854). *Diary in Turkish and Greek Waters*. London: A. and G. A. Spottiswoode, New Street Square.
- <https://kuran.diyaret.gov.tr> (Erişim tarihi 10.06.2018).
- <https://sozluk.gov.tr/?kelime=> (Erişim Tarihi: 17.10.2019).
- Jaglarz A. (2013). Religious and Cultural Aspects in Shaping The Public Spaces of Hygiene and Sanitation Activities. *Universal Access in Human-Computer Interaction*. 7th International Conference, 1, s. 304-312.
- Kalafat Y. (1995). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Kalyon M. M. (2010). *Kütahya'da Su Medeniyeti*. Kütahya: Çağrı Ofset Ltd. Şti.
- Kanetaki E. (2004). The Still Existing Ottoman Hamams in Greek Territory. *METU JFA*, 1-2/21, s. 81-110.
- Karakaya E. (2016). Karaca Bey Camii. *TDVİA*, EK-2, s. 16-17. <https://islamansiklopedisi.org.tr/karaca-bey-camii> (Erişim tarihi 26.12.2019).
- Kazhdan A. P. and Epstein A. W. (1985). *Change in Byzantine Culture in Eleventh and Twelfth Centuries*. London: University of California Press.

- Keklik N. (2001). *Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Klinghardt K. (1925). Die Türkischen Bader. *Deutsche Bauzeitung*. Berlin: Deutsche Bauzeitung G. M. B. H., 59 Jahrgang.
- Koca S. (2012). *Anadolu Beylikleri Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Konyalı İ. H. (1974). *Abide ve Kitabeleriyle Niğde Aksaray Tarihi I*. İstanbul: Fatih Matbaası.
- Kortantamer T. (1993). Yeni Bilgilerin Işığında Ahmedî'nin Hayatı. *Eski Türk Edebiyatı/Makaleler*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 1-30.
- Kömür E. (2010). *Osmanlı Devleti Enderun Mektebi'nde Eğitim Sistemi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri*. İstanbul: İstanbul Sahaf Kütüphane Reklam Tasarımcılık Fotoğrafçılık Yayıncılık Hizmetleri Ticaret LTD. ŞTİ.
- Kramer S. N. (1999). *Sümer Mitolojisi* (çev: M. Küpüşoğlu). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Krencker D. (1929). *Die Trierer Kaiserthermen*. Augsburg: Dr. Benno Filser Verlag G.M.B.H.
- Kuban D. (1982). *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kurtbil Z. H. (2007). Pertev Paşa Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 34, s. 236-238.
- Kuş F. (2012). Kütahya Ulu Cami. *TDVİA*, s. 107-108. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/ulucami#33-kutahya-ulucamii>). (Erişim Tarihi 07.03.2020).
- Lawrie J. (1864). *The Roman or Turkish Bath: Together with Barege, Medicated, Galvanic and Hydropathic Bath*. Edinburgh: Neill and Company.
- Liebich H. S. (1983). *The Architecture of Mamluk City of Tripoli*. Boston: Aga Kahn Program for Islamic Architecture at Harvard University and the Massachusetts Institute of Technology.
- Lönnrot E. (1965). *Kalevala (Fin Destanı) 1-25 Runo* (çev: L. Obuz ve M. Obuz). Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık Ltd. Şti.
- Mackay E. J. H. (1934). Further Excavations At Mohenjo Daro. *Journal of the Royal Society of Arts*, Vol. 82, No. 4233, pp. 206-224.
- Mehmed Süreyya, (1996). *Sicill-i Osmanî* (ed: Nuri Akbayan). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Michaud M. and Poujoulat M. (1834). *Correspondance d'Orient III*. Paris: Ducollet, Libraire-Editeur.
- Middleton J. H. (1892). *The Remains of Ancient Rome*. London and Edinburgh: Adam and Charles Black.
- Murat L. (2012). Hititlerde Su Kültü. *A.Ü. DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31/51, Ankara, s. 125-158.
- Mutlu M. (2014). *Konya 'da Su Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Müderrişoğlu M. F. (2009). Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 37, s. 364-366.
- Müderrişoğlu M. F. (2009). Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 37, s. 363-364.
- Mülayim S. (2010). Süleymaniye Cami ve Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 38, s. 114-119.
- Ochsenchlagher E. L. and Popov V. (1973). Excavation at Sirmium. *Archaeology*, 26/2, Boston: *Archaeological Institute of America*, pp. 85.
- Ogilvie J. (1896). *The Students English Dictionary*. London: Blackie and Son, Limited, 50 Old Bailey, E.C.
- Olivier G. A. (1801). *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, Paris: Chez H.Agasse, Imprimeur-Libraire, Rue Des, Poitevins No: 18.
- Oltulu E. (2006). *Amasya'nın Anıtsal Eserleri ve Hızır Paşa Külliyesi Restitüsyon ve Koruma Önerisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Orcan D. (2011). *Tarihi Yarımada Bölgesinde Bulunan Hamamların İncelenmesi*. Yayınlanmış yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Ödekan A. (1996). Eyvan. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: Yem Yayınları, 1, s. 574.
- Ögel B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ögel B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş III*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel B. (1995). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel B. (1995). *Türk Mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Önder O. (2007). *Sivas İli Merkezindeki Türk Devri Hamamları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önder Ö. (1977). *Gediz'in Tarihçesi*. İzmir: Radyo Gazetesi Matbaası.
- Önge Y. (1968). Konya-Beyşehir'de Süleyman Bey Hamamı. *Vakıflar Dergisi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 7, s. 139-144.
- Önge Y. (1988). Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar. *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 1, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 403-412.
- Önge Y. (1989). Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar. *Vakıflar Haftası Dergisi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 255-271.
- Önge Y. (1991). Konya Mevlâna Dergâhı'nın Kaybolan Bir Yapısı: Türbe Hamamı. 5. *Milli Mevlâna Kongresi (Tebliğler)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, s. 75-84.
- Önge Y. (1995). *Anadolu'da XII.-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: VGM Yayınları.
- Ördek Ş. Azmî, Murad Çelebi. *Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <http://www.turkedebiyat isimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2049>. (Erişim Tarihi 13.09.2018).
- Ördek Ş. ve Karagözlü V. (2015). Murad Çelebi (Azmî)'nin Kitab-ı Küçük Adlı Eserinin Tanıtılması ve Değerlendirilmesi. *Journal of Turkish Language and Literature*. 1/2, s. 115-126.
- Ötügen Y. vd. (1986). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Ötügen Y. ve Durukan A. (1983). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Özcan A. (2008). Rikâb. *TDVİA*, s. 110-111 (<https://islamansiklopedisi.org.tr/rikab>). (Erişim Tarihi 02.02.2020).
- Özgen Ö. (2016). Kültürel Miras Kapsamında “Türk Hamamı” Üzerine Bir İnceleme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 42, s. 111-138.
- Öztürk Ş. (2000). *1300-1310 Hicri Yıllarında Hüdavendigâr Vilayetinde Kütahya Sancağı Sal-namelerinin Transkribesi ve Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pardoe J. (1838). *The Beauties of the Bosphorus*. Londra: G. Virtue and Company.
- Parkers J. H. (1881). *The Architectural History of The City of Rome*. London: Parker and CO.

- Parlak S. (2008). Sahib Ata Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 35, s. 516-518.
- Peremeci O. N. (1939). *Edirne Tarihi*. İstanbul: Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları.
- Pınar M. (2017). *Çağlar Boyunca Gediz*. Kütahya: Eski Gediz Belediyesi Kültür Yayınları 2.
- Raftani K. and Radoine H. (2008). The Architecture of The Hamams of Fez, Morocco. *International Journal of Architectural Research*, 2/3, pp. 56-68.
- Retzius G. (1885). *Finnland*. Berlin: Druck und Verlag Von Georg Reimer.
- Ricaud (1996). *Türklerin Siyasi Düsturları* (çev: M. R. Uzmen). İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Rifaioğlu M. N. (2018). Memluk Dönemi Hamam Yapıları: Antakya Beyseri Hamamı Özelinde Yapısal-Mekânsal-İşlevsel Çözümleme. *Megaron*. 13 (4), s. 545-558.
- Ring J. W. (1996). Windows, Baths And Solar Energy In Roman Empire. *American Journal of Archaeology*, 100/4, pp. 717-724.
- Rivoira G. T. (1918). *Moslem Architecture: Its Origins and Development*. London: Oxford University Press.
- Robinson O. F. (2005). *Ancient Rome: Cit Planning And Administration*. London: Taylor & Francis e-Library.
- Roux J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (Çev: A. Kazancıgil), İstanbul: Gümüş Ofset.
- Sai Mustafa Çelebi (2003). *Yapılar Kitabı Tezkiretü'l Bünyan ve Tezkiretü'l Enbiye (Mimar Sinan'ın Anıları)* (Haz: H. Develi). İstanbul: K Kitaplığı.
- Sakaoğlu N. (1971). *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Sakaoğlu N. (1994). Bekâr Odaları. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı Yayınları, 2, s. 123-124.
- Schultz A. (1982). *Deutsche Leben Im XIV. Und XV. Jahrhundert*. Wien: Buchhandler Der Kais. Akademie Der Wissenschaften.
- Sevim A. (2000). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: TTK Basımevi.
- Sevim A. ve Merçil E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Sibley M. (2006). The Historic Hammams Of Damascus And Fez: Lessons of Sustainability And Future Developments. *The 23rd Conference on Passive and Low Energy Architecture*. Switzerland: Genova, pp. 81-86.
- Sibley M. (2007). The Pre-Ottoman Public Baths of Damascus And Their Survival Into The 21. Century: An Analytical Survey. *Journal of Architectural And Planning Research*, 24/4, Chicago: Locke Science Publishing Company, Inc., pp. 272-288.
- Sibley M. (2008). Editorial: Special Issue on Traditional Public Baths-Hammams in the Mediterranean. *International Journal of Architectural Research*, 2/3, pp. 10-16.
- Sibley M. and Jackson I. (2012). The architecture of Islamic public baths of North Africa and the Middle East: An analysis of their internal spatial configurations. *Architectural Research Quarterly* 16/2, pp. 155-170.
- Soyer Zeyrek Ö. (2015). *XVIII. Yüzyılda Kütahya Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik Hayata Katkıları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon: Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sözen M. (1975). *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Strabon (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika; XII, XIII, XIV)*, (Çev: A. Pekman), İstanbul: Kanaat Basımevi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sümer F. (2001). Kaçarlar. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 24, s. 51-53.
- Şahin H. (2001). Karaca Ahmed. *TDVİA*, 24, s. 374-375. <https://islamansiklopedisi.org.tr/karaca-ahmed> (Erişim Tarihi 25.12.2019).
- Şahin S. (2020). *Trabzon Merkez İlçedeki Tarihi Su Yapıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şaman N. (1993). *Isparta ve Çevresindeki Selçuklu-Beylikler Dönemi Yapıları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şimşek O. (2015). Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği. *FSM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 5, s. 455-480.
- T.C. Kütahya Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü (2017). *Kütahya İli 2016 Yılı Çevre ve Durum Raporu*. https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/kutahya_icdr2016.pdf (Erişim Tarihi 05.03.2020).

- Tanman M. B. (1991). Atik Valide Sultan Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 4, s. 68-73.
- Temizel A. (2018). Ahmedî'nin Farsça Eserleri. *Ahmedî Sempozyumu*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, s. 109-132.
- Texier C. (2002). *Küçük Asya II.* (Çev: A. Suat), Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Thévenot J. (1686). *The Travesls of Monsieur de Thévenot Into The Levant*. London: Bookfellers in St. Paul's Church-Yard MDCLXXXVII.
- Thorpe M. (2012). *Roma Mimarlığı* (çev: R. Akbulut). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Tomar C. (2009). Sayda. *TDVİA*, 36, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 207-209.
- Trümper M. (2009). Complex Public Bath Buildings of the Hellenistic Period. A Case Study in Regional Differences. *Le bain collectif en Egypte: Balaneîa/Thermae/Hammâmât* (ed: M. F. Boussac, T. Fournet, B. Redon), 7, Cairo: Institut français d'archéologie orientale du Caire, pp. 139-179.
- Turan O. (1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye: (1071-1318)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turan O. (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Yaylacık Matbaası.
- Turani A. (2006). *Sanat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Turgut V. (2017). Germiyanogulları'nın Menşei, Vakıfları ve Batı Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi Üzerine. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3/5, s. 1-98.
- Türkan K. (2009). Türk Masallarında Mimari: Hamam ve İşlevleri. *Milli Folklor*, 21/84, s. 162-174.
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2014). *Seçilmiş Göstergelerle Kütahya 2013*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- Türktüzün M. (2000). Kütahya Çini Müzesi Onarım ve Teşhir-Tanzim Çalışmaları (II. Yakup İmareti-Gök Şadırvanı). *10. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Semineri 26-28 Nisan 1999 Kuşadası*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 125-134.
- Türktüzün M. (2002). Germiyanogullarından Kalma Hamam Yapısı Kurtarma Kazısı-2001. *13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 22-26 Nisan 2002*

- Denizli. Ankara: T.C. Kùltür Bakanlığı Anıtlar ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù Yayınları, s. 93-96.
- Tùrktüzùn M. vd. (2017). Germiyanoglu Dònemi İmarek Kùllyesi Kurtarma Kazısı. *Kùtahya Mùzesi 2016 Yıllığı*. Ankara: Ankara Ofset, s. 117-162.
- Tùrkyılmaz A. (2013). İslamiyet Öncesi Tùrklerde Su Kùltù ve Günümüze Yansımaları. *Bilim ve Kùltùr-Uluslararası Kùltùr Araştırmaları Dergisi*, 4, s. 83-100.
- Ubicini J. H. A. (1855). *La Turquie Actuelle*. Paris: Librairie De L. Hachette Et C.
- Urquhart D. (1850). *The Pillars of Hercules*. 2, London: Richard Bentley, Publisher in Ordinary to Der Majestn.
- Urquhart D. (1865). *Manuel of The Turkish Baths* (ed: J. Fife). London: John Churchill and Sons, New Burlington Street.
- Uysal A. O. (2006). *Germiyanogulları Beyliği'nin Mimarisi*. Ankara: AKM Yayınları.
- Uzluk F. N. (1969). Germiyanoglu Yakup II. Beyin Vakfiyesi. *Vakıflar Dergisi*. Ankara: Vakıflar Genel Mùdùrlùđù Yayınları, 8, s. 71-111.
- Uzun M. ve Albayrak M. (1997). Hamam. *TDVİA*, 15, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 430-433.
- Uzunçarşılı İ. H. (1929). *Kitabeler II*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Uzunçarşılı İ. H. (1932). *Bizans ve Selçukiylele, Germiyan ve Osmanogulları Zamanında Kùtahya Şehri*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Uzunçarşılı İ. H. (1937). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri-Siyasi, İdari, Fikri, İktisadi Hayat; İlmi ve İçtimai Müesseseler; Halk ve Toprak*. Ankara: Tùrk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı İ. H. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. II. Baskı, Ankara: Tùrk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara: Tùrk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara: Tùrk Tarih Kurumu Basımevi.
- Üçel Aybet G. (2010). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünüyası ve İnsanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ülgen A. S. (1950). Hamam. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, 5/1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 174-178.
- Ürùk Z. F. (2016). Medeniyetler içinde Hamamın Gelişimi ve Kùltürel Olarak Mekân Analizleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 28, s. 193.

- Üstün A. (2013). Paniumlu Priscus: Bir Müverrihin Entelektüel ve Mesleki Portresinden Kesitler. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53/2, s. 295-314.
- Vanzan A. (2010). Turkish Hammam and the West: Myth and Reality. *Acta Turcica*, 2, s. 1-12.
- Varlık M. Ç. (1974). *Germiyanogulları Tarihi (1300-1429)*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Varlık M. Ç. (1988). XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri. *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3, İstanbul: Marmara Üniversitesi, s. 189-271.
- Varlık M. Ç. ve Karakaya E. (2002). Kütahya. *TDVİA*, 26, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 580-587.
- Vidale M. (2010). Aspects of Palaca Life at Mohenjo Daro. *South Asian Studies*, 26/1, pp. 59-76.
- Wilson E. (1861). *Eastern Or Turkish Bath*. London: John Churchill, New Burlington Street.
- Yaşaroğlu M. K. (1997). Hamam. *TDVİA*, 15, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 433-434.
- Yavaş A. (2007). *Anadolu Selçuklu Veziri Sahip Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri*. Yayınlanmış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yavaş D. (1997). Hafsa Sultan Külliyesi. *TDVİA*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 27, s. 123-124.
- Yavuz N. (2003). *Anadolu'da Beylikler Dönemi-Siyasi Tarih ve Kültür*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Yegül F. (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma* (çev: E. Erten). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yegül F. (2011). *Roma Dünyası'nda Yıkanma* (çev: E. Erten). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Yegül F. K. (1995). *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. Cambridge Massachusetts: The MIT Press.
- Yentürk N. (2010). Roma Banyosu Nasıl Türk Hamamı Oldu?. *Acta Turcica*, 2, s. 94-102.
- Yeşil M. (1949). *Kütahya Merkez ve Köylerindeki Eski Eserler*. Kütahya: Kütahya İl Basımevi.

- Yeşilbaş E. (2018). Mardin Çarşılarının Tarihi ve Mimari Özelliklerine Dair Tespitler. *Sanat Tarihi Dergisi*. 27, s. 97-117.
- Yetkin S. K. (1963). *İslam Mimarisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Yetkin S. K. (1984). *İslam Ülkelerinde Sanat*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Yıldız H. D. (1982). Kütahya'nın Tarihçesi. *Atatürk'ün Doğumunun 100. yılına Armağan*. İstanbul.
- Yıldız İ. (2008). *Mardin'deki Su Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz B. (2008). İlkçağ Anadolu Uygarlıklarında Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı Bağlamında Kütüphane/Arşiv Kurumu. *Türk Kütüphaneciliği*, 22/3, s. 351-376.
- Yılmaz N. (2015). Tertullian'ın Vaftiz Anlayışı. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/31 s.121-140.
- Yılmazkaya O. (2011). *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı*. İstanbul: Çitlembik Yayınları.
- Yılmazyaşar H. (2017). *Bursa'dan Kosova'ya: Hüdavendigâr Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yolcu M. A. (2014). Kutsalın Yeniden Üretimi: Kutsal Su İnançları ve Hacıbektaş Zemzem Çeşmesi. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3/8, Ankara: Altuğ Ajans, s. 93-102.
- Yurttaş H. vd (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

Osmanlı Arşivi

Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Tasnifi Belgeleri

A.MKT.UM 371/8

A.MKT.UM 383/21.

Bâb-ı Âli Evrak Odası Tasnifi Belgeleri

BEO 1137/85249

Cevdet Belediye Tasnifi Belgeleri

C.BLD 48/2361

Cevdet Evkaf Tasnifi Belgeleri

C.EV. 301/15317

C.EV. 130/6451

Meclis-i Vâlâ Tasnifi Belgeleri

İ.MVL. 179/5348

Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı'na Ait Belgeler

Fon No: 30-18-1-1, Kutu No: 30 Gömlek No: 60 Sıra No: 2.